
EZ A KÖNYV
OTTLIK DHAMER KÖNYVTA
RÁBÓL VALÓ

MAGYAR REMEKIRÓK

A MAGYAR IRODALOM FŐMŰVEI

Sajtó alá rendezik

Alexander Bernát
Angyal Dávid
Badics Ferencz
Bánóczi József
Bayer József
Beöthy Zsolt
Berzeviczy Albert
Endrődi Sándor
Erdélyi Pál
Erődi Béla
Ferenczi Zoltán
Fraknói Vilmos
Gyulai Pál
Heinrich Gusztáv
Koroda Pál
Kossuth Ferencz
Kozma Andor
Lévay József
Négyesy László
Rákosi Jenő
Riedl Frigyes
Széchy Károly
Széll Kálmán
Váczy János
Vadnay Károly
Voinovich Géza
Zoltvány Irén

20. KÖTET

KOSSUTH LAJOS MUNKÁI

BUDAPEST

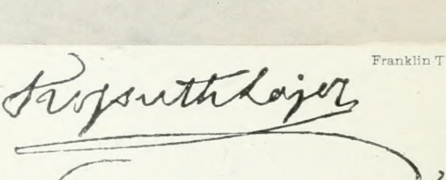
FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irod. intézet és könyvnyomda

1902

R. H. N. fec Franklin Társulat

KOSSUTH LAJOS

MUNKÁIBÓL

Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta

KOSSUTH FERENCZ

KÉT ARCZKÉPPEL

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irod. intézet és könyvnyomda

1902

Az Athenaeum r. t. beleegyezésével.

Franklin-Társulat nyomdája.

BEVEZETÉS.

Nehéz feladat!

Válogatni Kossuth Lajos beszédei és iratai közt; egy kötetbe szorítani össze azt, a mi több mint félszázadon át betölté az egész világot!

És nekem kellett ezt megkisérlenem, bár e kisérlet fájt, mert lelkiismeretem felháborodott, valahányszor egy iratot, vagy egy beszédet félre tettem.

De mégis, inkább én válogassak, mint más; inkább én, ki a nagy szellem légkörében éltem hosszú éveket, legközelebb állva hozzá az élők sorában.

A magyar remekírók közül Kossuth Lajos nem hiányozhatott. De csak egy kötet van neki szánva. Hány remek mű marad e kötet keretén kívül?!...

Hogy' is ne? Az egész világ őt a jelenkor legnagyobb szónokának ismerte el.

Az angol egyetemeken mint az ékesszólás remekműveit adják elő angol beszédeit.

Magyar hazáját tollával ébreszté föl. A haza ujjászületését első sorban ő idézte elő 1848-ban, tollával és szavával. Hazáját ő tette elég erőssé szónoklatával arra, hogy a fegyverrel megtámadott nemzet fegyverrel mentse meg jövőjét; és mikor itthon a sírok és börtönök csendje honolt, az ő szava bejárta a világot, és szónoklatával ismertebbé, tiszteltebbé tette a magyar nevet, mint volt Nagy Lajos vagy hollós Mátyás alatt.

Szónoklata kormányt döntött Angliában, hogy III. Napoleon megkezdhesse 1859-ben az olasz háborút.

Szónoki ereje oly hatalommá tette a magános száműzöttet, hogy királyok, császárok alkudoztak vele.

Tollából eredt az a számtalan intés, mely negyvenhárom évig, és kivált 1867 óta, ébren tartotta a nemzeti vágyódást a nagy ideál felé, a magyar függetlenség magasztos eszméje felé.

És tettei, beszédei, iratai vésték be emlékét a magyar nép szivébe, úgy, hogy mikor meghalt, az egész nemzet siratta, mint édes atyját.

. S az óriási szellem emléke előtt szorongó szívvel állok, én, kit ő forrón szeretett; kérem e szellemet, hogy bocsássa meg, ha igaz gyöngyöket teszek félre, azért, hogy igaz gyöngyök férjenek be a szűk keretbe . . .

Nehéz feladat, merész feladat!

KOSSUTH LAJOS!

A monoki dombon álló udvarházban született 1802-ben, szeptember 19-én.

Atyja ügyvéd volt, udvardi és kossuti Kossuth László; anyja tyrlingi Weber Karolina, a Caraffa által kivégzett vértanú, Weber András ivadéka. Neje Meszléni Meszlény Teréz, kinek anyja Kisfaludy-leány volt, Sándor és Károly unokatestvére.

Családja egyike a legrégibb magyar nemesi családoknak. Kimutatható, hogy Gyula erdélyi vezér nemzetségéből származott, Korold után, ki Csanád vezérnek volt az anyja. A család birtokában levő legrégibb irott okmány IV. Béla király 1263-ban keltezett új adománylevele. A családi czímert Mátyás király 1479-ben adományozta.

E régi nemes család ivadéka lett főtényezőjévé annak, hogy

a magyar nemesség, a hazafiság legmagasztosabb példáját adva, lemondott százados kiváltságairól és magához fölemelte a magyar népet, s vele megalkotá a magyar szabadságot és egyenlőséget.

Maga Kossuth Lajos egyszerű ügyvédből lett Magyarország kormányzója; kormányzóból számüzött; számüzöttből kitagadott hontalan.

Meghalt 1894-ben, márczius 20-án.

*

Ő ébreszté fel nemzetét az 1832-iki dietáról küldött *Országgyűlési Tudósítások*-kal.

Művét a *Törvényhatósági Tudósítások*-kal hatványozva folytatá.

Ezért vetették 1837-ben börtönbe Budán. Itt szelleme új erőt gyüjtött. Börtönéből írt levelei egyikét közöljük.

Az 1839-ik év végére összehívott dieta erős állásfoglalása szabadítá ki 1840-ben.

Hatalmas tollát 1841 elején már ismét kezébe vette, és a *Pesti Hirlap*ban korszakalkotó működést kezdett meg. E lapban megjelent több iratát közöljük.

A pestmegyei gyűlésen is fontos szerepet játszott. Egy beszédjét szintén közöljük.

Tollának, szavának mély hatása nyugtalanná, féltékenynyé, ellenségévé tette Széchenyi Istvánt, ki később azonban minisztertársa lett.

A *Pesti Hirlap*ot 1844-ben kiragadták kezéből; ekkor a közgazdasági térre vetette magát. Megalkotá a védegyletet és más hazafias, hasznos alkotást. A tengerentuli kereskedelem eszméjét is fölkarolta, s ekkor írta híres felhívását: «Tengerre magyar»!, melyet közlünk.

Az 1847-iki dietára Pestmegye követnek küldte; s itt azonnal az ellenzék elismert vezére lett.

Az 1848-iki korszakalkotó vívmányok az ő legmaradandóbb művét képezik.

Az első magyar felelős miniszteriumban a pénzügyminiszteri tárczát, vonakodása daczára, el kellett vállalnia.

Midőn Jellachich és Horvátország fellázadtak, akkor tartá Kossuth híres beszédét, melylyel a haderőnek 200.000 főre való emelését kérte. E beszédet adjuk.

Miniszter létére megalapítá a *Kossuth Hirlapját*, melyben nagy erővel védte a nemzet ügyét.

Midőn a veszély növekedett és a Batthyány miniszterium lemondott, Kossuth maga tartá meg a miniszteri széket, hogy az ország ne legyen kormány nélkül.

A honvédelmet hatalmasan szervezte, gyujtó szavával fegyverre szólítá a népet és honvédeket varázsolt a haza földjének porából.

Az osztrák támadás ereje nőtt, de a magyar vitézség visszaverte azt. Megingott a császári szék, s az osztrák császár kénytelen volt az orosz czár fegyveres segítségét kérni.

1849-ben márczius 4-én a császár eltörölte Magyarország létezését. Erre válaszul Kossuth és a debreczeni országgyűlés, 1849-ben április 14-én, kimondták a Habsburg-Lotaringiai ház trónvesztését.

E függetlenségi nyilatkozatot dicsőséges győzelmek követték. De rászállt a magyar hadsereg fejei nagy részére a régi magyar átok, az irigykedés és pártütés. A hadsereg vezérei nagy részének egyenetlensége és egymással s a kormánynyal szemben nyilt fegyelmetlensége előidézték a végveszélyt, melyet Görgey megpecsételt Világosnál.

Kossuth elhagyta hazáját, mert nem esett kétségbe sorsa fölött.

Francziaországban, Angliában, az amerikai Egyesült-Államokban leírhatatlan lelkesedéssel fogadták. Itt tartotta azokat a beszédeket, melyek a világot bámulatba ejték és a vérző magyar nemzetre ragyogó fényt árasztottak.

Midőn 1859-ben III. Napoleon császár háborúra készült, Kossuthtal szövetségre lépett, melynek czélja Magyarország felszabadítása volt, franczia fegyverekkel.

Ekkor buktatta meg Kossuth Angliában a háborút interventióval is megakadályozni készülő Torry-kormányt.

E korszakból közöljük birminghami beszédét.

Az 1859 és 1866 közé eső évekből több iratot közlünk, melyek remekségük mellett Kossuth hatalmas működéséről adnak fogalmat.

Midőn Magyarország 1867-ben kiegyezett, Kossuth e lépést erősen elitélte. Közöljük Deák Ferenczhez intézett híres levelét s több más gyönyörű levelet és iratot; továbbá korszakalkotó művéből, az *Irataim*-ból, több lélekemelő szemelvényt.

*

Non sibi, sed patriæ!

A mit írt, a bágyadt nemzedék kezében talán elmossa az idő.

A mit szólott: kortársai szivébe vésve élt, míg ők is éltek; s e szivekkel, ha sírba szállt is, mások szivében új és friss életre kelt.

Irása, szava ébresztettek, lelkesítettek, nagy tettekre késztettek. Szellemének legdicsőbb alkotásaihoz legádázabb ellenségei sem mertek nyulni, a legsötétebb önkény korszakában sem. A magyar népet ő tette magyar nemzetté; a magyar nemzetet ő tette szabaddá!

Ezért írt, ezért szónokolt, ezért cselekedett, ezért szenvedett egy hosszú életen át.

És most mindaz, mi az ő földi lényét képezé, a sírban nyugszik; de szelleme szerte szállt a hazában; oda ült a nép tűzhelye mellé, ott sugallja a magyar anyáknak az örökké élő dalt... «ha még egyszer azt üzeni»...

Századokig fog emléke élni a nép szívében; már életében is mythoszszá lett ez emlék!... a történelem logikája pedig lassan, de biztosan vezetendi Kossuth Lajos hazáját a függetlenség felé!

Kossuth Ferencz.

KOSSUTH LAJOS

MUNKÁIBÓL

SZÍNMŰVÉSZETÜNKRŐL.

1833.

Hogy a literaturai világunk izeg-mozog, nógat, panaszkodik, szeretem: mert a literaturában is igaz, hogy mozgás élet, mozdulatlanság halál. De ha azt gondolják azon jó urak, hogy dramaturgiai literaturánk szegénységének valamely rendkívüli okai vannak, s reményt vesztve jajveszékelnek: sajnálom. A dolog igen természetes. Az volna rendkívüli, példátlan jelenet, ha drámai literaturánk szegény nem volna. Nem kell gondolni, hogy valamint minden egyéb, úgy e pályán is más fokokon haladhatunk előre, mint melyen más nemzeteket haladottaknak a história mutatja. És mit mutat a historia? Ha nem csal emlékezetem, azt, hogy egy nemzetnek sem volt — nem mondom jeles — de csak meglehetős drámai literaturája is, mielőtt nemzeti játékszine zarándokságából kivergődött. Ez első tekintettel paradoxonnak látszik; olyannak, mintha azt állítanók, hogy a fiu apja előtt született; de mégis igaz. Elébb játékszín; aztán drámai literatura. Később kölcsönösen hatnak egymásra; de ez nincs, míg amaz nincs, vagy csak tegnap óta van.

Hibázik, a ki azt hiszi, hogy az író publicumot teremt magának; nevelheti, mivelheti, szaporíthatja igenis, de semmiből nem teremtheti. Nem a publicum van az íróért, hanem az író a publicumért. Ennek lenni kell egy bizonyos mértékben, hogy írók találkozzanak, már pedig a dramaturgiai költészetnek tulajdonképeni első okozó publicuma a játékszíni publicum, az olvasó csak későbbi járandóság. A hol pedig játékszín nincs, nincs játékszíni publicum, a hol ez nincs, nincs játékszíni köl-

tész. Ezt mutatja a história Euripides és Sophocles idejétől egész Grabbeig, minden nemzeteknél.

A görögöknél az isteni találmányú olympiai játékok a genie és talentum minden ágainak becses publicumot nyujtottak. Többek között nem volt a költészetnek, tudománynak oly neme, melylyel ott fellépni s roppant dicsőséget nyerni nem lehetett volna. Historicusok, versezők, philosophusok stb. egyiránt számot tarthattak egy dicskoszorúra azon olajfa ágaiból, melyet a «szép koronák olajfájának» chaix kalliope gauvos neveztek. És mégis mindaddig, míg a szerzők csak magok olvassák a nemzet előtt észműveiket, dramaticusok nem léptek föl. Csak miután nagyobb hatás okáért előbb az epopeákat, hősköltemények mimicus ábrázolások kiséretében adták elő, később a szinészeti előadások, a nemzeti játékok lényeges részévé váltak, csak ekkor tüntek elő az Euripides, Sophocles, Aeschylos stb. gyönyörű művei. Azon dramaturgiai költők, kiknek darabos gyártalmain hebegték első szavaikat Thalia s Melpomene papjai, elhaltak a feledékenység porába nevökkel együtt, de játékszínnek kellett előbb lenni, hogy Sophoclesek, Euripidesek lehessenek.

Rómaiaknál a drámai játékszín állapodásra soha sem jöhetett. Ezen nemzet gyermek korában lételéért, férfi korában hódító szellemből, aggságában tengésének hoszszabbításáért küzdött. Kard nemzette, kard növesztette, kard vesztette. Jánus temploma zárva ritkán volt, s mindig csak kurta időre. E nemzet tehát még játékban is a borzasztó valóságot szerette. Vért kivánt látni és veszélyt és halált, nem ábrázolatban, de valóságban, s nem volt mégis eléggé ostoba, hogy oly hiedelmet tápláljon, mint Nuri Effendi ezelőtt néhány évvel Budán, ki játékszínbe vezettetvén, hol épen valamely tragicus színmű adatott, szépen megköszöné a mulatságot, de mégis sajnálkozását jelenté, hogy az ő mulattatása végett a színpadon két szegény ficzkót meggyilkoltak. A római arénákban valósággal gyilkoltak, és, különös psychologiai tünemény, kivált a szelíd nőnem tekinte-

tében, gyakran 20—30 ezer néző volt jelen, több mint fele asszony, mindenik néző vétóval bírt, mint a lengyel nemes hajdani nemzeti gyűlésein, egyetlen egy ujj felemelése, egyetlen egy szó képes volt a legyőzött gladiator életét megmenteni, és mégis, midőn a retiarius hálójával a földre rántá s vasvillájával földhöz szegezé a secutort, háromszor tekintett körül, mielőtt a halálos döfést megadná és többnyire egy ujj sem emelkedék a szerencsétlen színjátszó életét megmenteni. Ezernyi ezer lárva között keine einzige fühlende Brust. Meglehet szokás — mert oly gyarló az ember, a legirtózatosabbat is megszokja, — meglehet tartózkodás a vért szomjazó sokaság dühétől, ki azon gyönyörtől, hogy a halálos döfést büszke nyugalommal, szemhunyorítás nélkül fogadhatni, még haldoklás közben sem vonaglani s végre lábnál fogva kivonszoltatni lássa a szenvedőt, magát megfosztani nem egykönnyen engedé vala, s ki vetójával élt volna, alkalmasint úgy járhatott, mint Mohnonovszky a királyválasztó lengyel gyűlésen 1764-ben. Akármi oka volt, elég az hozzá, ők, a rómaiak, e szörnyű spectaculumot szerették, a szelídebb drámát nem; a szörnyeteg Neró maga is játszott a szinen, de császársága fényével sem volt képes tartós érdeket gerjeszteni, úgy, hogy ostoba hiúsága mutatványait kénytelen vala a görögök földére czipelni. Rómában a vad viták intézői soha sem voltak kénytelenek a dráma ellen pártfogást kérni, mint Erzsébet királyné idejében a londoni medvezaklató (Bärenhetzen) kérte a Drury-Lanei játékszín bezáratását, mivel a publicumot a medveharcz férfias mulatságától elvonja. És mivel Rómában a drámai játékszín állandóságra soha sem kapott, dramaturgica literaturája örökké sovány maradt, mert biz én Plautus és Terentius comédiáit szinészeti remekeknek ép úgy nem tartom, mint Seneca tragédiáit nem.

Olaszország későbbi századaiban sem voltak remek dramaticus írók, mindaddig, míg X. Leo a játékszínt pártfogása alá nem vette, csak ezután támadtak írók, ezután teremté Trissinó érsek *Sophonisbé*je ujjá az

olasz drámát; most pedig a legújabb korban az olasz izlés egészen az operának adván osztatlan kedvezéseit, úgy hogy a tulajdonképeni drámának jóformán publicuma sem volna; a classicus föld dramaturgiai költészetben is (operát kivéve) nagyon szűkölködik.

Spanyolországnak,— a római maurus-gothicus és tulajdonképeni spanyol vagy cantabricus emlékezetekkel oly gazdag Spanyolországnak — Lopez de Vega volt első jeles dramaticus költője. De ő előtte játékszine már régen volt a nemzetnek. Igaz, hogy a vallás méltóságát becstelenítő mai képzetünk szerint — de akkori gondolkodás szerint nem — Lopez de Vega előtt már gyakran épen nem művésztelen módon előadva látni lehetett idvezítőnk halálát; az ördögöt miként első anyánkat csábítja, Szent Magdolnát toiletjánál, a Houlequin egész ihletességgel mondá a színpadon ávéját, Judás pater-nosterjét, de csakugyan spanyol nemzeti játékszín régen volt, mielőtt a drámai literaturája megnemesedett.

Angliában valameddig a játékszín hősei alkatjokat utczán ütötték fel, s az úgynevezett «Fagrant» falurólfalura járt, említést érdemlő dramaticus költő nem mutatkozott, csak miután Drury Lane állandó lakot nyujtott a szinészetnek, csak ezután tünt elő Shakespeare.

Így a francziáknál, valameddig XIV. Lajos a franczia játékszínt pártfogása alá nem vette, a franczia dramaturgia csak hebegett, mint Garnica és Hendy gyermeki dadogásaiból látjuk, miután állapodást, fejlést nyert a játékszín, akkor támadtak Racine, Corneille, Moliére stb.

A németekről hallgatok, mert ezek játékszíni történetét közönségesen ismerjük. Ez volt a drámai literatura sorsa mindenütt, még az indusoknál is, kiknek sanscrit nyelven irott drámai literaturájuk, mint fordításokból ismerjük, koránt sem sovány s becstelen.

És mit akarunk mi? Szinházunk is csak tegnap óta van, szinészünk pedig művészi értelemben még épen nincs (én legalább így tudom a dolgot). És már drámai

literaturánk soványsága felett panaszkodunk!! hát hol volt a publicum, melynek számára dramaturgicus geniek irjanak? Talán a Thalia vándor nem papjait, de gúnyolóit, büdös állásokban, pipaszónál bámult publicum-e azon varázskör, mely genieket ébreszthetett? Nálunk támadhattak-e felséges drámai költők, valameddig a színészet a művészi lábtón legalább egy pár fokot nem hág? Nálunk, hol tán még most is patriotismusra van szükség, hogy szinházba menjünk! Ez kába kivánság, ez lehetetlenség.

A SZÓLÁSSZABADSÁGRÓL.

1840. julius 9.

Midőn a most elolvasottak következtében felállok, és sokaságtól és beszédtől elszokottan állok föl, hogy a T. R. R. tisztes körében ujra megkezdjem a köztanácskozási részvét jogát, melytől három nehéz éveken túl megfosztott valék, nem czélom panaszokkal rázni fel sirjaikból letört szenvedések rémeit, nem akarok indulatokat hevíteni méltó bosszankodásra személyek és dolgok iránt, mik e Ns. megyének hon- és törvényszerető lelkes rendeit különben is elég gyakortan aggodalmas tanakodásra kényszerítették; nem akarok senkit gyanusítani, nem szándékom senkit vádolni, hiszen állapotom, sőt csak puszta nevem elég hangos vád; nem akarok ingereltséget nevelni, nem tágítani a gyűlöletes szakadást, ki örömmel adnám szívvéremet, örömmel áldoznám föl maradhatott maroknyi napjaimat, ha kedves honunk szertehúzó fiait egy nagy gondolatban a nemzet iránti hűség, nép iránti igazság s a tántoríthatlan honszeretet nagy gondolatában egyesíteni parányi magam föláldozásával segíthetném. Nem, Tettes R. R.; az erkölcsi kötelesség hő érzete int, hogy első szózatomban, melyet a Tettes R. R. körében emelék, más czélomnak lenni nem szabad, mint kifejezni a hálát és

köszönetet egyenként és különösen, melylyel a bennök vetett nemzeti bizalomnak oly kitünő, lelkes hazafisággal megfelelt követ uraknak nagy mértékben tartozom. Túlbecsülhetlen helyhatósági rendszerünk, melyet én csak alapjában óhajtanék tágítottnak, de Európa bármely institutiójáért föl nem cserélnék; helyhatósági rendszerünk, melyet azok, kik különböző időkben különböző nevet viselnek, s jelenleg conservativeknek szeretik magukat nevezgetni, minden oldalról megtámadtak, most önállási, majd törvényhatósági, majd gyűléstartási, majd köztanácskozási vagy határozási, most szabad-szólási, majd nyilvánossági és követ s tisztviselő szabad választási, meg mit én tudom mi minden jogában csupa conservativ szellemből annyiszor megtámadtak, mely azonban, hála szilárd életerejének és az úgynevezett nem-conservativek mindenkori gondosságának, e conservativ támadások ellen egy évezreden át, s vele nemzeti önállásunk szerencsésen conserválva lőn; nem szükség fejtegetnem, minő roppant érdekek feküsznek abban, hogy ama országos testület, melyet nemzeti bizodalom, fő hivatalosság, s a nehányak által legközelebb oly meleg közhálát érdemlő lelkes hazafisággal gyakorlott születési jog, törvényeket szerezni, sérelmeket orvosolni, s a nemzet nagy érdekei fölött őrködni meghivtanak, hogy, mondom, az országos testület minden lépéseiben örökké, s idején, korán, nyiltan, álljon azon nemzet előtt: melynek jövendőjét intézi, közvéleményét egyben követni, másban előkészíteni tartozik s melynek Isten és világ előtt felelős.

Közel nyolcz éve, Tettes R. R., hogy ím az országos nagy szükség érzete felejtenem hagyá erőtelenségemet, s engem az érdemtelen hír- s névtelen homályos polgárt késztete, hogy megkisértsem a töretlen pályát egy nagy czél felé. A pálya nehéz volt, göröngyökkel s tövisekkel tölt előttem, semmi törés, semmi nyom, én első botorka vándor a kietlenben, és erőm oly gyönge és tehetségeim oly nyomorúak, semmim, de semmim mint a hajthatatlan, szilárd szűz akarat, s az akkor még ifjú

kebelben vas türelem. És megizzadtam pályám homokát! sok hatalmasok komor tekintete hunyorga reám, s mindazok, kiknek nyilvánosságtól rettegni okuk vagy érdekük volt, mindazok, kik mint az éj madarai irtóznak a világosságtól, elleneimé s ügyem elleneivé váltanak, s tapasztalék bőven megtámadást a nyilt erőszaktól a sötét rágalomig. De a kiknek czéljaik úgy miként eszközeik sötétség leplére nem szorultanak, kik, valamint én is, a politikai élet minden lépteit napfényen tenni szeretik s utálnak minden titkoskodást, melyet csak a bűn keres, de a tiszta kebel törvényszerű érzete magától messze utasít, mind ezek barátaimmá s ügyem barátaivá lettenek, s így lőn, hogy a miből gyönge fuvallatom alig volt volna képes pislogó mécsecskét éleszteni, azt honunk jelesbjeinek gyámolítása egy kis szövétnekké növelte, mely legalább annyi világot adott, hogy éreznők mellette, mi borzalmas nem jó e térszakon is a setétség, valamint egy nagy és fontos téren a setétséget utálni már megtanultuk volt fényvillogással ama férfiúnál, kinél századokra ható eredményekben se nem többet, a nemzeti ujonszületésén sikeresben munkást, egy szóval kinél nagyobb magyart nemzetem évkönyveiben nem ismerek, s kinek nevét, a Széchenyi István nevet csak buzgó hálával s hő lelkesedéssel emlegetendi minden magyar, a míg lesz magyar.

És íly előzvényekkel jöttem én a Tettes R. R. körébe négy év előtt; a nyilvánosság terjesztésében s a gondolatok mindennemü fontos köztanácskozási tárgyaknak öszvepontosításában változott körülmények szerint, de hasonló törvényességgel munkálandó; a mi utóbb történt, tudva van, — én csak annyit említek, hogy ámbár becs nélkül, s érdemetlen jöttem ide egy igénytelen homályos pályán; ámbár a közönség nagyobb része előtt csak alig ismerve jöttem ide, ámbár még föl sem melegült uj lakom tűzhelye, midőn már megdördült fejem fölött a zivatar, ámbár a Tettes R. R. közül sokakkal gyöngéd viszonyokban álló tisztviselőik között ülnek azok, kik eszközökül szolgálnak az első lé-

péseknél, melyekből a szomorú catastropha elkövetkezett, a Tettes R. R. még is soha sem kétségeskedtek igénytelen csekély polgártársuk ügyét tenni saját ügyökké; az azzal kapcsolatban volt közérdekeknél fogva nemzeti ügygyé tenni, s soha sem engedtek pártfogásukban, nem, még akkor sem, midőn engem pártolni már-már veszélyes is vala. Méltóztassanak kegyes szívvel fogadni legforróbb köszönetemet; szük kör az, Tettes R. R., a mely énnekem jutott az életben és szükek tehetségeim e kis körben is; én már megettem kenyeremnek jobbját, sok lelki-testi szenvedés velőben rázta meg csontjaimat és idegeim elgyöngültenek, s ha majd leszállok siromba, melyhez naponként észrevehetőleg érzem hanyatlásomat, összvecsap felettem a feledés tükörárja, mint tengerbe vetett parányi kavics felett az oczeán, mert alig tehetendék valamit, a mi megérdemelné, hogy nemzetem emlékezetében egy nappal túlélje a temetést. De a nemzetnek, de Ns. Pest Vgye Rendeinek ama szellemét, mely egy magános csekély polgár sérelmét köz nemzeti sérelem fokára emelte, e szellemet, Tettes R. R., gondosan feljegyzendi a historia, mert ez arra mutat, hogy nemzetünk minden pártütők ellenére, melyek számához vegyülnek, utban van egyetlen nagy családdá összveforrni, melynek utolsó tagját sem bánthatni a nélkül, hogy az egész ne bántatnék. Pedig a mely nemzet több millióból áll és hol a milliókat ily családi kapcsok forrasztják, bizony-bizony, mondom mindenkinek, a nemzet melléről visszafutamodnak az erőszak s ármány minden nyilai, vissza még akkor is, ha saját fiai lődöznék saját fiait! Kik egy fénybogár életnek egy napi csillámáért marczangolni képesek a közös édes anya hű kebelét, ama szellem, a mely cselekvé, hogy a római polgárnak minden bántalmak ellen nevén kívül védre szüksége nem vala, ama szellem az, mely a szép hajdankorra felüté a classicus bélyegét, s ez a szellem az, mely minálunk is, mint egykor a szivárvány, szebb jövendőnek záloga, ama jövendőnek, mely Széchenyi lelke előtt lebegett, midőn szerette

mondani: «Magyarország lesz», ama jövendőnek, melyet koszorus dalnokunk jós szemei láttanak, midőn honszeretettől dagadó kebellel éneklé:

> «Még jőni kell, még jőni fog egy jobb kor, mely után
> Buzgó imádság epedez százezrek ajakán.»

A T. R. R. azonban még e pártfogásnál meg nem állottak; megfáradtam volt munkám terhe alatt és bévonultam a szomszéd hegyekbe, az anyatermészet balzsamos emlőjéről új erőt színi új munkálathoz; egykor szokatlan zaj vert fel éjféli álmomból s a mint ablakomra vetém szemeimet, szuronyokat láték megcsillámlani a kalauz lámpa kis világosságánál. A magyarázat nehéz nem vala. És ha a pillanatban egyrészt a polgári resignatió némi nemes önérzéssel dagasztá keblemet, másrészt egy keserves gondolat villant keresztül agyamon, hogy a szuronycsillám családomat egyetlen, de elegendő gyámolától fosztja meg, s kiket oly hőn szereték, azokat az óra nagy szívfájdalomtól még nyomorúságra is taszítja. Isten látja lelkemet, hogy e gondolat nem vala képes polgári kötelességem érzetét csak egy pillanatra is megrendíteni, nem mondom külszinleg, de csak szivem legbelsőbb rejtekében is megrendíteni, azonban, nem tagadom, a gondolat fájt, fájt kimondhatatlanúl, és alig mult annyi idő, mennyi egy közgyülés összehivására megkivántatik, s a teremben egy szózat emelkedék nemzetünk ama kedveltjének szívképző ajkairól, kinek vállához esengve szeret simulni sok magyar szív és e szózat a T. R.-nél visszhangra talált. S más megyékben hasonló szózatok emelkedének, s hasonló visszhangra találtanak, s e visszhangot a rokonérzelem sok helyütt e hazában ujra hangozá, s csekély személyemnek lőn feltartva alkalmul szolgálni egy oly jelenetnek, mely nincs fontosság nélkül e polgári életben, mely azonban tudtomra minálunk a maga nemében első jelenet, gondoskodásom családomnál kipótoltaték, polgártársi kezek födezék a nekem oly édes kötelességeket, miket a szegény fogoly teljesíteni képes nem vala. Fo-

gadják a Tettes R. R., és fogadják mindazok, kiket illet, legforróbb köszönetemet, fogadják azon meggyőződéssel, hogy a mit családomért tettenek, nem lészen elvonva nemzeti közszükségektől, miktől legkisebbet is elvonni sem elveimmel, sem lelkiösméretemmel nem férne meg.

Ha mondanám a T. R.-nek, hogy éltem legvégső perczéig a kötelességek hosszú lajstromában mindig legszentebb lesz előttem a polgári név, s ha mondanám, hogy édes honomhoz, a törvénységhez, az igazsághoz és azon elvekhez, melyekért a T. R.-ek pártfogásra, sok jeles társaim szives barátságra méltatának, hűtelen soha sem leszek, ha ilyesek emlegetésével toldozgatnám köszönetem értékhiányát, sérteném talán a T. R.-ket, mert hiszen a polgári kötelességeket híven teljesíteni, minden különös hálakötelesség nélkül s mindenütt s mindenben s mindenki tartozik, pedig a mit elmulasztani bűn, azt teljesíteni sem érdem, sem hálatett. Azért csak egyet méltóztassanak engedni kimondanom: Isten óvja meg e nemzetet, Isten óvja meg a T. R.-ket minden gonosztól, de ha elkövetkeznének a viszontagság napjai, melyekben e honnak, e megyének szüksége lenne férfiakra, kik tegyenek s áldozzanak, tegyenek mindent, mit ember tehet, áldozzanak mindent, mit ember becsülhet ez életben, életet, vagyont, minden családi örömöt, s mindent, a mit a szív szeret, s a mi mindennél több, ha kell, a becsületet is, ha elkövetkeznének ily tettek s ily áldozatok napjai, tartozásom érzetében ujra felejtendem erőtelenségemet s ez az érzet óriássá feszítendi e kebelben a törpe erőt, s én, ki egyike vagyok a leggyöngébbeknek, versenyre kelendek a legerősebbekkel, nem hirért, nem jutalomért, nem dicsőségért, hanem versenyre tettben, versenyre áldozatban a T. Rendekért, a Nemzetért!

TENGERHEZ MAGYAR! EL A TENGERHEZ!

1846. január 27.

Nyolczszázados emlékezettel lelki szemeink előtt, a magyar bánatosan, szorult kebellel utazik keresztül Horvátországon. A magyarnak a Drávától egészen Adriáig, a horvátnak innen a Dráván a lomniczi csúcsig otthonosan kellene magát éreznie. Ezen közös érzés a jövendőnek záloga volna. Ámde a szenvedélyes pártviszály az érzés kapcsait megszaggatá, gyülölség lakozik, hol a közös törvény, közös szabadság védszárnyai alatt közel ezred évig baráti egység érzelme honolt, a Dráván innen a horvát magát még mindig otthon érezheti, de a Dráván túl a magyar magát otthon csak ritkán érezheti. Nem a nyelvkülönbség az, mi ezt teszi. Igaz, van valami varázshatalom a hazai hang zengzeteiben, a míg azt halljuk, bármi távol legyünk is saját tűzhelyünktől, mindig oly otthonosan vagyunk, — s a haza nagy családjában testvérnek érezzük magunkat mindenkivel, ki «jó napot» mondva megy el mellettünk. De midőn a hazai nyelv édes zengzete nem hangzik többé szívünk felé, az ember akként érzi magát, mint a számüzött. Ámde ezen nyelvkülönbség maga a kebelszorultságot még nem fejti meg, melyet a magyar érez, midőn a Dráva-folyam légrádi révén túl halad, — hiszen nem magyar hanggal itthon is gyakran találkozik! — hanem megfejti azon előleges bús sejtelem, hogy a mint e rév kompjából kilép, sok ellenszenvvel találkozandik. És az embernek itthon, házias csillapultságában szinte nevetségesnek tetszik, mennyire tud örülni amott a Dráván túl, ha véletlenül bármi csekély jellel találkozik, mely oda mutat, hogy a magyar név képviselői iránt még van rokonszenv oly helyeken is, hol azzal találkozni nem számolánk. Emlékezem, miként Zágráb felé utazva, egy helyütt, míg lovaink fölváltatnának, betértünk egy

piszkos úti csárdába. Az utas nem válogat, s mi egy veremmód kilyuggatott ronda szobában rostélyosnak keresztelt disznószeletet vertünk fogainkhoz. Ámde a ronda szoba falán egy valami mellett, mit valaha tükörnek hívtak, két kép függött. Egyik az öreg Papirius consul, midőn a gallusra buzogányt emel, ki szakálához merészelt nyulni, a másik pedig — Deák Ferencz! Nem mondhatom, mi jól esett Deák képével itt találkoznom. Hol a magyar kebelre váratlan örömmel hat ily körülmény, jel az, hogy ott sok van, minek lehetetlen örülnie. És mégis azt mondom, minden magyarnak oda kellene zarándokolnia, legalább egyszer életében; kiket pedig önerő vagy véletlen oly állásba tett, hogy a nemzet tanácsaiban szavok súlyt képez, oda kellene menniök minél gyakrabban; be sok bajnak vehetné elejét ez élénk, gyakori találkozás!

És ide kellene mennie az elfásult korban minden magyarnak, mert *az út erre visz tengerpartunkhoz*, tengerpartunkhoz, melyen a ki megáll, s a magyar tenger tükrére lenéz, ha magyar és hazafi, lehetetlen, hogy erős cselekvési akaratra ne feszüljön szívében minden érverés. Neked pedig, oh kor! hideg önzésben lelkileg elmállott törpe fajodnak nemzedékével, tenéked oh kor! lelkesítőre szükséged van. Tengerhez magyar! homokod porából s fekete sarad ragadalmiból! Tengerhez magyar! melynek viharában, a brit költőnek érczszava szerint, istennek képe tükrözi magát, melynek azur homlokára ránczot nem irtak végtelen idők, mely olyan ma is, mint minőnek látta a teremtés első hajnala; melynek habhátán tizezer hajóhad nyomot nem hagyva hömpölyög tova, a míg e földnek vizenyős sarában nyomot hagy hátra minden gyáva nyúl.

Kit az örökkévalóság emez arczképének szemlélete sem gyujt lelkesedésre, ki itt sem képes egy cseppjét meríteni ama férfias határozottságnak, mely emberekből titánokat edz: az magát bizvást eltemetheti, neki ez élet többé nem való.

És mégis hány magyar utazik évenkint ide? hány

magyar borúl le a Lujza-útnak 2936 lábnyi tetőpontjánál, midőn elterül előtte a fiumei öböl mint egy roppant kapu, melyet azért tárt fel a mindenható, hogy a magyarnak nem ismert nevét becsültté tegye a nagy világnak távol részein s a külvilágnak civilisatiójával összefont magyar itt honában legyen nagy, szabad, dicső.

Engem tengerünkhöz a fiumei vasut ügye vitt. Ama vasut ügye, melylyel maradandólag eljegyzendjük a Dunát Adriának, a magyart a világ civilisatiójának, s mely legyen egyszersmind az aranyházassági jegygyűrű magyar és horvát között, kik hatszázados békés házasság után öregségökben összezörrentek.

Tárgyam nagysága s édes hazámnak minden érdeke, mely e vasuttal kapcsolatban van, e vállalat iránt már évek óta lelkesítve tart s nem tagadhatom mégis, midőn Fiuméba menet a brodi kastély ablakaiból a körítő hegyekre feltekintgeték, miket Isten haragjában látszott oda vetni czélunk akadályaul, s itt óriásilag feltornyosulni láttam egy sziklahegyet, melynek szirtfalában az akadozó szem egy maroknyi földecskét sem lát, hasadékiból mégis gúnyosan nyúlnak fel a keservesen nőtt fák ágai, lombtalanul meresztve galyaikat az egek felé, mintha karjaikat nyujtanák könyörögve egy kis tápláló földért; amott pedig fenyegetőzve emelé fel szédítő magasig tömör gerinczét a Tergomel-hegy, mintha azt kiáltná le a völgybe hozzám, hogy az emberész merényletének ő határt szaband s gúnyolja a vakmerőt, ki arról mer gondolkozni, miként röpítse hátán a gőzparipáktól vontatott magyart a tenger felé, megvallom, volt egy-két percz, midőn ily scénák között az akadályokra gondolva, miket ármány és ellenzési viszketeg polgártársaink köréből is czélunknak ellene gördít, határozottságom kissé lankadott; de a mint másnap Vukasovics óriásilag nagyszerű teremtményén, a gyönyörű Lujza-úton robogó kocsimból a magyar tenger tükrére nézék, minden nehézség hatását veszté, szilárdítva érzém agyamban a meggyőződés erejét, hogy hazánk jöven-

dőjének életkérdése fekszik vasuttársaságunk ujjai közt s mióta gondolkozva a magyar tenger partját taposám, erőt érzek magamban a fiumei vasutért megvívni, ha kell, a poklokkal is.

És hát Vukasovics hol vette ama lelkesedést, mely őt a Lujza-út óriás művének megteremtésére képessé tevé? A tenger szemléletéből, a tenger fontosságának érzetéből, uraim! Szembetünőleg látja az ember, midőn a Lujza-úton halad a tenger felé, miként nőtt Vukasovics keblében az erő, miként magasult az isteni szikra, a mint a tengerhez közelebb állott. A Lujza-út mindenütt felséges, mindenütt szép, *minden magyar vétkezik, a kinek tehetségében van s Horvátországba csak a végett is nem utazik, hogy a Lujza-utat meglássa. Ez a magyar birodalom legfelségesebb műve! semmit sem mutathatunk fel, a mi ezzel csak távolról is mérkőzhetnék!* A Lujza-út oly óriási mű, melyet méltán számíthatunk Európa büszkeségei, az emberész nagyszerű teremtményei közé. — 18 mérföldnyi irtózatos hegyláncz, melyen keresztül közel 3000 lábnyi magasságig emelkedik a gyönyörű Lujza-út, itt magasba tornyosuló szirtfalak lerepesztett oldalán, amott mérföldeken átnyuló, galériákkal támogatott völgy meredek partján; s az út mindenütt, mint a kődeszka, nemcsak jó, hanem a fényüzésig szép, roppant kanyarulatokban kigyózik a tenger felé s rajta, e szörnyű emelkedettségen, lengő könnyűséggel robog a kocsi. A római legdicsőbb korszakhoz méltó nagyszerű mű, melyet egykoron romjaiban is bámulni jövend messze távolból a régiségbúvár, míg most a magyarnak kilencz tizedrésze soha sem látta. És mégis! az ember szemlátomást veszi észre e mindenütt gyönyörű úton, mennyivel magasabb lelki erő hevíté Vukasovics keblét, midőn a tenger közelében véste be a kő puszta szirtjeibe prometheüszi lángeszének merész bélyegét, mint akkor, midőn a tengertől távolabb dolgozott. Imitt kitért az akadályok előtt, amott, csaknem mondhatnám, kedvtelve kereste fel, miglen a tengernek tőszomszédjában, a Porta ungaricánál, úgy tünik fel a bámuló utas

előtt emlékezete, mint egy óriásé a titánok mesés korából, kik vakmerő kezekkel Ossát Pelionra halmozák. «A völgyben ülő gyáva kor, határa szűk köréből őse saslakára — szédeleg, ha néha felpillant», dallá felejthetlen Kölcseynk. Miként a völgyek szédelgősei szeretnek vasuttársaságunknak az által tenni akadályokat, hogy a nemzet fülébe lehetetlenségről sivítnak: úgy midőn Vukasovics is nagyszerű művét vonalozá: Lehetetlen! lehetetlen! kiálták a völgyesek. A nép szájában még ma is él a szó, melyet Vukasovics felelt a kétkedőknek: *«Pénzzel s primorczaimmal lehetetlenséget nem ismerek».** E szót Vukasovics szájába a tenger lelkesítő ereje adá.

És az új kor új szükségeket teremtett. Nekünk Fiuméhoz vasút kell!! E határozatban hazánk jövendőjének egyik kulcsa rejlik és ha e nemzet minket el nem hágy, a vasút meglesz s benne egy oly mű leend alkotva, melyhez hasonlót e büszke világ nem sokat mutat, mely a magyar névnek dicsőséget vivand ki, minőrűl eddig alig álmodánk.

Magyar és hazafi, ki a Lujza-utat látta s a magyar tenger szemléletén keble felmelegült, érezni fogja a kimondhatatlan érdeket, mely ez ügyhöz csatolva van s nem fogja tőlünk megvonni pártfogását.

Tengerhez magyar! el a tengerhez!!

BOLDOGOK AZ EGYÜGYÜEK.

1846. márczius 31.

Urak! amott a másik oldalon, az egyszerű ép emberésznek nevében kérlek, legyen annyi önérzet bennetek, hogy ha statusgazdászati kérdésekről mertek szólani, s gondolkozó fők nem állanak rendelkezéstökre, állítsatok legalább oly automatokat colonialis vámrendszeretek

* Primorcz annyit tesz, mint tengermelléki lakos.

védelmére, a kik legalább olvasni tudnak; s legyen annyi méltányosság bennetek, hogy midőn a gyarmati rendszert véditek, ne akarjátok elhitetni a világgal, hogy a szabad kereskedést pártoljátok.

Mert igazán mondom, angyalok türelmét is kifárasztaná a tanítni akaró eszmezavar.

Nemrégiben a *Buda-Pesti Hiradó*ban egy úr felveté magát a szabad kereskedés bajnokának, azon hatalmas oknál fogva, mivelhogy Peel egyet fordult sarkán s hevenyében a szabad kereskedés emberévé lőn. Sir Robertet nem győzték eléggé magasztalni, míg a szabad kereskedés ellen harczolt. És kiálták: «Ime Daniel! a bölcs Daniel!!», most Sir Robert átment a kereskedési szabadság zászlójához és ismét magasztalják: «Ime Daniel, a bölcs Daniel!!» No de ez semmi. Ma szőke, holnap barna, ma sovány, holnap kövér; az izlés változik uraiméknál. Ez az ő dolguk.

Hanem, hogy ama nemzettanító statusgazda, ki a szabad kereskedés bajnokául szegődött, még csak azt sem tudta, hogy mi is az a szabad kereskedés és mégis írni mert épen erről: ez már botrány.

Kossuth egy kis leczkét adott neki és társainak; megmondta nekik, mi az a szabad kereskedés; megmondta, miképen az ő eszméjök: hogy t. i. oly szabad kereskedésünk legyen, miszerint ne adhassuk el terményeinket annak, a ki legjobban megvenné; ne vehessünk iparműczikkeket attól, kitől legjobbat legolcsóbban vehetnénk, hanem legyen oly szabad kereskedésünk, hogy csak Ausztriának adhassuk el, a mit épen tőlünk vennie tetszik; mi ellenben a szabad kereskedésnek azon jótéteményében részesüljünk, hogy kénytelenek legyünk az angolhoz, belgához, francziához hasonlíthatatlan ausztriai gyártmányokat fogyasztani; hogy — mondom — ez nemcsak nem szabad kereskedés, hanem valóságos alárendeltség, s ez: törvényes önállásu nemzet érdekeinek háttérbe szorítása.

Ezt nekik kézzelfoghatólag, az utolsó falusi gyermek által is megfoghatólag bebizonyítá és megmondá nekik,

hogy csak szomorú kénytelenségből vagyunk a védvámrendszer barátai s felhívta: üssék fel a *szabad kereskedésnek*, de nem az egyoldalu monopoliumnak, hanem a *szabad kereskedésnek* zászlaját s mi követni fogjuk, testtel-lélekkel.

Gondoljátok: teszik? — nem — megértették? — nem — elhallgattak? — oh nem, hanem beszélnek össze-vissza, s oly kimondhatlan eszmezavart kotyvasztanak össze, hogy isten a megmondhatója.

A világon tán sehol sem bánnak az időszaki sajtó magasztos hivatásával oly könnyelműen, mint némely emberek minálunk. Másutt a ki írni mer, legalább annyi fáradságot veszen magának, mielőtt írna, hogy megismerje s ha maga olvasni nem tud, legalább megkérdje másoktól, mi a kérdés állása, mint állanak a tények s miről van szó? Nálunk a *B. P. Hiradó* status-oeconomjai mindezt nem tartják szükségesnek, hanem neki állanak vaktában és hadarnak és habarnak oly kimeríthetlenül, hogy az embernek háta borsózik bele. Igazán mondom, hasonlítanak ama x-megyei táblabiróhoz, ki épen akkor jövén a gyülésbe, midőn az egész közönség ezt kiabálá: «Le kell rontani! le kell rontani!!» kötelességének tartá a lerontást hatalmas torokkal szintúgy sürgetni. «De kérem D. táblabiró urat, szólott az elnök alispán, mit kell lerontani?» D. tbiró úr felakadt, mert nem tudta, miről van szó. Egy tréfás szomszédja fülébe sug: «A tokaji hegyet» és D—y tbiró triumphatori hangon felkiált: «A tokaji hegyet». Ilyenek a *B. P. Hiradó* vámrendszerező bölcsei.

Még egy anekdotát. Két tiszt egy asztalnál ebédelt. Szardellamártást hoztak. «Beh egészen más ízű a szardella Olaszországban, hol az ember a fáról maga szedi» mond az egyik. «Megbolondultál? — mond a másik, — szardellát akarsz a fáról szedni.» — «Igen hát! — volt a felelet — tulajdon kezeimmel szedtem, nem egyszer.» — «Bolond vagy» stb. stb. Párbaj lett belőle. A szardellás ember jó vágást nyer. Ekkor arczához kap, megálljt kiált s kérdi: «Mit is mondtam csak,

hogy fáról szedtem?» — «Szardellát.» — «Bolondság, caprit akartam mondani!!»

Ilyenek a *B.P.Hiradó* vámrendszerező bölcsei. Fenhangon kiáltják: Szabad kereskedés! szabad kereskedés! de azt értik alatta, hogy Magyarország se maga ne gyárthasson, se ott ne vegyen, hol legjobban, legolcsóbban vehetne, hanem legyen minden versenytől mentesített, monopolizált piacza Ausztria gyártmányainak. A mi sem nem szabad kereskedés, sem nem védvámrendszer, hanem valóságos monopolium. Szardellát mondanak, caprit értenek alatta!!

Sőt még az is történik, valósággal történik, hogy oly emberek is irnának vámrendszeri leczkéket, a kik olvasni sem tudnak. Ilyen azon úgynevezett «kereskedő», ki a *Buda-Pesti Hiradó* 358. számába egy czikket diktált ily czím alatt: *«Védvám mint divat»*. Ez lehetetlen, hogy olvasni tudjon, mert annyira ignorálja a tényeket, melyeknek czáfolatára felkel, hogy ignoratióját csak az olvasni nem tudás magyarázhatja.

Ez a jó úr azt mondja: «A magyarországi szabadelvüek védvámot, azaz monopoliumot akarnak» — kérem kereskedő urat, tanuljon olvasni. Ha ezt megtanulta, látni fogja, miként a szabadelvűek azt akarják, hogy a magyar piacz ne monopolizáltassék az ausztriai gyárnokok által, hanem vagy szabad kereskedésünk legyen, vagy magunk gyártsunk.

Mondja továbbá: «A magyar szabadelvüek jelszava: tengerhez magyar! de feledik, hogy honunk szíve körül kőutaink nincsenek s belső közlekedés nélkül tengerhez jutni mily nehéz» — kérem kereskedő urat, tanuljon olvasni, ha ezt megtanulta, látni fogja, miként a fiumei vasut nem a tenger mentében fog építtetni, miszerint hozzájutni ne lehessen, hanem a Dunától, azon folyótól, mely honunk szíve mellett is foly s melybe és általa a vasutra, Tiszáról, Dráváról, Vágról, Garamról, Marosról stb. el lehet jutni.

Mondja tovább: «Védvámrendszert óhajtani s külfölddel szabad kereskedést pártolni, egymással ellen-

tétben áll» — kérem kereskedő urat, tanuljon olvasni s ha ezt megtanulta, látni fogja, hogy (messze ne menjek) mit csinál Ausztria, elzárkózik-e a külföldre való kereskedéstől a mellett, hogy védvámrendszere van? Látni fogja, mit csinál magasztalt német Zollvereinja, mit Francziaország stb.

Mondja még, hogy: «A védvámrendszer khinai fal s a védvámnak magasnak kell lenni, hogy hatása legyen», kérem kereskedő urat, tanuljon olvasni s ha azt megtanulta, látni fogja, miként az erdélyi szászoknál ugyan e szót: Speck, így olvassák: Bóflisch, de nálunk e szót: védvámrendszer, nem így olvassák: probibitiv system, az tehát nem khinai fal s a védvámnak nem szabad magasabbnak lenni, mint a mennyi kell, hogy a kezdő állapot nehézségét némileg kiegyenlítse, de nem oly magasnak, hogy minden versenyzést kizárjon s a csempészetnek gazdag zsákmányul szolgáljon. Az ausztriai monarchia vámrendszere a külföld irányában ilyen magas természetű, el akarják talán a *Buda-Pesti Hiradó* szabad kereskedési eszméjének vitézei ezen magas védvámokat törülni? Oh nem, hanem azt akarják, hogy az ausztriai gyárnokok, a mint mentve vannak hazánk piaczán a külföldi gyárnokok versenyétől, úgy mentve legyenek a magyar műipar versenyétől is. Ezt nevezik ők szabad kereskedésnek. Tanuljatok olvasni, édes urak.

Beszél ezután kereskedő úr külföldi példákról. A német *véd*vámszövetséget oly színben adja elő, mintha szabad kereskedési szövetség volna; tanuljon olvasni édes úr; hiszen Knssuth azon czikkeit, miket egykor a *Pessi Hirlap*ban a német vámszövetségről írt, külön röpiratban németre is lefordították külföldön, ha tehát magyarul nem tudna is, ezekből s a *Zollvereinsblatt*ból megtanulhatja, mi az a német Zollverein. Beszél arról is, mi boldog volt a lengyel, midőn közte s Oroszország között vámsorompó nem volt; elmondja, minő boldog volt a lengyel, midőn az oroszt ő láthatta el gyártmányaival; elmondja, hogy büntetésül adott neki az autokrata harminczadot s hogy most kegyelemképen men-

tendi fel őket a vám alól stb. Ez már több, mint olvasni nem tudás, ez már botrányos tényferdítés. Azonban, hogy ezen urak bölcselkedési alaposságát az olvasó mérlegre vethesse, csak arra akarjuk figyelmeztetni, hogy ha valóban úgy állanának is a tények, mint ő állítja, mi volna belőlük a tanulság? Halljuk! Mit akar kereskedő úr megbizonyítni? azt, hogy nekünk semmi más nem kell, mint a közbeeső ausztriai vámvonal eltörlése s kimondhatatlan boldogok leszünk. S miként bizonyítja ezt? a következő példával: «Míg Orosz- és Lengyelország között semmi vám nem volt, a lengyel gyártmányaival ellátta az oroszt és a lengyel boldog volt»; tegyük át ezen bizonyítvány szövegét saját állapotunkra, miként fog hangzani? így: «Ha Magyarország s Ausztria közt nem lesz semmi vám, az osztrák ellátandja gyártmányaival a magyarokat és az osztrák boldog leszen» — ezt értem, de miként következhessék ebből az, hogy ha minket Ausztria látand el drágább gyártmányaival, mint másutt vehetnők, mi leszünk boldogok; ezt már nem értem. Oh! dicsőséges logika!!

Felhozza még a kereskedő bölcs azon régi elcsépelt mondást is, melyet a franczia kereskedők egykor Colbertnek mondottak, t. i. hagyjatok szabadon cselekednünk (laissez nous faire) s a kereskedés emelkedni fog. Jó, de hát az isten szent nevére! miként lehet ebből azt következtetni, hogy a magyar kereskedés akkor leend szabad, ha kényszerítve lesz *csak* ausztriai gyártmányokat venni? ezt épeszű ember csakugyan nem képes felfogni.

És ily okoskodásokból azt húzza ki a bölcs kereskedő úr, hogy a magyar liberálisok monopolisták. Bizony gyönyörű okoskodás. Mi szabad kereskedést akarunk a világgal: adjátok meg Robert Peel értelmében; ha ezt nem akarjátok, engedjétek, hogy magunk gyárthassunk, magunk számára, s e végett adjatok védvámot nekünk, de nem ellenünk; — ez, a mit mi akarunk, — ti ellenben azt mondjátok: «Mi védeni akarjuk az ausztriai műipart a magyar piaczon, akarjuk, hogy

senki más oda gyárczikket ne hozhasson, mint csak az ausztriai, de ezen minden verseny ellen megvédett ausztriai műiparnak tökéletesen szabad bevitelt akarunk engedni Magyarországba, miszerint a magyarok magok sohase gyárthassanak». Melyik részre illik már a monopolium vádja, ha már monopoliumról kell szólani; ti monopoliumot akartok adni Magyarországon Ausztriának, mi vagy szabad kereskedést akarunk: vagy ha ezt el nem érhetnők, monopoliumot Magyarországon, önmagunknak. — Kik már most az illiberális monopolisták?

Mondja még azt is a kereskedő úr, hogy a védvámrendszer a csempészetet mozdítja elő. Jó, de hát megszünik-e a csempészet, ha Ausztria műiparának a magyar piaczokon való védelmére a külkereskedés elleni védvámsorompók felmaradnak?

Nyugtat azzal is, hogy «Ausztria s Csehország műipara még épen nem áll felette magas lábon, tehát ne féljünk tőle». Bizony igaz; de ép ebből tünik ki statusgazdászati philosophiátok borzasztó volta. Az ausztriai s cseh műipar nem áll oly magas lábon, mint az angol, franczia, belga vagy német, s ti arra akartok kényszeríteni, hogy mind e mellett monopoliummal birjon Magyarországban.

Tanuljatok olvasni, édes urak, s ha monopolistát akartok látni, nézzetek a tükörbe.

Sok egyebet is beszél még a jámbor kereskedő. Emleget ipartanodákat, hitelszilárdítást, közlekedési eszközöket, mértékrendezést, közteherviselést és a többi. Ez mind jól van, csak egyre figyelmeztetjük uraimékat a másik oldalon, arra t. i., hogy mindezt hozzák fel szemrehányásul *önmaguk ellen*, s nem a mi oldalunk ellen, mert ezek a mi tanaink, melyeknek életbeléptetéseért évek óta küzdünk s nemcsak szavakkal, de tettekkel is; míg ti nem segítitek az iparegyesületet iparleczkéiben, áskálódtok a Magyar Kereskedelmi Társaság hitelszilárdítási működése ellen, rágalmaztok minden lépést, melyet ipar és kereskedés érdekében teszünk, s nem lendíttek egy hajszálnyit hitelszilárdításért, közlekedési

eszközökért, közteherviselésért és a többi. *Turpe est doctori, dum culpa redarguit ipsum.*

Egyáltalán fogva a jámbor kereskedő egész czikke oly eszmezavar, oly ismeretlenséget árul el a mindennapi tényekkel, mintha a holdból pottyant volna tegnap földünkre, mint a magyar tudós társaság titoknoka 1842-iki deczemberben, de midőn ismeretlenségének együgyüségi palástja alatt annyira megyen, hogy a fiumei vasút mellett agitálókat arról vádolná, mintha a pest–mohácsi vasutat elleneznék, ez már oly protervia, melyre nem elég azt mondani, hogy kereskedő úr olvasni nem tud, hanem azt kell mondani, hogy ez nem igaz, sőt rosszakaratú, szándékos rágalom.

Ismerem a dolgok állását. Tudom, hogy Kossuth úr ideje becsesb, semmint hogy ily haszontalan szószátyárságok visszatorlására vesztegetnie szabad volna. Azért kérem őt, menjen pályáján háborítlanul, tűzze ki iránygondolatait a vámrendszerről úgy, mint egyebekről, az ellenféli eszmezavarok megostorozását pedig, — ha tetszik a *Hetilap* szerkesztőségének, majd én s társaim időnkint elvállaljuk. *Ramway.**

KÉTSZÁZEZER HONVÉDET!

1848 julius 11.

Kossuth Lajos pénzügyminister (hosszu éljenzések közt a szószékre lép). Uraim! (Felkiáltások: Üljön le!) Engedelmet kérek, majd ha ki fogok fáradni. Midőn a szószékre lépek, hogy önöket felhívjam, «mentsék meg a hazát!»: e percznek irtózatos nagyszerűsége szorítva hat le keblemre. Ugy érzem magamat, mintha Isten kezembe adta volna a tárogatót, mely fölkiáltsa a halottakat, hogy ha vétkesek vagy gyöngék, örök halálba sülyedjenek; ha pedig van bennök életerő, örök életre ébredjenek.

* Kossuth többször e név alatt irt. Angolul ram=kos, way=út.

Uraim! így áll e perczben a nemzet önök kezében; és Isten kezökbe adta a mai határozattal a nemzet életét, de kezőkbe adta a nemzet halálát is. Önök határozni fognak. De éppen, mert e percz ily nagyszerű, feltettem magamban, uraim! nem folyamodni az ékesszólás fegyveréhez.

Lehetetlen nem hinnem, lehetetlen nem meggyőződve lennem, hogy bármiben különbözzenek is a vélemények e házban, a haza szent szeretete, a haza becsületének, a haza önállásának, a haza szabadságának olyan érzete, hogy azért utolsó csepp vérét is kész a ház feladni: ez mindnyájunkkal közös. (Éljen!) És ahol ezen érzés közös, ott nem kell buzdítani, ott a hideg észnek kell az eszközök között választani csak.

Uraim! a haza veszélyben van. E szót elég volna tán száraz ridegen kimondanom; mert hiszen a homály a szabadság napjának felvirultával lehullott a nemzetről, és önök látják, miként áll a hon. Önök tudják, hogy az országban dispositiójukra levő sorkatonaságon kívül közel 12.000 önkéntes honvédsereg állíttatott. Önök tudják, hogy a törvényhatóságok föl voltak szólítva a nemzetőrségi seregek mobilisatiójára, miszerint legyen erő, mely képes legyen megvédeni a hont és megtorolni a bűnt odalent a széleken. És e felhivás a nemzetben visszhangra talált.

Ha a nemzet nem érezte volna, hogy veszély van, nem talált volna nála visszhangra. Ez maga elég mutatványa annak, hogy a veszélynek érzete közös. De én azért mégis úgy gondolom, hogy köteles vagyok önöknek, uraim, nagyobbszerű vonásokban csak — és ezuttal nem minden apró részleteiben — a haza állapotának némi rajzát előterjeszteni.

A mint a mult országgyűlés szétoszlott és az első felelős magyar ministerium hivatalába lépett, üres pénztárral, fegyver nélkül, honvéderő nélkül: lehetetlen volt mély fájdalommal nem éreznie a nemzet állapotának irtózatos elhanyagoltságát. Én egyike voltam azon számosoknak, kik éveken keresztül figyelmeztették a hatal-

mat és figyelmeztették a nemzetet: legyen igazságos a nép iránt, mert majd késő lesz. Most az egyszer talán még a hazafiúságnak közös érzete és a közös lelkesedés elháríthatja fejünkről a késő szót s annak egész súlyát.

De annyi bizonyos, hogy elkésett a nemzet és a hatalom az igazságosságban, s mivel ezen percz elkésett, azon percz, melyben először volt igazságos a nép iránt, bomlásnak indította a népviszonyokat. Ezen viszonyok közt vettük át a kormányt, megtámadtatva árulás, pártütés, reactionális mozgalmak és mindazon szenvedélyek által, melyeket átkos örökségül hagyott reánk Metternich politikája. Alig voltunk a kormányban, sőt még csak össze sem jöhettünk mindnyájan, már a leghitelesebb tudósításokat vettük arról, hogy a pánszláv mozgalmak a felvidéket nyilt lázadásba borítani szándékoznak nemcsak, hanem a napot is kitüzték már, mikor törjön az ki Selmeczen. Nagyobbszerű vonásokban akarok csak szólani, azért itt megállapodom és egyedül annyit mondok, hogy a felföld nyugodtan van. De ezen nyugalom nem a biztosságnak nyugalma, és meglehet, sőt valószinű, hogy ez tűz, mely a hamu alatt lappang.

Az ország közepén maga azon magyar faj között is, — mely életrevalóságát amott a Drávavonalnál és az ó-kéri tábor táján minden nap mutatja, — nehéz volt a népnek a hosszas szolgaság után megbarátkozni a szabadság eszméjével és magát tájékozni annak első viszonyai közt: mert nem hiányoztak bujtogatók, kik a népben aggodalmat költöttek, még azon — nem mondom — adományok, hanem igazságok iránt is, melyeket nekik a mult országgyűlés megadott. Kilencz hét mult el azóta: az ország belje nyugodt, s a magyar faj áldozatra kész, önként, s nem kényszerítve viszi életét oda, hova felszólíttatik.

Horvátország nyilt pártütésben van. Sok évek folytak le azóta, uraim! mióta e hazában nem egy, nem két ember figyelmezteté a hatalmat, hogy midőn az illir bujtogatásokat szítogatja — szítogatja mondom, nemcsak elnézi — oly kígyót táplál keblében, mely az uralkodó-

háznak vesztét fogja maga után következtetni. Azt gondolták azon urak ott lent, hogy mivel a lázas állapot, melyben Európa van, megingatta az országnak minden oszlopait a fönlevő viszonyokra nézve, már most nyilt pártütésben törhetnek ki büntetlenül. Én, uraim! ha e pártütésre a magyar valamely alapos okot szolgáltatott volna, e perczben is, nem tekintve azt, hogy pártütés van, arra szólitanám fel önöket: legyenek Horvátország iránt igazságosak, és így igazságosak lévén, nem fegyverrel, hanem az igazság szent szavával, annak megadásával csillapítsák le a lázadást.

Igy lévén lelkesítve, kötelesnek érzem magamat egy futó pillanatot vetni Horvátországnak Magyarország irányábani viszonyaira. Önök előtt tudva van, uraim! hogy a nemzet még azon időben is, mikor különösen kegyelt kiváltságosoknak osztotta csak a maga jogait, Horvátországot minden jogokban részesítette. Nem volt e nemzetnek Árpád korától egy joga sem, melyet, mióta Horvátország velünk kapcsolatban van, vele a nemzet meg ne osztott volna testvériesen (Igaz!); és nemcsak, de midőn megosztott vele minden jogot, adott még azonkívül e nemzetnek, magunknak terhére, különös kiváltságokat. Azt látom a históriában, uraim! hogy egy nagy birodalomnak egyes része nem részesül a közös jogokban, mint Irland nem mindenben, mivel Anglia bir; de hogy egy nemzet tömege, a nemzetnek nagyobb része önmagát tagadja ki jogokból egy bizonyos kevesebbségnek kedvéért, ezen nagylelküségre példát csak Magyarhon adott a horvátok irányában. (Igaz!)

Tehát hol az ok a multban, minél fogva, habár a haza megmentésére fegyvert fogunk is kezünkbe, szivünkben érezni lennénk kénytelenek, hogy a pártütést mi provocáltuk? A múltban erre ok nincs. Vagy talán a legközelebbi országgyűlés, mely új ærát nyitott e nemzet életében, tett változtatást a régi viszonyokon? Azt mondom: nem.

A mely jogokat kivíttunk magunknak, nekik is kivíttuk; a mely szabadságot a népnek megadott a hatalom s az

országgyűlés, Horvátország népének is megadta; a mely kármentesítést az itteni nemességnek resolvált Magyarország, a maga erszényének rovására resolválta Horvátországnak is, mert a parányi ország nem bírja kármentesítését elvállalni; — és ahol nemzetiség tekintetében, nem jól felfogva bár és hibásan képzelve, de mégis aggodalom volt, annak megnyugtatására hatott, midőn kimondotta a mult országgyűlés, hogy a horvátoknak közéletükben, saját nyelvükkel, saját szabályaik következtében is élni tökéletes joguk van, s így a törvényhozás municipális jogaikat nemcsak nem csorbította, sőt gyarapította.

Van-e magasztosabb jog, mint a képviselők választásáról rendelkezni, a mely képviselők hivatva vannak törvényt szabni, szabadságot adni, védeni az országot? És az országgyűlés azt mondotta: ti horvát barátaink! magatok oszszátok fel, miképen válaszszátok képviselőiteket. Ez által állását és ezen municipális körben nemzeti önállását Horvátországnak a mult országgyűlés elismerte. Tehát ha a multban nem volt ok, mely ezen pártütésnek a természeti jognál fogva valamely színt adhasson, a mult országgyűlésnek cselekvényei okot bizonyosan nem szolgáltattak.

Avagy talán a ministerium? Mi egy lépést tettünk, uraim! a miért önöknek felelősek vagyunk. Ha sikerült volna e lépéssel lecsillapítani a fellázadt kedélyeket, örömömre szolgált volna azt megemlíteni; így csak azon érzéssel említem meg, hogy a miniszterium némi részben túlment a törvényen; hanem túlment azért, mert lehetetlennek látta el nem fogadni a törvény természetes következményeit. — Ha az országgyűlés elismerte azt, hogy a horvátoknak beldolgaikat saját nyelvükön folytatniok joguk van, a ministerium a körülmények szerint hivatva érezte magát arra, hogy nemzetiségüknek elismerését a kormánynyali érintkezésekbe is vegye be, és ismerje el, midőn azt határozta, hogy velük magyar nyelven és a magyar nyelv mellé egyszersmind az ő nyelvükrei fordításban levelez és intézkedéseit úgy küldi hozzájok.

A horvátok a báni hatalomban igen nagy súlyt helyeznek. A mult országgyűlés ezen báni hatalmat nemcsak sértetlenül hagyá, hanem annak egyszersmind az ország összes kormányzatábai befolyását biztosította, midőn törvény által meghivta a bánt, hogy vegyen részt azon álladalmi tanácsban, mely a királyi helytartó körül a nemzet sorsa fölött intézkedik. És a ministerium ennek következtében semmit sem tartott sürgetőbbnek, mint meghallgatni azon bánt, kit az igazságnak és szabadságnak ostora alatt leszállott hatalom, lételének utolsó perczében, átok gyanánt tolt nyakunkra, hogy megkisértse, vajon nem lehetne-e a kárhozatos reactio ördögét visszaidézni?

A ministerium egyáltalában nem vonakodott a bánt első perczben is felszólítani, foglalja el székét István királyi helytartó álladalmi tanácsában s értekezzék a ministerekkel arról, miképen lehetne Horvátországnak nyugalmát, békéjét s csendjét biztosítani, s mik Horvátországnak igazságos kivánatai, melyek teljesítésére, ha ez a ministerium kezében van, késznek nyilatkozott, ha pedig nincs, késznek nyilatkozott arra, hogy önök előtt indítványt tegyen, és annak elfogadása tekintetében állását kérdésbe tegye. A bán nem jelent meg; makacsúl visszautasította a felszólítást; pártütésre támaszkodván, s annak élére vetvén magát, a magyar koronátóli pronunciált elszakadásnak terén áll.

Nem tagadom, hogy Horvátországnak vannak sok részletes sérelmei, melyek mai napig sincsenek orvosolva; de azokat nem a ministerium, nem a nemzet okozta: ezen sérelmek hagyomány gyanánt maradtak reánk a mult kormánytól; a nemzet pedig azon sérelmeket magáévá tette minden időben, és mindent elkövetett orvoslásukért, épen úgy, mint saját sérelmei tárgyában. És az bizonyosan egyike volt a felszólítás okának, miérthogy Jellasichot, mint ő felsége által akkoriban kinevezve volt bánt felszólítottuk, hogy érintkezésbe tegye magát a ministeriummal, hogy rögtön intézkedhessünk a sérelmek megszüntetése iránt; mert a ministerium felhatal-

mazva, de kötelesnek is érezte magát arra, hogy ahol a törvény sértve van, azt a maga épségébe visszahelyezze. De a bán annak, hogy a horvátoknak az 1845-iki tartományi gyűlésből ő felségéhez felterjesztett kivánataira nézve a ministerium határozata velök közölhető lett volna, még csak lehetőségét is pártütéssel vágta el.

És mégis mindezen viszonyok közt, midőn a ministerium nem tájékozhatta magát a körülményekben, nem mulasztott el semmit, mit Horvátország és a határszéleknek megnyugtatására czélszerűnek vélt. A határőrvidékek képviseleti joggal ruháztattak fel a mult országgyűlés által: nyertek tehát egy oly jogot, melylyel nem birtak soha, mióta a határőrvidék áll.

A ministerium annak valósítására nézve nemcsak megtette az intézkedéseket, melyek hatalmában állottak, hanem egyszersmind keresve kereste az alkalmat, mit tehessen azon népségnek megnyugtatására, és b. Hrabovszki főhadparancsnokot, mint királyi biztost megbizta és felhatalmazta arra, hogy a határőrvidékeknek a föld tulajdonát adja meg, mint meg van adva a magyar földön lakó úrbéri jobbágyoknak; felhatalmazta arra, hogy a robotokat, melyek ott az álladalom irányában fennállottak, törölje el; felhatalmazta arra, hogy az iparnak, kereskedésnek, művészetnek üzésére szabadságot adjon, melylyel eddig nem birtak; felhatalmazta arra, hogy a szabad költözködést mindenkép könnyítse, s egyszersmind felhívta arra, hogy a nép maga, községenként vagy kerületenként önköréből válaszszon embereket, kik ide feljövén, tájékozzák a ministeriumot, s tolmácsolják előtte a nép ottani kivánságait, arra a czélra, hogy ha volna még valami, mit ezenkívül még számukra jogszerűleg adni lehet, azt a ministerium nyomban megadhassa. S ezen elcsábított szerencsétlen emberek pártütéssel, lázadással feleltek, úgy hogy azon jótéteményeknek valósítására sem lehetett alkalom, melyeket a ministerium hetek előtt megadni elhatározott.

A nemzetiségről már szólottam. A többek közt egyike volt azon vidékek sérelmeinek, hogy a tengeri sóval élő

szávai rész a drága istriai sót kénytelen vásárlani, s a siciliai sónak behozatala meg nem engedtetik. Fiumének ez régi kivánsága volt, s az országgyűlés előtt gyakran ismételte. Megengedtük a siciliai só behozatalát, és annak árát tetemesen leszállítottuk.

Szóval: egyáltalában el semmit sem mulasztottunk, mit a kedélyek megnyugtatására tennünk lehetett, tennünk a nemzet szabadsága és jogainak határáig lehetett. Mi tehát, uraim, a horvát pártütést sem a miniszterium, sem a nemzet részéről legkevesebb ok által is provokáltnak el nem ismerjük. Ha egy nép kevesli a szabadságot, melylyel bír, és többnek kivívására ragad fegyvert, kétes játékot űz bár, — mert az ily fegyvernek két éle van — de tettét meg tudom fogni; ám mikor azt mondja valamely nép: nekem sok a te szabadságod, nekem nem kell, amit adsz, hanem megyek görbülni a régi absolutizmus járma alá, — ezt megfogni nem tudom.

Pedig a dolog körülbelül igy áll; mert ugynevezett petitiójukban, melyet a zágrábi conventiculumból ő felségéhez felküldöttek, egyenesen azt kérik, hogy el akarnak Magyarországtól szakadni, nem a végett, hogy önállók és egészen elszakadt független nemzet legyenek, hanem, hogy magukat az ausztriai ministerium alá vessék. Ez, uraim! a hajdani Vendée szerepe, melyet részünkről a terrorismus nem provocált, hanem mely megszületett, mert a fejedelem iránti affectált hűség leple alatt reactionális ármánykodás létezik. Kérdem én: hűség jele-e, nem akarni tartozni a magyar koronához, mely mint symboluma ez ország népeinek, ő felségének és dynastiájának e perczben nem csak legerősebb támasza, de mondhatom egyedüli biztos támasza? (Helyeslés.)

Avagy a hűség jele-e, nem akarni engedelmeskedni a magyar ministeriumnak, hanem akarni engedelmeskedni az ausztriai ministeriumnak, mely erőtlenségében az aulától veszi parancsait, mely annyi erővel sem bír, hogy urát királyát ősi várában meg tudta volna védeni, hogy földönfutóvá ne legyen? (Kitörő helyeslés.) Kérdem én: nem nagyobb hűség-e a magyar koronától függni,

azon koronától, mely mint symboluma ezen országnak, azon perczben, midőn a bécsi miniszterium gyáva gyöngesége miatt fejedelmünk ősi várát elhagyja, nem élt vissza a perczczel arra, hogy elszakítsa a kapcsot, mely közte és az ősi várából kiüzött fejedelem közt van, hanem egy szívvel, lélekkel felkérte a királyt: «Jöjj ide közünkbe, támaszkodjál személyesen hűségünkre, mi megvédünk a pokol ellen is.» (Zajos éljen!)

Vagy nagyobb hűség talán azon bécsi ministeriumtól akarni függeni, mely ha volna, — mert most nincs — és megkérdeztetnék: ki hát tulajdonképen a te urad, kitől veszed a parancsot, a császártól-e? a bécsi birodalmi országgyűléstől-e? vagy pedig a frankfurti Reichsverwesertől? e kérdésekre nem tudna felelni; ki azt sem tudja, hogy fejedelme alá lesz-e vetve a frankfurti gyűlésnek, és be fog-e olvadni Ausztria a nagy Németországba, vagy a kis Bécs fogja absorbeálni a nagy Németországot? És ők azt mondják, hogy a hűség érzeténél fogva rebellálnak V. Ferdinánd ellen. (Kaczagnak.)

Azonban őszintén megvallom, miként én a szabadság érzetének a tömegre nézve oly erős hatását hiszem, miszerint lehetetlen meg nem győződnöm, hogy maga ezen affectált hűség is még affectatióban is csak puszta ürügy, melylyel más czélok fedeztetnek a vezérek részéről; fedeztetik a reactionális mozgalom; más részről pedig kapcsolatban van ezen eszme az ausztriai birodalomnak szláv alaprai állításával.

Azt mondják: Bécsbe fogunk követeket küldeni, csinálni fogunk a szláv elemnek többséget; Ausztria megszünik német birodalom lenni, s majd a csehek alól a szláv déli birodalom fogja felütni fejét. Ez kétes játék; majd határoz felette alkalmasint Európa, mert ha mi nem birunk vele, európai kérdéssé válik; de annyi bizonyos, hogy ezen conbinatió, ha húz valamit maga után, az ausztriai háznak vesztét húzza maga után. Erről nincs kétség.

Elmondottam, uraim! önök előtt, mit tettünk a horvát nemzet irányában a megnyugtatásra. Még egy lépés van,

melyet említenem kell. Azt láttuk minden jelekből, hogyha István főherczeg nádor és királyi helytartó parancsol és a magyar ministerium rendelkezik, ezen parancsok és rendeletek ellenében pártot ütnek és azt mondják: mi a fejedelem nevében nem engedelmeskedünk. És mivel ezt tapasztalók, kötelességünknek tartottuk megkérdeni a királyt, nyiltan, őszintén, — hiszen nincs terrorismus alatt, mert Innsbruckban van hű tyroliai között, — adja tudtára a népeknek, mi hát az ő királyi akaratja? Ő felsége nyiltan, őszintén tudtára adta népeinek, amit vallásosságától úgy, mint a törvény iránt tartozó kötelességétől várni lehetett.

És midőn ő felségének ezen parancsai hozzájuk érkeztek, mit mondottak? «Ez sem a király akaratja, a terroristikus magyar ministerium kényszerítette a királyt oly szavak mondására, melyeket ő nem értett.» Ezt mi tapasztalva, azt gondolók, hogy meg kell kisérteni, miként ezen ürügy minden alapja elvágassék; ugyanazért kéréssel járultunk ő felségéhez, hogy miután Jellasich és párthívei nemcsak a hajdan hatalomban volt, most pedig a megbukott camarilla körébe tartozóknak titkos szítogatására hivatkoznak, hanem még a dynastia némely tagjairól is azt mondják, mintha kedves volna előttük a pártütés, méltóztassék a dynastiának egyik tagját, — kit nem gyanúsíthatnak úgy, mint István főherczeget, kire azt fogják, hogy a király hatalmát segítette megtörni, — Zágrábba küldeni, hogy mondja meg a népeknek élőszóval, miként az, mit a fejedelem- és dynastiára mondanak, rágalom, és hogy ő felségének az az akarata, mit a junius 10-iki manifestumában proclamált, melyben Jellasichot minden hivatalától felfüggeszté, a horvátországi pártütést felségsértésnek nyilatkoztatta és báró Hrabovszkyt megbízta arra, hogy törvényes intézkedéseit, ellenökbe, ha kell, fegyverrel is vigye keresztül.

Ő felsége János főherczeget méltóztatott e tekintetben intermediatióra megkérni. János főherczeg, mint tudva van a ház előtt, időközben ausztriai birodalombeli császári képviselővé lévén kinevezve, erre támaszkodva,

midőn kijelenté, hogy a kiegyenlítésnek megkisértését szivesen elvállalja, azt, hogy jelen körülmények közt Horvátországba menjen, lehetetlenségnek nyilatkoztatta. Mi ő fenségének nem késtünk kijelenteni, miképen vélekedésünk szerint ő fensége sikeres eljárásának basisa és indulópontja épen az, hogy Horvátországban a dynastiának oly tagja, minő ő, élőszóval világosítsa fel, hogy a dynastia és a fejedelem valósággal pártütésnek nyilatkoztatta a horvátországi mozgalmakat.

És kinyilatkoztattuk, miszerint kételkedünk, hogy a kiegyenlítési eljárásnak sikere lehessen, ha ezen első alapot elmellőzi; de kinyilatkoztattuk másodszor azt is, miképen mi Horvátországnak, legyen az bár pártütésben, oly állását, mintha önálló ország, önálló hatalommal alkudnék, el nem ismerjük. Mi Horvátország irányában minden méltányos és igazságos kivánatokra hajolni készek vagyunk; de Jellasich nem áll al-pari a magyar királylyal. A magyar király megbocsáthat, de Jellasich szerepe az engedelmesség. (Helyeslés.)

Azért kinyilatkoztattuk, miként mi a horvátországi viszonyok kiegyenlítésében azon utat látjuk legczélszerűbbnek és legsikeresebbnek, ha ő fensége a maga részéről is közbenjárni méltóztatnék, Horvátországban a tartományi gyülést megtartván; hogy véleményök tökéletes szabadságával nyilatkozhassanak a horvátok, rendezzék el a követválasztást, küldjenek ide képviselőket, s azok által terjeszszék elő kivánataikat, melyeket, — és ehhez állásunkat is kötjük — ha kivánságaik méltányosak és igazságosak lesznek, a magyar nemzet nem fog késni teljesíteni; ha pedig nem teljesítené, mi készek vagyunk lelépni.

És ha más kivánságai lesznek a törvényesen tartott tartományi gyűlésnek, melyeknek törvény, jog és igazság szerinti teljesítésére maga a kormány is hatalommal bír: azokat terjeszszék fel a kormánynak és a kormány irántok nyilatkozni fog. Ő fensége János főherczeg a német birodalom Reichsverweserévé neveztetvén, talán épen tegnapelőtt, — ha jól tudom a napot, — Frankfurtba

utazott; néhány nap mulva visszajő, s akkor meg fogjuk látni, vajon az ezen alaponi kiegyenlítésnek sikere lehet-e vagy nem? De a horvátoknak azon kivánságát, hogy ha kiegyenlítésről van szó, Magyarország részéről minden hadi készületek szüntessenek meg, indignato pectore vetettük vissza magunktól, s kötelességünknek tartottuk kijelenteni, hogy jöjjön bár, a mi jönni akar, a magyar készülni fog, a kormány is készül minden erejével, s azért hitta össze az országgyűlést, hogy annál nagyobb erővel készüljön.

Nem volna tanácsos, de önök sem fogják kivánni, hogy tábláját mutassam elő számszerint azon erőnek, mely az erélyes és a ház hálájára érdemes Csányi biztos intézkedése alatt a Dráva partjánál annyit mutathat, hogy valóban tekintélyes erő, és a horvát lázadók, kik régóta szeretnének speculálni a szép magyar föld kenyerére s borára, e perczig Magyarországnak földét megtámadni nem merték, nem is merhették a nélkül, hogy visszaverettek volna, mind a mellett, hogy szerkezetöknél fogva a múltból, fegyveresen készen voltak, nekünk pedig még csak készülni kell.

A másik dolog ott lent a szerb lázadás.

Mi az okokat illeti, erről, uraim! nincs mit mondani; mert itt a dialecticára nem nyilik többé tér. Magyarországban különböző népek laknak, de a ki Magyarország belsejében külön országot akar alkotni, az oly lázító, oly pártütő, kinek statariummal kell felelni. (Tetszés, helyeslés.)

Hanem uraim! a polgárvér ontása még a bünösöknél is nagy dolog; s azért a kormány tekintetbe vévén azt, hogy ily izgalmas és lázas korban, mint amelyben most vagyunk, az elcsábított tömegeket a polgárháború minden szerencsétlen iszonyaiba borítni, néhány nagyravágyó bünösnek vétke miatt, oly cselekvés, melyet ha a hazáról elháríthatunk, megérdemeltük Istennek s embernek is helyeslését, e tekintetben sem akartunk semmit kisértetlenül hagyni. Azért, a mi kivánságok itt fennforoghattak, ezen kivánságok teljesítésére nézve intéz-

kedtünk. De hiszen, az ország integritásának sérelme nélkül már nem lehetett másként intézkedni, mint hogy azon vallásúak számára, kikhez a szerbek Magyarországon tartoznak, híjjuk össze azon congressust, melyet a múlt kormány sok esztendőkön keresztül számukra össze nem hivott.

E részben megtörtént a rendelkezés, s Rajasics érsek jónak látta Karlovitzon egy gyülést tartani, s ezt a szerb nemzet gyülésének proclamálni. És itt a szomszéd Szerbiából rablási vágyból betört csoportok segítségével mondották ki, hogy ők nemzet, s hoznak törvényeket, s állítanak pátriarchát, állítanak vojvodát. Bonyolódván odalent a viszonyok, kir. biztosok küldettek ki. A szerémi szláv vidékre b. Hrabovszky, mint péterváradi főparancsnok, kit épen ezen állásánál fogva e czélra legalkalmasabbnak kellett itélnünk, mert parancsnoka azon határőrvidéki ezredeknek, melyeknek felbujtogatására leginkább remélt támaszkodhatni a pártütés.

A Dunáninneni vidékre kiküldöttük a temesi grófot s főispánt, Csernovics Pétert, egyrészt azért, mert személyessége s érzései iránt a múlt időkben is bizalommal viseltettünk; s másrészről azért, mert unokája azon Csernovics Arzennak, kihez, úgy hiszszük, a szerbek pietással szítnak. A bánáti vidéken Vukovics Szabbas temesi alispán működik, mint biztos. Mig ezeknek működésük tartana, mi iparkodtunk seregeinket egybegyűjteni: de seregeket, — erről többet itt nem szólhatok, — de biztos seregeket, mondom, Magyarországon mostani körülmények közt, hirtelen összeteremteni nem könnyű dolog.

Azért úgy gondolom, hogy az országra nézve igen nagy nyereség lesz már az is, hogy ezen pártütő lázadás, mig minden iszonyaival elvonulna, csak az országot el ne borítsa addig, mig elegendő erősek leszünk, mint a sas, reájok ütni s őket semmivé tenni.

Azon időközben, mig a seregek összevonathatnak, Csernovics Péter kir. biztos úr jónak látta a békéltetés eszközeit megkisérteni s érintkezésbe bocsátkozván a

pártütés főnökeivel, oly egyezkedést kötött, mely a hirlapokból önök előtt tudva van és melynek tartalma az, hogy 10 napi fegyvernyugvás adatik, hogy azon idő alatt a főnök szétoszlatván a pártütő seregeket, őket a törvény iránti engedelmességre visszahozza.

Ezen fegyvernyugvás kötésének ideje julius 4-én járt le, s ezen kötést a kir. biztos úr önfelelősségére tette. Ő ki volt küldve kir. biztosul, felhatalmazva arra, hogy minden szükséges eszközökkel a megzavart csendet állítsa helyre s úgy vélte, hogy azon eszköz a csend helyreállítására alkalmas lesz. E lépés olyan, mely talán azon lépések sorába tartozik, melyeknek helyeslése vagy kárhoztatása a sikerhez van kötve. Most e perczben tekintélyes erő van ott, egy ügyes, tapasztalt, bátor s vitéz hadvezérnek parancsnoksága alatt.

Az eljárási terv megállapittatott általa a helyszinén; közöltetett a hadminister urral, ki azt végkép megállapította. Hogy mikép fog és mikép kell egy tábornoknak a harcz mezején eljárni, úgy gondolom, az ily strategikus terv nem a nyilvánosság elébe való, mert nem akarjuk, nem akarhatjuk visszaidézni azon kort, midőn Magyarország aljáni török táborozás harczai menetelét a bécsi Hofkriegsrath aluszékony pamlagon intézte s midőn elintézte, már megverettek odalent és ha meg nem verettek, ez csak azért történt, mert volt egy hires hadvezér, ki a nyert parancsot zsebébe tette és a törököt megverte. (Tetszés.)

Egyet akarok még mondani. Azon hír kezd tegnapelőtt óta rebegni, mintha ujabb fegyvernyugvás köttetett volna a lázadó szerbekkel. Én és az egész miniszterium erről általában semmit sem tudunk, s nem lehet hinnünk, hogy ha az való volna, róla tudósítva nem volnánk, de még sem mondhatom azt, hogy nincsen; de csak azt, hogy semmit nem tudunk róla, s utolsó leveleink, melyek julius 6-ról szólanak, egyáltalában a fegyvernyugvásról még csak említést sem tesznek.

Hanem van egy, uraim! mi a kebelnek fáj. Fáj az, hogy a pártütés szerte a vidékeken el lévén terjedve,

imitt-amott egyes specialis szerencsétlenség történik, mint ez történt Torontálmegye szélén Szt.-Mihályon. Erre csak annyit akarok megjegyezni, hogy ha egyszer egy vidék valahol lázadásban van, én a lázadás elnyomására megbízott emberek részéről a legnagyobb hibának venném, ha minden helységnek szalmafedelét, minden embernek biztosságát külön intézkedés tárgyává tevén, az által megoszlatnák az erőt, s az egész lázadás elnyomását bizonytalanná tennék. Minden lázadásnak megvan ezen szerencsétlensége. Az elvesztett életet Isten sem adja vissza; a kárt kipótolja azoknak vagyona, kik azt okozták; hanem azért, mert itt-ott egyes helyek felgyújtattak, nem lehet kivánni, hogy a tábor strategikus tervéből kimozduljon s ide-oda is vigyen egy századot s hagyja a római sánczokat észrevétlenül és a körül seregeit mindenünnen össze ne gyüjtse.

Én sajnálom, hogy ily szerencsétlenségek történtek, de azt nem lehet kivánni a ministeriumtól, hogy a sereget oszlassa fel, s hogy minden falut külön őrizzen meg. (Helyes.) Itt sem szólok arról, mennyi erőnk s katonánk van, hanem örömmel csak azt mondom, hogy reményemen s bizodalmamon túl fel tudott a magyar lelkesülni.

Néhány évek előtt azt mondám: «Csak egy pontot adjon az Isten, melyre támaszkodva mondhassam, hogy a nemzet fel fog lelkesülni, és nem desperálok jövendője felett.» Most meghagyta Isten érnem e perczet s im! nem esem kétségbe a nemzet jövendője felett. (Zajos tetszés és tapsvihar.)

A harmadik, uraim! azon viszonyok közt, melyek fenforognak, az aldunai tartományok állapota. A mint minden nemzettől a világon megkövetelem a magyar irányában azt, hogy beldolgaiba ne avatkozzék, úgy a magyar is kétségtelenül azon tartományok beldolgaiba avatkozni nem akar. Erről tehát nem is szándékszom szólani, csak annyit mondok, hogy a Pruth szélén egy hatalmas orosz sereg áll, mely fordulhat jobbra, fordulhat balra, lehet irányunkban barátságos, lehet ellenséges,

de mivel lehet ez, lehet amaz, a nemzetnek készülni kell. (Ugy van!)

Eddig még nem léptek be Oláhországba. Azonban a ministerium részéről az orosz követség interpelláltatván, azt felelte, hogy korántsem a török hatalom elleni barátságtalan indulatból indította oda seregeit, hanem saját tartományai nyugalmának oltalmára. Egyébiránt kinyilatkoztatja, hogy ha Oláh- s Moldvaországok kormánya által bejövetelre felszólíttatnék, meg fogja tenni azt, mert arra az adrianopoli békekötés által kötelezve van, — kinyilatkoztatván azt is, hogy a magyar nemzettel szomszédságos jó egyetértésben lenni kiván és Magyarország irányában semmi ellenséges lépést nem fog tenni mindaddig, mig a magyar nemzet kebelében valamely oly összecsoportozásokat s fegyvergyűjtéseket nem fogna látni, melyek által ő magát fenyegetve érezné.

Ez meglehet, uraim! arra vonatkozott, hogy a moldva- és oláhországi viszontagságok s események következtében némely odavaló egyének átmenekültek Erdélybe. Mi kötelességünknek tartottuk kijelenteni, miként a magyar nemzet vendégszerető készséggel tárja ki karjait minden üldözöttnek, minden menekvőnek, hanem azt nem fogja tűrni, hogy ezek visszaéljenek a vendégszeretettel az ország békéjének háborítására. (Tetszés. Helyeslés).

Ez tehát a harmadik tényező. A negyedik a bosnyákországi szélek, hol a legujabb tudósítások szerint a bosnyákországi vezér 40—50,000-ből álló tábort gyűjtött össze, a mint állíttatik a végett, hogy Szerbia ellenében felállítván, ennek nyugtalanságait figyelemmel kisérje, s legyen elég erős a porta érdekében akként fellépni, amint kötelessége. Az egyik tábor Bányalukánál, a másik, — nem jut eszembe a hely neve, a hol felállítva van, — a harmadik a montenegróiak felé vonult. Történt, hogy a bosnyákországi ráják nagyobb számmal fegyveresen költöztek át Horvátországba, advány okul azt, hogy a török hatalom által nyomattak és üldöztettek, tehát mint menekvők jöttek át.

Nem lehet tagadni, hogy a török administratiónak régi természete szerint némi zsarolások s elnyomások fordulnak elő; de annyit mondhatok, hogy a porta részéről a keresztyén rájáк irányában ellenséges lépés nem határoztatott, s igy azok átjövetelét annak kell tulajdonítani, miként csak ürügyül hozták fel állítólagos elnyomatásukat, csakhogy átjöhessenek a zavarban s rablásban osztozhatni. És e perczig nincs semmi okunk arról kétkedni, miként a bosnyákországi seraskiernek a kordonon általi föllépése barátságos indulatból történt.

Végre, uraim! meg kell említenem Ausztria irányábani viszonyainkat. (Halljuk, halljuk!) Én igazságos akarván lenni, azt mondom, miként én természetesen meg tudom fogni, hogy a bécsi falakban létező hatalomnak fáj Magyarország felett nem rendelkezhetni többé.

De azért, mert valamely fájdalom természetes, nem minden fájdalom jogszerű; és még kevésbbé következik, hogy valamely fájdalom iránti könyörületességből egy nemzet a maga jogait megnyirbáltatni hajlandó legyen. (Nagy tetszés és éljenzés.) Igenis, uraim! megvannak, kétségtelenül megvannak azon mozgalmak, hogy, ha egyebet nem, hát legalább a pénz- és hadügyi tárczát ismét a bécsi ministerium számára visszaszerezni sikerüljön; mert hiszen a többi majd elkövetkezik. A kinek keze egy nemzet zsebében és kinek kezében egy nemzet fegyvere: az ezzel a nemzettel rendelkezik. (Igaz, igaz!) Összeköttetésben látszik nekem lenni ezzel a horvát mozgalom is, mert Jellasich azt nyilatkoztatta, hogy neki nem kell szabadság, hogy neki csak az kell, miként Magyarország had- és pénzügyi tárczája a bécsi ministeriumra bizassék. És a legutóbbi perczekben, junius utolsó napjaiban lehullott egyszerre a fátyol, s a bécsi ministerium jónak látta az ausztriai császár nevében megizenni a magyar király ministeriumának, hogy ha minden áron meg nem alkuszik a horvátokkal, fel fogja mondani ellenünkben a neutralitást. Ezzel az ausztriai császár a magyar királynak hadat izent. (Kaczaj.) Lehetnek önök, uraim! a ministerium iránt ilyen vagy olyan

véleménynyel, hanem azt hiszem, hogy annyi honfiúi szives becsületükre még számíthatunk, hogy ne kelljen hosszasan mutogatnunk, miként az ily intentiókra úgy feleltünk, mint a nemzet becsülete megkivánta. (Tapsvihar s általános helyeslés és hosszantartó éljenzés.)

Hanem épen midőn ezen nota jött, s a miénk ment, ismét jött egy másik, hogy mily rettenetes ember a magyar pénzügyminister, hogy Jellasichnak nem akar pénzt adni. Mert természetes, hogy a mint Horvátország nyilt pártütésre lépett, azonnal a zágrábi hadiparancsnokságnak pénzt küldeni megszüntem; s nem érdemelném, hogy szívjam a levegőt, hanem megérdemelném, hogy szembe pökjön a nemzet, ha ellenségének pénzt adtam volna. (Általános tetszés és helyeslés.) Hanem azt mondották: micsoda szörnyű gondolat ez s a monarchia felforgatásárai törekvés; küldünk tehát mi 150,000 frtot — küldtek is. (Gúny, kaczaj.)

Ezen tett, uraim! nagyszerű boszankodásra, nemzeti haragra ébreszthetné e házat; de ne ébredjenek haragra, uraim! mert azon ministerium, mely ily politikában kereste állását, nincs többé! Az aula elfújta! (Tetszés és nevetés.) S én reménylem azt, hogy akár mily tagokból álljon is össze az új ministerium, mely utána következik, az érezni fogja, hogyha csak az ausztriai császár iránt, — ki egyszersmind magyar király is — a hűség ösvényéről nem akar lelépni, miszerint a pártütők részére álljon ő is császárja ellen, ezen politikát Magyarország irányában nem követheti anélkül, hogy Magyarországot ne provocálja, oda dobni az ausztriai szövetséget s másokat keresni, hivebbeket. (Szünni nem akaró éljenzés és taps.)

Nincsen semmi okom, uraim, neheztelést, vagy subsumtiót legkevésbbé érezni az ausztriai nemzet iránt, neki csak erőt és kalauzt kivánok. Mindakettőnek még eddig híjával volt; a mit mondék, az az ausztriai volt ministeriumot érdeklette; s remélem, hogy e szó meg fog hallatni Bécsben is, s nem maradand nyom nélkül.

Tehát az ausztriai viszonyok, imitt-amott az orosz hadsereg, mely még most békességes, ott állanak a szerb

lázadók, a horvátországi pártütés, pánszlávistikus agitátorok, s imitt-amott reactionális mozgalmacskák is, mikre nézve Pestmegyének érdemes alispánja s követe, ha specialitásokra ereszkedni kellene, hivatalos adatokat előterjeszthetne. Ezek együttvéve képezik azt, minélfogva mondanom kell, hogy a nemzet veszélyben van, vagyis inkább veszélyben lesz, ha a nemzet magát el nem határozta élni. (Tetszés.) E szerint, uraim, hol és kiben keresik az ország biztosítékát: külszövetségekben talán? Nem kicsinylem a külszövetségek fontosságát, sőt azt vélem, hogy kötelességeit mulasztaná a ministerium, ha e tekintetben is mindent nem tenne, a mit a nemzet biztosítása megkiván. Hivatalba lépésünk első perczében mindjárt a ministerium az angol hatalommal érintkezésbe bocsátkozott, felvilágosítván őt arról, minek ellenkezőjét szerették sokan terjeszteni, mintha t. i. Magyarország valamely pártütés vagy revolutió utján csikarta volna ki a fejedelemtől jogait és szabadságait, — mondom, őt felvilágosítván arról, hogy urunk, királyunkkal tökéletesen egy téren állunk; s felvilágosítottuk azon érdekekre nézve, melyek köztünk s közte, ha lefelé tekintünk a Dunán, közösek. És az angol hatalom részéről erre oly választ nyerénk, a minőt azon nemzet liberális gondolkozásától, s egyszersmind a maga érdekeit józanul felfogni tudó politikájától remélyhetének. Azonban arról meg lehetünk győződve, hogy az angol ott és annyira, s addig fog bennünket pártolni, mennyiben egyszersmind saját érdeke fogja megkivánni.

Francziaország — (Halljuk.) Én a franczia nemzet iránt, mint a szabadság személyesítője iránt az ó-világban, legnagyobb rokonszenvvel viseltetem, de éltemet az ő oltalmazásától vagy szövetségétől föltételezve látni nem akarom. Francziaország e perczben egy második 18-iki brumairet ér, Francziaország a dictaturának küszöbén áll. Meglehet, hogy ebből a világ egy más Washingtont, de az is meglehet, hogy egy más Napoleont látand. De annyi mindenesetre igaz, hogy tanuság nekünk Francziaország arra, miképp nem minden láz szabadság

érdekében történik, és hogy egy nemzet, midőn a szabadság kivívására törekedik, legkönnyebben jut a szolgaság jármába az által, ha túlhág a korlátokon. (Zajos taps és tetszés.)

Szomorú esemény oly nemzet körében, mint Francziaország, hogy Párisban polgárok keze által 12.000 polgároknak vére ömlött; ilyentől Isten őrizzen! Egyébiránt akármint alakuljanak is a francziaországi viszonyok, legyen azon férfiból, kit az isteni gondviselés most ezen nagy s dicső nemzetnek élére állított, egy második Washington, ki el tudja magától vetni a koronát, vagy egy második Napoleon, ki a népek szabadságán emelte fel dicsőségének templomát, annyi bizonyos, hogy Francziaország messze van. A franczia sympathiákra támaszkodhatni. Lengyelország is csak sympathiára támaszkodott; a sympathia megvolt, de Lengyelország nincs többé. (Tetszés.)

A harmadik a Német-birodalom. Uraim! kimondom, mikép érzem annak természetes igazságát, hogy a magyar nemzet hivatva van a szabad német nemzettel és a német nemzet hivatva van a szabad magyar nemzettel szoros barátságos viszonyban élni és együtt állani őrt a nyugati civilisatió fölött. Ezen szempontból fogtuk fel a dolgot, midőn teendőink elsője közé számítottuk, hogy a mint Németország az egyesség felé a frankfurti gyülés összehivása által lépést tett, azon érdemes honfiakat, kik közül egyet (az elnökre mutatva) most a tisztelt ház ezen polczra emelt, Frankfurtba küldöttük, hol ők a magyar nemzet iránt tartozó, s e nemzet által meg is érdemlett tekintettel fogadtattak ugyan, de minthogy még nem jött ki a test a formából, melylyel eredménynyel lehetett volna vinni az érintkezést — ez csak a Reichsverweser megválasztása után az általa kinevezett miniszteriummal történhetik meg — egyik küldöttünk visszatért, a másik most is ott van, hogy azon perczben, melyben Németországon lesz kivel értekezni, azonnal hivatalos érintkezésbe bocsátkozzék, szorosabb összefüzése iránt azon barátságnak, melyet köztünk és Némethon közt fennál-

lani óhajtunk, de úgy, hogy jogaink-,önállásunk-, nemzeti szabadságunkból senkinek barátságáért és senkinek fenyegetése miatt egy hajszálnyit is engedjünk. (Harsány helyeslés.)

Tehát, mert a veszély nagy, vagyis inkább nagy lehet, ha elhárítására nem készülünk, mert minden szövetségi érintkezések mellett is élni nem fog azon nemzet, mint azon ember sem, kit nem saját életereje tart fel, hanem csak másoknak gyámolítása. (Tetszés.)

Én, uraim! ezennel egy nagyszerű határozatra hívom fel önöket, (Általános feszültség, harsány «halljuk!» felkiáltással) felhívom önöket ezen határozatra: mondják ki önök azt, hogy azon rendkívüli körülményeket, melyeknél fogva e hongyülés rendkívülileg is összehivatott, méltó tekintetbe vevén, a nemzet el van határozva koronájának, szabadságának, önállásának védelmére a legnagyobb áldozatokat is meghozni és hogy e tekintetben oly alkut, a mely a nemzetnek önállását s szabadságát legkevésbbé is sérthetné, egyáltalában el nem fogad (Erélyes közfelkiáltások: «Úgy van!»), hanem minden méltányos kivánatokat akárki irányában is örökké teljesíteni kész, miszerint békét eszközölhessen, ha lehet, vagy visszaverhesse a harczot, ha kell!! Felhatalmazza a kormányt arra, hogy a szükséghez képest 200,000 fegyverest állíthasson, vagyis a jelen disponibilis haderőt 200,000-re emelhesse s ezen első perczben 40,000 embert mindjárt kiállíthasson, és a többit a szerint s úgy, mint a szükség fogja kivánni. (Köztetszés.) 200,000 embernek kiállítása, fegyverreli ellátása s évi tartása 42 millióba kerül, 40,000 embernek kiállítása pedig 8—10 millióba kerül.

Én, uraim! elő fogom e háznak majd a következő napokban terjeszteni, midőn ez indítványom elfogadtatván, részletesen lesz tárgyalandó, financiális tervemet, most előre kijelentvén, miképp eszem ágában sincs a nemzettől kivánni, hogy 42 milliónyi adót fizessen; hanem úgy gondolom, hogy annyi adót viseljen, amennyit elbír a nemzet. S e részben előlegesen is örömömre válik kijelenteni, miként tervem, melyet előterjesztendek, oly

adókulcsot foglal magában, mely azon erdélyi adókulcscsal combináltatván, mit Mária Terézia ezelőtt egy századdal megállapított, ennél kevesebb.

S ha elfogadtatik, s teszen a ház külön intézkedést, hogy a végrehajtás körében sikertelenül ne enyészszék el a nemzet képviselőinek áldozatkészsége, a nemzet meg fogja azt bírni nagy terheltetés nélkül, s meg fogja menteni az országot. De amennyiben a hadierő kiállítására, mely a körülmények szerint szükséges leend, a kivetendett adók elegendők nem lennének: felhatalmazást fogok kérni arra, hogy hitel nyittassék a kormány számára azon határig, melyet a képviselők kiszabandnak; s azon határig vagy kölcsön, vagy papirpénz kibocsátása, vagy más financiális munkálat által segítsen az ország szükségein. (Helyeslés.)

Uraim! én abban a vélekedésben vagyok, hogy azon határozattól, melyet a ház most indítványomra hozand, e nemzetnek jövendője függ nemcsak, hanem nagy részben függ azon módtól is, miszerint a ház a határozatot hozni fogja. (Ugy van! Igaz!) És ez az egyik ok, uraim! miért nem akartam én e kérdést a válaszfelirat vitatkozásaiba idomítva látni. Azt hiszem, midőn egy nemzet minden oldalról fenyegettetik, de sejti, érzi a bizalmat, hogy meg tudja, meg akarja, meg fogja magát menteni: akkor a haza megmentésének kérdését soha semmi kérdéstől nem kell felfüggeszteni. (Zajos tetszés és éljenzés.)

Ha ma mi vagyunk e nemzet ministerei, holnap mások lehetnek, ez mindegy, a nemzet ezzel a ministeriummal, vagy másokkal kell, hogy megmentse a hazát; de hogy akár ez a miniszterium, akár a másik megmenthesse: a nemzetnek erőt kell teremtenie. Azért minden balmagyarázatok kikerülése végett egyenesen ünnepélyesen kérem, hogy midőn azt mondom: adja meg a képviselőház a 200,000 főnyi katonát, s az erre szükséges pénzerőnek előteremtését —»

Kossuth itt pillanatnyira megszakitá beszédjét, s ekkor Nyáry Pál a szónoklat varázsereje, a helyzet rendkivülisége

által megkapatva, hirtelen felugrott helyéről s jobbját magasan esküre emelve, hangosan kiáltá: «Megadjuk!»

A visszafojtott keserv, aggodalom, lelkesedés — mely Kossuth beszédjének eddigi folyamán legfeljebb egy-egy helyeslésben nyilvánult — viharként tört ki most egyszerre. A haza szent szerelme megihleté az elméket és a sziveket. Mindnyájan felugráltak. És kipirult arczczal, a lekesedés lángragyujtó hevével, kezeiket szintén esküre emelve zugták: «Megadjuk! Megadjuk!» Kossuth szemeiben köny csillant meg, s a meghatottságtól reszkető hangon folytatá:

Uraim! a mit mondani akartam, az, hogy ne vegyék a kérést a ministerium részéről olyannak, mintha maga iránt bizalmat kivánna szavaztatni. Nem! A hazának megmentését akarta megszavaztatni.

Meg akartam kérni önöket, uraim, hogy ha van valahol a hazában egy sajgó kebel, mely orvoslásra, — ha van egy kivánság, mely kielégítésre vár: szenvedjen még egy kissé a sajgó kebel s várjon még egy kissé a kivánság; — ne függeszszük fel ezektől azt, hogy megmentsük a hazát. (Zajosan kitörő helyeslés.)

Ezt akartam kérni, de önök fölállottak; s én — leborulok e nemzet nagysága előtt! Csak azt mondom: annyi energiát a kivitelben, mint a mennyi hazafiuságot tapasztaltam a megajánlásban, s Magyarországot a poklok kapui sem fogják megdönteni! (Szünni nem akaró lelkesedés, helyeslés és éljenzés.)*

* Kossuth beszéde után a ház minden tagja ujra felkelt s a ház minden oldaláról elhangzottak az *Elfogadjuk!* és *Megszavazzuk!* kiáltások. A ház elnöke erre kijelentette, hogy az országgyűlés egyhangulag 200,000 katonát szavaz meg és 42 milliónyi hitelre kölcsönt vesz

LEMONDÁSOM S A MI UTÁNA KÖVETKEZETT.

1848. szept. 19.

Kötelességnek érzem, röviden számot adni polgártársaimnak.

A márcziusi napok nem ember műve. Az örökkévaló istené.

Nekem csak annyi művem volt benne, hogy határozottan megragadám az események fonalát.

Mielőtt Bécsbe menénk, az országgyülés küldöttei, Batthyány Lajost leendő első magyar ministerelnöknek kiáltám ki a pozsonyi erkélyről a nép ezreinek, s isten azt mondá: «Amen».

Úgy lőn.

Egy perczig Bécsben magában oly hatalom állott kezemben, melynek emlékezetére is borzadok.

Intésemtől függött, mi történjék a bécsi «Purg»-gal.

És én azt mondám az ausztriai háznak: «Híved vagyok; nekem nem kell semmi, én nem ismerek nagyravágyást eddig. Adja meg a király Magyarországnak, a mihez ennek régi joga van, a mire 14 király megesküdött, s esküjét egy sem tartotta meg; adja meg neki önálló, független kormányzatát *«und ich werde Ruhe schaffen dem Hause Österreich in Wien.»*

Úgy lőn.

És mi lojális magyarok beértük a legszorosabb igazsággal, kevesebbel, mint az igazsággal, midőn minden kezünkben volt.

Elég kábák voltunk azt hinni, hálásak lesznek a magyar nemzet iránt; még csak seregeinket sem hívtuk vissza külföldről.

A pragmatica sanctio iránti gyöngédségből hagytuk künn, támogatni a roskadozó ház oszlopait; benn pedig megszenvedtük az idegen tiszteket, idegen zsoldosokat,

s etettük saját kenyerünkkel, fizettük keserves véres verejtékünkkel.

S mi lett belőle? Miként hálálták meg? Seregeink vérével győzelmet víttak ki, s díjul a magyar szabadságot akarják eltiporni; — az idegen seregek pedig összeesküdtek az őket tápláló hazánk ellen.

Bécsből megjövénk, a mint nevezének: «magyar argonauták».

Kértem a ministerelnököt, hagyjon ki engem ministeri combinatiójából, gyomromból utálom a hivatalt.

Azt mondák: nem lehet; nélkülem nem alakulhat ministerium; nem meri senki a financztárczát elvállalni. Engednem kellett. Meghozám az áldozatot, a legnagyobbat életemben. Ministerré lettem, — s a sok kegymosoly csak úgy özönlött reám le a magasból.

S én megborzadtam önmagamtól, midőn a sanctio napján a trónus lépcsőzetéhez kellett állanom. — És mondám magamban: «Mindenható Isten! miért mérted reám e pohárt?»

Elkövetkeztek a kezdődő vésznek napjai. — Elvem volt: igazság, de az igazság mellett kérlelhetlen szigor a kigyófaj ellen, a hol csak fejét felemeli.

Azt mondák: diplomatisáljunk, ne kísértsük energiával a fátumot. Hiszen lehetetlen, hogy elhagyjanak; lehetetlen, hogy ne támogassanak, királyi esküvel szentesített törvény s igazság mellett.

És diplomatisáltunk. És megcsalták szegény hazánkat, rútul, iszonyatosan.

Midőn világos volt, hogy megcsaltak, mondám: «Az idő ugyan veszve van, most 10,000 ember kell, hol kétezer elég lett volna.» Azonban bátorság, energia; még veszve nincsen semmi.

És mondák: igen, energia, de a «törvényes formák között», azon túl nem lehet lépni, akármi történik.

No mondám: formák miatt elvesz a haza. — De biz az csak úgy ment, hogy ha valamely parancsnok elárult, írtak neki régi híres lőcsei formára: «Herr N. N. soll sich äussern, miért árulta el az országot?»

Jellasich nem úgy bánt a dologgal, akasztófát állított annak számára, a ki nem akart pártütő lenni, s mikor elég erős volt, azt mondá a péterváradi főhadi kormányzónak, a nálánál öregebb, rendjelekkel rakott, érdem s nem pártütés által emelkedett Feldmarschall-Lieutenant Hrabovszkynak: «Kendet a császár tette ide, én pedig leteszem, menjen kend pokolba!»

És elment — mondván: majd «satisfactiót kér a császártól», a császár pedig azt mondá: «*Mein lieber Jellasich,* ön derék, hű, lojális pártfogóm; biztosítom önt magas császári kegyelmemről.»

És mi mindig «törvényes formákról» és «diplomatiáról» és «militair reglement»-ról és «Aeusserungok»-ról beszélgettünk.

Százszor mondám: «Resignálok», azt felelék: «Az istenért ne, szétbomlik a ministerium, sohasem lesz többé magyar pénzügyminister. Én leszek felelős a haza szabadságáért.»

Kínos egy helyzet volt. Öt hónapon át soha egy nyugodt pillanat, soha egy, melyben magammal elégedett lehettem volna. Időközben a császár megszökött Bécsből. Más nemzet azt mondta volna, a mit a nemzetek mondani szoktak, midőn fejedelmök megszökik.

Mi pedig hű, mindig lojális magyarok kettőztettük hűségünket. A *Martius* szerkesztője perbe fogatott, mert azt hírlé, hogy István főherczeg ideiglenesen kezébe vevé az országlást. Könyörögtünk, hogy jőjjön a király hű körünkbe s elég naivok voltunk hinni, hogy megteszi, annyival inkább, mert meg is igérte, miként előtte 14 ősei ezerszer megigérték; és 300 esztendőn át alig töltöttek 300 napot Magyarországon.

Ekkor a vezérpolitika az volt: «Budapest nyugodt legyen minden áron, különben a király el nem jő», és Budapesten e nyugalom végett annyi katona vesztegelt, mennyivel Kis Ernő kiirtotta volna a rabló szerbeket.

Majd mindinkább világosságra jöttek a reactio ármányai; a katonai parancsnokok részint haboztak, részint nem engedelmeskedtek; a bécsi «Hofkriegsrath» épü-

letének személyzete mindenütt bemártotta kezét a magyarországi katonaság dolgaiba; Jellasich nyiltan revoltált; külföldről a magyar katonát nem adták ide, hermetice elzárták a magyar kormánynyal való közlekedéstől, ha valamely magyar ezrednek magyar honba való jövetelét megengedték is, a végrehajtás elmaradt. Maga a király is parancsolt, még sem lett semmi sikere; s azt mondák Bécsből: «Mi mindent megtevénk, de — ez s ez ezredes s ez s ez parancsnok nem engedelmeskedik.» Általában ő felsége a király kevés kivétellel mindaddig, míg Olaszországban Radeczky nem győzött, mindig kiadta a törvényes parancsokat, Jellasichot pártütőnek nyilatkoztatta; a hadi főparancsnokságoknak, határőröknek megparancsolta, hogy a magyar hadügyministernek engedelmeskedjenek. Ámde parancsainak ritkán engedelmeskedett valaki, s az ellenséges szellemű főtiszteknél azon maxima uralkodott, hogy nem az a fejedelem akarata, a mit ír, hanem az, a mit «*mások a fejedelem legközelebbi körében mondanak.*»

Így űzte a kamarilla velünk s a király nevével a legrútabb játékot.

János főherczeg nem ment Horvátországba, a fejedelem törvényes akaratát tudtul adni a népnek s határőröknek. Jellasich ellenben, kit a király pártütőnek nyilatkoztatott, Bécsben a legnagyobb kitüntetéssel fogadtatott. Bécsből, mint mondák «*tévedésből*» ágyukat, lőszert, puskát, fegyvereket küldöttek neki; küldöttek pénzt, nehogy a szegény határőrök szükséget szenvedjenek; a közös harminczadi hivataloknak megparancsolták, hogy a magyar jövedelmeket Jellasichnak adják ki, nyugtatvány mellett; a Fiume védelmére rendelt magyar gránátosokat «tévedésből» Radeczkyhez küldék; Dreybahn alezredest, ki Fejértemplomot oly rútul elárulá, «*tévedésből*» ezredessé tették; Mayerhoffer ausztriai konzul és tábornok «nehogy polgárvér ontassék», a határőrezredeket fellázította s a rabló szerbekkel czimborált, miután először Bécsben, onnan Zágrábban megfordult, Sz. Tamás körül árulás tette semmivé igazságos remé-

nyeinket. A magyar hadügyminister rendeletei ellen minden ember «alázatos remonstratiókat» tett és senki sem engedelmeskedett, a bécsi ministerium a horvátok részére felmondta a neutralitást ellenünk; a birodalmi országgyűlés előtt a fellázadt rabló szerbeket «Waffenbrüdereknek», az ellenök való háborút «természetelleninek» nevezte, a tót, oláh vidékiek Bécsből lázadásra izgattattak, Erdély az unio megtörésére bujtogattatott, szóval mindenütt pártütés, árulás, lázadás és mindenütt a fejedelem iránti hűség, a lojalitás nevében a törvény ellen.

Ezalatt hűtelen vezéreink bácsi táborunkat, mely jól vezetve elég volt volna a szerbeket akár kiirtani, két hónapi tétlenségben, szabad ég alatt, örökösen nyugtalanított állásban elkínozva, elkedvetlenítették, jobb felét betegségnek adák martalékul, végre csatába vezették; a hadi tanácsban megállapított dispositiókat éjjel megváltoztatták a nélkül, hogy a hű és becsületes csapatvezéreket a változásról értesítették volna, s midőn Bakonyi mindezeknek ellenére már a sánczot meghágta, a győzelem perczében hátrálót fuvattak.

Irtózatos!

Majd ismét Temerin s Járek esett áldozatul, mit a szerb gyujtogatóknak egy kardvágás nélkül feladtak, s visszafoglalni nem is próbálták. Előbb pedig Földvárt elfoglalták, s elfoglalván, visszavonultak, átadták a szerbeknek, s három héten át nézték egy puskalövésnyiről, miként csinálnak ellenünk egy újabb erősséget.

Végre pedig főtisztek és egész seregek — az idegenek közűl — nyiltan kijelentették, hogy a határőrök ellen nem fognak küzdeni.

Elvették pénzünket s elárulták törvényünket, és ezt katonai becsületnek keresztelték.

Tényeket mondottam el. Igyekeztem lelkem s minden tehetségem szerint a vészt ellensúlyozni, de a hadi tárcza nem volt kezemben, én csak szólhattam, tennem nem lehetett, — lemondásomat pedig a legfőbb veszélynek mondá mindenki, s én hónapokon át azon kínos helyzet-

ben valék, hogy együtt kellett egy oly politika felelősségének színét viselnem, mely vagy nem egyezett az én nézetemmel, vagy későn fogadtatott el, vagy a foganatbavételnél megtörött.

Végre a bajok annyira nőttek, ugyanazon egy fejedelemnek egyik ministeriuma velünk oly ellenséges lábra tette magát, hogy a dolog így tovább már nem maradhatott.

Tisztába kellett elvégre jőni, akar-e a király magyar koronája épségének, hű magyar nemzete törvényes önállásának, s a király által esküvel erősített törvényeinek megvédésében minket gyámolítani, vagy pedig nem?

Mert ezen irtózatos állapot tovább nem húzható-halasztható, hogy a pártütők, lázadók, de még a rablók is a fejedelem nevében borítsák vérbe, lángba az országot, irtó háborút viseljenek a magyar faj ellen, a fejedelem közvetlen köréből szőjék Magyarország ellen az összeesküvést, ha a fejedelem a törvény érdekében parancsol valamit, azt a királyi udvarból tegyék semmivé, a pártütők pedig azzal lázítsák a népet, hogy akkor tesz a királynak kedves dolgot, ha a király törvényes rendeleteinek ellene szegül.

Azért hát — mert ezen borzasztó játék tovább nem tűrhető — a ministerium elvégre belátta, hogy a diplomatizálásnak véget kell vetni s a király akaratával tisztába jőni.

Felment tehát két minister Bécsbe a királyhoz következő törvényes kivánatokkal:

1. Jőjön le az országba.

2. Összehítta az országgyűlést a végett, hogy a hon védelmére pénzről és katonáról gondoskodjék. Meg van a két törvény, tehát sanctionálja.

3. Ha a magyar katona vérzik érette Olaszországban, tegye kötelességévé az országban levő idegen katonának, hogy engedelmeskedjék a kormánynak, s védje a törvényt a pártütés ellen, s nyilatkoztassa becstelennek a ki azt nem teszi,

4. Tiltsa meg Jellasichnak, hogy Magyarországot ne merje megtámadni.

Ha e szó: «királyi eskü» szent, lehet-e ezeket megtagadni?

Azonban mi történt? Ministereink oda voltak 10 napig s komolyan senki még csak szóba sem állott velük.

Hanem időközben ministereink ottlételét teljesen ignorálva, ő felsége aláirása alatt kelt kézirat kiséretében a bécsi ministerium az ismeretes emlékiratot küldötte le Budára, mely emlékiratnál nagyobb politikai bűnt nem mutathat fel a história.

Hazánk vérben-lángban van a király nevének bitorlása mellett izgatott pártütés által, mi arra kérjük a királyt, segítsen minket királyi tekintélyével a hazát, királyi széket s a törvényt megvédeni; s nekünk egy emlékirattal felelnek, melynek tartalma: «A törvény, melyre a király megesküdött, semmit sem ér, Magyarország szűnjék meg önálló ország lenni, s a német ministerium által Bécsből kormányoztassék, miszerint pénzünkről jövendőben se számoljanak, mint ekkorig nem számoltak, magyar vitézeink továbbá is a népek szabadságának elnyomására fordíttassanak, mint ekkorig fordíttattak, minket pedig idegen zsoldosok tartsanak igában, mint eddig tartottak, és legyünk továbbá is egy gyarmattartomány, szükségre, nyomorúságra kárhoztatva, mint eddig valánk.»

Ez volt a felelet igazságos kivánatinkra; ez volt a hála hűségünkért, ez volt a köszönet a dynastiához való ragaszkodásunkért.

De még ez sem volt elég, ministeriumunk küldöttei ott vesztegeltek Bécsben eredmény nélkül. Velök e dologról nem is szólottak.

Az országgyűlés látván a kamarilla taktikáját, miszerint halogatással akarja hazánkat elveszteni, küldöttséget küldött Bécsbe, a ministerium kivánatainak teljesítését a nemzet nevében követelni.

És minő választ kapott?

Azt, hogy ő felsége beteg, tehát nem jöhet az országba.

A törvények sanctiójáról majd gondolkozni fog, s ha volna is ellenök észrevétele, senki arra ne magyarázza, mintha a törvényeket nem akarná megtartani; a többi kivánatok iránt pedig már részint intézkedett, részint majd a ministerium útján kiadandja határozatát.

Szóval a küldöttség is egészen hibásan járt, de mégis... nem járt hibásan, mert magával hozá ujság gyanánt ő felségének neve alatt kelt egy kéziratot Jellasichhoz, melyben őt, ki a törvény ellen fellázadt, ki ő felsége törvényes rendeleteinek fegyveres kézzel ellene szegült, kit ő felsége pártütőnek nyilatkoztatott, — most minden ministeri ellenjegyzés nélkül, tehát a törvény ellenére hivatalaiba, melyekről *gyanusítások alapján* függesztette fel, visszahelyezi, őtet eddigi eljárásáért (t. i. hogy a törvény s törvényes kormány ellen fellázadt) megdicséri s azon várakozását jelenti ki, hogy tovább is az *összes birodalom érdekében* oly hű (!) lojális (!) ember lesz, mint eddig volt.

Valóban ily rettenetes dolgok csak onnan magyarázhatók, hogy a király, mint maga is mondja, beteg; — de már az csakugyan tűrhetetlen állapot, hogy a király betegségével a titkos kamarilla, a nem felelős udvari tanácsadók annyira visszaéljenek, hogy szegény hazánknak szabadságát, alkotmányát, nemzeti lételét semmivé tegyék, s a király és törvény elleni pártütésre a beteg királynak mintegy helyeslését függeszszék reá.

Az ország ekként el lévén árulva, a királytól, kinek ministerei valánk, elgyengült egészsége miatt így el lévén hagyatva, s a pártütés ellenünk a királyi név tekintélyével gyámolítva, a ministeriumnak természetesen resignálnia kellett.

István nádor a lemondást elfogadta, de más ministerelnököt mindjárt nem nevezett, az ország tehát felelős kormány nélkül volt.

Azon ponton állottunk, hogy a mire a bécsi cselszövények működtek, a mi végett Jellasich fellázadt, t. i. hogy ne legyen magyar ministerium, csakugyan teljesedni fog, s visszaesünk a bécsi kamarilla járma alá.

Ezt nem engedhetők. A képviselőház kötelezte a lelépett ministeriumot, folytassa hivatalát addig, míg más ministerium alakíttatik ; a többiek nem akarták, én és Szemere kötelességünknek véltük megtenni ; s a ház osztatlan bizalommal kíséré cselekvésünket, melyet arra használtunk, hogy letegyük a magyar hadsereg alapját, s pénzerőt biztosítsunk az ország védelmére.

Fent nagyon haragudtak ; de mi azt mondók : itt az országban ministeri ellenjegyzés nélkül senki sem parancsolhat, tessék ministerelnököt nevezni, annak kezeibe leteszszük a hatalmat, de másnak nem.

Használt – mi lehetetlenné tettük magunkat, de a ministeri kormányformát, s vele Magyarország önállását megmentettük.

Gróf Batthyány Lajos ministerelnökké neveztetvén, új ministerium alakításával bízatott meg.

Egyszersmind megérkezett a hír, hogy a pártütő Jellasich beütött az országba.

Batthyány a ministerium alakítására feltételül kikötötte, hogy ezen pártütőt ő felsége az országból kiparancsolja.

Három napig vártunk a válaszra. Ez alatt érkezett híre Teleky Ádám borzasztó árulásának. Ez alatt szólíttatott fel a nádor, hogy mint az ország főkapitánya, nádori kötelessége szerint menjen személyesen védeni az országot. Mit ő teljesített is.

Végre megérkezett a király válasza. Batthyány ministerelnöknek elfogadtatott, de a pártütőnek az országból való kiparancsoltatása iránt ő felsége azt mondá, hadd lássa először, minő egyéneket teend Batthyány javaslatba ministerekké, s neheztelőleg szólt, — mért toborzunk katonát, s mért bocsátunk ki papirospénzt.

Értsétek jól meg hazámfiai.

A beteg király nevében az adatik tudtunkra, hogy az, vajon ő felsége kiparancsolja-e a vétkes pártütőt, ki hazánkat jogtalanul megtámadá, s Budának elfoglalásával fenyegetőzik, attól függ, Péter vagy Pál lesz-e ministeri candidatus?

S a beteg király nevében rosszalják, hogy védeni akarjuk az országot, védeni a királyi széket a pártütés ellen, melylyel udvari cselszövény hazánkat megszállotta. Tehát sanctio nélkül szabad volt pártot ütni, de mi védelem nélkül görbüljünk meg a járom alá, s adjuk fel hazánkat gyáván, hűtlenül!

Irtózatos! minő játékot űznek a beteg király esküjével.

Sokan rosszalják talán, hogy ezen elválasztó perczben azon bizalomnál fogva, mely a legközelebbi napokban csekély személyem iránt nyilvánult, nem ragadtam kezeimbe a hatalom gyeplőjét a haza megmentésére.

Nem — hazámfiai — én ezt nem tevém, sőt minden erőmmel oda dolgoztam, hogy gróf Batthyányt reá bírjuk, alakítson ministeriumot, még pedig akként alakítsa, hogy én s minden oly név mellőzve legyen, mely ürügyül szolgálhatna a királyi helybehagyást megtagadni.

Istenemre esküszöm, csak így lehetett a haza megmentésére időt nyerni.

Elmondom röviden okaimat:

A nemzet elibe vetett kelepcze nagyon is világos volt.

Bármi borzasztó tömege nehezedett is rá hazánkra az árulásnak, mégis van a jogban s igazságban annyi erő, hogy nem mernék a beteg király nevében Jellasichnak az országba való beütést világosan megparancsolni; nem mernék a katonaságot a törvény iránti engedetlenségre világosan utasítani.

Ámde most azt gondolák: Batthyány feltétele nem lévén elfogadva: ő le fog mondani az elnökségről, új elnököt nem lehet rögtön nevezni, mert a beteg király Bécsben van, a nádor táborba ment, kormány nélkül azonban az ország egy perczig sem lehet, azt hitték tehát, hogy a sok hitszegés által méltán felingerlett országgyűlés ragadja kezébe a végrehejtó hatalmat, s vagy dictaturát, vagy provisorius kormányt állítand.

És ekkor készen van az árulás által annyira óhajtott ürügy — a beteg király nevében azt mondani: imhol Kossuth, Nyáry, vagy nem tudom ki — kezökbe ragadták jogtalanul a kormányt, kivetkőztették a nádort tör-

vényes hatóságából, kivették a király kezéből a kormánynevezési jogot, most tehát már a király parancsolja, hogy Jellasich nyomuljon előre Budáig, űzze el a király jogait bitorló kormányt, s helyezze be ez s ez ministereket, kik között pénz- és hadügyi, kereskedési, s külügyi ministerek nem voltak volna, a többiek pedig azon vétkes kamarillának tagjai voltak volna, mely hónapok óta ármánykodik hazánk szabadsága ellen s kész vért ontani, az országot lángba borítani, a királyi széket a hitszegés útján veszélybe dönteni, csakhogy elveszett hatalmát minden áron visszakerítse.

Ehhez járult még, hogy a nádor a helyett, hogy most az ország védelmében vezérkedik, itt hagyta volna az országot, s jöttek volna parancsok királyi névvel, hogy a katonaság ne merjen a provisorius kormánynak engedelmeskedni, Jellasich ellen ne merjen senki harczolni, ne merjen senki önkénytesnek beállani, ne a magyar banknottát elfogadni, szóval lesve-lesték az ürügyet, hogy az ország védelmi ereje elzsibbasztatván, a szegény magyar nemzet védtelenül semmisüljön meg, s kitöröltessék a nemzetek sorából.

S most itéljen minden igaz hazafi. — Nem követtem volna-e el a hazát veszélyeztető bűnt, ha az irántam nyilatkozó bizalomtól elszédíttetve, s engedve azon méltó indignatiónak, mely minden igaz magyar kebelt elfoga, megadtam volna az árulásnak azon ürügyet, melyre oly régen hiába várakozik.

Nem, én azt mondom, ha van egy mákszemnyi érdem életemben, ha van, a miért hazámfiai szíves hajlandóságát megérdemlem, az által érdemeltem meg, hogy ezt nem tevém.

A képviselőház pedig, mert egyhangú nyilatkozatával Batthyányt ministerium alakítására reá bírta, s Batthyány, hogy ezt elvállalta, a nemzet köszönetére érdemesek.

Most csak az minden hazafi teendője, hogy készüljünk a védelemre addig, míg a nagy bajjal tartogatott törvényességi formák megbuktatására az ármány és árulás újabb ürügyet nem talál.

Keresend, s találand kétségtelenül, mint a farkas Aesopus meséjében a bárány ellen talált. De már csak holnap is készültebbek leszünk, mint tegnap valánk, s a farkas nem bárányokra fog bennünk találni.

Gondolkozzatok, lelkesüljetek s fegyverre, fegyverre!! az elárult hon védelmében, a hazánkat megszállott ellenség ellen. Őt megbuktatva, megbuktatjuk a gyalázatos kamarillát, s a szegény beteg király s a szegény elárult hon mentve leszen.

SZEGED NÉPÉHEZ.

1848 október 4.

Szegednek népe, nemzetem büszkesége, szegény elárult hazám oszlopa! mélyen megilletődve hajlok meg előtted.

Mikor Szegedhez közeledtem, sajnálni kezdém, hogy mellemből kifogyott a hang; de midőn Szeged népét látom, úgy látom, hogy nincs mit sajnálnom, mert itt többre nincs szükség, mint hogy a lelkesedés előtt mélyen meghajoljak.

Midőn én, mint az ország teljhatalmú biztosa, s a honvédelmi bizottmány egyik tagja, népfelkelést intézendő, utamban más helyekre bementem, azért mentem be, hogy lelkesedést ébreszszek; de Szegedre azért jöttem, hogy itt a lelkesedést szemléljem.

És én mondhatom, örömmel szemlélem Szeged népében a lelkesedést; mert veszedelem fenyegeti szegény elárult hazánkat, oly veszedelem, melyhez hasonlót évkönyveink nem mutatnak, s melynek láttára némely kicsinyhitűek a fővárosban azt mondák, hogy a magyar nemzet napjai megszámítvák. De én azt mondám: ez nem igaz.

Alkudozásba akartak ereszkedni Jellasichcsal, ama gaz árulóval, kit az ármány pokoli czéljainak kivitelére,

arra, hogy csak nem rég visszanyert szabadságunkat s függetlenségünket kezeinkből újra kicsikarja, s a népet újra a szolgaság jármába hajtsa, eszközül szemelt ki. De én azt mondám, hogy mielőtt a nemzet annyi erővel, s küzdelemmel kivívott szabadságából csak egy hajszálnyit is lealkudnék, elmegyek és megtekintem a népet.

És most, miután Szeged népét látom, látom szemeiben a lelkesedés szikráit, nem késem megírni a fővárosba, hogy Szeged népe az árulóval való minden alkudozás ellen ünnepélyesen tiltakozik. Megírhatom-e ezt? *(A nép: «Meg!»)*

Igenis megírom, hogy miután Szegedet s népének ezreit a haza szerelmétől lelkesülve láttam, kőszirtté szilárdult keblemben a hit, hogy e haza, lépjen bár a pokollal szövetségre ellene az ármány, mentve lesz.

Krisztus mennyei országát megalapítandó a földön, egynek választottai közől azt mondá: e kőszálra építem én egyházamat; és én hasonlóan mondom, hogy: Szegedre, s ennek lelkes népére építem nemzetem szabadságát, és a pokol kapui erőt nem vesznek azon.

Oly hatalmasnak hiszem én a népet, hogy ha felkel és összetart, a ropogva összerogyó ég boltozatait is képes fentartani erős karjaival.

Hazámfiai! Mondhatatlanul fontos az óra, melyben hozzátok szólok; talán épen ebben az órában ütköznek vitéz seregeink az áruló csordáival. Ki tudja, mit hoz ránk ez óra? győzelmet-e vagy veszteséget? — De győzzünk bár, vagy veszítsünk, én Szeged népére minden esetre számolok. A népre minden esetben szükségünk lesz: ha győzünk, hogy a győzelem gyümölcseit learassa; ha vesztünk, hogy a veszteséget győzelemmé változtassa.

Tehát e fontos órában, e mondhatatlanul fontos pillanatban kérdem: találkozik-e egy fia a hazának, találkozik-e egy polgára e városnak, ki hazája szabadságáért vérét, életét feláldozni kész nem volna? *(A nép egyhangulag: Nem!)*

Én esküszöm a mindenható Istenre, ki védi az igazsá-

got és a hitszegő árulót megbünteti, esküszöm, hogy hazánk szabadságából egy hajszálnyit utolsó csepp véremig elraboltatni nem engedek; esküszöm, hogy hazánkat védeni fogom, míg karomat felemelhetem. A magyarok istene úgy segéljen és áldjon meg engemet!

(A nép e szavakat lefedett fővel, s fölemelt kezekkel lelkesülve mondotta el a szónok után.)

Hajdan, midőn a hazát veszély fenyegette, hős apáink véres kardot hordoztak körül az országban, s ennek láttára mint sasok repültek harczmezőre a vitéz magyarok. Én látván a haza jelen veszedelmét, zászlót ragadtam kezembe, megesküdve, hogy addig nem nyugszom, szegény fejemet nyugalomra nem hajtom, míg az elárult haza fiait szabadságának megmentésére annak árulói ellen zászlóm alá nem gyüjtöm. De most, miután Szeged népének lelkesedését látom, bizvást összehajtom e zászlót, e zászló nem enyém többé, én Szeged zászlója alá állok. És én bízom a magyarok istenében, bízom Szeged népének lelkesedésében, hogy kevés idő mulva mentve lesz a hon; ha pedig a hadi szerencse kevésbbé mosolygna fegyverünkre, ha netalán a végrehajtó hatalom az ármány által a fővárosból kiszoríttatnék, azon esetre Szegedet oly pontnak tekintem, melyről a haza szabadságát, a nemzet függetlenségét megmenteni erősen hiszem.

Szegediek! Testvériség köt össze bennünket. Nincs nemes és nemtelen többé; egy hazának fiai, polgárai, testvérek vagyunk mindnyájan. Tehát testvérileg összetartva ragadjunk fegyvert az árulók ellen, legyünk készen hazánk oltalmára.

Testvérek! Ha úgy jöttem volna e városba, mint valamely rendkívüli örömnek, boldogságnak hírnöke, igényelhettem volna talán tőletek koszorúkat: de miután a végre siettem körötökbe, hogy benneteket fegyverre, a haza megmentésére hívjalak fel, azon virágkoszorúkat, melyeket lelkes hölgyeitek útamban elhintettek, nem tekinthetem máskép, mint előjeléül azon győzelemnek, melyet a haza ellenségein nemsokára kivívandunk.

Egész életem küzdés és szenvedés vala; de e pilla-

natban jutalmazva érzem magamat, — ám pihenni nem fogok, árva fejemet nyugalomra nem hajtom, míg el nem mondhatom az írás ama szavait: «Most bocsásd el uram! szolgádat, mert láták szemeim hazám szabadságát, boldogságát megmentve.»

Keblem tele érzéssel, még sok mondani valóm volna hozzátok; de az érzés elfojtja ajkamon a szót. Különben egy pár napig körötökben szándékozván maradni, még lesz alkalmam hozzátok bővebben szólani. De most nézzétek — soha nem sirtam — és könyezek.

GRÓF TELEKI LÁSZLÓNAK.

London, 1859. april 3.

Kivánod: világosítsalak fel. Megkisérlem, mert oly nagy fontosságot helyezek egyetértésünkre, hogy nagy örömemre szolgálna, ha meggyőzhetnélek, miként eljárásom helyes, tökéletesen correct s hazánk érdekében sürgős is, nélkülözhetlen is.

Számot vetve Napoleon császár állásának exigentiáival, évek óta meggyőződésem volt, hogy ha kormányon marad, nem fogja kikerülhetni a háborut az osztrákkal.

Nem aggodalom nélkül néztem ez eshetőségnek elébe. Mert ha egy részről igaz, hogy minden háboru az osztrák ellen, nekünk hazánk függetlenségére alkalom lehet, s ha alkalommá válik, akárkitől jőjjön is az, meg kell ragadnunk: másrészről aggódva gondoltam reá, hogy ez alkalom Napoleontól is jöhet; mert ha megfontolnám: ki ő? minő uton jött hatalomra? minő alapra építé, s minőn tartja fenn hatalmát? lehetetlen volt attól nem tartanom, miként ő nem igen fogna magának lelkiismeretet csinálni abból, hogy szegény hazánkat előbb eszközül használja, azután martalékul dobja saját céljainak elérésére. Borzadva gondoltam a lehetőségre,

hogy hazánk lehet az, melynek árán köttetik béke az osztrák s Napoleon közt. Lelkem előtt állott s áll az irtózatos kép, hogy hazánk Napoleonra támaszkodva fegyvert fog, aztán elhagyatik attól, a kire támaszkodott (mint Schleswig-Holstein elhagyatott a porosz áltat) s még tán az, kire támaszkodék, kezet is fog az osztrákkal «rendet csinálni» (!!) szerencsétlen hazánkban (ismét à la Schleswig-Holstein), ha ennek árán oly engedményt kap az osztráktól másutt, mely czéljainak megfelel.

Borzadva gondoltam e lehetőségre, nem csak az irtózatos szenvedéseknél fogva, melyekkel ez összekötve volna, hanem azért is, mert ebben hazánknak végveszélyét látnám. Mikorra nemzetünk e halálos betegségből kiüdülne, (ha valaha kiüdülne), ott, hol Magyarország van, rég volna egy más forradalom, de nem magyar! – szláv! orosz pártfogás alatt. – Olaszhon házárdirozhat nem sikerült forradalmakat, az ő jövője száz bukás után is csak olasz marad. Nekünk még egy bukás, s a magyar csak lakos lesz saját hazájában, nemzet nem többé. Nem lesz az, a ki távol másokon uralkodni, másokat absorbeálni akaró vágytól, a testvériesen megosztott közös szabadság alapján megóvja mind magát az elmállástól, mind a többi népfajokat egy külhatalom szolgaságába való beolvadástól.

E veszélylyel szemem előtt, kérdést tettem magamnak, minő feltétel alatt lehetne a magyarnak Napoleonra biztában fegyverre kelni?

S hónapokon, mondhatom: éveken keresztül tartott gondolkodás után nem találtam más feleletet, mint ezt: csak úgy lehet a magyarnak Napoleonra biztában fegyverre kelni, ha Napoleon magát Magyarország függetlenségével, mint tisztán kitüzött czéllal «sans réserve» azonosítja.

S mi ezen azonosításnak módja, garantiája? Három a felelet:

1. Hogy az 1849-iki függetlenségi nyilatkozatot vegye a magyar nemzettel való érintkezésének alapjául.

2. Hogy ezt isten és világ előtt nyiltan bevallja az által, hogy ő szólítsa fel a nemzetet, (mint 1809-ben nagybátyja felszólította,) szólítsa pedig ilyképen: «Én nemzetem akaratánál fogva vagyok a francziák császárja, a népsouverainitás kifolyása vagyok, én tehát a népfelség legitimitását elismerem. Ti, magyar nemzet, ezen souverainitási jogot gyakorolva nem rendbontó nyugtalankodás alakjában, hanem történelmi államlételetek, s nemzetéletetek védelmében nyert győzelmek után az osztrák házat trónvesztettnek itéltétek s függetlenségteket kinyilatkoztattátok. Ime, seregeim nálatok vannak, tinektek segélyt nyujtandók, ünnepélyesen kinyilatkoztatott nemzeti akaratotok valósítását visszaállítni. Fogjatok velem kezet ellenségem ellen, ki a ti ellenségtek is. Mint barát, mint szövetséges jövök, szövetségesemmé fogadtalak azon ember közvetítésével, kit magában függetlenségi nyilatkozatotokban ti magatok jelöltetek ki hazátok képviselőjeül addig, míg államtok szerkezetét, mint független nemzetet megilleti, véglegesen elrendezitek. Kötelezését vettem, hogy benneteket törvényeitek alapján (mihelyt szabadon összegyülhettek) e rendezés végett összegyüjtsön, miszerint veletek, mint szervesen constatált független nemzettel a szövetség s barátság kötelékeit állandósíthassam.» (Érted, hogy eszmét jelölök, nem szavakat.)

3. (Melyben magad is egyetértesz:) Hogy ily proclamatió a császár által akkor bocsáttassék ki, midőn már valósággal franczia sereg lesz magyar földön.

Ebben mind franczia részről garantiát találok, mind módot, nemzeti erőnket kifejteni, s organisálni oly kiterjedésben, hogy azontul a nemzet magamagában találja a biztosítékot.

Ezután azt kérdezém magamtól, miként lehetend háboru esetére ezen garantiákat elérni, s végrehajtásukat biztosítani? — s lelkiismeretes megfontolás után nem találtam más feleletet, mint azt, hogy insistálnom kell, miként velem alkudjanak, s a franczia sereggel bemenve, a dolgokat ideiglenesen én vezessem.

Sajnálom, hogy előtted indokolnom kell azt, miként ez állapodásra nem nagyravágyás vezetett. Mi tizenegy év óta nem láttuk egymást, s kilencz év óta nem váltánk eszmecserét. Úgy látszik, te már nem ismersz engem. Mondhatnám, hogy én ambitiót nem ismerek, hogy előttem hir, név, dicsőség, undorító tömjénfüst, mely émelyít. De mondhatok mást, minek tán több sulyt fogsz adni. Te, barátom, 1848-ban sürgető kéréseimnek engedve, áldozatot hozál a hazának. Midőn lovagias jellemed s hő honszereteted forróan óhajtaták veled azon téren maradni, hol minden perczben ezernyi ezer veszély környezett mindnyájunkat, meghoztad az áldozatot, külföldi missiódat elfogadni oly perczben, midőn a franczia köztársaságot kedvező politikára birni hazánkra nézve életkérdés lehetett. Ezen áldozatod következtében te nem láthatád, minő pokolbeli kín az, oly körülmények között a vezénylet gondjait s felelősségét viselni. Ha láttad volna, elhinnéd, hogy a ki azt egyszer próbálta, lett legyen bár a legambitiósusabb ember, sohasem fog többé reá vágyni, s csak a legszentebb kötelességek érzete birhatandja reá a pokolbeli kínt magától el nem utasítani.

De elmondom határozatom okait.

1. Minden tekintet azt javasolja, hogy ha ily combinátióban ujítjuk meg a harczot, a függetlenségi nyilatkozat alapján tegyük azt, s ott fogjuk fel a fonalat, a hol az megszakadt. Ez törvényes alap. Ez az egyedüli törvényes. Ezzel egyszerre egy nemzet veszen állást egy «fait accompli» alapján, melyet idegen erőszak felfüggeszthetett, de az osztrák ház irányában legitimitását meg nem ingathatta. Minden más út egyes személyek részéről jövő forradalmi kisérlet, melyet a nemzet vagy pártol vagy nem. Ez nemzeti tény; erre állítva magunkat, a nemzetnek engedelmeskedünk, minden más alap a nemzetnek imponálni-akarás szinét viselné, mit tenni polgárnak nem szabad. Szolgái és nem urai vagyunk a nemzetnek. Aztán ez ad oly külszint a fellépésnek, mely homogéneitást nyujtván azon alappal, mely-

nek Napoleon magát kifolyásának vallja, leginkább elfogadható neki, mert legkevésbbé forradalmias. Már pedig ha a nemzet kijelentett akaratát veszszük alapul, annak integráns része, hogy én vegyem ismét kezembe a vezénylet fonalát addig, míg a nemzet másként rendelkezik, mert a nemzet azt így parancsolta magában a függetlenségi nyilatkozatban. Hogy az eldöntő perczben a haza lehető megmentésének vágya arra birt, miszerint a hatalmat Görgeynek delegáljam, ez a dolog állásán nem változtat. Ő elárulta a hazát, erre delegátiója nem terjedett; a nemzet még másképp nem határozott, tehát addig, míg ezt teheti, vissza kell állíttatni a dolognak azon helyzetbe, melybe a nemzet tevé.

2. A nélkülözhetleneknek vélt garantiák biztossága a végrehajtásban van. Ha a végrehajtás feletti őrködés nincs kezemben, a garantia füstté s gőzzé válik. Mert ez csak a helyszinén válhatik valósággá.

3. Nem szólok a bizalomról, melylyel a magyar nép irántam viseltetik. Én azt hiszem, az én szavamban bizik legtöbbet, s e bizalom keltheti őt fel legjobban, legerélyesebben. Te ezt nem hiszed. — Jó, hát hagyjuk ezt. De van egy más tekintet, mit tán magad is elismerendesz. Ha a nemzet feltámadása belülről történik, a támadás fel fogná találni vezérét, s mi, emigratió, akkor semmi sem vagyunk. De ha kívülről, részünkről adatik a lökés, a nemzet nem tudja, s nem képes azt felfogni, hogy mi a helyett, hogy a szerencsétlenség által szivbenlélekben összeforrtunk volna, inkább szétszakadánk, hogy kiömlött felettünk a visszavonás ős átka, s hogy semmit sem tanulva, semmit sem felejtve, szakasztott mása vagyunk a Tököli- s Rákóczi-féle emigratiónak. A nép ezt nem tudja, nem hiheti. Akármelyikünk indítson mozgalmat, azt fogja hinni, mi egyetértünk, s kezem benne van. Hallgassak bár, a felelősség legnagyobb része reám nehezedik. No már, édes barátom, tedd magad ebbe a helyzetbe, s mondd: lehetséges-e, hogy a ki így felelős, az kiadja a kezéből a vezényletet? Hiszen nem vagyok én a világ báránya, hogy másnak akárkinek,

akár bűneit, akár hibáit akarhassam hordozni. Ez teljes ehetetlenség!

Mondhatnád: igen, de ha velem nem akarnak érintkezni! Ime feleletem: ez mint tény nem áll, s ha állna, nem azért állna, mert személyem ellen van kifogás, hanem mert nem akarják Magyarhon függetlenségét, csak diversióra akarják szegény nemzetünket használni, s ebből nem az következik, hogy hát hagyjam őket tenni, hanem hogy ne hagyjam. – A tény nem áll, mert 1. Kiss Miklós tudja, miként már rég kivánták a hatalmak, hogy én Francziaországba menjek; 2. még mult deczemberben (pedig első felében) egyenes avanceokat intéztek hozzám; 3. maga Klapka is mind mondta, mind irta hozzám, hogy engem nem czéljok kihagyni a játékból. Mi tehát a helyzet kulcsa? Midőn az avanceokat intézték hozzám, azt feleltem: tudja a világ, hogy én akárkinek kezet nyujtok, ki hazámat függetlenségre segíteni ajálkozik. Tehát én kész vagyok egyezkedni, de előre én egyenesen megmondom, hogy nekem garantiák kellenek, – idegen czélok végett diversióra nem engedendem nemzetünk vérét ontatni. Már most a dolog így áll: ők csak diversióra szeretnék a dolgot reducálni, ha lehet; tájékozni kivánták magukat: remélhetik-e, hogy Magyarország felkeltessék, ha engem kihagynak a játékból. Akadtak magyarok, kik azt mondták nekik: *igen.* Ez tény; ezt tudom, ismerem magukat a szavakat, melyekben ezt diplomátice bevallották: *Ces messieurs* (nem kutatom kik) *tout en reconnaissant la popularité et l'influence de Kossuth, croient pourtant,* hogy franczia segítséggel *il sera facile à soulever le Hongrie même sans K.* — Ennek következtében azt gondolák, «*soulever la Hongrie,*» ez minden, a mi nekünk érdekünkben van, történjék vele aztán akármi; ha K.-tal egyezkedünk, ő garantiákat kivánand, melyek többre köteleznének, mint mennyire menni akarunk; a *soulèvement*-t elérhetjük nála nélkül is, *commes ces messieurs croient,* tehát mellőzzük, mert őt mellőzve, mellőzzük annak szükségét, hogy magunkra Magyarország

irányában kötelezettségeket vállaljunk. Azonban gyanitják, hogy pássivitásomat mégis szükség lesz biztosítani, azért Cavour kivánta, hogy Klapka barátunk jöjjön Londonba egyetértésemet kieszközölni. A császár is szükségesnek látta őt megkérdezni: mi lábon állunk egymással? Klapka teljes igazsággal mondotta, hogy a legjobban. Ez igaz, mert mindenben egyetértésre jutottunk, de ő természetesen nem felelt többet, mint a mennyit kérdeztek tőle, ők azonban azt oda magyarázták, miként mi egyetértünk abban, hogy én csak maradjak háttérben, s a dolog vitessék tovább azon irányban, melyet ők kivánnak, (felkelési kisérlet Erdélyben, Románia felől initiálva,) míg a tény az, hogy egyetértünk abban, miként a dolognak az emlékiratomban kijelölt három pont alapján, tehát az eddigitől merőben különböző irányban kell vitetni. Igy történt aztán, hogy megyen a dolog oly irányban, melytől én a hazának romlását látom. *Innen a felvilágosítás halaszthatlanul sürgős szüksége.* Ha ez nem győz, úgy álláspontjaink annyira eltérők, hogy egyetértésünk, fájdalom! lehetetlen.

Hogy csak diversióra szeretnék Magyarországot felhasználni, ez nem puszta gyanakodás. Ez világosan kitünik a tényekből: a franczia kormány még csak szinét is el szeretné kerülni annak, mintha vagy forradalmat hivna fel, vagy magát azzal azonosítaná:

a) már első beszélgetésünkben azt mondá Klapka nekem, hogy fegyvert, pénzt adnak, de sereget csak a parton állítanak fel, nem avanceiroztatnak az országba.

b) Kiss jelentette a csikós, gulyás alakjában való bemenetel tervét a székelyek fellázitására.

c) a franczia kormány annyira óvakodik a magyar forradalommal azonositás szinétől, hogy még a 100,000 fegyvert is csak Piemont utján ajánlkozik adni.

d) a mint positive tudom, nem hogy magyar földre akarnának sereget küldeni, de már még csak a dalmát partokra sem akarnak menni, mert legujabban egy illetékes tekintély, s részes fél kimondá kereken:

«Mi nem küldhetünk Magyarországra hadsereget.

Hogy ezt tehessük, Bécsben kellene lennünk.» (Badar beszéd!) «Nem nem; önöknek a románokkal kell egyetértésre jutni s azon oldalról cselekedni. Mi küldhetünk önöknek százezer puskát, s másként is segíthetjük önöket; de sereget nem küldhetünk.»

Világos-e ez? Boldog isten! Minő örvény felé sodortatunk, s te hibáztatsz engem, hogy én ettől visszaborzadok, s mentségre gondolok?!

Azt mondod: hipothésiseken alapszik iratom, ők (a hatalmak) ilyesmiről még komolyan nem is gondolkoztak. Hogyan? Hát nem komoly tények-e a fentebbiek? Hát nem mondotta-e Klapka barátunk neked s nekem is, a mi közte, Napoleon herczeg, s a király közt közbejött?

Nem tudsz-e Cavournak ünnepélyes engagementokat magában foglaló leveleiről? Én csak pár kivont sort tudok belőlük, de azok igen-igen messze mennek. Nem volt-e Klapka a császárnál? Nem vette-e tőle a szóbeli testetlen igéretet, hogy «*komolyan foglalatoskodni fog a magyar ügygyel?*» s nem abban jár-e épen most a keleten, hogy eredményt szerezzen a már idézett szavaknak: «*Vous devez vous entendre avec les Roumains et agir de ce coté de la Hongrie.*» (Én magam is szükségesnek tartom az elsőt, de azt tisztán megmondám Klapkának: «*Il ne faut pas agir de quel coté que ce soit,*» mielőtt a franczia zászló Magyarországon valósággal engageirozva volna, s hogy különösen a derék székelyeket nem hagyom annak kitétetni, miszerint organizálatlan állapotban összezuzassanak.) S te azt mondod, hogy hipothesisre alapítom eljárásomat?

Azt is mondod, hogy iratom időelőtti. Erre a fentebbi *a), b), c), d)* és az utánuk elősorolt tényekkel felelek, felelek azzal, hogy már tényleg charge-kiosztások, szervezkedési rendelkezések és egyéb előkészületek történtek, felelek azzal, hogy ha valósággal congressusra kerül a dolog, a háboru legalább is el lesz halasztva, ha tehát lesz háboru, az hihetőleg április folytán fog Olaszhonban provocáltatni, hogy a con-

gressusnak eleje vétessék, «mert (ez is diplomatiai vallomás) Piemont állása tarthatatlan»; felelek végre azzal: gondolod-e, hogy ily bonyodalmak közepett, midőn bármely percz felgyujthatja a kitörést, a hazafiui kötelesség megengedheti addig hallgatni, míg a dolgok annyira mentek, hogy már vagy csak submittálni kell, vagy akadályozni kénytelenség, de többé sem mód, sem idő a veszélyes irányt megváltoztatni? Mondd, kérlek, nem parancsolja-e a józan ész, idején megkisérteni, ha vajon nem lehet-e a viszonyokat hazánk feltámadása igényeinek megfelelő irányba terelni?

Mondod tovább: nem kellett volna azt kivánnom, hogy velem alkudjanak, hogy a directió enyém legyen, hanem elég volt volna annyit mondanom: *«Tudni akarom az alkut, biró akarok lehetni, különben akadályozom.»* Hiszen barátom, a mit te proponálsz, az sokkal több, — az diplomatiai lehetetlenség. Annyit akármely hatalom elfogadhat, hogy velem egyezkedjék, valamint nem volt kifogása egyezkedni Klapkával, a ki, ha forradalmárságról lehet szó, nem kevésbbé forradalmár, mint én, de azt semmi hatalom nem fogadhatja el, hogy én magamat birónak vessem fel felette.

Aztán már szóltam ez elhatározásom okairól, csak azt adom hozzá: hatalmakkal van dolgunk, s milyen hatalmakkal! *Én szavakban nem találok garantiát, én csak a végrehajtás ellenőrzésében látok garantiát.* Ma igérhetnek mindent, holnap azt mondhatják: nem tehetjük, *«raison d'état.»* Ha kezemben van a fonal a *tett mezején,* honnan nincs idő levelezni, azt felelhetem: «jó; ha ti nem, mi sem», de ha csak *biró* voltam, a haza örvénybe sodortathatnék, mielőtt csak hallanám is, mi történt.

S ugyan miért ne kivánnám azt, mit annyi ok parancsol? Mondod: azért, mert személyességekre vitethetik vissza. Nem, édes barátom, e részben nyugodt vagyok. Ezt ugyan iratomból senki sem fogja levonni. Tiszták annak mind eszméi, mind szavai. Légy szives

fellépésem indokait s a végnyilatkozatot figyelemmel elolvasni.

Azon kijelentés mellett, s azon tanuság mellett, melyet életem nyujt, biztos vagyok: hazafiui óvakodásomat senki sem fogja személyességekre torzítani.

Azt is említed még, hogy minek megmondani, hogy így meg úgy tennék, ha ez meg az történnék? — Minek? Annak, barátom, hogy a férfias egyenesség a legjobb politika. Ezt keserves tapasztaláson tanultam meg. És annak, barátom, mert a hatalmak szép szemünkért velünk bizony nem alkusznak, csak érdekök vezetheti rá, hogy tegyék, tehát tanácsos, sőt kötelesség érdekökhöz appellálni, megmondván nekik: ha nem biztosítjátok Magyarország érdekeit, ez és ez fog történni. — Én ennek egyenes megmondásaért mint férfiu elismerést remélek, mint hazafi pedig minden részrehajlatlan biró méltánylatáról biztos vagyok.

Most végül higgadtan egy pár szót leveled legfájdalmasabb részére.

Ha alku történnék, ügyünkre nézve kedvező, oly garantiák mellett, miket én is teljeseknek itélnék, elleneznék-e mindent csak azért, mert az én vezérletem nélkül történnék?

Nem ellenezném barátom! Sajnálom, hogy neked ezt még mondanom kell. — Hanem te nagy, igen nagy tévedésben vagy. Ha nem velem végeznek, ez csalhatatlan jele annak, hogy nem adatnak meg, nem akarnak megadatni azon garantiák, melyek hazánk feltámadására szükségesek. Feltevésed, hogy *ha megadatnának, csak személyem volna az ütközés köve,* hibás; olyan valami, a mi nem lehet. Ha nem csupán diversiót akarnak Magyarországgal tétetni, érdekökben van a legsikeresebb módokhoz nyulni, minden érdekök azt parancsolja, hogy engem ne mellőzzenek, és nincs semmi érdek, semmi ok, mely azt javasolná, hogy mellőzzenek. Ha komoly szándokuk magukat a magyar függetlenséggel identificálni, nem lehet okot képzelni, miért lehessen az szálka szemükben, kit a függetlenségi

nyilatkozat a nemzet vezérévé avatott, miért akarjanak mással szövetkezni, ki kevesebbet tehet, mint én. Az nem lehet. A dolog így áll: diversiót más által is remélnek tehetni, velem nem; s ha engem mellőzni akarnának, azért akarnának, mert nincs szándokukban megadni hazánknak azon garantiákat, miket te is szükségeseknek tartasz. Az általad feltett eset tehát sem fenn nem forog, sem jövendőben fenn nem foroghat.

De ha mégis előfordulna, ha mind a garantiák megadatnának, mind végrehajtásuk biztosíttatnék, s csak személyem volna akadály —: légy nyugodt, áldanám azt, ki a hazát megszabadítva, vállaimról a felelősség gondjait levenné. A hazáért meghalni nem nehéz, mert hiszen meghalni ugyis kell, de a haza javáért felelősnek lenni, ez az, a mi nehezebb mindennél.

Hanem aztán természetes, hogy én nem ajálkoznám gyertyának, mely más kezében világítson.

Utolsó kérdésed: képes volnék-e oda működni, hogy az angol az osztrákokkal tartson? — Megvallom: ily kérdést nem Teleki Lászlótól, de senkitől a világon nem vártam.

Jellememre nem hivatkozom. Ezt tennem önérzetem nem engedi. Hanem egy tényt akarok említeni, melynek tudása, úgy látszik, hozzád nem jutott el.

Hét éve vagyok Angliában. Nem tudom, hány száz beszédet tartottam, mikre ezreknek ajkai dörögték vissza a helyeslést. Csaknem minden beszédem hordereje oda volt intézve, hogy az angol nép igazságérzete az osztrák hatalmat megutálja, hogy vérébe menjen át a meggyőződés, miként a ki osztrákkal tart, a szabadság ellen foglal állást, következésképen, hogy akármi körülmények közt Ausztriát pártolniok bűn is, szégyen is, rossz politika is volna. S nem siker nélkül dolgoztam. Még a gyapot-érdekbe merült Manchesterben is láttam egy négyezer főnyi gyülekezetet felkelni, mint *egy embert,* s iszonyú három röfögést ordítni Ausztria fejére, s ott és városról-városra ünnepélyes határozatokat szavaztatni az osztrákkal szövetkezés eszméje ellen. Csak

mult novemberben is (olvasni tudván a láthatáron feltünedező jeleket) beszédet mondék az osztrák szövetség ellen, s felmutattam a világ előtt e ház bűneinek lajstromát; e beszédeim most francziára fordítva ezernyi példányokban keringenek a continensen.

És te azt kérded: odaműködhetném-e, hogy az angol az osztrákkal tartson?!! — Tedd e kérdést bármely angol munkásnak, meglátod, mit fog reá felelni. Bonczolás alá vettem iratom minden betűjét, miszerint lássam, ha nem csuszott-e bele valamely oly homályos kifejezés, mely ily balmagyarázatra alkalmat szolgáltathatna. — Nincs abban ilyesminek csak árnyéka sem. A dolog iratomban tisztán ki van magyarázva. Légy szives azt higgadtan még egyszer elolvasni.

Mit cselekedném tehát ily esetben? Azt mondanám az angol népnek: «Igaz ugyan, én nem látom, hogy a hadakozó hatalmaknak szándokukban volna Magyarországot szabadságra segíteni, s azért figyelmeztetem nemzetemet, vigyázzon, nehogy arra használtassék fel, hogy a gesztenyét más számára kaparja ki a parázsból, de hát minden, a mi az osztrákot gyöngíti, Magyarországnak erőt ad, s aztán ki tudja, mi növi ki magát a bonyodalmakból, mint a régi angol közmondás is tartja: *«when rogues fall out, honest men may come by their own»* *: hát hagyjátok őket czivakodni, ne avatkozzatok bele.» A nép ezt helyeselni fogná, de nem érezne lelkesedést, mert hiányoznék a magyar momentum lelkesítő lökése, tehát nem lennének tüntetések, melyek az angol kormány osztrák-baráti hajlamait feszélyezhetnék. Verekedni ekkor sem fogna az osztrákért; ennek — azt hiszem — útját bevágtam. Hanem oly hatalomnál, a minő Anglia, a pártolásnak sok útja-módja van, s a kormány Ausztria javára bizonyosan mindent megtenne, a mit háborúba-keveredés nélkül csak megtehet, *a mint valósággal mindent meg is*

* Ha a gazemberek hajba kapnak, a becsületes emberek sajátjukhoz juthatnak.

teszen. Lehetetlen, hogy ne tudd, miként az angol kormány az, mely Európa minden zugában minden követ megmozdít, miszerint Ausztria fejéről a háboru veszélyét elhárítsa.

— — — — — — — — — — — *

Óhajtom, hogy hosszas felvilágosításaim közremunkálásodat megnyerjék. Ha, sajnálatomra, ez nem történnék, s iratomat, mely (miként magad is megjegyzed) nem diplomatiai jegyzék, csak magán-constatálása nézeteimnek, *mint tényt* nem volnál hajlandó illető helyeken megismertetni, kérlek, légy szives azt posta fordultával nekem visszaküldeni. A legszivesebb tisztelettel barátod változhatlanul *Kossuth.*

U. i. Klapkának is irtam pár nap előtt. Értesítettem, hogy minő tényeknek tudomásomra jutása folytán tartottam halaszthatlanul szükségesnek álláspontomat ez emlékirat beadása által definiálni, s felszólítottam, hasson közre, hogy a kijelölt biztosítékok megadassanak. Figyelmeztettem, hogy ha mindnyájan nem ezen a nyomon járunk, Lengyelország lesz szegény hazánkból. — Időközben oda kell dolgoznunk, hogy a nemzet a jöhető események elvárására magát prædisponálva tartsa, hogy készüljön kiki magában, de ne conspiráljon (a magyar nem tud conspirálni — nincs jellemében). Ennyi helyes, mint helyes nyitva tartani a kezet anyagi segédeszközök elfogadására; de ama biztosítékok nélkül kötelezettségekbe nem szabad bocsátkoznunk.

* A levél e kihagyott része annak magyarázatával foglalatoskodik, hogy Irányi és Szarvady urak nem vitatkozást lehetetlenítő számításból, hanem csak azért siettek az irat tartalmával Cavourt megismertetni, mert ez csak két-három napot időz Párisban, s egy más incidensből találkozniok kellvén vele, nem akarták az alkalmat elszalasztani.

GARIBALDINAK.

Turin, szept. 14. 1860.

Dictátor tábornok! Drága barátom! Engedje meg nekem, hogy őszinte csodálatom adóját csatoljam az öröm elragadtatásaihoz, melyekkel Önt ama milliók hálája körülveszi, kiket Ön egy lealacsonyító kényuralom jármából kiragadva, önmaguknak, a polgárisodásnak, a szabadságnak visszaadott s a szemlátomást alakuló Olaszországhoz csatol. Ah, mennyire fenséges az, a mit Ön mível, s az, hogy miként míveli. Áldás legyen Önnel!

Úgy látszik nekem, drága barátom, hogy itt az idő, számba venni a munkarészt, melylyel Magyarországnak hozzá kell járulni a végleges küzdelemhez a közös ellenség: Ausztria ellen, s egyetértőleg megállapítani az összevágó eljárást, miszerint a siker biztosítva legyen.

Ez annál szükségesebb, minthogy nemcsak az orosz és porosz, hanem még Anglia is (mondom: *Anglia,* s kezem közt levő *hivatalos adatok* alapján mondom), conspirál Ausztriával, hogy őt megmentse vagy legalább nehézségeinket szaporítsa és kilátásainkat csökkentse.

Bizonyos, hogy sem én, sem barátaim nem hagyandjuk magunkat e nehézségek által visszariasztani, s nem is kétségeskedünk a siker felől, feltéve, hogy működési terveinket összhangzásba hozzuk, a két nemzet erejét egyesítjük, s (a mire fősúlyt helyezünk), Ön egyrészt hatalmas segítségét tőlünk meg nem vonja, másrészt hozzájárulásával támogat az előkészületeknél, melyek szükségesek, miszerint nemzetünk egész — bizonynyal tekintélyes — erejét csatarendbe lehessen állítanunk.

A mi engemet illet, megvallom Önnek őszintén, hogy Magyarországnak nagy szüksége van Olaszországra, miszerint az osztráktól megszabaduljon; de állítani merem, hogy Olaszországnak is nagy szüksége van Magyarország közreműködésére, mert hiában, nem lehet kétségbevonni, hogy tizenöt milliónyi népességet s vele egy nagy ország minden erőforrásait nem csak elvonni az osztráktól, de még Olaszország erejéhez hozzá is adni, olyan dolog, a mi harmincz milliónyi különbséget teszen a kilátások számlájában s a végleges győzelem elemeiben.

Én Önnek szavaiból s tetteiből azon meggyőződést merítettem, hogy Ön az én hazám függetlenségét az olasz kérdés megoldására mindig nélkülözhetlen kelléknek tekintette: kiindulási pontnak véve fel tehát a két nemzet érdekközösségét, engedje elmondanom, hogy miként fogom fel a helyzetet.

Velenczének fel kell szabadíttatnia s az egységes és független Olaszországhoz kell csatoltatnia. Ez kérdésen kívül van. A háboru az osztrák ellen tehát meglesz. De minő lesz az a háboru? Ön oly dolgokat vitt véghez, miszerint Önnek kétségtelenül joga van hinni, hogy Olaszország elég magának s azért nem is helyezek súlyt a közel multnak tanuságára, mely, szemben a százados aspiratiók sikertelenségével, sokakat ellenkező nézetre vezetett. Olaszország elég magának arra, hogy Velenczét felszabadítsa. Ám legyen úgy. Hanem kérdem: elég-e ez? biztosítva lesz-e Olaszország jövője, ha csak arra szorítkoznak, hogy az osztrákokat kiűzzék Velenczéből a nélkül, hogy Ausztria hatalma megtöretnék? Embernek nem adatott a jövő véletlenségeit előre látni, de ha a tényekre alapított okoskodásnak értéke van: állítani lehet, hogy ha Önök ennyivel beérik, csak fegyverszünet lesz Olaszországban, tartós béke nem.

Ausztria ürügyeket fog keresni, coalitiókat fog létrehozni, módokat fog találni s fel fogja használni az esélyek kedvezéseit, hogy visszaszerezze, a mit elvesztett.

Meg kell őt törni egyszer-mindenkorra.

Megtörni pedig csak Magyarországban lehet, mert ott van hatalmának tengelye.

Tehát ha háboru lesz, azt egyidejüleg két oldalról kell megindítani: támadás Olaszországban, támadás Magyarországon.

Támadást mondok s nem diversiót.

Ön sokkal nemesebben érez s nézetei hazája érdeke felől sokkal tágabb látkörűek, semhogy nekem igazat ne adna, midőn azt mondom, miként azt nem akarhatják, hogy Magyarország magát megölje csak azért, hogy diversióul szolgáljon. Aztán még ha megtenné is, az Olaszországnak maradandóan javára nem szolgálhatna, ellenkezőleg Ausztria azon oldalról minden félelem alul felmentve, sokkal rettentőbb ellenség volna Olaszországnak, mint előbb volt.

Tehát háboru az osztráknak két oldalról, *nagy háboru* s nem apró-cseprő lázongások (émeutes), nem diversiók.

Jól fogtam-e fel Ön gondolatát?

Ha igen, úgy csak egyrészt Ausztria, másrészt Magyarország állását kell tekintet alá vennem, miszerint véleményem a helyzet követelményei felől indokolva legyen.

Én nem hiszem, hogy ha kitör a háboru, az Olaszország ellen magában Olaszországban külavatkozást fog maga után vonni, feltéve, hogy óvakodni fognak az olaszok összeütközést provocálni Francziaországgal, legalább addig, míg Ausztriával végeztek. E tartózkodás feltétlen szüksége szembeszökő dolog. Ha akadnának, a kik nem gondolva elragadtatásuk következéseivel, elég óvatlanok volnának Olaszország ellenségeinek számát növelni, Ön a maga tekintélyével mindig meg fogja tudni menteni e szerencsétlenségtől az ujjászülető Olaszországot.

Bizonyos ténynek is mondhatom, hogy Bécsben, Berlinben, Szent-Pétervárott, Londonban (a külügyi hivatalban), egy szóval mindenütt, a hol Ausztria fentartását ohajtják, semmit sem kivánnak jobban, mint

azt, hogy Önt a francziákkal birokra kerültnek lássák Rómában, mert *akkor Ausztria meg volna mentve.* Nekem még azt is irják Bécsből, hogy titkos ügynökök vannak munkában, Önt belenógatni, hogy vagy a francziákat, vagy azt, a mi a «német szövetség területének» neveztetik, megtámadja. E fondorkodások sikere úgyszólván az egyedüli remény, mely Ausztriának még fenmaradt. Én Istenem! mennyire nem ismerik Önt! mennyire nem tudják, hogy Ön soha senki által a világon nem fogja magát sem előre löketni, sem hátra tartatni! mennyire nem tudják, miként senki jobban nem méltatja, mint Ön, azt az életszabályt, hogy «minden napnak elég a maga feladata». Én ismerem Önt, én emlékezem önmegtagadásának magasztos nyilatkozványaira, tehát nyugodt vagyok. Az idő el fog jönni, midőn a francziák vagy elhagyják Rómát vagy onnan kiűzetnek, s ha Ön úgy hiszi, hogy egyéb leszámolni valója is van a franczia kormánynyal, majd ennek is eljő az ideje. Előbb azonban Ausztriával kell végezni. Ne szaporítsuk ellenségeinket. Nemde Ön is ekként gondolkozik?

Mondtam, hogy nem lesz közvetlen avatkozás Olaszországban; igen, de alkalmasint lesz közvetett avatkozás: megszállatják Tirolt 60.000 bajor által, Sziléziát s tán Csehországot is a porosz által, miszerint Ausztria minden erejével szabadon rendelkezhessék. E szerint Ausztriának módjában lesz hat hadtestet alkalmazni Olaszországban, s még kettőt tartalékul felállítani. Ez 320.000 embert teszen papiroson, a miből 240.000 viaskodó kerülhet ki, a legnagyobb szám tehát, melyet akármely csatatéren egyesíthet, mintegy 150.000 emberre megyen, mely erő tudvalevőleg igen erős strategiai támokkal bír.

Ausztria hadseregének anyaga, zagyva különneműségénél fogva, oly természetű, hogy bajosan lehet rokonszenvére, tehát felbomlására biztos mértékkel számítani. Csak két dolog van, a mi ezt reméltetheti: 1. a magyar ezredekre nézve egy komoly általános felkelés

Magyarországon; 2. az egész hadseregre nézve, ha Olaszország az első két nagy ütközetben győz. Minden az első sikertől függ.

Ezekből az következik, hogy Olaszországnak e háboru végett nagyon tekintélyes erőre van szüksége. Én 200.000 főnyi valóságos hadsereget 50.000 főnyi tartalékkal nélkülözhetlennek tartok. Ez nem járhat nehézséggel, miután, hála az Ön dicsőséges sikereinek, immár 21 millió olasz van a *galantuomo* király zászlója körül tömörítve, melyet Ön oly bölcs előrelátással az olasz egység jelvévé választott, s szintannyi loyalitással, mint hősiességgel támogat. Hanem végre is a hadsereg azon számához, melyre Önöknek szükségük leszen, a a tíz millió nép lakta délnek kellő arányban hozzá kellend járulni, s azért nekem az Ön által felszabadított szép föld szervezése igen sürgető szükségnek látszik.

A mi már Magyarország különleges helyzetét illeti: ámbár mi 1848—49-ben legyőztük Ausztriát, legyőztük azon pontig, hogy kényszerültnek érezte magát segítséget koldulni az orosz czártól, s ez által bevallani a világ előtt, hogy saját emberségéből a harczot ellenünk tovább folytatni képtelen; ámbár jelenben a közszellem Magyarországon sokkal haladottabb, mint akkoron volt, s ámbár most egyetértés van a különböző fajok között, míg akkor ellenünkben gyűlölet, visszavonás, ellenségeskedés volt: mindazonáltal nem cselekednénk okosan, ha helyzetünk nehézségeit palástolgatnók.

Az ország erőforrásai, a várak, az arsenálok nincsenek kezeinkben; a nemzet egészen le van fegyverezve, Ausztria nem állítandja csatára ellenünk a magyarországi ezredeket, melyekre mindjárt kezdet óta hatnunk lehetne: nekünk másországi ezredekkel kellend harczolnunk, s ezeket nagy sorütközetekben (batailles rangées) kellend megvernünk, mielőtt őket megingathatnók a fegyelemben, mely az osztrák hadseregnél nagy erővel bír; aztán Ausztriának strategiai előkészületeinél nagy előnyei vannak, míg a mi földrajzi hely-

zetünk nagyon hátrányos; s végre Ausztria szövetségekre számíthat, míg minket orosz, porosz, bajor avatkozás lehetsége is fenyeget. Ha egyszer nemzetünk hadi rendbe sorakozott, ez a kilátás nem fogja megrettenteni, de miként jusson oda, hogy hadi rendbe sorakozzék? — ez a bökkenő.

Mi nem vagyunk azon helyzetben, miszerint remélhetnők, hogy ha néhány részintes felkelést szerveznénk, a mozgalom növekednék, mint a hócsuszamlat. Nem hagynának időt reá. Ausztria vagy összezuzná e részintes felkelést, vagy nyakunkra hozná az oroszt, poroszt vagy bajort, mielőtt a nemzet erejét kifejthetnők. Nálunk mulhatlanul szükséges, hogy a harczot egy nagy csapással kezdjük, mely az egész nemzetet talpra állítja, mint egy férfiut.

Én ismerem hazámat. Semmi sem biztosíthatná jobban e czélt, mint az, ha egy olasz segédsereg jelennék meg magyar földön; ez kézzelfoghatólag bebizonyítván az olasz kormány szövetségét, kiszámíthatlan eredményt vonna maga után. Ily czélból 30—40.000 embernek kiszállása valahol a dalmát partokon, egyidejűleg a hadműködések megkezdésével Olaszországban, nem csak nem csökkentené Olaszország erejét, hanem azt, keveset mondva, megkétszerezné. Mert az a 30—40.000 ember, Olaszországban használva, épen csak 30—40.000 embert ér, de Magyarországra küldve, értéke egy tizenöt milliónyi nemzet, s egy 200.000 főnyi hadsereg, melyet ily körülmények között néhány hét alatt csatarendbe állítani épen nem volna nehéz.

Ezen kívül még arról is szükség gondoskodnunk, hogy fegyvert és lövőszert nemzetünk az adott perczben keze érelmében találjon.

Mi e két alapon egy oly egybevágó működési tervet állapítottunk meg, mely tizenegy esély közül tizet javunkra igér.

Én, gróf Teleki László és Klapka tábornok, mint szervezett bizottság folytatjuk a működést, egyetértésben azokkal, kik a mozgalmat a hazában vezetik.

Viszonyba léptünk a királyi kormánynyal. Mi őket határozottaknak, eltökélteknek találtuk; meggyőződtünk, hogy a legjobb indulattal vannak, s a helyzetet tökéletesen felfogják: tehát okunk van magunkat biztosaknak hinni, hogy ha Ön befolyását s támogatását tőlünk meg nem tagadja, minden a szerint fog foganatosíttatni, miszerint közös ügyünk diadala biztosnak tekintethessék.

Klapka tábornok Nápolyba menend, a végett, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság nevében úgy előkészületeink s viszonyaink, mint munkálati tervünk részleteit Önnel közölje.

Ön nem fogja tőlünk lángelméjének, tapintatának s tapasztalatainak világát megvonni, de engedje a közös czél érdekében remélenem, hogy támogatását, segítségét sem fogja megtagadni.

Én szeretetteljesen nyujtom Önnek kezemet hős nemzetem nevében, mely Ön barátságára annyira érdemes.

Adja meg Ön nekem a jogot, nemzetemet azon hirrel megvigasztalni, hogy Ön testvérileg fogadta a kezet, melyet nemzetem nevében Ön felé nyujték. Értsük meg egymást a helyzet követelményeinek felfogása körül; egyesüljünk a nehézségek elhárítására; vigyázzon Ön azokra, kik inkább pártosok mint hazafiak, nem gondolnak vele, hogy compromittálhatják annak szerencsés bevégzését, a mit Ön oly dicsőségesen előre vitt, nemcsak hős karja, hanem polgári erényei, s fenséges önmegtagadása által is.

Ah, mennyire szentnek kell Önnél lenni e szónak: *«haza»*. Előttem is szent, előttem is drágább, mint minden a világon. Minden másban törpe Önhöz képest, ezen egyben magamat Önnel egyenlőnek tartom, s ha népem bizalma, s tántoríthatlan hűségem képessé tehet valami csekély súlyt dobni az események mérlegébe: engedje Ön a parányit, a mit én tehetek, hozzáadnom a sokhoz, a mit Ön tehet; s füzze Ön az a feletti elégedés boglárát, hogy hazám felszabadításához hozzá-

járult, azon dicsőség koszorujához, hogy Olaszország egységét megalapítá!

Szivvel-lélekkel Öné *Kossuth.*

(Francziából fordítva.)

MANCHESTERBEN TARTOTT BESZÉD.

1859 május 24.

Mélyen meg vagyok hatva a részvét által, melylyel ön, elnök úr, s e nagyszámú gyülekezet megtiszteltenek.

Hosszú, komor tíz éven át viseltem nemcsak saját balszerencsémnek súlyát, hanem elnyomott nemzetem bújának, szenvedéseinek keblemre nehezedő terhét is.

Viseltem szelíd resignatióval, de nem remény nélkül.

E hosszú, komor tíz éven át szivemnek minden dobbanása egy imádság volt, hogy tekintsen le könyörülettel szülőföldemre az, a kinek mérlegében az elnyomottak könyei megméretnek, s ki hosszútürően bár, de igazságosan meghozza a bünhődés napját azokra, a kik vétkeztek, s a szenvedők számára a megváltást.

Nem ingyen-kegyelem volt az, a mit kértem a végzettől. Alkalmat kértem, csak oly kedvező alkalmat nemzetem számára, mely a független nemzeti lét elenyészhetlen jogának visszaszerzését saját eltökélésének érelmébe helyezi.

Alkalmat teremteni embernek ritkán adatott, de az adott alkalmat felhasználni a kötelesség érzetének adatott.

Úgy látszik, mintha az alkalom sugára a láthatáron felcsillámlanék.

Megöregedtem a gondterhes évek súlya alatt, de még nem érzem magam annyira öregnek, hogy a hazafi kötelességének teljesítésére képtelen volnék.

E kötelesség teljesítéséhez új erőt merítek az önök

részvétéből; emlékül viszem azt magammal, hogy átadjam nemzetem névtelen hőseinek, kik — ha Isten is úgy akarja, mint magunk — nemsokára hivatva lehetnek kart emelni, s mellüket vészre tárni, hogy hazánk függetlenségét visszaszerezzék.

Ausztria császárja, a magyar nemzet elnyomója, nagy háborúba keveredett. E háború Olaszországban kezdődik, de okszerű s eredményes lefolyását alig lehet képzelni a nélkül, hogy az osztrák uralom más helyeire is ki ne terjedjen. Mert ha Ausztria egy adott vonal mögé vonul vissza, s ellenfele őt sem oda nem követné, sem Ausztria erejét más, nem olasz pontból hátba, oldalba nem venné: a háborút vagy sohasem lehetne bevégezni, vagy csak akként lehetne bevégezni, hogy haszontalan vérontáson kívül semmi eredménye nem volna.

Minthogy tehát hadtani szempontból lehetetlen okszerüleg feltenni, hogy a háború az osztrák uralom nem olasz területeire ki nem terjedend, természetesnek fogják önök találni, hogy én a jelen háborút egy gondviselésszerü alkalomnak tekintem, mely nemzetem számára független állami létének visszaszerzésére kilátást nyujt.

Szükségesnek tartottam a helyzet e megállapítását előrebocsátani, mert némely angol lapokban azon észrevétellel találkoztam, hogy a politika, melyet a jelen válságban Anglia követni jónak látand, Anglia saját házi dolga, abba tehát nekem nem illik avatkoznom.

Én Anglia házi ügyeibe sohasem avatkoztam, de Anglia népe sokkal igazságosabb, mint sem igazat ne adna azon állításomnak, hogy a jelen ügy sokkal inkább Magyarország ügye, mint Angliáé.

Hiszen, uraim, én ép azért fogadom el a semlegességi gyülések meghivásait Anglia-szerte, hogy figyelmeztessem Anglia népét, miként ha elszánt akarattal nem nyilatkoztatja tiltakozását, attól lehet tartani, hogy az angol kormány a mi házi dolgainkba fog avatkozni,

s meghiusítja azon kilátásokat, melyeket számunkra előkészíteni látszik az igazságos gondviselés.

E téren foglalok állást önök előtt ma is, és kérdem: nem vagyok-e feljogosítva e térre lépni?

Hogy ezek után egyenesen a tárgy érdemére térjek, kijelentem, miként elégedéssel olvastam a királyi kiáltványt, melylyel ő brit felségének kormánya nyilvános kötelezettséget vállalt a jelen háborúban részt nem venni, hanem szoros és részrehajlatlan semlegességre szorítkozni. A mennyire szavak mehetnek, ez valóban hazafias és bölcs elhatározás. Nincs ember, a ki akár a jelenben oly erkölcsi vagy anyagi előnyt, akár a jövőben oly kárpótlási kilátást képes volna kimutatni, a mely Angliát késztethetné, hogy ez alkalommal a háború költségeibe és borzalmaiba merüljön. S e semlegességi nyilatkozatnak azonfelül, hogy megfelel Anglia érdekeinek, még azon érdeme is megvan, hogy valódi alkotmányos hódolat a nemzet akarata iránt, mivel bizton állíthatom, hogy alig volt eset, midőn ez ország közvéleménye akár általánosabban, akár hasonló egyértelmüséggel nyilatkozott Anglia külpolitikája felől, mint nyilatkozott a semlegesség mellett a mult választások alkalmával, és számos gyülésen azóta.

Azonban, ha a nemzet akarata az, hogy a szó ténynyé és állandó szabálylyá váljék; ha azt akarja a nemzet, hogy függetlenűl a háború bármely változatos fordulataitól a semlegesség habozás nélküli következetességgel fentartassék; ha a nemzet biztos kiván lenni, hogy az igért részhajlatlanság palástul ne szolgálhasson részrehajló fogások takargatására, melyek utat egyengetnek előbb közbeszólásra, később avatkozásra; egyszóval, ha önök biztosak akarnak lenni, hogy békében feküdve le, háborúra nem ébrednek fel: elkerülhetetlenül szükséges, hogy a közvélemény nyilvánulása ne szünjék meg, sőt növekedjék, és e nyilvánulás értelme mindinkább tisztává és határozottabbá legyen. Ezt szükségesnek tartom először azért, mivel ha a királynő említett kiáltványa a nép akaratának megfelel, illő, hogy a

közvélemény nyilvánulása a királynő kiáltványának megfeleljen; másodszor azért, mivel a helyzet sokkal komolyabb, mintsem hogy kételkedni lehetne, miként hatalmas és nem épen alkotmányos jellegű befolyások vannak munkában, hogy Anglia oly bonyodalmas szövetségekbe sodortassék, melyek ha meg nem hátráltatnak, Angliát elkerülhetlenül háborúba kevernék, még pedig oly czélok végett, melyek a mint semmi közük nincs az önök nemzeti érdekeihez, úgy (meg vagyok győződve) visszataszítók az önök érzelmeinek.

Ez állításom igazságát be fogják önök ismerni, ha számot adnak maguknak arról, hogy mit jelent tulajdonképen Anglia semlegessége a most fenforgó esetben. Semlegességnek, uraim, nemcsak azon értelme van, hogy önök magukat bajba nem keverik, hanem az is, hogy a harczoló felek egyikének sem adják támaszukat; szándékosan mondom: egyikének sem, mivel ha a semlegesség elvétől önök eltérnének, nem támogathatnák mindakét félt, hanem csakis az egyik felet. Hogy tehát semlegességük értékét teljesen felismerhessék, szükség vizsgálat alá venni, hogy melyik féllel tartana valószínüleg az angol kormány, ha a semlegesség elvétől eltérne?

E kérdésre a feleletet a hivatalos nyilatkozatokban kell keresni.

No már én egyetlenegy oly ministeri nyilatkozatra sem emlékszem, mely azon benyomást tette volna reám, hogy ő brit felségének kormánya Szárdinia és Francziaország mellé állana, ha semleges nem maradna. Ellenben sok-sok oly nyilatkozatról hallottam, melyekből észszerüleg csak azt lehet következtetni, hogy ha Anglia nem maradna semleges, Ausztriával fogna kezet. Hiszen ő felségének külügyministere kinyilatkoztatta a parlamentben, hogy Ausztriának nagy igényei vannak Anglia részvétére, — bár megjegyezhetném, hogy az angol-szász faj állítólagos rokonsága Ausztriával, mely e részvét indokául hozatott fel, merőben alaptalan állítás. Továbbá minden kigondolható módon emlegetni

hallottuk, hogy Ausztriának meg kell tartania olasz birtokait, mivel ezeket az 1815-iki kötések alapján birja, mely kötések (a kiáltó tényekről bámulatosan megfeledkezve) sérthetetleneknek állíttatnak. Hallottuk azt is, hogy ha egy franczia hajóraj az Adriai-tengerben akarna megjelenni, Angliának érdekében lehetne azt ellenezni, de azt még semmi hivatalos kútfőből nem hallottuk, hogy ha Ausztria ezt vagy amazt tenné, Angliának ellent kellene állani. Hallottuk azt, hogy ha Trieszt megtámadtatnék, Angliának érdekében lehetne azt védelmezni, de azt nem hallottuk, hogy ha Génua, Nizza vagy Livorno támadtatnék meg, Angliának védelmükre kelni érdekében lenne. Sőt a nyugat-yorkshirei kerületben megbukott ministeriális követjelölt sugalmazott nyiltszivüségében már épen annyira ment, hogy azon épületes vallomást tette választói előtt, miként Angliának érdekében lehetne még Velenczét is megvédeni; ugyan mitől? Attól a siralmas szerencsétlenségtől, hogy Ausztria gyűlölt járma alól megszabaduljon.

E szerint a hivatalos és félhivatalos nyilatkozatok nagyon is világossá teszik, hogy az aristokratiának minden rokonszenve, a hivatalos és befolyásos körök minden vonzalma Ausztria felé fordul elannyira, hogy ha a semlegesség elvétől eltérne Anglia, egy szép reggel önök arra ébrednének fel, hogy háborúba sodortattak nem Olaszország, hanem Ausztria támogatása végett.

Ennyit a nyilatkozatokról; most nézzük a tényeket.

Nagy fegyverkezésnek jelei állanak szemünk előtt, a mi önöknek sok pénzébe fog kerülni. Azonban elismerem, Anglia sohasem tehet túlságos sokat magasztos rangjának a tengeri hatalmak közt fentartására. Ez dicséretes nagyravágyás. Hanem az már nagyon különös, hogy épen akkor, mikor semlegesség kiáltatik ki, a nemzet fegyverre szóllíttassék, a lövészek (riflemen) sorakozásra hivassanak fel, mintha valamely Hannibál állna a kapuk előtt, — és a hajóhad legénységgel tömessék meg; s a harczra-készülés oly lázas erélylyel folytattassék, melyhez hasonlót sem a krimi háború ide-

jében, sem akkor nem láttunk, midőn India oly irtózatosan lángba borult.

Bizony joguk van önöknek kérdezni: mit jelent mindez? Azt jelenti talán, hogy a kormány invasiótól fél, ezt készül visszaverni? Igen, de a legegyszerübb józan ész is elég belátni, hogy ha csak meg nem tébolyodott a francziák császárja, nemcsak nem lehet szándokában Angliába belekötni, de sőt nagyon kivánnia kell, hogy Angliával békében maradjon, minthogy már is egy nagy háború terheli kezeit. Elég soká élt ő az önök hazájában, miszerint tudja, hogy az angol néppel tréfálni nem lehet; tudja ő igen jól, mily erőforrásokkal rendelkezik Anglia saját védelmére; tudja ő, hogy Európának minden állama elkölthetné utolsó garasát, kimerülhetne utolsó idegeig, mielőtt e tengerövezte föld védelmi ereje csak meg is rendíttetnék; és ismeri ő e nép szellemét is, tudja ő, hogy a ki e szigetnek neki akarna rontani, annak nemcsak hadseregekkel, hanem egy nemzettel volna dolga, egy oly nemzettel, melynek minden egyes fia tetőtől-talpig hőssé válnék szülőföldének védelmében.

Nem, nem! Ettől nincs mit tartani.

Hódítók büszke lábainál
Nem görnyed e nép, míg Albion áll.*

Senki sem támadta meg önöket, midőn az indiai nagy lázadás mint tiszta égből lesujtó villám dördült el önök felett; Anglia seregei, hajórajai messze távol voltak, de az angol nép otthon volt, tehát az ország biztonságban volt. Ha akkor nem lettek önök megtámadva, nem képtelenség-e arról álmodni, hogy támadástól most tarthatnak? Bátran állíthatom, hogy Angliát e háború alkalmából ugyan senki sem fogja megtámadni, ha csak Anglia szántszándékkal harczba nem elegyedik. — De ha így van, mi czélja lehet az említett fegyverkezés-

* *This England never did nor ever shall lie at the proud feet of a conqueror* (Shakspere).

nek? Mit jelenthet azon figyelmeztetés, hogy Angliának fegyverkezni kell, miszerint tűzhelyét és gyarmatait megvédhesse? Mást nem jelenthet, mint azt, hogy valahol szándék lappang a megtámadást kihívni, miszerint azt mondhassák, hogy a kormánynak kötelessége volt azt visszaverni s ekként ürügyet nyerhessenek a háborúba avatkozni, Ausztriának, az önkény és bigotizmus ama védbástyájának segítségére, melynek maga hatalmi létele is oly természetű, a minő, miként Newman tanár a «Habsburgház bűneiről» irott füzetében mondja, még az ókori pogány időkben is isten előtt gyülöletesnek s emberi segélyre méltatlannak tartatott. E hajlamban: ürügyet keresni, vagy ha nem találnak: teremteni, miszerint Ausztriának segítségére rohanhassanak, e hajlamban van, uraim, a veszély, mely önöket máról holnapra egy nagy háború kiszámíthatlan bonyodalmaiba sodorhatja a nélkül, hogy ebből Angliára akár a jelenben, akár a jövendőben bármely kigondolható előny háruljhatna. Hogy ez az igazi igazság, miként önök becsületes conservativjai mondani szokták, e felől a tények nem hagynak kételkedni.

Mondják, hogy Anglia saját védelmére fegyverkezik, és mégis hadihajó hadihajó után indittatik a Közép- és az Adriai-tengerre. Ne is mondja senki, hogy e tájon Angliának birtokai vannak, melyeket védeni lehetne hivatva. Igenis vannak ott angol birtokok: Gibraltár, Málta és az ioniai szigetek, melyek azonban ezuttal megtámadtatási veszélyben teljességgel nincsenek. Hanem tudvalevő dolog, hogy a hadihajók pecsételt titkos rendeletekkel indittatnak útra, melyeket a parancsnokoknak a nyilt tengeren szabad csak felbontani és így rendeltetésök felől tudomást venni; ámde, uraim, azt még senki sem hallotta, hogy angol tengernagyoknak csak a nyilt tengeren felnyitandó titkos zárt rendeletekre van szükségük, miszerint megtanulják, hogy Anglia gyarmatait támadásoktól megvédeni kötelességük. Mit tartalmazhatnak ama titkos rendeletek? azt szabatosan tudni én természetesen nem igénylem, de a

tények sokszor világot vetnek a titkok éjjelébe. És ime, alig hogy ama titkos rendeletek a Földközi-tengerre jutnak, már is nagyon jelentőségteljes tényekkel találkozunk. Ott látjuk az *Orion* angol hadihajót akként vetni horgonyt a génuai kikötőben, hogy keresztbefekvésével a francziа sereg partraszállását hátráltatja, és ezt épen abban a perczben, midőn Ausztria támadólag lépett fel Piemont ellen, a mikor tehát a francziák kikötésében minden percznyi késedelem végzetteljes hatással lehetett Olaszországra. Meglehet, hogy e tény puszta véletlenség, de ha az, úgy meg kell vallani, hogy a részrehajlatlan Anglia véletlenségei bámulatosan részrehajlók Ausztria iránt. — Ott látunk egy másik angol hadihajót, mely megtagadja Toscánától a nemzetközileg szokásos köszöntést. A toscánai nagyherczeg megszökött országából és átment Olaszország ellenségéhez, de Toscána helybenmaradt és hozzájárult Olaszhon felszabadításának munkájához; helyes ok ez arra, hogy az angol kormány megtagadja a legközönségesebb nemzetközi illemességet a toscánai lobogótól, mely lobogó nem a toscánai nagyherczeg vagy bárki más lobogója, hanem csak ép úgy Toscánáé, mint Anglia lobogója Angliáé és senki másé? Az angol kormány fentarthatja vagy nem, a mint tetszik, diplomatiai összeköttetését a toscánai kormánynyal, de egészen más dolog Toscána mint független állam lételétől az elismerést megtagadni, mert Toscána független állami léte nem valami uj tény, mely felett vitatkozni lehet, hanem oly tény, mely Európa közjogában el van ismerve. És én soha sem hallottam, hogy a tiszteletlenség ily jele egy oly nemzet iránt, melylyel Anglia békében van, része lehetne azon pártfogásnak, melylyel Anglia kormánya a világ minden sarkában, minden angol polgárnak tartozik, de azt tudom, hogy e sértő fellépés erős részrehajlásra mutat Ausztria iránt és egyike azon provocáló boszantásoknak Ausztria ellenfelei iránt, melyek tervszerű szándékosságot gyanittatnak.

Továbbá a hirlapok jelentése szerint az angol kor-

mány formaszerinti felhivást intézett a francziához, hogy Dalmáczia partjai az Ádriai-tengeren, Fiumétól (mely magyar kikötő) Kattaróig semlegességi szabadalommal ruháztassanak fel. Ámde ezen partok Ausztria birtokában vannak, Ausztria pedig Francziaországgal háborúban van, e felhivás tehát nem kevesebbet akar, mint azt, hogy Ausztria, ámbár háborús fél, a semlegesség előnyeit élvezhesse. Sőt még ennél is nagyobb hordereje van e felhivásnak. Ausztriának 30—40 ezer embere van Dalmácziában, mely tartomány oly okok miatt, melyeket most nem akarok fejtegetni, jelenleg Ausztria legsebezhetőbb pontját képezi. Képzeljék önök Dalmácziát egy semleges terület sérthetlenségével felruházva, és e 30—40 ezer embert Ausztria onnan mindjárt az olasz harcztérre küldené minden hadiszereivel egyetemben, úgy hogy az angol kormány felhivása sem több, sem kevesebb értelemmel nem bír, mint ha Anglia 30—40 ezer ember segítséget küldene Ausztriának. No már ez csakugyan nem részrehajlatlan semlegesség; ez világos avatkozás a háborúba Ausztria javára; ez annyit teszen, mint Anglia erkölcsi erejét s a középtengeri angol hajóraj hatalmát mérlegbe vetni a végett, hogy egyrészt Ausztria ellenállási képessége olasz földön növeltessék, másrészt meg annak hatalma az olasz tartományok határain kívül sérthetetlenné tétessék.

Helyzetemben mint magyar számüzött, nem lehet, hogy a legmélyebb fájdalommal ne tekintsem az angol kormány ez eljárását. Ez eljárásnak messze kiható czélja nem más, mint az, hogy a háború Magyarországtól távol tartassék, s ez által az én letaposott hazám megfosztassék a felszabadulás kilátásától, melyet számára a gondviselés most előkészíteni látszik azon megpróbáltatások logikai folyamában, melyek Ausztria bűnterhes létét végre elérték.

Szörnyüség ez, uraim! — Sajnálattal használom e kifejezést, de valóban szörnyüség, hallatlan szörnyüség a történelemben, hogy Anglia a maga hatalmas állásának súlyát a végett vesse mérlegbe, miszerint Ausztriá-

nak mint hadviselő félnek a semlegesség kiváltságait biztosítsa. A hirlapokból tudjuk, hogy e hallatlan szörnykövetelés már is ingerült jegyzékváltásra adott alkalmat; és bizonyára háborúra is vezethet, hacsak az angol nép hangosan tudtára nem adja kormányának, miként nem fogja tűrni, hogy Albion szeplőtlen paizsa bemocskoltassék az osztrák háznak a végett nyujtott segítség által, hogy szentségtelen lábát elnyomott nemzetek nyakán tarthassa.

Több, az említettekhez hasonló tényt hozhatnék fel, de nem folytatom e fájdalmas idézéseket, hanem elmondom a *Daily News*-szal, hogy «a kihivásoknak, boszantásoknak s hivatlan kotnyeleskedésnek rendszeres hadjárata van folyamatban, melyet nem egyenlő mértékkel mérő részrehajlás szelleme sugall», s hogy «nincs egyetlen rendelet a tengernagyokhoz, egyetlen utasítás a követekhez, egyetlen czikk a ministeri közlönyökben, mely el ne árulná azon ingerült türelmetlenséget, melylyel a kormány a semlegesség illedelmének igáját viseli».

A hivatalos nyilatkozatok és tények ez összehangzó bizonyítványára támaszkodva, ismétlem állításomat, hogy ha Anglia eltérne a semlegességtől, nem Francziaországot, nem Olaszországot, hanem Ausztriát segítené.

Lehet, hogy túlságos hosszan fejtegetem a kérdés ezen oldalát, de tettem azt, mert az egész kérdés e pont körül forog.

Tegyék fel önök, hogy ne létezzék Ausztriához hajlongás a hivatalos körökben; tegyék fel, hogy ezen nemzeteket elnyomó hatalom ne találkoznék rokonszenvvel a magas társadalmi rétegekben s a veszélynek még csak árnyéka sem forogna fenn, hogy Anglia háborúba sodortatik, mivel arról ugyan biztosak lehetnek önök, hogy Anglia nem rázná meg hatalmas szigonyát az olasz függetlenség kedvéért, vagy azon nemzetek akármelyikének oltalma végett, melyeknek a jelen bonyodalmak logikája felszabadulásra kilátást nyujthat.

Ily esemény minden kérdésen kívül van, bár sokaknak fájhat, hogy így van, de így van.

Az egyetlen alternativa: vagy semlegesség vagy háború Ausztria támogatása végett.

Háborúra lenni kényszerítve mindig nagy szerencsétlenség, de minő szinben jelenne meg Anglia, a szabad, alkotmányos Anglia a politikai erkölcsösség törvényszéke előtt, Isten, a történelem, s a művelt világ véleménye előtt, ha a közszellem ellankadása, vagy határozatlan nyilatkozatokba vetett túlságos bizalom folytán Anglia háborúba hagyná magát kevertetni oly kárhozatos czél végett, mint az osztrák ház fentartása, a mi egyértelmű a szabadság aspiratióinak elfojtásával, s az elnyomott nemzetek életre ébredésének kioltásával.

Részemről meg vagyok győződve, hogy az angol nép visszaborzad ily kárhozatos czél előmozdításának gondolatától. De ekként érezni nem elég. Életbevágó szükség, hogy véleményét határozottan kifejezze.

Addig, míg a háború véres drámája Olaszhon földére szorítkozik, attól immár nincs mit tartani, hogy az angol kormány abban részt vegyen. Ennyiben a semlegesség megállapított szabálynak tekinthető. A belevegyülés veszélye akkor fog kezdődni, mikor a háború ki fog terjedni, mint kell, hogy kiterjedjen Ausztria más birtokaira, s ekként kiterjedve, szülőföldemnek a felszabadulásra kilátást nyujthat.

Ez az, minek fenyegetésekkel, s ha kell, fegyveres avatkozással is megakadályozására hatalmas befolyások vannak munkában. Ha tehát nincs (a mint hiszem, hogy nincs) az angol népnek szándokában megengedni, hogy Anglia pénze és kardja nemzetek leigázására használtassék fel, szükséges, hogy az angol nép értesse meg kormányával, miként erősen el van határozva semlegesnek maradni, akár terjedjen a háború Olaszország határain túl, akár nem, és hogy ép oly kevéssé hajlandó egy garast költeni vagy egy csepp vért is ontani Ausztriáért az Adriai-tengeren, a Dunánál vagy a Tiszánál, mint a Pó partján. Ez az eldöntő tekintet. Ettől függ minden.

Nem hivom én fel önöket a mi ügyünkért harczolni, csak arra kérem, ne engedjék, hogy Anglia a mi ellenségünkért harczoljon. Maradjanak békében, tartsák házájukat menten a bajba-keveredéstől.

Vannak, kik azt mondják önöknek, hogy nem a szabadság zászlója alatt harczol a másik fél sem. Tegyük fel, hogy ez így van: annál inkább távol kell önöknek magukat tartaniok, mert Angliának nem hivatása egyik despotismust a másik ellen támogatni.

Ha a kérdés az volna, hogy harczoljanak-e franczia kényuralomért? — akkor az ellenvetés érthető volna, de erről nincs szó. Én önöknek nem ezt mondom, hanem azt, hogy egyik félért se harczoljanak.

Tegyük fel, hogy nem volna más választás, mint az, hogy az érdekelt nemzetek kényúrt változtassanak; azt mondanám önöknek, hagyják az illető nemzeteket a maguk sorsa felett határozni, ez az ő dolguk, nem az önöké.

És ugyan mit felelhetnének az osztrák-barátok, ha a Pó partjáról valaki szemükbe kiáltaná, hogy Francziaországban a kényuralom személyes, és annál fogva mulandó, míg az osztrák kényuralom egy állandó öröklött intézmény; hogy Francziaországban a kényuralom csak kormányforma, de Ausztriában nemzeti-lét-megsemmisülés; hogy bárminő lett légyen is a kormányforma Francziaországban, ott a kormány mellett mindig volt nemzet, egy nemzet, mely egyike volt és marad azon gyúpontoknak, melyekből a polgárosodás fénye az egész világra szertesugárzik, Ausztria ellenben nem nemzet, csak egy uralkodóház, a mely ház a történelemben mindig oly gyúpont volt, melyből a politikai, vallásos és értelmi sötétség terjeng.

Amde jaj annak, a ki, midőn a mérlegben nemzetek sorsa lebeg, személyes rokon- vagy ellenszenvek által hagyja magát itéletében vezettetni, nem pedig az által, a mivel hazájának tartozik.

Én nem tartozom azok közé, kiket szenvedély vezet; nyugodtan számot vetettem a helyzettel, tanácsot kér-

tem az érdekelt felek érdekeitől, mely érdekek végre is útmutatói a szándékoknak, s elhatározásoknak, — és én azt találtam, hogy a jelen bonyodalmakban nem kényúr-cseréről van szó, hanem nemzetek szabadságáról. E következtetés először azon alapszik, hogy az elnyomó nehézségei az elnyomottra felszabadulást hozhatnak. Alapszik másodszor azon, hogy maga a végzet sem tehetné Olasz- és Magyarország helyzetét a mostaninál rosszabbá, tehát minden változás csak javulást hozhat. Harmadszor Olaszhont illetőleg nem kell feledném, hogy nem egyedül Francziaország s Ausztria állnak szemközt; ott van rajtuk kívül a piemonti király is, s ezt, bármi lehessen is különben, a kényuralom képviselőjének bizony senki sem fogja tarthatni.

Az olasz kérdés tisztán nemzetiségi kérdés.

A londoni *Times* a nemzetiségi (helyesebben nemzeti) érzelmet beteges phantasiának, nevetséges ábrándnak, hóbortos álomnak nevezi. Az ember lelke elszomorodik, midőn azt látja, hogy a nyilvánosság egy tekintélyes közlönyén ennyire erőt veszen azon maxima, melyet Milton a sátán szájába ád: «*Evil be thou my good*» (a gonosz legyen nekem a jó).

Az olasz kérdés nem nemzeti kérdés! Nemzeti kérdés nincs, mert a nemzeti érzelem képzelgés, ábránd, hóbortos álomkép! igy mondja a *Times.* — Hisz, uraim, a nemzetiségi kérdés értelme az, hogy Olaszhon legyen az olaszoké, Magyarország a magyaroké, Németország a németeké, Anglia az angoloké, és hogy egyik nép se legyen szolgaságba verve idegen hatalom által. És ezt álomnak nevezik!

Volt idő uraim! midőn a szorongatott hatalmak erre a most kigunyolt nemzeti érzelemre hivatkozásban keresték mentségüket, s ez érzelem kielégítésének zászlaját lobogtatták a népek előtt. Tették ezt különösen az olaszoknál; s tette nem csak Anglia, de még maga az osztrák ház is, melynek kedveért most a nemzeti érzés kigunyoltatik. — Nekem a rut képmutatás három proclamatiót juttat eszembe ama nagy háborúk idejéből,

melyek e század elején önöknek is annyi vérökbe s pénzökbe kerültenek.

Az egyik proclamatiót gróf Goes altábornagy ellenjegyzése mellett János osztrák főherczeg intézte az olaszokhoz 1809-ben, melyben felhivta az olaszokat: *«rázzák le az idegen uralom jármát! legyenek olaszokká! legyenek független olasz nemzet! ne türjék nemzeti életük megsemmisítését, adjanak maguknak oly politikai szervezetet, mely az olasz félszigetről minden idegen uralmat kizár* és e felhivással kapcsolatban Ferencz osztrák császár szavának szentségére hivatkozva, biztosította Olaszország népeit, hogy *«az osztrák ház nem akar hódításokat Olaszországban, hanem biztosítani akarja az olaszok nemzeti függetlenségét.»*

A második kiáltványt Nugent, az osztrák-angol seregek fővezére adta ki Ravennából 1813 deczember 10-kén; ebben Anglia s Ausztria imigy szóltanak az olaszokhoz: *«Olaszország népei! mindnyájatoknak egy független nemzetté kell lennetek.»*

A harmadikat Bentinck angol hadvezér bocsátotta ki Livornóból 1814 márcz. 14-kén; s ebben Olaszország népei Anglia nevében felszólíttatnak, hogy kövessék a spanyol nemzet példáját! legyenek olaszok! fogjanak fegyvert nemzeti függetlenségük kivivására; Anglia kész őket segíteni, ha kivánják, s nem kiván tőlük mást, mint azt, hogy érvényesítsék nemzeti jogaikat, s független szabad nemzetté legyenek!

E három kiáltvány nagyon tanulságosan bele kiált a gunyolódásba, melylyel most az olasz nemzeti érzelem illettetik.

Az olaszok most nem tesznek mást, mint azt, a mire akkor Anglia, s maga Ausztria által is felszólíttattak, számon kérik az osztrák háztól a császári szó ama szentségét, mely oly rutul, oly irtózatosan megszegetett.

Az olasz kérdés nemzeti kérdés, s mert az, annak megoldásánál a legeslegelső teendő az, hogy Olaszhonból az osztrák véglegesen kiüzessék.

E czélra öszpontosultak az olaszok aspiratiói közel egy fél század óta, de ők a czélt mégsem érték el,

bármily vitézek, halált megvetők, szabadságszeretők legyenek is. És miért nem? Azért, mert sohasem volt alkalmuk nemzeti erejüket szervezni, kifejteni. Ha ismét lángba lenne borulva Európa, mint 1848-ban, és Ausztria elfoglalva birodalmának minden szögletében, a dolog talán megtörténhetnék, de e nélkül, és szükkörü összeesküvésekkel nem. Ausztriát Olaszországból nem lehet kiüzni barrikádok mögül vivott néhány forró nap hősi harczával. Ez a vállalat háboru, melyhez a kiüzendő ellenség erejét külföldről veszi. Olaszországot egy ily ellenségtől megszabadítani oly vállalat, melyre előre megállapított terv alapján az egész nemzet összhangzó cselekvése volt volna szükséges, de ily cselekvés végett az összebeszélésnek nem lehetett volna egész Olaszországra kiterjedni a nélkül, hogy erről az osztrák ne értesüljön, és a legkisebb felfedezésnek az volt volna következése, hogy Ausztria fegyelmezett hadserege a szervezetlen néptömegeket összezuzza, s a többit aztán a hóhér végezi. Tehát Olaszország Ausztria rabszolgája maradt, mivel a nemzetet nem szervezhette, s fel nem fegyverezhette. Én soká kétkedtem, vajon a szárdiniai király rá fogja-e magát határozni arra, hogy az olasz függetlenség zászlaját kibontsa; kétkedésem onnan eredt, hogy a szárdiniai király hatalmát nem tartottam arra elegendőnek, miszerint Ausztriával diadal reményével szembeszálljon, hacsak egész Olaszország hadirendbe sorakozva, s fegyverrel, lőszerrel kellőleg ellátva, nem támogatja; de mielőtt ez megtörténhetnék, valószinünek láttam, hogy a piemonti sereg Ausztria tulnyomó sulya alatt összeroskad, s e sereg összeroskadván, az olasz néptömegek tömör szervezkedésre nem juthatnak. Kétkedtem tehát, hogy a piemonti király kibontja az olasz függetlenség zászlaját, mivel tudtam, hogy ezt tenni nem merészelhetné idegen segély nélkül. De ime a segélyt végre megnyerte, és a segély bizony hatalmas. Erre támaszkodva nemcsak kilátást, sőt bizonyosságot nyujt a király Olaszországnak Ausztriától megszabadulhatni, hanem még azon

nevezetes előnyt is nyujtja, hogy a függetlenség zászlaja körül Olaszország egész szervezett ereje sorakozhatik.

Hát a józan ész nevében kérdem: nem viseli-e bélyegét a sikernek a jelen alkalom, mely az olasz szabadság kivivására nyujtatik? Legyenek az olaszok elég eszélyesek ez alkalmat felhasználni, és miután külsegítséggel megszabadultak az ellenségtől, ha függetlenségüket nem tudnák barátaiktól megvédeni, sorsuk megszünnék nemzeti szerencsétlenség lenni, mert nemzeti képtelenséggé sülyedne.

Azonban mert az idegen segély Napoleontól jő, a körülmény hatalmas indokul hozatik fel, — mire? arra talán, hogy Anglia Piemonttal szövetkezzék, s az olaszok mellé álljon, miszerint függetlenségi kilátásukat úgy barát mint ellenség ellen kétszeresen biztossá tegye? Távolról sem! arra ugyan nincs semmi kilátás, hogy az önök kormánya ily czélból elegyedjék háborúba. Azon érv, hogy az olaszok ne bizzanak a francziák császárjában, kellő indokul állíttatik önök elébe arra, hogy Anglia segítse az osztrákot, az olaszokat lánczon tartani. Valóban csodálatos logika! Hiszen Francziaország segélyében legalább kilátása van Olaszországnak a felszabadulásra, de Ausztria hatalmának fentartása Olaszországnak bizonyos szolgaság.

Nem tartozik épen reám kutatni, mily czélok vezették a francziák császárját arra, hogy vitéz serege kardját Olaszhon sorsának mérlegébe vesse. Lehet, hogy sok helyrehoznivalója lévén a közvéleményben, érdekében hitte jót tenni egy jó ügynek; lehet, úgy vélekedett, hogy Olaszországot segítve legjobban biztosíthatja magát személyes támadások ellen; lehet, hogy látta, miként Olaszhon egy vulkán, mely okvetlenül kitör előbb vagy utóbb, tehát tanácsosnak vélte biztonsági szellentyűről gondoskodni; lehet az is, hogy saját helyzetét vélte javíthatni otthon, ha segítségére megyen az olaszoknak, kiknek annyi igényük van a francziák testvéri érzelmeire, mert el kell ismerni, hogy a francziák fogékony szivében sok nemes ösztön rejlik. Mindez lehet vagy nem

lehet, s én mindezt nem tudom; de azt tudom, hogy a legellentétesebb érdekek sokszor ugyanegy czélban találkozhatnak. Hiszen nem első eset volna a történelemben, hogy Francziaország korlátlan uralkodója szabadságra, függetlenségre segít idegen nemzeteket. Emlékeznek önök az amerikai Egyesült-Államok történelmére; tudják, mennyivel tartoznak ezek a despotikus Francziaországnak függetlenségük kivivásában. De bármiként legyen is ez, én részemről biztosabbaknak tartom okoskodásaimat érdekekre mint egyéniségekre alapítani. Ezen alapra támaszkodva állítottam londoni beszédemben, hogy tudom, mi az, a mi nincs Napoleon érdekében, tehát tudom, mi nem lehet szándokában. És nagy elődjének, I. Napoleonnak példájára hivatkozva megmutattam, hogy a hódító szerep vagy idegen nemzetek elnyomása ellenkezik III. Napoleon érdekeivel, tehát nem lehet szándokában. És én azt gondolom, hogy a francziák császárja tanult valamit nagybátyja történelméből; megtanulta, hogy mitől kell óvakodnia.

És végre a körülmények logikájának is megvan a maga biztositó ereje. A nemzeti függetlenség nem oly jelige, mely ha egyszer zászlóra iratott, onnan egykönnyen letörölhető. Vannak szellemek, melyek nehezen tünnek el, ha egyszer felidéztettek.

S míg egyrészről e tekintetek megnyugtathatják az olaszokat, miként nincsenek azon veszélynek kitéve, hogy urat cserélnek, ha a franczia segélyt elfogadják, másrészről sohasem kell szem elől téveszteni azt, hogy Olaszországban a kérdés nem pusztán kormányrendszerváltoztatás, hanem oly idegen uralomtól való felszabadulás körül forog, melylyel a megküzdés egy nagy háborút feltételez; ez pedig oly döntő körülmény, hogy valóban dőreség volna az olaszok részéről, ha nemzeti létök kivivásának nagy érdekét személyes ellenszenveknek alárendelnék, s a kinálkozó külsegélyt örömmel meg nem ragadnák.

De Magyarországra e tekintetek még döntőbb sulylyal birnak.

Ha komolyan fontolóra vesszük a megkezdett háboru hadtani exigentiáit, lehetetlen igen valószinünek nem tartanunk, hogy az osztrák járom lerázása nem fog olasz földre szorítkozni, föltéve, hogy Anglia a háboru természetszerü folyamát avatkozásával el nem rontja. Feltéve tehát, hogy e háboru folytán hazámnak alkalma nyilik visszaszerezni állami függetlenségét, melyre ezredéves történelmi joggal bir, s melyet tíz év előtt csak népjog-ellenes avatkozás rabolt el, — ugyan kérdeném, nem volna-e valóságos őrültség, ha mi ez alkalmat csakis azért meg nem ragadnók, mivel annak áldását a könyörületes gondviselés egy Napoleon kezével nyujtja felénk? Hiszen ha még hódítási hajlamokat tennénk is fel a francziák császárjáról, mi magyarok csakugyan nem lehetünk azon veszélynek kitéve, hogy hazánk Francziaországhoz csatoltassék; ettől minket már maga a távolság is biztosít.

Ilyen a helyzet, uraim, s e helyzet logikájának komoly átgondolása remélenem hagyja, hogy a jelen bonyodalmak az Ausztria által leigázott nemzetek felszabadítására vezethetnek, ha Ausztria Angliában mentőre nem talál.

S ha még szükségem volna valamire, miszerint e reményemben megerősödjem, feltalálnám azt azon erőködésben, melyet kifejteni látunk a végett, hogy Ausztria támogatására Anglia a háborúba belenógattassék.

Bizonyosak lehetnek önök, uraim, hogy ily erőlködéseket nem látnának, ha az elnyomott nemzeteknek felszabadulásra nem volna kilátásuk. Anglia hatalmasai irtóznak e szótól: *népszabadság,* ez a kulcsa az erőlködésnek, melynek tanui vagyunk.

De hát vizsgáljuk meg, mi lesz valószinü folyamata e háborúnak, ha az angol kormány semleges marad, és mi lesz, ha nem marad?

Ha Anglia semleges marad, a háboru az olasz félszigetre, s Ausztria többi területére szorítkozik. Olaszhon előbb, Magyarország később függetlenségre vergődhetnek. Ezen eredménynek, bármily szemmel nézzék is az

angol főurak, az angol nép bizonyosan nem kivánja utját állani. Erről meg vagyok győződve. Ezen kívül nem lehetetlen, hogy Törökországban belső zavargások törnek ki; lehet hogy Törökország keresztyén lakossága máskép látván hivatlan protectorait elfoglalva, kedvet kap megkisérleni, nem vivhatja-e ki függetlenségét? E véleményt látszik legalább az angol kormány táplálni. No én tudom, hogy Anglia kötelezve van Törökországot kültámadástól megvédeni, de azt sem nem tudom, sem az angol nép elveivel összhangzónak nem hiszem, hogy Anglia kardot rántson Ausztria megvédésére csak azért, hogy Törökország keresztyén népeinek ne nyiljék alkalom függetlenségük kivivását megkisérleni.

Ha ellenben Anglia részt vesz a háborúban, tekintve, hogy ezt csak Ausztria mellett tenné, akkor a kilátás hosszú és általános európai háborúra mutat. Németország, bármennyire ingerült legyen is, bizonyosan nem koczkáztatandja a háborúbavegyülés merényletét porosz vezérlet nélkül. Poroszország pedig, tekintve, hogy az orosz közvetlen szomszédságában van, nem keveredik a háborúba, hacsak nem bizonyos Anglia segélye felől. De ha Anglia segíti a poroszt, midőn ez Ausztria védelmére kél, az orosz minden bizonynyal szintén közbeszól, de ellenkező irányban a francziával fog tartani. És ime, itt van egy hosszú, egy rettenetes európai háboru, melynél minden romlott érdek, minden piszkos nagyravágyás játékba jő. Nemzet nemzettel, testvér testvérrel áll szemben és ismételtetik Európának ama borzasztó korszaka, melyben önök szivük vérét ontották, mint a vizet, és házájukat 800 millió font sterling adóssággal terhelték a nélkül, hogy csak annyi hasznot is hajtottak volna akár önnönmaguknak, akár az emberiségnek, a mi a mérlegben egy szalmaszál sulyával felér. Akkor a virradni kezdett szabadságtól való félelem volt az, a mi az önök uralgó köreit ösztönözte, hogy Angliát ama rettenetes háborúba keverjék. Azt kelljen-e megérnünk, hogy a kisérlet ismételtetik; és ismételtetik semmi jobb czélért, mint azért, hogy az osztrák ház korhadt

trónusát támogatva, a nemzeti szabadság kilátásai elrontassanak?

Ha van ember, ki tanuságot tehet az angol nép szabadságszeretete felől, én tehetek; én, ki nagylelkü ösztöneinek élő tanuja vagyok; én, ki viharkörnyezte fejemet Anglia pártfogó keblén nyugtattam éveken át; én, kinek megengedte Anglia népe, hogy kezemet szivére tegyem a reménytelenség napjaiban, és vigasztalást merítsek rokonszenvének lüktetéseiből. Mint szegény hontalan számüzött jöttem ide, semmi fénytől nem környezve, kivéve a világosság ama gyönge visszsugárzatát, melyet azon körülmény kölcsönzött személyemnek, hogy osztályrészemül jutott kiváló részt venni hazám függetlenségi küzdelmeiben. Azon emberek, azon társadalmi osztályok, melyek most Angliát háborúba szeretnék bonyolítani kedvenczük, Ausztria végett, hátat fordítottanak a szegény számüzöttnek, hiszékeny füllel hallgatták a rágalmakat, miket a rosszakarat reá szórt, s még nevét is csak lenézéssel, megvetéssel említették, és mindezt csak azért, mivel én szabadságért harczoltam Ausztria ellen, mivel részem volt abban, hogy az osztrák hatalom megtörve porig aláztatott, honnan csak 200,000 orosz szurony emelhette fel. De épen az, a mi e körökben okul szolgált a gyülöletre, szeretetet és részvétet keltett irántam az angol népnél, mely testvéries vigasztalással enyhítette szivem fájdalmát, buzdított, hogy bizzam, s el ne csüggedjem, jót kivánt jó ügyemnek és oly népies megtiszteltetésekkel környezé érdemtelen személyemet, minőket a leghatalmasabb kényurak egész hatalmukkal sem szerezhetnének meg, minden aranyukkal sem vehetnének meg maguknak. Én e megtiszteltetéseket egyedül annak köszönhetem, hogy úgy állottam a nép előtt, mint élő tiltakozás Ausztria bitorlása, Ausztria azon hatalma ellen, melynek alapja jogeltiprás, az emberiség törvényeinek megvetése, politikai szolgaság, a lelkiismeret szabadságának korlátozása és hálátlanság és hitszegés.

De im a megtorlás órája közelg. A gondviselés,

melynek utjai rejtélyesek, oly oldalról kelti fel a szabadság hajnalát, a honnan emberi előrelátás alig várhatá. De a hajnal világosságot hoz. Boruljunk le és imádjuk a mindenhatót, ki az emberek szándokait markának ürjében hordja.

És e válságos perczben, mely a szenvedések árját tán visszafordíthatja, önök ismét olyanoknak látják, a minők mindig voltak, azokat, kik engem gyülöltek, mivel Ausztriát szerették. Láthatják önök, miként használják fel politikai hatalmukat és társadalmi befolyásukat, hogy épségben tartsák a népsanyargatás ama Babilonját, melyet Ausztriának neveznek. Mit nekik, ha Anglia népének vére patakokban folyik; mit nekik, ha Anglia pénze százmillió számra szóratik ki; mit nekik, ha önök kereskedelmi viszonyai kiszámíthatlan nehézségbe bonyolíttatnak, ha a közjóléten mély, talán gyógyíthatlan sebek ejtetnek, ha Anglia előhaladása feltartóztatik, szabad intézvényeinek békés fejlődése megállíttatik; mit gondolnak ők mindezzel, csak Ausztria mentve legyen, bár angol pénz- és angol véráldozattal mentetik meg.

De, uraim, ha Ausztriának angol támogatói nem változtak éveken át, Anglia népe sem változott, erről mai fogadtatásomban bizonyságot birok.

Midőn két év előtt osztrák szövetség foltja fenyegette Anglia fényes paizsát, én ezen tulajdon helyen, a kereskedelmi szabadság e dicső csarnokában, négy ezer angol embert láttam felállni, mint egy embert, s a kárhoztatás három hatalmas morgalmával tiltakozni az osztrák szövetség ellen. Tiltakozásuk mennydörgésként rázta meg e falakat és a szabad sajtó szárnyain a Downing-utcza rejtekeibe hatolva, a szövetség veszélyét elhárította. Most a veszély ismét a küszöbön áll és ha akkor csak mint nemzeti szégyen, most véres háboru alakjában mint nemzeti szerencsétlenség fenyegeti Angliát.

Óvakodjatok az ámítástól, Anglia polgárai! mert oly biztosak lehettek arról, mint saját létetekről, hogy ha

eltértek a semlegességtől, véretek és verejtéketek Ausztria biztonságáért lesz elfecsérelve.

De ez nem lehet, ennek nem szabad lenni. Emelje fel a nép hatalmas szavát; harsogjon Anglia széltében-hosszában tiltó szózata; adja meg a kormánynak a nemzet tisztán kifejezett akaratának oszlopát, hogy reá támaszkodhassék; emlékeztessék önök a hatalom sáfárjait, hogy ők Anglia, és nem Ausztria ministerei; erősítsék meg nemzeti álláspontjukat az ármány suttogásainak befolyása ellen, és értessék meg velük tisztán, határozottan, hogy ha Anglia népe, mely testvéries szeretettel rokonszenvez az olasz szabadság és magyar függetlenség ügyével, azon tekinteteknél fogva, melyekkel saját hazájának tartozik, legyőzi érzelmeit és megnyugszik abban, hogy a szabadság javára ne vegyen részt a háborúban, azt semmi esetre sem fogja megengedni, hogy Anglia vére, s vagyona Ausztriának, a szabadság elnyomójának javára pazaroltassék akár az Ádriai-tengeren, akár a Dunánál, Tiszánál, akár a Pó partjain. (Az egész gyülekezet feláll, s föveg- s kendőlobogtatás közt a lelkesedés hangos kitörésével ad tartós kifejezést egyhangu helyeslésének.)

Forduljon el Anglia Ausztriától és az isten is el fog tőle fordulni.

Tartsa menten Anglia népe saját hazáját a háboru minden bajától, keservétől; ez a legjobb, ez a jelen körülmények közt az egyedüli gyakorlatias mód, melylyel a nemzeti felszabadulás hajnalodásának szolgálatára lehet. S ez az egyetlen kérelem, melyet önökhöz intézek, és bucsuszavammal, mely meglehet utolsó bucsuszó, melyet önökhöz ez életben intézek, kérem a mindenhatót, áldja meg önök hazáját legjobb áldásaival az idők végeiglen.*

* Kossuth Lajos maga fordította e beszédet magyarra.

F. H. N. fe   Franklin Társulat

Kossuth Lajos

DEÁK FERENCZNEK.

Páris, 1867. május 22.

Barátom! Engedd meg e megszólítást azon mult emlékének nevében, mely a hosszú számkivetés keservei, a hazafi bánat és családi bú minden súlya alatt előttem mindig szent maradt.

Mi nemcsak elvrokonok, de barátok is valánk, a szó nemesebb értelmében férfikorunk szebb szakán keresztül, midőn még egy irányban haladtunk a hazafiui kötelesség ösvényén.

Együtt állottunk őrt a nemzet jogai mellett az 1848-iki válság előestéjén, midőn mint ministertársak közegyetértéssel megköveteltük a bécsi udvartól s kormánytól, hogy «hazánknak törvényes önállása és szabadsága minden tekintetben, a *pénz- és hadügyek önálló, független és minden idegen avatkozástól ment kormányzatát is világosan oda értve,* nyiltan elismerve és megóva legyen».

És együtt izentük meg e jogszerű követelés folytán a bécsi kormánynak, hogy «az összes nemzettel egyetértőleg változhatlanul el vagyunk határozva, *a magyar nemzetnek önállásából semmi áron egy hajszálnyit sem engedni,* s a szövetséges barátságra hasonló barátsággal, *ellenzékeskedésre jogszerű visszatorlással felelni».*

A percz csakhamar elkövetkezett, midőn választanunk kellett, ha beváltsuk-e a jogszerű visszatorlás változhatlannak nyilatkoztatott határozatát, vagy védtelenül fogadjuk a halálos csapást, mit az önkény hazánk nemzeti s állami életére mért.

Te, mert nem biztál nemzetünk erejében, a visszavonulást választottad.

Én azok soraiba állottam, kik istenbe, jogaikba, s önmagukba bizva, az ellenséges megtámadásra jogszerű visszatorlással feleltek, miként ezt együtt, a nemzet nevében, a hatalomnak megizentük volt.

Nem dicstelen a lap, melyet a magyar nemzet ez elhatározás folytán a történelem könyvébe igtatott. S habár egy idegen nagyhatalom jogtalan fegyvereinek súlya alatt sikerült is az árulásnak nemzetünk önbizalmát megrendíteni s a megrendített önbizalommal karját elzsibbasztani: — a hősiességet, melylyel jogait védte volt, csodálattal kisérte a világ: nem érdemlett bukásának rokonszenvvel adózott, s nemzetünk életrevalóságának amaz óriási revelatiója — melynél a sikerhez csak egy kissé több kitartás hiányzott — annyit mindenesetre eredményeze, hogy úgy a hatalmak politikájában, mint a népek érzelmeiben, a magyar nemzet, még bukásában is, azon önczélú életerős tényezők közé lőn sorolva, melyekkel az európai történelem progressusában számolni lehet, számolni kell, s melyeknek a történelem logikája jövendőt igér, ha csak a história önálló tényezői sorából öngyilkos kézzel maguk magukat ki nem törlik.

Nagy vivmány ez, barátom, melyet feladni bűn! S a nemzet, mely oly körülmények közt is képes volt ez állást kivivni, annyit legalább megérdemel, hogy önállásának megvédése s jogainak valósítása körül ereje iránt ne essenek kétségbe vezérei.

A mint akkor e válság perczében elváltak utaink, elválva maradtak tizenkilencz hosszú éven át mind e mai napig.

Nekem hontalan bujdosás jutott osztályrészemül; — neked a nemzet tiszteletétől, s a tényező elemek többségének bizalmától környezett vezéri szerep. De jutottak e vezéri szereppel osztályrészedül nagy kötelességek is és roppant felelősség.

Elvált utainkon kiindulási pontunk s utunk iránya különbözik, csaknem — mondhatnám — ellenkezik.

De nem mondhatod, hogy utadban állottam; nem mondhatod, hogy nehézségeket iparkodtam elédbe gördíteni, vagy számvetésidet megzavarni.

Azonban hazafi vagyok, nemzetem sorsa szivemen fekszik. S ez érdekeltségnél, e kötelességnél fogva szem-

mel kisértem folyvást polgári működésedet, *reménylve néha,* aggódva sokszor, figyelemmel mindig — de nem szólottam.

Most szólok, és hozzád és nyiltan szólok, mert úgy látom — s az évek és szenvedések terhe alatt meghiggadt itélet tekintetével látom úgy, — hogy nemzetünk a jogfeladások sikamlós meredélyén veszélybe, többe, mint veszélybe, halálba sodortatik.

Midőn 1861-ben felirataidat olvasám, melyek nevedre annyi dicsfényt özönlöttek, megnyugtatást kerestem s találtam a gondolatban, hogy a nemzet önállásából s alkotmányos jogaiból, miket nem kevesb férfiassággal mint bölcseséggel világosságba helyezél, nem fogsz engedni egy hajszálnyit is semmi áron.

Mert olyannak ismertelek, ki mérséklettel szab határt kivánalmainak, komolyan megfontolva, a mit követel; de a joghoz, melyet így megfontolva követelt, tántoríthatlanul ragaszkodik.

Engem — ki bizonyos kapcsolatokban az ellentéteket kiengesztelhetleneknek itélem — nem elégített ki a határ, melyet kitüztél; de meg tudtam fogni, hogy, ha nemzetünk vezérleted alatt békés uton eljut azon határhoz, lesz oka többet, nagy szevedések árán, nem merényleni; ha pedig el nem jut, nyitva maradónak hittem a tért a jövendő számára, mert nem lesz semmi jog feláldozva. — Pedig magad mondád, s helyesen mondád, hogy a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, a miről a nemzet maga lemondott.

Nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gyakorolsz, azon álláspont következése, melyet 1861-ben választottál. S nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy a roppant erkölcsi hatalomnak, mely kezeidben van, kulcsa abban fekszik, hogy a romlatlan nép ösztönszerüsége Téged, a nemzeti jogok békés uton visszaszerzésének terén vezérét, még mindig az 1861-iki jogalapon vél állani.

Pedig már régen nem állasz ott. A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutottál, s mert minden álláspontnak megvan a maga kérlelhetlen logikája, e téren annyira látom vive a dolgokat, hogy mély fájdalommal kell kérdenem, mi marad még feladni való a nemzet önállásából? mi marad még feladni való mindazon jogokból, melyek az alkotmányos állami élet lényegét s biztosítékait képezik, s melyek hazánk sajátlagos helyzetében még nagyobb becscsel birnak, mint oly országokban birhatnának, melyeknek fejedelme nem más országoknak is uralkodója, melyek tehát nincsenek azon veszélynek kitéve, hogy idegen érdekeknek eszközeivé sülyesztessenek?

Éppen most látom a hirlapokból a ministerium által f. hó 18-ikán előterjesztett törvényjavaslatot.

Végig futom elmémben az ezen javaslatok elseje által törvényesítendő közösügyi munkálatot, mely hazánkat állami állásából kétségtelenül kivetkőzteti, s az osztrák birodalommal egy államtestületté összeforrasztja.

Számot adok magamnak a többi öt törvényjavaslat horderejéről. És látom, az ezen irányban nézeteidet képviselő magyar lapokban, azon agitátiót, mely a megyei institutiónak — hazánk ezen utolsó horgonyának — elmállasztására, ország-politikai s alkotmányőri állásából kivetkőztetésére és puszta administrationális bureaukká sülyesztésére irányoztatik.

Mindezeket látva és megfontolva, okom van kérdezni: minő lényeges állami jog, minő alkotmányos biztosíték marad még fenn, melylyel nemzetünk magát az áldozatokért nem mondom vigasztalhatná, hanem legalább mistificálhatná, hogy még mindig nemzet, még mindig alkotmányos?

A magyar hadsereg az osztrák birodalmi hadsereg kiegészítő részévé decretáltatik, s annak nemcsak szervezete, s vezénylete, de még alkalmazása is a magyar ministeri felelősség alul elvonatik, és a magyar országgyűlésnek nem felelős birodalmi kormány rendelkezése alá bocsáttatik.

A hadi költségvetés megvizsgálásának s megszavazásának joga a magyar országgyűléstől elvonatik, s a birodalommal közös delegatiókra ruháztatik át, s így idegen avatkozásnak, szavazásnak, határozásnak vettetik alá.

Ez által elveszti nemzetünk az alkotmányos állami élet legfőbb, legpractikusabb életbiztosítékát. Elveszti azon tehetségét, hogy a népekre annyi szerencsétlenséget árasztható háborujogot saját nemzeti érdekei szempontjából önállólag fékezhesse vagy a nemzetközi viszonyokat ellenőrizhesse.

A közösügyi munkálatnak egyéb, nemcsak a nemzet állami életére, s önállására, de még anyagi felvirágozhatására is sérelmes intézkedéseit nem is említve, maga ezen két tény elég arra, miszerint tagadni ne lehessen, hogy Magyarország mindazon magasabb attributumokból kivetkőztetik, melyek egy országnak állami typust adnak; hogy a legfontosabb ügyekben idegen avatkozástól menten, önállólag nem intézkedhetve, idegen érdekek vontató kötelére akasztatik; hogy a nagyon álárendelt szerepre kárhoztatott magyar ministerium többé teljességgel nem független, s hogy ezen jogfeladások mellett a magyar országgyűlés alig lehet egyéb, mint egy megszaporított megyegyűlés.

Ezek annyira világos — és semmi legistikus okoskodás által el nem vitatható — tények, hogy sérteni vélnélek, ha csak fel is tenném, hogy a te érett bölcseséged és hazafiui érzeted magának ezen jogfeladások hordereje iránt illusiót csinál.

Hanem te — fájdalom — nem bizol a nemzet erejében, s azzal vigasztalva magadat, hogy az élet és a körülmények enyhíteni fogják a következményeket, elfogadod a jogfeláldozásokat, miszerint megmentsed, a mit megmenthetőnek vélsz, mert politikád tengelye a körül forog, hogy *«el kell fogadni, a mi kivihető, miután többet elérni nem lehet»*.

De épen ez az, a mi ellen úgy a jog, mint a politika nevében tiltakoznom kell.

Ily szempontból vetni koczkát a nemzet sorsa felett hiba is, de nem is szabad.

Nemzetnek lehet elnyomást tűrnie, de jogai valósításának reménye iránt semmi körülmények közt nem szabad kétségbe esnie, s azért, mert valamely jogát nyomban nem képes valósítani, nem szabad arról önként, örök időkre lemondani.

De hiba is ezen lemondás, és pedig olyan hiba, mely a körülmények által sem menthető.

Engedd, hogy emlékeztesselek a multakra.

A mit most a közösügyi munkálat az úgynevezett birodalmi egységnek s nagyhatalmi állásnak áldozatul hoz, az lényegében éppen az, a mi 1848-ban Jelasich betörését megelőzött ultimatumképp tőlünk követeltetett.

Ultimatum volt, barátom! fegyver éléről nyujtott ultimatum, nekünk védteleneknek. És támogatására fel volt szítogatva ellenünk a szenvedelmes belháboru, s határainkon invasionális seregek álltak csatarendben.

És e veszélylyel szemben volt-e a ministeriumban, melynek mindketten tagjai voltunk, volt-e az országgyűlésen csak egyetlen hang is, mely azon most annyi készséggel elfogadott követeléseket csak tárgyalásra is méltónak tartotta volna?

Nem volt. Az egész ministerium, Te és Eötvös ép úgy mint én, s én úgy, mint az egész országgyűlés, indignatióval utasítottuk vissza a jogtalan, a nemzeti öngyilkolást kivánó követelést. Te visszavonultál, Eötvös a vihar elől külföldre vonult; én védelemre határoztam magamat; de a követelt jogfeláldozást egyikünk sem irta alá.

Jött 1861. Az osztrák hatalom akkor még bizonynyal erősebb volt, mint 1867-ben. Mit feleltél a megujított követelésekre? Saját felirataidra utallak. Úgy ismerted akkor is a pragmatica sanctiót, mint most; de megemlékezél az 1790: X. czikkről is, s a jogtalan követelésre a jog, a teljes jog követelésével feleltél; és megmondottad a közös érdekű viszonyokra (melyek hiszen egészen különálló országok közt is létezhetnek,

annál inkább az egy fejedelmet ismerők közt), megmondottad, hogy esetről esetre majd intézkedendik az ország *önállólag,* miként joga hozza magával, *loyalitással,* miként mindig tevé.

És most állasz reá, mit akkoron elfogadni sem szabadnak, sem kénytelenségnek nem itéltél?

Most, Szadova után, most mondod azt, hogy el kell fogadni, mert többre nincs kilátás?

Megfoghatatlan! —

Én, ki nemzeteknél uralkodóik irányában a jogfeladást soha sem tartom sem szabadnak, sem kénytelenségnek, igyekeztem magamat, mennyire embertől kitelhetik, a Te álláspontodba belegondolni, s a vélt kénytelenségnek még csak árnyékát sem vagyok képes fölfedezni; hanem látom azt, hogy a magyar nemzet éppen azon perczet választja kétségbe esni állami jogainak teljes valósíthatása felett, midőn minden nemzet, a nagy Angliától a kis Crétáig, érzi, hogy a kor szelleme, kor iránya, s a politikai viszonyok a jogvisszaszerzésnek vagy a jogfejlesztésnek kedvezők.

Ilyenkor mond le Magyarország legbecsesebb állami jogairól és lemond oly módon, lemond, magát oly politikának eszközeül szegődtetve, mely szomszédainkat úgy nyugat mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgali kiegyezkedést lehetetleníti, s szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambitióknak czéltáblául tüzi ki.

És ha azt kérdem magamtól, mi hát az, a mit nemzetünk ennyi feláldozásért jutalmul kap? látom azt, hogy kapja az idegen érdekekérti katonáskodás kötelességének általánosítását; ezer néhány száz millió forint államadósságot, s vele az elviselhetetlen tömérdek adók megörökítését, melyeknek ily viszonyok mellett még csak legcsekélyebb enyhítésére sem lehet gondolni.

És hogy a pohár csordultig teljék, látom azt, hogy a ministerium által előterjesztett törvényjavaslatok

még ama nagy jogfeladások után fenmaradott gyöngyöcskéket is kitépik az 1848-ki törvényekből.

Hazánknak, s éppen hazánknak alkotmányos biztosítékokra nagyon is szüksége van. Hangosan kiáltja e szükséget füleinkbe saját szomorú tapasztalásunk, s negyedfél század történelmének intő szózata. Oda igtattuk egyik biztosítékul a törvényekbe, hogy a költségvetés megállapítása nélkül az országgyűlés el nem oszlattathatik. S a magyar királyi ministerium ki akarja e biztosítékot is a törvénykönyvből törültetni! És miért? azért, mert lehet eset, midőn e biztosíték a hatalmat terjeszkedési vágyában genirozhatja.

Ott volt a nemzetőrség. A legártatlanabb institutio a világon, szemben a törvényt tisztelő hatalommal. Sőt a rendnek, a személy- és vagyon-biztonságnak legsikeresb őrje, mert azt magának a népnek oltalma alá helyezi. De van ezen institutio eszméjében valami, a mi fékül szolgálhat a hatalomnak, hogy ne merje túlfeszíteni az önkénynyé fajulás hurját. S mert ez van benne, a ministerium a nemzetőrséget el akarja törölni.

Én nem gondolom, hogy az országgyűlésnek missiói közé tartozzék a hatalom útjából az önkénynyé fajulás akadályait elhárítgatni. — Biztosítékokra nem a hatalomnak van szüksége, hanem a népnek; s én nem gondolom, hogy az általános katonai kötelezettség, kapcsolatban a ministeri felelősség alul elvont rendelkezés hatalmával, biztosíték dolgában a nemzetőrségi institutiót mellőzhetővé tenné.

A törvény némi politikai jogokat ruházott a határőrvidéki lakosságra. A ministerium — a helyett, hogy, a mint jogszerü is, tanácsos is volna, e jogokat kifejleszthetné, korunk irányának derisiójára eltörültetni indítványozza. És ezt épp akkor, midőn Horvátország, melylyel a kiegyezkedés annyira kivánatos, a határőrvidék politikai állásának biztosítását még az inaugurale diploma feltételei közé is igtatandónak véli!

Általában a ministerium által előterjesztett törvényjavaslatok annyira ellenkeznek Magyarország állami

életfeltételeivel; annyira összeütköznek azon politikai iránynyal, melyhez nemzetünk negyedfél századon át jó- és bal-szerencsében mindig tántoríthatatlanul ragaszkodott, s melyhezi hűségének köszönheti nemzetünk, hogy még van; annyira ellentétben állanak a kornak, melyben élünk, irányával, európai conjuncturák sugalmaival; horderejükben annyira veszélyesek, s annyira nincsenek motiválva sem a szükség, sem a kénytelenség, sem az uralkodó-ház helyzete, sem a legegyszerübb politikai számtan kivánalmai által, miszerint nem győznék eléggé bámulni, hogy akadhat ministerium, mely az előterjesztés felelősségét el meri vállalni, ha minden oda nem mutatna, hogy a Te egyetértésedtől, s általad az országgyűlési többség támogatásáról magát eleve biztosítottnak tudja.

Lassan-lassan fellebben a fátyol a Bécscseli alkudozások titkairól. Úgy látszik, mindez már kicsinált dolog, s az országgyűlés csak arra van hivatva, hogy a bevégzett tényt registrálja.

De én e tényben a nemzet halálát látom; s mert ezt látom, kötelességemnek tartom megtörni hallgatásomat; nem a végett, hogy vitatkozzam, hanem hogy Isten, a Haza, s az utókor nevében esdekelve felszólítsalak: Nézz körül magasb államférfiui tekintettel, s fontold meg a maradandó következéseket, melyek felé vezeted a hazát, melynek élni kellene, midőn a mi csontjaink már rég elporlottak; a Hazát, melyben nemcsak a jelen röppenő perczét, de a változhatlan multat s a közelgő jövőt is szeretnünk kell. — Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere!

Megőszültem a tapasztalásokban gazdag szenvedések iskolájában, az évek súlya, s a bú és bánat alatt. Nem személyes érdek, nem ingerültség, nem fontoskodási viszketeg szól belőlem. Nekem személyemre nézve nincs semmi várni, nincs semmi kivánni valóm, sem a nemzettől, sem az élettől. De keblemben fiatal erélylyel él, s fog élni halálomig a kötelesség érzete hazám iránt.

E kötelességérzet ösztönzött e felszólamlásra. Bocsásd meg azt a kútfő kedvéért, melyből eredett.

Ha a siker megnyugvását nem vihetném magammal siromba: hadd vihessem magammal legalább a reményt hazám jövendője iránt.

Ne vezesd hazánkat oly áldozatokra, melyek még a reménytől is megfosztanának!

Tudom, hogy a Cassandrák szerepe hálátlan szerep. De Te fontold meg, hogy Cassandrának igaza volt!

Kossuth Lajos.

VÁCZ VÁROS POLGÁRAINAK.

Turin, 1867. augusztus 20.

Tisztelt Elnök úr!* Tartozó tisztelettel vettem a választási jegyzőkönyvet, melynek átküldésével tudtomra adni méltóztatott, hogy a váczi kerület országgyűlési képviselőjévé közakarattal megválasztattam.

És megilletődéssel olvastam a hozzá mellékelt szivélyes felhivó levelet, mely által annak 597 aláirói, a jóakaratnak csekély személyemet érdemen túl megtisztelő kifejezéseivel szólítanak fel, hogy a reám ruházott képviseleti tisztet vállaljam el.

Engedje, Elnök úr! Önt, s Ön által a haza jó és bal szerencséjében mindig határozott hazafias szellemü váczi választókat becses bizalmukért őszinte hálaérzetemről azon kijelentéssel biztosítanom, hogy tekintetbe véve a fenforgó körülményeket, lehetetlen volt a váczi választás tényéből, polgári törekvéseim irányát illetőleg a multra nézve megnyugtatást, a jövőre nézve bátorítást, s a végsikerre nézve biztató reményt nem merítenem.

A váczi kerület érdemes választói nemcsak politikai multamat ismerték, midőn választásukkal megtisztelte-

* Rudnay József választási elnöknek czimezve.

nek, és ismerték az irányt és elveket, melyeknek életem szentelve van, hanem ismerték különösen azt is, hogy minő meggyőződéssel vagyok a fontosságban minden egyebet túlhaladó napi kérdés felől, értem az úgynevezett közösügyi egyezkedést. Mert nagy nyilvánosságot nyert hazánkban ama nyilt levél, melyet Deák Ferenczhez intéztem. Tudták tehát, hogy én a jelen országgyűlés többsége által immár, fájdalom! törvény erejére emelt közösügyi munkálatot nemcsak határozottan rosszalom, de sőt, ha a részletekben is gyakorlati foganatba vétetik, s a nemzet belenyugvásával érvényesíttetik, a nemzeti öngyilkolással határosnak itélem.

Másrészt a váczi kerület alkotmányos érzelmü választói igen jól ismerik azon elemi igazságot is, miként a képviseleti rendszernek alapját és lényegét azon kétségbevonhatatlan elv képezi, hogy a választók oly szándokkal választanak országgyűlési képviselőt, miszerint az ország dolgainak intézése körül saját politikai irányuknak s vezérelveiknek szerezzenek érvényt és befolyást, úgy a törvényhozásban, mint általa az ország kormányzatában.

Ezek így lévén, a váczi választásnak értelme csakis az lehet: hogy azért esett választásuk csekély személyemre, mert a közös ügyek kérdésében nyiltan kifejezett nézeteimmel választóim egyetértenek, s általában közéletem politikai irányában, s elveiben saját politikai irányukat és elveiket ismerik fel.

Ez az, a minek lelkemből örvendek. Úgy érzem magam, a midőn e sorokat irom, mintha a vigasztalásnak egy fénysugára tört volna be hazafiui bánatom éjjelébe.

Mert habár az országgyűlés többsége által követett politika nagy veszély felé, s tömérdek bajba és szenvedésekbe sodorja is hazánkat, ez azonban végkép halálossá mégis csak az által válhatnék, ha a nemzet magatartása annak szolgálna bizonyítványául, hogy ezen politika valóban a nemzet akaratát képviseli.

S mert ez lehetetlen, hogy így legyen, azért tartom én rendkivülileg fontosnak, hogy a nemzet közéletében minél sűrübben nyilvánuljanak oly jelenségek, melyek tanuságot teendnek Európa előtt, hogy a jogfeláldozási készség, mely az alkotmány visszaállításának csalóka hangoztatásával pillanatnyilag túlsúlyra vergődött, nem bir állandó talappal a nemzetnek sem véleményében, sem érzelmeiben.

Ez hazánk érdekeire nézve igen kedvező befolyást gyakorolhat még külföldön is.

A jelenségek között, melyek ez irányban nyilvánulni kezdenek, bizonyosan nem utolsó fontossággal bir a váczi választás; minthogy az annyit mindenesetre bizonyít, hogy az a hiresztelt megelégedés az osztrák birodalommali összeforrással nem oly általános Magyarországon, s a politikai irány, melylyel csekély nevem azonosítva van, még nincs annyira számüzve a nép szivéből, mint azt a bécsi lapok által «jó osztrák-magyar»-nak nevezett oldalról szinlelik vagy elhitetni iparkodnak.

A váczi választás — tagadhatatlanul — egy igen határozott értelmü nyilatkozványa a nép józan ösztöneiben rejlő ellenárnak, mely előbb-utóbb a felszinen is érezhetővé, s — hiszem — döntővé is válik.

Köszönöm a váczi kerület független jellemü választóinak, hogy ily határozott alakban kivántak kifejezést adni ragaszkodásuknak azon politikai irányhoz és elvekhez, melyeknek életem szentelve van.

Hogy vajon ezen elvek országgyüléseni képviseletének kötelessége én reám vagy más valakire fog-e hárulni, — ez igen alárendelt tekintet; kivált ha meggondoljuk, hogy minő tér az, melyre már elfogadott határozatok után *ezen* országgyűlésen a képviselők befolyása szorítva van.

Ha ezen tér nem olyan volna, a minőre lépni tiltanak elveim, tilt lelkiismeretem, s tilt az európai viszonyoknak is számbavételével komolyan átgondolt polgári kötelességérzetem; *büszkeségemnek tartanám,*

magamat a váczi kerület országgyűlési képviselőjének nevezhetni.

Hanem hogy én olyan Magyarországba térjek vissza, mely magát az osztrák birodalommal politikailag összeolvasztotta, s az ország pénzéveli rendelkezést idegen avatkozásnak, annak elköltését, s az ország haderejéveli rendelkezést az osztrák birodalmi ministeriumnak alája vetette; hogy én ily viszonyok közt haza menjek, s haza menjek a végett, hogy mint képviselő részt vegyek a költséghányad megszavazásában, mely hazánk kizsarolt népeinek véres verejtékéből az osztrák ministerium számára be fog hajtatni (mert hiszen már csak ezen hatóság maradt fenn az országgyűlés számára a közösügyi alku körül), hogy én ily körülmények között, s ily czélból menjek haza, ez nemcsak czélszerűtlen volna, hanem teljes erkölcsi lehetetlenség is, mert hiszen ekként cselekedve nemcsak a többet, de még az 1848-ki törvényeket is megtagadnám, melyeknek őszinte kiegyezkedési szándokkal megalkotásában nem csekély részem vala.

Nem is tartom szükségesnek ez elhatározásomat bővebben indokolni, kivált azok után, miket a jászladányi kerület megkeresésére irott, s eddig — bár, mint látom, csonkítva — nyilvánosságra is jutott válaszomban elmondottam.

E helyett inkább engedelmet kérek tisztelt Elnök úrtól, hogy a helyzet felderítése végett a közügyek iránt némely észrevételeimet közölhessem.

*

Én úgy látom, hogy azokra, a mik Magyarországon történtek, két dolog igen nagy befolyással volt.

Egyik: az orosztóli félelem, mely mesterségesen terjesztetett, s ügyesen felhasználtatott.

Másik: a nagy szavak hangoztatásával, s látványos ceremoniákkal előidézett fogalomzavar, melynek folytán sokan a jelen állapotot az 1848-ki alkotmány visszaállításának hitték, s azért azt, a mi állami független-

ségünk napjának alkonya, *«egy szebb jövendő hajnala»* gyanánt üdvözölték.

Hallottuk nyiltan felállíttatni a doctrinát, hogy azért szükséges a közösügyi jogfeláldozások árán is kiegyezkedni a bécsi hatalommal, mert csak az osztrák birodalommali szorosabb egyesülés biztosíthatja hazánkat az orosz ellen.

És a nemzet megijedett és sietett az osztrák sas szárnyai alá bujni.

Ne hígyen a nemzet ez ámításnak. A félelem mindig rossz tanácsadó. Ez esetben pedig már épen a dőreséggel határos. Mert a tény az: hogy az osztrák birodalommal összeolvadás nemcsak hogy nem biztosítja hazánkat az orosz ellen, hanem épen ez az összeolvadás vagy realunio, vagy szorosabb egyesülés, vagy akárminek nevezzük, *épen ez az: a mi az orosz invasiót nyakunkra hozza.*

Úgy van vele a nemzet, mint ama kis madár, mely a krokodilustóli félelmében a krokodilusnak szájába repül.

Ez a szorosabb egyesülés az osztrákokkal nemcsak nem villámhárító, de sőt villámvonzó. S azonkívül nemcsak hogy nem tesz minket erősebbekké a védelemre, de sőt gyöngékké, s tehetetlenekké teszen, mert a maga által provocált kültámadás veszélyét a belső szétbomlás kilátásával complicálja.

Figyelmet kérek az orosz agitatiók tényére, melyek nagyon sűrüdnek, minthogy termékeny mezőt készített számukra az osztrák birodalommali szorosabb egyesülés.

Hallom, nem hiányoznak capacitatorok, kik azzal nógatják a magyar madarat a krokodilus torkába, hogy ilyen meg amolyan szövetség segítségével Austria helyre fogja állítani Lengyelországot, és ez majd biztos védfala leend hazánknak az orosz ellen.

Senki nálamnál nem óhajtja forróbban, hogy a lengyel nemzetnek a rajta elkövetett irtózatos bűnért Európa igazságot szolgáltasson; követeli ezt az örök igazság, s az európai szabadság közérdeke; és megérdemli ezt a lengyel nemzet bámulatos erélye, melyet

sem az idő, sem a szenvedés nem képes megtörni. Irtják, mint az erdőt! és a dülő fák virágporából, s a földbe szakadt gyökérszálakból új erdő nő, szilárdabb mint valaha. Magasztos látvány! Le kell előtte borulnunk, bár ha — magunkra gondolva — elpirulunk is önkénytelenül.

Hanem én azt mondom a nemzetnek: ne hígyen az ámításoknak. Ha Lengyelország *ily combinatiók kiséretében* visszaállíttatnék is *(ha visszaállíttatnék)*, nem szolgálhatna védfalul Magyarországnak — mert a mikorra Lengyelország *így* visszaállíttatnék, Magyarország jutandott Lengyelország jelen sorsára, s nem lesz mit védfalaznunk.

Ennyit röviden ama félelemre, mely a közösügyi egyezkedés elfogadásánál oly átokterhes befolyást gyakorolt.

A mi pedig az alkotmány körüli fogalomzavart illeti: nem győzök eléggé bámulni, hogy akadhat ember az országban, a ki csak egy pillanatig is képes magát azzal mystificálni, hogy az alkotmány vissza van állítva Magyarországon.

A ki a had- és pénzügyre és általában az országkormányzati politikára nézve összehasonlítja az 1848-diki törvényes állapotot a mostanival, teljes lehetetlen nem látnia, hogy a közjogi helyzet, melyet a közösügyi egyezkedés teremtett, nemcsak hogy nem visszaállítása, s még csak nem is módosítása az 1848-diki alkotmánynak, hanem annak egyenes negatiója, sőt annak valóságos eltörlése.

Általában azon közjogi helyzetben, melyet a mostani országgyűlés teremtett, nem is lehet alkotmányról szólani. Institutiókról igen, de constitutióról nem. — Administratióról igen, de országkormányzatról nem. Legkevésbbé parlamentaris kormányzatról. Mert feladott államattributumok nélkül sem ország nincs, sem parlament nem lehet. Csak osztrák birodalmi magyar tartomány van, s csak tartományi gyűlés lehet.

Ezen állapotnak ellene kiált a jog, az igazság, az ősi

hagyomány religiója, a történelem törvénye, a nemzet geniusa, a szellemi ösztön, az anyagi érdek és az önfentartás kötelessége.

És pedig ellene kiált nemcsak Magyarországon, hanem az osztrák birodalomhoz tartozó nemzetek nagy részénél is.

Mert nemcsak Magyarország államjogi személyisége sequestráltatik az osztrák birodalmi egység számára, hanem a birodalmi nemzetek személyisége is sequestráltatik ama phantastikus uj állameszme számára, melyet Cislajthániának kereszteltek.

Elégedés nélkül nincs kiengesztelődés. — Pedig veszélyesen téved az uralkodóház, ha azt gondolja, hogy ily állapottal lehetséges oly igazi tartós elégedést előidézni, a minőre szükség van, hogy hatalmas lehessen, sőt hogy magát biztosnak is érezhesse.

A könnyen magyarázható illusiók mámora hamar elszáll a ruinosus valóság fagyos ujjainak nyomása alatt: és tapasztalni fogja a bécsi udvar, hogy e nagyon rossz számításu experimentatio által az elégedés pohara helyett Pandora átkos szelenczéjét ürítette ki Magyarországra is, a birodalomra is; — ki senkit nem elégített, meg senkit nem nyugtatott, hanem támasztott magának ellenséget benn és künn, és jobbra és balra mindenfelől és veszélyeket idézett elő, nagyobbakat mint valaha ért, veszélyeket, melyekkel szemben még a barátság, még a szövetségek is csak a bukás kútforrásai lehetnek.

Mondhatja Elnök úr, hogy ismert elveim mellett nem épen hivatásom nagyon aggódni a felett, hogy a bécsi udvar magát veszélybe dönti. Elismerem. De igenis hivatásomnak tartom inteni nemzetemet, ne hagyja magát oly utra tereltetni, melyen a bécsi udvar bukásába Magyarország is beletemettetik. Ne ajánlkozzék Magyarország máglyának, melyen a történelem kérlelhetlen logikája az osztrák sast elégeti.

És én loyalis ellen vagyok. Engedjen nekem a hatalom egy tartalékgondolat nélküli szabad szót.

Igaz — és nem ujságot mondok, mert hirdettem ezt ezernyi ezrek hallatára két világrészben éveken át, — *igaz, én az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével és önállásával incompatibilisnek hiszem.*

De hát czáfoljon meg engem a bécsi udvar. Övé az ország és a hatalom. Győzze meg nemzetemet, hogy nincs igazam! Állítsa helyre az 1848-ki alkotmányt csonkítlanul és tartsa meg hűségesen.

Ekkor a magyar nemzet elégedettnek érzendi magát, bármi legyen is az én véleményem.

Hígye el, jobban — szerencsésebben fog gondoskodni saját javáról és hatalmáról ez által, mint minden által, a mit birodalomegységi rögeszméjének hizelgő tanácsosai javasolhatnak.

Hanem arról is legyen meggyőződve a bécsi udvar, hogy ama történelmi problemát, mely a bécsi politika s a magyar nemzet önfentartási ösztöne közt 350 éve vitattatik, ily experimentatiókkal, mint ez a közösügyi transactio, megoldani lehetetlen.

Fontolja meg a hatalom e szavakat, mert bennök a nemzet geniusa, a történelem logikája szól. A loyalis ellen szava bizony érdemel annyi megfontolást, mint a hizelgő barátoké.

★

Valóban különös fátum, hogy azt, a mi a valódi hatalom egyetlen lehetséges kútforrása: a népek elégedését a bécsi udvar annyi átalkodottsággal feláldozza egy képtelen inpractikus rögeszmének.

Századok óta követi különféle formák alatt a birodalmi egységre törekvés politikáját.

Századok óta tapasztalja, hogy nem megyen. Mégis ragaszkodik hozzá. Azt gondolja, csak a formát nem találta el, és fájdalom, mindig akadnak hizelgő tanácsadói, kik új meg új formákat suggerálnak neki a lehetetlenség experimentatiójának folytatására.

Nem mehet semmi forma alatt; nem fog menni a dualistikus forma alatt sem, mint nem menne trialistikus, fœderalistikus vagy akárminő forma alatt, mert az esz-

ének, a mellett hogy inhærens bűne az igazságtalanság, még azon orvosolhatlan hibája is van, hogy lehetetlent akar.

Egy létező nemzetnek politikai egységét a faj-, nyelv-, valláskülönbség nem teszi lehetetlenné. Legvilágosabb példa erre a politikai organisatio két ellentétes véglete: az orosz birodalom és a republicánus Észak-Amerika.

De kifejlett s külön személyiségük teljes öntudatával biró nemzeteket egy állammá összeolvasztani lehetetlen.

Felejti a bécsi udvar, hogy nem a nyugati római birodalom szétbomlására következett chaotikus századokat éljük.

Aztán — istennek a történelem minden betüjéből kimennydörgő szava kiáltja, hogy a mely uralkodó biztos és hatalmas akar lenni, népeit elégedettekké kell tennie.

A bécsi udvar pedig — fület dugva isten e szava előtt — biztonsága s hatalma forrását még mindig csak a hadseregben, s annak a nemzetek különböző geniusait violentáló hadszervezeti s vezénynyelvi egységében keresi, mely őt Solferinóhoz és Sadovához vezette.

Kutatja az okot mindenhol, csak ott nem, a hol fekszik. — Hadseregek: organismusok, nem mechanismusok. Erkölcsi rugókra van szükségük, csak lelkesedett sereggel lehet győzni, már pedig a birodalmi egység absurd eszméje, akár absolutistikus formában nyilatkozzék, akár alkotmányos szinű köpenyegbe drapirozza magát, akár reichsrathban, akár delegatiókban legyen személyesítve, lelkesedést teremteni bizony soha sem fog, legkevésbbé most, midőn az önczélra jogosítottság érzete annyira kifejlett a népekben, miszerint a disciplinának semmi vaspálczája sem képes megakadályozni, hogy a szuronyok is gondolkozzanak.

Sem a magyar koronának, sem az osztrák birodalomnak népei nem szolgalelkü barbár népek, melyeket lánczon vezetni lehetne. — Nincs itt és nem lehet a

trón biztonságára s hatalmasságára más mód, mint tiszteletben tartani a népek jogait — kielégíteni legitim aspiratióit, és szabad kezet engedni nekik, hogy magukat önczéloknak tekintve, boldogságukat saját módjuk szerint eszközölhessék.

És ennek practicuma az adott helyzetben? — *Országolni, de hagyni a népeket, hogy maguk kormányozzák magukat.* Nem administratiót értek, hanem kormányzatot a szó teljes értelmében.

Önkormányzat nemcsak Magyarországnak az 1848-diki törvények értelmében, hanem önkormányzat az osztrák birodalom minden külön nemzeteinek is a mi 1848-ki törvényeink hasonlatára.

Ebben van a biztonság s a hatalom titka.

Minden más rendszert vagy kinevet az élet, vagy megtöri.

A personalis unió eszméjét, ha nem léteznék, a bécsi udvarnak fel kellene találnia. Nemcsak nem kellene azt bántania a magyar korona irányában, — hol a kétoldalu kötések ellenére hozzányulni vétek, — hanem a birodalom nemzeteire is ki kellene azt terjesztenie.

A bécsi udvar más úton jár.

Ha az volt czélja, hogy magát jobbra-balra, mindenfelé elégedetlenséggel vegye körül, azt elérte — mesterileg.

S még mást is elér. Azt, hogy a háborukban, melyekre a követett rendszer okvetlenül vezetni fog, maga készít ellenségei számára oly támaszpontokat, melyekre a belső szétbomlasztás emeltyüit hatalmasan reá fektethetik.

Legyen neki az ő hite szerint.

Hanem a nemzet nézzen maga körül és ébredjen fel az önfentartás ösztönének bölcsességére.

Legfőbb szükségnek tartom ez idő szerint, hogy a fenforgó nagy politikai kérdések iránt a nemzet véleménye félreismerhetlenül nyilatkozzék.

Azoknak a jobbra-balra küldött bizalmi nyilatkozatoknak nincs semmi határozott értelmük, s azért nem is nyomnak semmit.

Nézetem szerint az égető specialis napi kérdéseket kell a megyékben, kerületekben, városokban és népgyűlésekben discussió tárgyává tenni, s azok iránt kell a közvéleménynek határozott alakban nyilatkozni. — Csak így remélheti a nemzet, hogy magatartása befolyással lehet a viszonyok alakulásánál, úgy benn a hazában, mint a külföldön is.

1. Ezen égető kérdések között én legégetőbbnek látom a háború veszélyét, mely hazánk felett lebeg, akár a német kérdés, akár a keleti kérdés miatt, akár (a mi több, mint valószinü) a kettőnek egymással complicálása folytán.

Én ugyan meg vagyok győződve, hogy ez a közösügyi egyezkedés — ha csak a nemzet erélyes magatartása annak élét el nem tompítja — előbb-utóbb háborut hoz szegény hazánkra, még pedig olyat, melyben nemzetünkre úgy a győzelem, mint a megveretés egyiránt halálos veszélylyel jár.

Ha foganatba megyen a magyar országgyűlésnek (soha eléggé nem rosszalható) lemondása azon magas attributumokról, melyekkel az udvari politikát fékezhetné, tökéletesen bizonyos, hogy a bécsi udvar Németországbóli kizáratásában nem fog megnyugodni; — a keleti kérdésbe pedig oly irányban fog avatkozni, melynek már csak puszta kilátása is ellenségeinkké teszi a keleti népeket; s őket és velök hazánkbani fajrokonaikat, s még a horvátokat is az orosz karjaiba fogja hajtani.

De én életkérdésnek tartom, hogy a magyar nemzet ne csak ne azonosítsa magát azon politikával, mely ily háborura vezet, de sőt mérlegbe vesse közvéleményét teljes erővel, miszerint a háború akadályozva legyen; — mert oly helyzetbe juttatta hazánkat az országgyűlési többség, hogy, ha a bécsi udvar most hamar háborúba hagyja magát kevertetni, a legközelebbi sz. István napkor már nem lesz Magyarország!!

Teljes elismeréssel méltánylom a tényt, hogy a magyar időszaki sajtó egyhangulag ellene nyilatkozik minden

oly szövetségnek, melynek czélja s iránya az lehetne, hogy a magyar nemzet vére és pénze a német kérdésbeli avatkozásra pazaroltassék.

Hanem a veszély oly nagy, s következményeiben épen hazánkra nézve annyira fenyegető, hogy ennek ellenében az időszaki sajtó dicséretes magatartását elegendő óvszernek nem tarthatom.

És tekintve a működésben levő hatalmas befolyásokat, fajunk keleties indolentiája igen rémületes jelenségének tartanám, ha nemzetünk amúgy törökösen megnyugodnék Allah oltalmában, vagy abban, hogy úgy is megteszi a ministerium, a mit tenni kell (szegény! nagyon keveset tehet!); vagy abban, hogy beldolgaink rendezetlensége, s financiális zavarjai úgy is visszatartandják a bécsi udvart a háborútól. Tavaly sem voltak beldolgai rendezettebbek, sem financiái virágzóbbak, mégis belekeverte magát a német felsőbbségi vágyak miatt a háborúba.

Itt élet-halál kérdés forog fenn. — Ébredjenek fel a municipiumok hivatásuknak, kötelességüknek érzetére. — Hangozzék országhosszant a megyék termében a hon megmentésének szabad szava, mint hangzott sokszor a multakban. — Mondja ki a nemzet megyéről megyére, kerületről kerületre, városról városra határozatokban, felirásokban a kormányhoz, kérelmekben az országgyűléshez, hogy a magyar nemzet örömmel üdvözli a nagy német nemzetiséget az egységes nemzetté törekvés útján; — s hogy annak megzavarására magát eszközül nem fogja felhasználtatni, s hogy előre tiltakozik minden lépés ellen, mely egy csepp magyar vért, s a magyar nép véres verejtékének csak egyetlen egy fillérét is ily czélra akarná igénybe venni.

Hangozzék a municipiumokon végig a hon megmentésnek szabad szava. Mondják ki országszerte, hogy a magyar nemzet a keleti kérdést olyannak tekinti, melyet elintézni a török kormány s a török birodalom népeire tartozik, s hogy, bár hálás elismeréssel van a porta nagylelküsége iránt, melyet 18 év előtt a magyar menek-

vők irányában tanusított, de valamint egyrészről határozottan viszautasít minden terjeszkedési politikát, úgy előre tiltakozik minden avatkozási szándok ellen, mely keleti szomszédaink szabadsági törekvéseik ellen lehetne irányozva.

Ezt tartom én most a legégetőbb szükségnek. Vajha fölemelkednék nemzetünk a fenyegető veszély szinvonalára. Vajha ne hangoznék el számüzött hű fiának intése, mint a pusztában kiáltó szava!

2. Ezzel kapcsolatban szükségesnek látom, mind a béke politikájának biztosítéka szempontjából, mind a nemzet anyagi végromlásának eltávoztatása végett, hogy a municipiumok — a jelenlegi adók elviselhetlenségét constatirozva — a hadsereg megkevesítését, s vele az adók tettemes leszállítását sürgessék az országgyűléshez intézendő kérelmekben. — Tény, hogy a hatalom a legszigorúbban alkalmazott adóexecutiók mellett anynyira nem volt képes a mostani adókat behajtani, hogy az adóhátralékok — ha nem csal emlékezetem — közel 28 millió forintra, mindenesetre tömérdek milliókra mentek, — ámbár maga a bécsi financminister is bevallotta, hogy a kivetett adókkal már a nemzeti vagyon tőkéje van megtámadva, a mi anyagi tekintetben a lehető legkétségbeejtőbb állapot, melynek folytatását a világon senki iránti kiméletességből nem lehet, nem szabad türni.

Valóban bámulatos, hogy szemben ezen kiáltó nyomorral az országgyűlés többsége még idegen statusadósságok elvállalására is igérkezett! — Ha mégis e nagylelküség árán az 1848-ki alkotmánynak, s vele hazánk törvényes függetlenségének helyreállítása volt volna megvásárolva! de hogy a függetlenségért az osztrák birodalmi ministeriumtóli függés törvényesítését, — s a nemzet pénzével minden idegen avatkozástól ment rendelkezés joga helyett a közös delegátiókat kapja nemzetünk cserébe, ráadásul még idegen adósságokat is vállaljon az adók által már vagyona tőkéjében megtámadott nemzet, ez az önfentartási köteles-

ség feledésének oly példája, a mihez hasonlót hiában keresnénk az emberi aberratiók történelmében.

De hát hallassa a nemzet, hallassa hangosan nyomorának panasz-szavát, s adjon az országot végig rezgő szavával támaszt az országgyűlésnek, hogy a közösügyi hányad-, s adósság-fizetési generositás meghatározása körül a nemzetről a romlást elháríthassa.

3. Szükségesnek tartom, hogy a hevesi eseten * fel nem akadva, mondják ki a megyék s egyéb municipiumok, az országgyűléshez intézendő kérelmekben, hogy a közösügyi törvény azon intézkedései, melyek az 1790: X. alaptörvénynyel ellenkeznek, a nemzetben mély és méltó megütközést okoztak; s hogy az ország önállásának s egész kormányzati rendszerében minden avatkozástól ment függetlenségének helyreállítása nélkül megnyugvás és elégedés nem eszközölhető. Ne complicálják e nyilatkozatokat a megyék eljárására vonatkozó külön kérdésekkel; és szóljanak tisztelettel, mint az országgyűlés irányában szólani illik, de szóljanak határozottan, mint kötelesség.

4. Általában pedig nem ismerek semmi fontosabbat ez idő szerint, mint hogy a nemzet a megyei institutióhoz egész törvényes kiterjedésben, a municipalis hatósághoz, s az önkormányzati jogokhoz, nagyban, kicsinyben, mindig és minden körül örök éber figyelemmel s

* Hevesmegye tiltakozott a kormánynak 1867. április 10. kelt rendelete ellen, mire a kormány julius 6-án kelt rendeletével követelte a megyétől, hogy e határozatát semmisítse meg. Erre a megye júl. 16. rendkívüli közgyűlésen a következő határozatot hozta: «A felolvasott ministeri rendelet kötelező erejüleg tudomásul vétetvén, a megyei bizottmány határozottan kijelenti, miszerint megsemmisített határozatának nem volt czélja a törvények iránti engedelmességet megtagadni, csak aggodalmát fejezte ki a legközelebb hozott törvények következményei felett, s azt, hogy a megyei autonomia fentartásához ezentul is ragaszkodik. Egyébiránt megnyugvással veszi a felolvasott ministeri rendelet azon kijelentését, hogy a ministerium a megyei autonomiát tiszteletben fogja tartani. Miről is a ministerium, felirat által, haladéktalanul értesíttetik.»

megtörhetlen erélylyel ragaszkodják. Ragaszkodják az életmentés ösztönének azon erélyével, melylyel a hajótörést szenvedett ragaszkodik a mentő csónakhoz, s még a deszkadarabhoz is, mint menekülésének utolsó eszközéhez.

Legyen hű a nemzet önmagához; — még mindent meg lehet menteni. Veszve csak azon nemzet lehet, a mely lemondott önmagáról.

Ezen megjegyzésekre kivántam a jelen alkalmat felhasználni. — Hosszadalmasságomat menteni fogja — reménylem — a fenforgó érdekek fontossága.

Engedje, tisztelt Elnök úr, s engedjék tisztelt választóim hinnem, miként az, hogy a reám esett választást ezuttal el nem fogadhatnám, nem fog irántami jóindulatukban csökkenést okozni.

Fogadják szivesen hálás köszönetemet, és engedjék, hogy magamat jóakaratukba s becses emlékezetükbe mély tisztelettel ajánlhassam. *Kossuth Lajos.*

— —

DEÁK FERENCZ HALÁLAKOR HELFY IGNÁCZNAK.

Baraccone di Collegno 1876 február 14.

Édes Barátom!

— — — — — — — — — — — —

Tegyen Ön vallomást: azon bizonyos urakat, kik annyira curiosuskodtak tudni, hogy Kossuth mit érez, mit gondol Deák halála alkalmából, nem Helfy Ignácznak hivják?

Én gyanítom, hogy igen.

Mert ugyan mit érdekelhetné az egységes monarchia Cis-Lajthán felének osztrák-magyarjait az, hogy a hontalan Kossuthnak szivén minő érzelmek, agyán minő gondolatok rezegnek keresztül azon hatalmas em-

ber halálának hirére, a ki tudta, mert maga mondotta, hogy «a mit erőszak elveszen, azt vissza lehet szerezni, de az veszve van, a mit feladunk», mégis ezt tudva, vallva, feladta Magyarországot, s belőle Lajthániát csinált?

Azok részéről, kik erre ráütötték a nemzeti akarat pecsétjét, s az alkotónak sírja felett is szent örökségnek vallják, nem tartanám e curiositást sem jogosultnak, sem delicatnak; s minden bizonynyal felelet nélkül hagynám.

A nemzet (hadd nevezzem per euphemismum így azt, a mi nincs) gyászolja legkitünőbb tagjának, legjelesebb polgárának elhunytát, kiben a hatalmas analytikus észt, a szándok önzetlen tisztaságát és azt, hogy a depredatio ragályos korában mindig «vir probus et integer» maradt, még ellenségnek is tisztelni kellene, a mi én bizony-bizony sohasem voltam.

A nemzet gyászol, nagyon rendén van. Én is gyászolok, őszinte mély bánattal. A mulandóság érintésére felvonulnak emlékezetemben Schillernek ama szavai: «So geht der Mensch zu Ende und die einzige Ausbeute, die wir aus dem Kampf des Lebens wegtragen, ist die Einsicht in das Nichts!» Gyászolom azt, ki egykoron testvéries benső barátom volt; gyászolom azt, hogy nem mindig maradt az; gyászolom annak halálát, kit hajdan — régen volt! — én is mesteremnek, s itéletét próbakőnek tekintettem, mely megmutatta, mi volt a nemes ércz, mi az «alliage» gondolatimban; gyászolom az egykori bajtárst, kivel együtt izzadtuk meg a kötelesség homokát; gyászolom a későbbi nemes ellenfélt. Én nemcsak mint ember, mint polgár is gyászolok. De mint ilyen, nem azt a Deákot gyászolom, a kit amazok gyászolnak; hanem azt, a ki már 67-ben meghalt; gyászolom hagyományát, melyet a pulyák meg rövidlátók meg önzők áldanak; gyászolom azon erények lehunytát, melyekkel romlott korának posványa felett magasra kiemelkedett, melyeket ha nem is tőle tanulni el, de példájának varázstüzénél edzeni

lelkemnek jól esett, de melyeket ők, kik őt vezérüknek, mesterüknek mondják — fájdalom — el nem tanultak. Bizony nem! Eszembe jut (jó forrásból hallottam egykor), miként a Deák-párt értekezletén egy valaki őt «tisztelt vezérünk»-nek szólítván, Deák azt mormogta felé: «Az ördög az uraknak vezére». Hja bizony az.

Miként érezhetnék én hivatást ezek gyász «cultus»-ának lármájába az én szívbánatom tárogatójával bele kiáltani!, s curiositások kielégítése végett megtörni a hallgatást, mely «sauf l'imprévu» aligha halálomig nem fog tartani.

Nem teszem.

De ha ama curiosus urakat — a mint gyanítom — Helfy Ignácznak hívják, ő a fentebbi sorokból kiolvashatja, mit érez Kossuth Deák halálának hirére, azonban vele szemben nem vonakodom — in camera sinceritatis — hosszabban is fenszóval elgondolkozni.

Kevéssel azután, hogy Deák halálának hirét vettem, egészen váratlanul betoppant lakomba elsőszülöttem, ki nem rég tulzott kötelességérzetből egy lángtengernek ment neki. E szavakkal fogadám: «Meghalt keresztapád, ki annyit ringatott karjain».

Mert nem tudom, hogy tudja-e Ön, neki Deák keresztatyja volt; s hogy a kapocs köztünk még bensőbb legyen, a Deák keresztnevét adattam neki, nem a magamét.

Némán borultunk egymás nyakába. És szemeink könybe lábadtak.

Pedig! — — —

Hinné-e Ön, hogy minden hajdani barátaim közt épen Deák volt az, mindenek között épen ő, ki, a mióta számüzöttek vagyunk, irántam vagy az enyimek iránt (kikkel pedig vérrokonságban is volt) a legkisebb érdeklődésnek, a legparányibb részvétnek tudtomra soha jelét nem adta? Kisded gyermekeim tömlöczben sínlődtek. Volt, a ki bezáratta magát velük, hogy ápolhassa. Idegenek, politikai elleneim a legszivélyesebb

részvétben versenyeztek irányunkban. Deák csak azt sem kérdezte soha, ha élnek-e. Számkivetésbe vándoroltak. A nép, az ismeretlenek ezrei, könyekkel, áldással kisérték hajójukat. Deáknak nem volt számukra a hontalan élet hosszú útjára egy: «Isten veletek» izenete. Két családi gyász súlya nehezedett rám idegen földön. Majd összeroskadtam a teher alatt. Részvét hangzott felém öt világrészből, idegenektől. Deáknak nem volt számomra egyetlen részvét szava. Pedig ő, legbensőbb barátom egykor, ismerte lelkemet, mint jobban senki; meghitt tanuja családi életem házias boldogságának, tudta, hogy egyetlen részvét szava mi balzsamír lett volna szivem még most is vérző sebére. De a hazának számüzöttje az ő szivéből is számüzve volt.

Lehet, hogy e közönyben része volt annak, hogy egykor párhuzamos utaink ellentétes szögbe fordultak.

Lehet, csak vérmérsékletének volt természetes kifolyása. Jobbra, mint balra mindenkivel jól tudni lenni nagyon áldott socialis tulajdon, s az értelmi felsőségnek nagyon hatályos auxiliarisa a közéletben. De a ki e tulajdonnal bír, az, a mint senkit sem gyűlöl, úgy senkit sem szerethet igazán. — — Az is meglehet, sőt legvalószínűbb, hogy az én hibám volt. Nem vagyok sympathikus természettel megáldva. Tudom. — — — Legyen akár miként, nekem e hideg részvétlenség fájt.

Hanem «der Tod hat eine reinigende Kraft das Sterbliche zu lautern». Halálának hirére csak egy perczre villant át lelkemen e fájdalmas emlékezet, s azonnal felejtve lett, hogy ama mélyebb állandó fájdalomnak adjon helyet, melyet bennem azon időknek kedves emlékezete költ fel, midőn köztünk sem a magán, sem a közéletben nem volt boru; és felkölt annak érzete, hogy Deákkal hazánk egéről a legfényesebb csillag tünt le.

Én az ő halála felett igen érzékenyen megilletődtem. Tán érzékenyebben, mint akárki más.

És ez természetes.

Hiszen alig van ember az országban, kinek szivében a legkülönbözőbb érzelmeknek annyi hurjait hozhatná rezgésbe az ő halála, mint az enyémben.

Negyvennégy év óta ismertük egymást.

44 év! és ilyen 44 év «der ewig still stehenden Vergangenheit», mely az öregeknek világa.

Mi tömérdek emlékezet van e keretbe foglalva! mennyi ész és szívrokonság előbb, mi benső barátság sok éven át, mi éles ellentét utóbb!

Ez a szó «éles ellentét» logikai kényszerűséggel Deák politikai életének epochalis szabású nagy tévedéséhez vezet.

Miként gondolkozom én erről, megmondtam neki magának Cassandra-szózatomban, melynek sejtelmeit az idő oly megdöbbentő mérvben, s oly szédítő rohamossággal igazolta.

Hanem ne beszéljünk sírjánál saját szempontunkról; de adjunk számot magunknak sine ira et studio Deákról — úgy, a minő volt — e tévedésben.

Ő nem hitt nemzetünk autoritálitásában. Ez nála nem annyira felfogási hiba volt, mint temperamentum. Ő a bonczoló ész, nem az «actio» embere volt; s mert ez nem volt, nem birhatott mértékkel kimérni, hogy ennek karja meddig érhet el.

Tehát mert e hite nem volt meg, azt vette fel kiindulási pontul, hogy minden áron, áldozatok árán is, ki kell egyenlíteni a differentiákat köztünk és Ausztria közt, miszerint az osztrák monarchiávali benső egyetértés, hogy úgy mondjam: összegyalulodás által külbiztonságunk is erősbödjék, s a Bécsből folytonos áskálódásoknak, támadásoknak is vége legyen. — Ez volt egyik kiindulási pontja.

A másik az: hogy annak árán, a mit a kiegyenlítés fejében részint feladott, részint elvállalt, visszaszerezze hazánknak az alkotmányos életet. Ennek már bizott életrevalóságában. Hitte, hogy ez olyan dolog, a mi «crescit eundo», tehát másként, mint egészséges irány-

ban, nem fejlődhetik. Arra számított, hogyha az alkotmányos érzelem, gyakorlat által, a nemzet testében vérré válik, lesz elég ereje «józan és független politikával» (mire mint desideratumra utalt is, de nem lévén «actio» embere, nem létesítette) mondom: lesz elég ereje javítani az alkun (melynek tökéletlenségét maga is bevallotta) s feladott jogait kerülő úton realisalni, egyszersmind a szorosabb értelemben vett házi ügyek körül visszanyertnek vélt «független» önrendelkezési jog oly lökést adand az ország jólétének, hogy az ausztriávali kibékülésért hozott anyagi áldozatokat nem fogja megsinleni.

Deák jelleme mellett azt, a mit ő tett — csak így lehet megérteni. Ebben áll művének philosophémája.

Ne kérdjük sírja szélén, hogy szabad, hogy helyes volt-e, hogy kényszerűség volt-e, azt a mit feladott, azért, a mit nyerni vélt, feláldozni?

Hanem azt csak kérdhetjük, hogy azt, a mit saját szempontjából jóhiszeműleg czélul kitűzött, elérte-e?

El van-e érve az első czél, a kibarátkozás az «entente cordiale» Ausztriával?

Feleletül utalok az osztrák parlamentre; az osztrák közhangulatra, az osztrák sajtóra.

Szenvedélyesebb, ellenségesebb az indulat, mint valaha volt.

Az idő meghozta a vám- és bankkérdést. Csak ezt még, s Ausztria a dühig fokozott indulattal kiáltja a világnak, hogy az ő hasznuknak kell mérvadó tekintetnek lenni, s ha Magyarország vonakodik közgazdászati tekintetben Ausztria fejős tehene maradni, hát nekik a politikai kiegyezés nem kell. Sőt vannak, kik a dualismus helyébe trialismust pengetnek, egy kis «keleti politika» segítségével, még pedig oly trialismust, melynek harmadik numeratora nem az osztrák monarchiából, hanem Szent-István koronája feldarabolásából kerülne ki.

Ide «fejlett» le rövid kilencz év alatt az epochális

mű, melynek egy hosszú, biztos jövőt kell vala megállapítania.

Nekem e le «fejlődés» nem váratlan. Rég tudtam, hogy a kiegyezés értékét oda át forintokban számítják. Emlékezni fog ön — rég megirtam, — hogy a közös ügyes politikai combinatió csak közönbös accessorium az osztrák előtt, melybe ők teljességgel nem szerelmesek, az adósság vállaláson túl a hanyat-homlok keresztül hajtott vámügyi szerződésben, az osztrák ipar monopoliumának biztosításában, az olvasatlanul elfogadott vámtarifák alapelvében van a situatió kulcsa. Hiszen tudom én, hogy a divergentia ki fog egyenlíttetni, ki az által, hogy Magyarország marad Ausztria fejős tehene. A nemzet nagy halottja megteremtette a helyzetet, s ez megteremtette a maga embereit. És ezek «módszeresek» mint Polonius mondja Hamlet őrültségéről. Lesz hangzatos dialectica a fülnek, lesz por a szemnek, és — lesz fejős tehén.

Hanem annyi tény, hogy Deák korszakos épületének egyik sarkoszlopa, az «entente cordiale» az egységes monarchia két fele közt — az már nincs meg. A másik pedig az egészséges alkotmányos élet, az nem csak nincs meg, de soha sem is volt; bár ez a «nincs» ez «crescite-eundo» az alkotmányos formák minden mozzanata kilencz év óta, egy-egy újabb távozó lépés, mely az alkotmányos élet valóságától elvezet. És ez is természetes, mert állami függetlenség nélkül alkotmányos élet lehetetlenség; s ha megfontolom, hogy a várt egészséges fejlődés helyett a közszellem mennyire veszendőben van az országban, azt kell sejtenem, hogyha az idők kerekének forgása, a mostani alkotmányos élet helyébe, melynek áldásai alatt az ország a tönk szélére jutott, egy álczátlan, de szelid absolutismust találna ültetni (álczátlant mondok, mert hiszen álczázott az van, egyéb sincs) csak az kellene, hogy az absolutismus elég okos legyen, az anyagi terheken egy kicsit segíteni, s Deák nagy épülete második sarkoszlopának névben is eltünését aligha sok sohaj

fogná kisérni az országban: kivévén talán — — — no de onnan sem. Hiszen «est modus in rebus». A politikai cynismus korát éljük.

Ilyen az epochális mű, már tényleg. Az én szempontomból oly jogfeladás, mely a nemzetet előbb anyagilag, majd jellemileg, erkölcsileg, végre nemzeti létében is megöli. Az alkotó szempontjából oly kettős czél, mely már is meghiusult.

És én mégis azt mondom Önnek, e téves, e meghiusult mű a legbámulatosabb revelatiója Deák mind nagy eszének, mind nemes jellemének.

Mert mikor a dolgok akként állanak, hogy valakinek nézetei, érzelmei, aspiratiói, nemzetének történelmi fejleményű nézeteivel, érzelmeivel, aspiratióival annyira találkoznak, miszerint az ő szavából a nép saját gondolatait, érzelmeiből saját szivének dobbanásait, aspiratióiból saját vágyait látja mint egy tükörből visszasugárzani, hogy ily körülmények közt valaki (mint egykor velem történt) követőkre talál, abban nincs semmi rendkívüli, semmi meglepő — ehhez nem kell nagy ész, nem kell értelmi túlsúly, csak egy kis erély, egy kis tevékenység, s jó adag kötelességérzet, — ennyi az egész.

De hogy valaki, mint Deák tevé, igénytelen egyszerű polgár létére, kinek kezében sem a megfélemlítés ostora, sem a kegyosztás bőség-szarúja nincs, fellép egy eszmével, mely ellenkezik fajának minden érzelmével, ezredéves történelmének hagyományaival, nemzedékekről nemzedékekre örökségül szállott aspiratióival; ellenkezik magával az anyaföld porával, melybe annyi martyr vére vegyül, az intő szózattal, mely az apák sírjából, az esengéssel, mely a gyermekek bölcsőjéből hangzik; ellenkezik mindennel, a mi egy nemzet lelkében halhatatlan — és ez eszmét nemzetével mégis el tudja fogadtatni, el tudja fogadtatni mind a mellett, hogy az eszme felállításával maga is ellentétbe jő saját multjával, s elrugja saját lábai alul a piedestált, melyen mint általános tisztelet tárgya

állott polgártársai bizodalmában; hogy valaki -- miként Deák tevé — ma tolmácsa legyen a nemzet eszének, szivének, mint ő a 61-ki felirással volt; s miután a nemzet ezt egyetlen hanggá összeolvadt hálával, hódolattal fogadta, s ő annak holnap ellenkezőjét állítsa fel, mint Deák 67-ben tevé, s ezt a nemzettel mégis el tudja fogadtatni, elfogadtatni mint üdvöt azt, a miben nemzedékről-nemzedékre negyedfél századon át mindég kárhozatot talált: ah kérem ez oly óriási észerőnek, oly értelmi præpotentiának bizonyítványa, a mely valóban bámulatot kelt.

Az értelmi felsőség *ilynemű* diadalára én nem tudok példát a történelemben.

De ez a csodás diadal még egy más dolognak is revelatiója. Revelatiója annak, hogy a nemzet határtalan bizalommal volt Deák jelleme, becsületessége, önzetlen hazafisága iránt. Most már persze a függetlenség feladása, s az annak nyomán logikai következetességgel felburjánzott közszellemölő institutiók és a «szabad vásár», a hivatalos állás földén emelkedett paloták, szerzett uradalmak, s megsokszorozott milliók csábító példái, és annak szemlélete, hogy a köpenyforgatás cynismusa hatalomra vezet, megrontották a nemzet erkölcseit; ma már a pártfegyelem vak engedelmességének segítségével, melyet az önzés sophismái «alkotmányos dogmává» piperéztek fel, az, a ki hatalomban van, a többséggel mindent elfogadtathat, mindent! Látjuk, a kolomp megszólal, s a nyáj fut borura-derüre a kolomp után. Hanem 1867-ben még nem volt a magyar ily szépen disciplinálva. Ám próbálta volna meg azt a közügyes labdacsot a nemzettel oly ember lenyeletni, a ki felette nem áll a gyanunak, hogy lelkéhez az udvari csábok hozzáférhetnek; megbukott volna okvetlenül. Hanem Deáknak sikerült. Sikerült azért, mert az ő jellemének szeplőtlen tisztaságához a gyanunak még csak árnyéke sem férhetett. Az ész és jellem összhangzata teszen embert nagygyá. S a nagyság imponál. Az emberek imigy okoskodtak: Deák az önzet-

len hazafi csak jót akarhat a hazának, annak hát jónak kell lenni, a mit ő nagy eszével jónak lát — és mentek utána.

Nagy észszel csak nagyot lehet tévedni. Deákon is megesett ez az emberi, s tévedésének következései irtózatosak. De erkölcsi nagysága oszolhatlan nimbussal veszi körül emlékezetét; mert az ő önzetlen becsületességébe vetett nemzeti bizodalmat ő nem csak mindig megérdemelte, hanem diadala után is igazolta.

Hiába barátom! tagadhatlanul szép látvány az, hogy egy szükségtől ugyan ment, az élelmi gondok ellen vagyona által fedezett, de szerény helyzetű egyszerű polgár oly szolgálatot tegyen egy császár-királynak szerencsétlenségében, hogy (bármi legyen is a végeredmény) pillanatilag megmentőjének nevezhető, és a szolgálat után a megmentett császár-király oly koldus szegénynek legyen magát érezni kénytelen a megmentő egyszerű polgárral szemben, miszerint a fejedelmi kegyosztás egész tárházában semmije se legyen, a mivel hálája jeléül az egyszerű polgárt csak meg is kinálni merhesse — bizony szép látvány ez tagadhatlanul.

Hiszen tudom én, hogy a nagy jellemek fészke az arany középszerűség; ennek lélektani okai vannak. És azt is tudom, hogy önöknek soraiban, sőt azonkívül is vannak, kiknek meggyőződése nem eladó, sőt olyanokat is tudok, kik nem hogy a szerény egyszerűséggel be nem érnék, de még (és ez a jellemesség igazi próbaköve) az inséget is (a mivel Deáknak soha sem kellett megküzdenie) vidoran türik a nélkül, hogy a keserves nyomás miatt magukat áruba bocsátani csak kisértetbe is jönnének.

Hanem eladónak, vagy a csábok bárminemével elszédíthetőnek nem lenni, egy dolog, s olyannak lenni, hogy még «post factum» se merhessen valakit sem nemzet, sem király valami jutalommal életében csak meg is kinálni — ez más dolog.

Deák szerencsés ember volt, hogy neki alkalma nyilt e republicánus erényt monarchiában revelálhatni. Ha

becsületes ember irigyelhetne valamit, ezt a szerencsét irigyelhetné. Oly ritkán nyílik ily alkalom. De mi büszkék lehetünk rá, hogy e romlott korban fajunknak jutott e manifestatio dicsősége; a democratikus elvnek e diadala, mely koronás főknek is imponál.

És én megvallom Önnek, én nem tartozom azok közé, kik ama koszorukban, s könnycseppben, melyekkel a Habsburg fejedelmi pár Deák ravatalának adózott, számítást, politikai sakkhuzást keresnek. Dolgoknál, melyek a kedély birodalmába vágnak, nem szeretek játékszíni szereplést látni. Hiszen a dolog nagyon egyszerű, az erkölcsi szegénységnek bámulatos szegénysége volt volna, egy koronáért még egy koszorút s könnycseppet sem adni annak ravatalára, a kivel szemben, míg élt, a kegyosztás királyi hatalmát koldus szegénynek tapasztalák. De ha kegyelet dolgában számításokról szólhatnánk, azt mondanám: «Was kein Verstand der Verständigen sieht, das übt in Einfalt ein kindlich Gemüth». A királyné megtett mindent, a mi tőle, a koronás nőtől kitelhetett. Becsülöm érte. Megmutatta, hogy női tapintata ösztönszerüleg jobb tanácsot sugalt neki, mint sugaltak férjének tanácsosai — az ügyetlenek. Ennek semmi áron sem kellett volna Deák temetéséről elmaradnia. Az a szárnysegéd-surrogálás . . . . . baklövés volt. Hiszen ennyit Victor Emanuel még Gino Capponinak is megtett. Pedig ez neki nem adott koronát.

Különben én azt hiszem, hogy Önök mindenkép csak vesztettek Deák halálával. Jobb szeretek egy önérzetes vezért ellenfélnek, ki bár fatális művének exigentiái által magát sokszor feszélyezve érezte is, de tartott becsületére, mint egy tábort, melynek összetartó kapcsa nem meggyőződés. Aztán ő még betegen is genirozta kissé a reactiót. Féltek rosszalásától. Tartottak tőle, hogy túlfeszítik a húrt, türelme szakadhat, s egyszer csak felviteti magát betegen a házba, mint az öreg Chatam, hogy megmondja nekik: «Ez már csak mégsem járja.» És ha majd a quóta-kérdés előkerül s

talán királyi arbitragera kerül, Deák nagyon fog hiányozni a nemzetnek.

Általában én azt hiszem, hogy a kinél, mint Deáknál, az ész és jellem összhangzata annyira megvan, hogy még tévedéseivel is imponálhat korának, annak elhunyta űrt hagy maga után, melyet ismét csak nagy alkalmi idők tölthetnek be.

Hanem Deák nemes jellemével kapcsolatban van egy dolog, a mely felett csodálkozom, egy másik, a mi boszszant, s egy harmadik, a mi elszomorít.

Csodálkozom a felett, hogy Deák a függetlenség ösztönét, melyre mint ember annyi becset helyezett, hogy semmiért a világon fel nem áldozná, mint polgár a hazára nem vitte át. Ez csodálatos lélektani ellentmondás.

Bosszant az, hogy mert Deáktól nagy tévedése mellett sem tagadhatta meg senki azt, hogy önzetlen, becsületes hazafi maradt, hát a legcynicusabb apostasiák is arrogálni merik azt a pretensiót, hogy önzetlen, becsületes hazafiságnak tartassanak.

Elszomorít pedig az, hogy Deák szeplőtlen becsületessége nem csak nem gyakorolt sem vonzó, sem visszatartó hatást korának erkölcseire, de sőt azt lehet mondani, hogy az Ő alkotása, a 67-diki mű a depravatió Pandora-szelenczéjét nyitotta rá a nemzetre. Üzérkedési láz, ragály hullott ki belőle a közéletre, s a telhetetlen sáskák, a vérszopó nadályok egész serege. Undorító egy látvány volt. S a vezér jellemének e hatástalansága az őt követőkre egészen megzavarná államtudományi psychologiámat, ha nem tudnám, hogy az institutiók mennyire visszahatnak az erkölcsökre. De mert ez a hatás törvény, és törvény az is, hogy viszont az erkölcsök visszahatnak az institutiókra, én egy oly vitiosus körbe látom terelve a nemzetet, mely jövendője felett kétségbe ejt.

Deák szerencsés ember volt. Őt a hosszas betegség testi kínjai megmentették lelki szenvedéstől, hogy realizálhassa elméjében a hatást egész terjedelmében, me-

lyet az általa jó hiszemmel ültetett Upasz-fa már is gyakorolt a jelenre, mely a jövőnek méhe. Ő azon hittel halt meg, hogy hazánknak jövendőt biztosított. Ily hittel halni meg, nagy áldás. Én azon aggodalommal halok meg, hogy a mit Deák tiszta jó lélekkel, de szörnyen tévedve alkotott, egy örvény, melybe e nemzet bele vész. És a fatalitás logikája annyira hajthatatlan, az Eumenidák boszuja annyira kérlelhetetlen, hogy én a számba vehetetlen véletlenen kívűl ez örvényből nem látok szabadulást.

Mert eltiport nemzet ujjá születhetik, de öngyilkos nemzetre nincs feltámadás. Ily aggodalommal halni meg, keserves átok. Nekem ez látszik kimérve osztályrészemül.

Nem opportunus Deák sirjánál részemről ez elmélkedés édes barátom — bizony nem az!

A halál mysteriosus kaszájának e suhintása azt súgta fülembe: «Memento! most rajtad a sor.»

És én azt súgtam vissza a suttogónak: «All right», készen vagyok.

Hát bizony igaz, rajtam a sor. Abból, a mit hajdan vieille gardenak neveztek hazánkban, már csak igen kevesen maradtunk hátra Deák után. Még a botokud is megszámlálhatna, a ki pedig csak ötig tud számlálni. És a hátra maradt kevesek közt, az unghi öreg Bernáth Zsigmondot kivéve, én a legöregebb. S hozzá már is csak egy élő szobor, a megtagadott multnak tragikus emléke egy sivatagon, — és semmi más.

Hiszen jó, én készen vagyok. El is megyek helyemre, Genuába, szép csendesen, minden zaj nélkül, úgy hogy még szomszédom is alig tudja meg. És biztosíthatom önt, hogy «the Carth will continue to roll round and round nevertheless» és szűk családi körömön túl senkinek sem fog fájni miattam. Ez vigasztalás; tudni, hogy senkinek nem okoz az ember fájdalmat.

Ime túlkésőn veszem észre, hogy nagyon is hosszura nyult a fenszóval elgondolkozás.

Egy kéréssel végzem. Vegyen ön kérem időt magá-

nak, az idezárt cupressus funebris ágacskát, a feltámadás jelképét nevemben letenni Deák sírkápolnájának küszöbére, egyedül, zajtalanul, szép csendesen. A szél el fogja kapni, vagy a járó-kelők eltapossák. «Never mind.»

Ha az a cosmicus imponderabile, amaz infinitesimalis részecske a «meus agitat molem, et magno se corpore miscet»-ből, mely a physikai rokonság törvényei szerint testünkben összegyült, hogy azt élő, gondolkozó öntudatos lénynyé potensirozza; ha mondom, ez a durva anyagnak elemeire szétbomlása után is megtartja personalitását (a mit az én tudományom nem mond lehetetlennek, minthogy az ős elemnek felbomlania nem lehet) és ha van kapocs a két lét között (a mit óhajtani természetes, bár hinni nehéz), az, a mit egykor Deák Ferencznek hivtak, meg fogja érteni, hogy mit izen én tőlem ő neki az a cziprus-ág. Fogadja szives üdvözletemet.

Maradok igaz barátja, *Kossuth Lajos.*

HERMAN OTTÓNAK.

Collegno al Baraccone, 1877 márczius 22.

Tisztelt Uram! Nagyrabecsült Barátom!

Figyelemmel olvastam, s meg is fontoltam mind az erdélyi mezőség eloláhosodásáról írt czikkét, mind becses levelét, melylyel amannak kefelevonatát kisérte. Olvastam a következett szóváltást is.

S tudja-e Ön, mi sejtelmeket keltettek föl bennem a mondhatlanúl szomorú revelatiók?

Azt, hogy Erdélyt nemzeti tekintetben a legkomolyabb veszély fenyegeti.

És miért? Azért, mert Kolozsvárt s a székelyeket

kivéve, mintha az erdélyi magyar népnél a *faji önérzet* veszendőben volna!

Ön azon discerucus éleslátással, mely kutatásainál mindig kitünik, bonczolja levelében az okokat, melyek e veszendőséget előidézték.

Én bizonyosan nem vagyok az, a ki csak egy hajszálnyit is le akarnék faragni azon bűnrovásról, melyet Ön a rendszer terhére ír. Sőt agyam szédeleg, s egész valóm felháborodik, a mint magamnak e rendszerről *minden irányban* számot adok.

Hanem mégis azt mondom: az a rendszer igen is nagyon elmérgesítette az elnemzetlenedés nyavalyáját, de csak azért mérgesíthette el ennyire, mert az erdélyi magyarság *természetében* nem találkozott *reactióval* a méreg hatása ellen.

Nincs az az erőszak, nincs az a combinált ármány, nincs az a környezet a világon, mely a nép ezernyi ezreit nemzetiségéből ki birja vetkőztetni, ha a nép faji önérzetnek, nem mondom magasabb öntudatával, hanem csak állati ösztönével is bír.

A nép ezreiről szólok. Magában Hunyadmegyében 15 ezerre teszik az eloláhosodottak számát. Mert a hol a szám kicsiny, úgy hogy a más nyelvű néppel a «keresztezés» kikerülhetetlen, az egészen más, de a mióta a népvándorlás leülepedésével, a nyugati római birodalom szerte bomlott romjai felett keletkezett új nemzetiségi alakulások túl estek a forrás processusán, tudtommal nincs arra példa, hogy valahol a nép ezernyi ezrei, akár a környezet befolyása miatt, akár mostoha kormányzat, elhanyagoltatás, vagy akár nyomás miatt is nemzetiségükből kivetkőztek volna.

Sok adatot idézhetnék ez állításom igazolására, de elég (mert minden tekintetben appositus adat) a moldvai, s bukovinai magyar falvakra hivatkoznom. Ezek *nemzetiségi tekintetben* még ellenségesebb «rendszer» alatt élnek, s nem egy nemzedék rövid időszakán át, sokkal inkább magukra vannak hagyatva támasztalanúl és körül özönölve az oláhság által és elszigetelve a ma-

gyar világgal való érintkezéstől; természetesen tudnak is oláhul, azt gondolom, mind, de azért nem oláhosodtak el, nem felejtették el saját nyelvüket, nem vetkőztek ki nemzetiségükből, magyarok maradtak, mert megvolt bennük a faji önérzet ösztöne, ez feltartotta nemzetiségüket minden ellenséges viszonyok daczára, mert föltartotta nyelvüket *a családi életben, a házi tűzhely körül,* mely a nemzetiség vára, szentélye.

Ezért írtam én azt Szathmáry és György uraknak válaszolva, hogy az erdélyi magyarság eloláhosodása egy oly tünemény, mely zavarba hozza fogalmaimat a népélet psychologiája s fajunk nemzeti jelleme felől.

Ön megütközött e felett és azt mondja nekem: a bajnak nem a nép az oka; a nép áldozatúl esik annak a kérlelhetetlen természeti törvénynek, miszerint a legszebb pávagalamb is Columba liviává lesz, ha elhanyagoltatik.

Minthogy Darwinra hivatkozik Ön, megjegyzem, hogy azon naturalistáknak, a kik állítják, hogy «our domestic varieties, when nun wild revers in character to their original Stock,» Darwin azt mondja: «there would be great difficulty in proving this.» Én ezt nem mondom. Még kevésbbé mondom azt, a mit II. Károlynak mondott egy udvaroncza, midőn Károly azt a kérdést vetette fel környezetének: mi az oka, hogy a döglött hal nehezebb, mint az eleven? A dolgot ki így, ki amúgy magyarázta, míg végre az udvarocz mondá: «May it please Your Majesty. I doubt the fact» és Károly azt felelte: «So do I my good man.» Én ezt nem mondom, mert magam is tapasztaltam, mind állatoknál, mind növényeknél a vissza durvulást, csakhogy minden gond, minden észszerű cultura daczára tapasztaltam. Kertemben bizonyosan nem elhanyagolás következtében durvult vissza egy Pinus aléessé, s egy Donicera quercifolia L. flexuosává, még pedig nem is nemzedékeikben, hanem maga a törzsnövény. Hát biz én nem veszem tagadásba a Columba livia törvényét, hanem csak azt mondom, hogy nem tartom azt alkal-

mazhatónak a fönforgó esetre, mert ha az elhanyagolt pávagalamb Columba liviává lesz, ezzel csak azon elvnek hódol, melyet Darwin ekként fejez ki: «Reversion to aucestral characters.» Hát én azt tökéletesen fel birnám fogni, ha a hunyadmegyei s mezőségi magyarság ezrei az elhanyagoltatás folytán reversáltak volna a mongol-typus azon ősi jellegeihez, melyekkel elődeink birtak, midőn Közép-Ázsia sivatagjain nyargalászva, a nyereg alá tették a húst, «sülni»: de azt semmi elhanyagoltatásból nem tudom kimagyarázni, hogy a magyarság nem egy isolált csoportocskája, hanem annyi ezrei oláhhá «revertáljanak», mert ez csakugyan nem columba liviai «aucestral charactere» a magyar pávagalambnak.

A miket Ön felhoz, mindaz súlyosította a bajt, de nem kútforrása a bajnak. A kútforrás az, hogy az a magyarság ott nem bír faji önérzettel.

Ez nagyon szomorító nézpont, mert a bajnak csaknem orvosolhatatlan jelleget ad; de ha még lehetséges az orvoslás (minden esetre legfőbb ideje, hogy hozzá lásson nemzetünk), első lépés a helyes diagnozis, mert ha ez el lesz tévesztve, az orvoslás is el leszen.

Én vádolom a rendszert «kérlelhetetlenűl»; tüzes vassal szeretném homlokára sütni a bűn bélyegét minden egyesnek, a kinek e rendszer átkának szétszórásában akár «committendo», akár «ommitendo» része van, de a nép saját bűnét nem szépítgetem, mert a «segíts magadon és Isten is megsegít» elvnek vagyok embere, és a mondó vagyok, hogy sokkal több kilátás nyilnék a sikerre, ha oda iparkodnék hatni, a kinek ott helyben módjában van, hogy szállja meg annak a népnek arczát a szégyenlés pírja saját bűne felett, s pislogjon föl lelke hamujában a nemzeti önérzet szikrája, mintha őt, a minden faji önérzetből kivetkőzettet, mintegy sajnálkozásra méltó szegény ártatlant czirógatjuk, ki saját bűne nélkül csakis a bűnös rendszernek esett áldozatúl, kinek tehát joga van összetett kézzel nézni a repülő sült galambot.

Ön Uram Barátom! egy rettenetes tényt idéz. Említ oly falut, hol a magyarság 1848-ban még 130 füstöt tett, s ez 29 év, tehát jóformán egy nemzedék ideje alatt leszállott 10 füstre.

Ugyan kérem, hát van-e oly átkozott rendszer a föld kerekségén, mely *ily rövid idő alatt* ily rettenetes metamorphosist képes lehessen véghez vinni, ha a népben a faji önérzetnek csak egy parányi szikrája is pislog?

Lehetetlen az.

Hiszen, ha az «iskola» magában præservativa lehetne az elnemzetlenedés epidemiája ellen (*mit én nem hiszek*, erről majd alább), hát 130 füst nem elég arra, hogy egy magyar népiskolája, egy magyar papja, vagy egy magyar mestere legyen? bár szegény, mint szegény az oláh pap, az oláh mester, de magyar. Ha nem volt, azért nem volt, mert nem volt a népben faji önérzet.

Hanem nem ezen eszmerendben van annak a borzasztó metamorphosisnak a kulcsa. Iskola nem léte, pap, ki a templomot magtárnak használja (alkalmasint, mert nem volt kinek papoljon), hét hivatalu «mester» (ki nem tanít, mert nincs, a ki taníttatni kivánjon), ilyen szörnyátalakulást *egy nemzedék idején* elő nem idézhet. Megmondom én láttatlanban, hogy mi idézte azt elő. Az, hogy a 130 füst közül 120 gazdájának örököse oláh leányt vett nőül. S az oláh nő természetesen oláhhá tette 120 háznál a családi életet; oláhul dalolta álomba gyermekét; oláh szóval kisérte anyai csókját, s oláh szóval csalta ki a gyermek ajkáról az első hangrebegést — s az oláh anya gyermekéből természetesen oláh ember lett. A házi tüzhely, s nem az iskola a nemzetiség szentegyháza, s a nő, az anya, annak papnéja, kinek keze alatt a nemzetiség Vesta-tüze ki nem alhatik. Ennek erejével nem birkózhatik meg az iskola, s a hol (helyben maradó népnél) az iskola nyelve a házi tűzhely nyelvével ellentétbe jő, ott okvetlenűl az iskola húzza a rövidebbet. Vett volna az a 130 füst örökös oláh helyett 130 magyar leányt nőül, s a bűnös rendszer minden átka, s minden elhanyagoltatás daczára

most is 130 magyar család lakná azt a szerencsétlen helységet. Ám tegyen próbát annak a helységnek földesura.

Tegyen ki nászajándékul öt tehenet, öt olyan eloláhosodott gazda-ifjú számára, a ki magyar leányt veszen nőül, s meglátja, hogy a felmaradt 10 magyar füstből 15 lesz; és lesz a két hivatalu magyar mesternek kit tanítania, vagy lehet egy magyar kisdedóvodának objectuma, hol aztán a magyar vezetés mellett a 15 magyar füst gyermekeivel játszva, a többi is hall s tanul magyar szót, mit azonban később természetesen elfelejt, ha a családi s társadalmi viszonyok emlékezetét fel nem tartják (épen mint én tökéletesen elfelejtettem a tót szót, mely iskolás gyermek koromban Eperjesen rám ragadt).

De akármiként legyenek is ezek, a baj meg van, s a kérdés az, minő eljárás biztathat siker kilátásával?

Arról meg vagyok győződve, hogy azon át, melyen Szathmáry úrék s a dévai segély-egylet elindultak, az eloláhosodás veszélyében lévő magyarságot nem fogja megmenteni, még kevésbbé fogja a már eloláhosodott községeket visszamagyarosítani.

Ennek a mozgalomnak megvan az a haszna s érdeme, hogy felköltötte a közérdeklődést az ügy iránt.

Hanem az előttem bizonyos, hogy a dévai egylet által czélba vett egyes segélyezések társadalmi eredményre nem vezethetnek. A magyarul tanítandó egyes ifjak később vagy másutt telepednek le, s ez esetben az eloláhosodott községek visszamagyarosításánál számba nem jöhetnek, vagy haza mennek, s ez esetben ők is elfelejtik az iskolában tanult nyelvet, s beszélni fogják családjuk, községük nyelvét . . . . . .

A mi már az Ön saját nézpontját illeti, Ön, úgy látom, a szervezett népnevelést tartja az egyedüli gyógyszernek.

No hiszen a ki akármi incidensből népnevelést említ, olyasmit említ, a mire én mindig ájtatos áment mondok.

Hanem mert in specie nemzetiség föltartásáról, s részben az elvesztett nemzetiségi tér visszaszerzéséről van kérdés, én megvallom, nem hiszem, hogy *ezt a czélt* egyedűl az iskola útján elérni lehessen.

Akármi terv állapítassék is meg e czél elérésére, hogy abból a szervezett népnevelés ki nem hagyható, az magától értetik. Megirtam ezt Szathmáry és György uraknak is, és még azt is, hogy mert a nyelvet a gyermek legkönnyebben játszva tanulja, én (a mint Ön is, a mint közétett replicájából látom) a kisdedóvodákra különös fontosságot helyeznék, ha azt nem gyanítanám, hogy azok a hunyadmegyei elfajzottak, miként nyelvben, úgy szokásaikban is oláhokká lettek, tehát nem falvakba tömörülten, hanem telkeiken szétszórva laknak.

Hanem midőn nyelv és nemzetiség dolgában *egyedüli* præservativumnak vagy épen curativumnak a népnevelés ajánltatik, én azt kérdem, hiszi-e Ön, hogy az a gyermek, ki *csak* az iskolában tanul magyarul, magyarrá lesz, s magyar marad egész életén át, ha a mint az iskolából kilép, a családi életben, a házi tűzhely körül, s később mindennapi foglalkozásai s társas érintkezései közben csak oláh szót hall, s maga is oláhul kénytelen apjához, anyjához szólani, a mint azt már megszokta, a mióta beszélni tud?

Hiszi Ön ezt? Én nem hiszem. Pusztán iskoláztatás által nyelv nem válhatik az élet nyelvévé.

Ne csináljunk magunknak illusiókat. Az iskola értelmet fejt, culturát ad. De a genus «homo» különböző specieseinek ama mysteriosus vonása, melyet nemzetiségnek nevezünk, végre is nagyon független attól, a mit a már beszélő embernél culturának nevezünk. Emlékezzék Ön, hogy a magyar faj úgynevezett legcultusabb osztályai mi készséggel tanultak ki a magyar nyelvből s vetkőztek ki nemzetiségükből, s mi melegen tanulnak bele vissza. Kinek köszönhetjük, hogy nyelvünket, nemzetiségünket el nem sodorta az elnemzetlenedés áramlata? Vég analysisben bizony a népnek, mely nevelés dolgában ugyancsak soványul volt ellátva.

Ha annál nem marad élve a magyar nyelv, miután a palotákban kihalt, biz az akadémiának aligha volt volna mit művelnie.

Ha a farka vesztett katarrhinæk (Lipocercák) azon ivadéka, mely magát embernek nevezi, kivételt igényelhetne maga számára azon isteni világrendszer törvényei alól, a ki Harvey mondása szerint nem specialis akarattal, hanem általános törvényekkel cselekszik, azt mondanám, gonosz egy törvény az: hogy *faji, nemzetiségi* tekintetben a civilisatió nem bir assimiláló erővel, szemben a civilisálatlan fajokkal. A hol találkoznak, amaz ha tömegben nyomul előre, kiirtja ezeket, épen mert nem bírja assimilálni. (Példa: a maorik Ausztráliában, az indusok Észak-Amerikában.) No mi kiirtani az oláhokat Erdélyben nem is akarjuk, de nem is birnók, nagyon sokan vannak; hanem az bizonyos, hogy ellenünkben az ő nemzetiségüknek nem «culturájuk felsőbbsége» ad erőt a magyarság olvasztására (hiszen oly alant állanak a culturában, hogy még papjaik sem mind tudnak irást olvasni). Ott van az Ön által is idézett Kolozs-Monostor. Tán az oláh népnevelés tartotta föl azt a törhetlen ragaszkodást nyelvéhez, nemzetiségéhez, hogy egy árva magyar szót sem sajátított el Kolozsvártól, bár vele úgyszólván összefügg: feltartotta az oláh nő, az oláh anya, az oláh családi élet, az oláh tűzhely.

Az bizonyos, hogy cultura nélkül fajunk számára nincs jövendő. De müveletlenség *nemzetiséget* nem öl meg. *Nemzetet* igen, de *nemzetiséget* nem.

Tehát mert fajunk mint *nemzet* csak a cultura segítségével igérhet magának jövendőt, én azt mondom, fordítsunk minden kitelhető erélyt a magyar faj magyar nevelésére, magyar culturájára. Bizony vegye fontolóra a több mint két millió lelket számító magyar kálvinista felekezet, miszerint a «magyar vallást», mely a magyar nemzetiségnek oly hatalmas támasza lehetne, az erdélyi mezőségen veszni ne hagyja! Hogy ott az «oláh vallásnak» áldozatúl ne essék! Nem ily lélek lakott amaz

ősökben, kik a reformatiónak erős várat építettek hazánkban; s ki tudták vívni a bécsi és linczi kötéseket. Mondom, fordítsunk minden kitelhető erélyt a népnevelésre; de azt ne gondoljuk, hogy ezen *egy* eszközzel vissza magyarosíthatjuk az eloláhosodott atyafiakat. Magyar gyülpontokat kell e végre teremteni, melyek társadalmilag akként hassanak az iskola művére, mint eső s napfény hat az elvetett magra. A családi tűzhelyre, a társadalmi érintkezésre kell gondolni, az anyagi érdekeket kell kapcsolatba hozni a nemzetiségi érdekekkel, s az életet coordinálni az iskolával. Hogy ez mi úton eszközölhető, erre nézve helyről-helyre a körülményektől kell tanácsot kérni. Elméletet generalisálni e dologban nézetem szerint nem lehet.

Ön azt mondja: ez nem lehet egyleti ügy; ez a nemzet ügye. Igen, de a nemzetnek ezt a maga ügyét gyakorlatilag csak egyleti úton lehet fölkarolnia; mert miután István királylyal elműveltették az idegen papok azt, hogy országlati maximává tétették le vele azt a politikai lehetetlenséget, hogy *egynyelvű ország erőtlen ország;* és keresztül vitték, hogy az állam nyelvévé *nem a nemzeti, hanem a latin nyelv* avattassék fel, őseink századokon át elhanyagolták nemzetiségi érdekeinket, midőn azokat általánosítani könnyű volt volna, a nélkül, hogy csak recensussal is találkoznék; e mulasztást *most már* helyre hozni lehetetlen. Arra már gondolni sem lehet, gondolni sem kell, hogy a nemzet akár kormányhatalommal, akár törvénynyel álljon közbe az oláh pap mérges csókja s azon magyarok közé, kik attól a méregtől még csak annyira sem szabadkoznak, mint az ökör a nem mérges béka rokkától. A nemzet csak társadalmilag karolhatja fel ezt az ügyet, tehát egyletileg.

De miszerint felkarolhassa, concrét alakban kell a dolgot elibe terjeszteni. Erre azt gondolom, némi előzetes munka szükséges, melyet csak ügybarát buzgalma teljesíthet. Meghatározni az actió terét, kijelölni, hogy mely helységek vétetnek fel objectumul, ezeknek részletes statisztikáját összeállítani, nem csak népesedési,

hanem gazdászati, kereseti stb. tekintetben is, tisztába jönni az iránt, hogy mik az elemek, melyekre számítani nem lehet, mik az akadályok, melyeket legyőzni kell, mik a szükségek, s mik a helyi viszonyok által indicált segéd-módok. Csak ezen adatok alapján lehet tervet késziteni a specialis teendők felől, melyek helyről-helyre, vagy csoportról-csoportra különbözhetnek. Mindez aztán közzé lenne teendő érdekeltség ébresztésére; s végűl az érdeklődő közönség egy nagy összejövetelre fölhivandó a terv kivitelének szervezése végett.

Nézetem szerint vagy ilyformán kellene eljárni, vagy pedig úgy, hogy valaki darabonkint vegye az ügyet kezébe, azt mondva, minden nagy fenékkerítés nélkül: ime itt van például Tőtör. Itt ez a baj, ez a desideratum, s ez a teendő, és annak eszközlésére hivja fel a közrészvétet, ha ugyan olyan a specialis helyzet, hogy hazafias áldozatra lehet szükség, s nem inkább anyagi érdekekre fektetett vállalkozásra, mit én a legtöbb esetben biztosabbnak is, sikeresebbnek is tartok, annyival inkább, mert egy-egy productiv vállalatnak oly módoni létrehozásából, hogy az a visszamagyarosításra vagy a még fönmaradt magyar elemek megmentésére, s fejlesztésére gyúpontot képezhessen, azon auxiliaris eszközök (óvodák, tanítás, nevelés stb.) mind önként következnének, melyek, a mint a dolog most áll, amúgy indefiniált modorban, adakozások útján szándékoltatnak valósíttatni.

Szóval: jól átgondolt terv szerint kell eljárni, különben tartok tőle, úgy járunk vele, mint a phylloxeraírtással Pancsován. A pénz ki lesz dobva, s a phylloxera megmarad. *Kossuth.*

HERMAN OTTÓNAK.

Collegno al Baraccone, 1877 május 30.

— — — — — — — — — — — —

Nem épen henye kérdés az, hogy hol van tulajdonkép a forrása ennek az eloláhosodási folyamnak.

Miként egyéni, úgy társadalmi betegségeknél is sok mindenféle körülmények contribuálhatnak a baj súlyosbításához, de minden betegségnek van egy nemző oka; s ha a baj eredetét félreismerjük, eltévesztjük az orvoslást; ha csak az aggraváns körülmények hatását iparkodunk ellensúlyozni, de a forrást, melyre a baj eredete visszavezethető, figyelmen kívül hagyjuk, nem fogunk boldogulni.

Én abban az eloláhosodásban organikus betegséget látok. Beteg a szíve annak a népnek. Nem magyar vért tart lüktetésben, azaz, hogy veszendőben van nála a «faji önérzet» (ezalatt természetesen nem leszármazási purismust értek), s mert a dolgot ekként látom, azon nézetben vagyok, hogy csak úgy lehet a dolgon segíteni, ha az eloláhosodott lakosság jobblétére iparkodunk hatni, de oly módon, hogy az a jobblét a kivetkőzött magyar nemzetiség újból felvételével álljon kapcsolatban, miszerint a visszamagyarosított oláh-magyar magát házilag, családilag, társadalmilag mint magyar előnyben érezze oláh szomszédjához képest.

Szóval, annak látom szükségét, hogy mindennél, a mi a veszni indult magyar nemzetiség föltartására s az elveszettnek visszaszerzésére megkísértetik, a nép anyagi érdeke használtassék emeltyűnek.

Én nem hiszem, hogy más úton boldogulni lehessen.

Ön olvasta a *Hunyadi Album* szerkesztőinek felszólítására adott válaszomat: tehát tudja, hogy a szóban forgó feladatnál mi nagy fontosságot helyezek a magyar typusu népnevelésre. Hanem épen mert erre

nagy fontosságot helyezek, elkerülhetetlen szükségesnek látom azt az önérdekkel hozni kapcsolatba, mert akként vagyok meggyőződve, hogy ha ez nem történik a magyar iskolával, mely a családi élettel ellentétben áll, rohamosan hanyatló magyar nemzetiséget feltartani vagy épen az eloláhosodottakat visszamagyarosítani teljes lehetetlenség. A házi tűzhely okvetlenül paralysálni fogja az iskolát.

Hanem tisztába kell jönnünk a «faji önérzet» értelme felől.

Én azt irtam volt Önnek, hogy sem elhanyagoltatás, sem ármány, sem erőszak, sem környezett befolyás nem képes egy nép *«ezernyi ezreit»* nemzetiségükből kivetkőztetni, ha az a nép a «faji önérzetnek» csak ösztönével is bír.

Aláhúztam e szavakat: a nép *«ezernyi ezrei»*, mert a helyből nem mozduló, tehát a «tova mozgás» befolyásától ment nép tömeges elnemzetlenedése egészen más tekintet alá jő, mint az a nagyon természetes tünemény, hogy egyesek magokat életviszonyaik igényeihez alkalmazzák. Ez normális adoptátió. Amaz teljességgel nem az.

Ön azt felelte nekem, hogy állításom ily határozottságban nehéz egy tétel Önnek; s hivatkozik Ön nézetem ellenében saját maga egyéni példájára; a faj önérzetileg is a leghatalmasabb nemzeteknek vegyes elemekből alakulására, az emberiség (Ön szerint) keletről nyugatra tartó áramlatára, mely irtva vegyül, s új egységeket alkot, a miben Ön a «létért küzdelem» tova mozgási törvényét látja, melynek képét a növény, mely magvát nem épen az anyagyökér helyére hullatja, nyujtja, s mely törvény alól nagyban és egészben az ember sincs kivéve.

Érdekkel olvastam e fejtegetéseket. Szeretem nézni, hogy a tények cooramatiója minő causalitási következésekre vezeti az oly analytikus kutatót, a minőt Önben tisztelni szerencsém van. De én azt gondolom, hogy az én állításom csak azért látszott Önnek nehéz

egy tételnek, mert én elmulasztottam megmagyarázni, mit értek «faji önérzet» alatt. Az én hibám, hogy Önnek alkalmat adtam a «faj» szót oly értelemben venni, a minőben azt a természethistóriában használjuk. Én nem ily értelemben vettem azt, hanem mint használni szoktuk, midőn például «latin» fajról beszélünk, ámbár tudjuk, hogy a latin fajnak nevezett nemzetek, mondjuk például az olasz nemzet ereiben annyi sokféle «faj» vére van vegyülve, hogy ha azt faj szerint lehetne cseppekre bontani, ugyancsak homœopathikus adagban találnók föl a latin vért; még tán a spectroscop sem birná constatirozni jelenlétét, pedig az még a 100-dik dilutioban is revelál. A nemzetek vegyes elemekből alakultak, de Európában már rég megalakultak, s alakulásukra egy-egy prædominans vagy keverékes typus ütötte reá a maga pecsétjét, mely typus minden továbbfejlődési, minden módosulási processuson, mint egy alapfonál, végigvonul; e typus szerint mondjuk aztán a nemzetet ilyen vagy amolyan fajnak és beszélünk például angol faji önérzetről, ámbár tudjuk, hogy az angol félben szász, félben normán, «besides several other *halfs*», mint nem épen kifogástalan mathematikai szabatossággal a *Zöld Erin* Faddy-ja szokta mondani.

Hát én, midőn tova nem mozgó *tömegekre* alkalmazva (ezt megint aláhúzom) faji önérzetről szólok, az ősi nyelvhez, ősi nemzeti jelleghez ragaszkodásnak megszokottságát, ösztönszerűségét értem.

No már kérem, ez a ragaszkodás megszokottsága, ösztönszerűsége, daczára mindazon természeti törvényeknek, melyekkel Ön e tárgyat analogiai kapcsolatba hozza, s daczára a legellenségesebb viszonyoknak, még pusztán nemzetiségi typusu néptömeget is megbir óvni az ősi nyelv elfelejtésétől, az ősi jellegből kivetkőzéstől, miként ezt sok mások közt a havasalföldi csángó magyarok példája is igen apposite bizonyítja. Hanem végre is ily esetben ez csak olyan dolog, a mely egyrészt a szívósság, másrészt az assimilatió közti küzdelem mezejére tartozik.

Az erdélyi magyarság eloláhosodása nem ilyen dolog. Ez olyan, mintha azt mondanók, hogy a helyből nem mozduló német népet Németországban, az olaszt Olasz-, a francziát Franczia-, az angolt Angolországban erőszak, ármány, elhanyagolás által, más nyelvű néppel érintkezés folytán nyelvéből, nemzeti jellegéből tömegestől ki lehet vetkőztetni. Lehetetlen ez Uram! lehetetlen! Nincs erre példa a nem *még csak* alakuló, hanem *már megalakult* nemzetek történelmében. Sehol! Soha! Indiától az «Ultima Thuleig» sehol, soha!

Tekintsen Ön arra a szerencsétlen «élő szoborra» amott észak felé. Az emberiségnek kínban, keservben oly iszonyatosan gazdag történelmében nincs irtózatosabb lap, mint az, melyre a lengyel nemzet russificatiójának törekvése irva van. S az a martyr nemzet ott áll védtelenül, egy lábbal az erőszak kínpadján, a másik lábbal a jellem depraváló csábítás és vesztegetés siklóján több mint egy század óta. Egyedüli pajzsa a kiolthatlan nemzeti önérzet. De ezen pajzsról lepattantak és lepattannak az erőszak és ármány minden nyilai. Ah, mert a lengyel nyelv, lengyel nemzeti typus megőrzésének ösztöne nem pusztán szívósság a lengyelnél saját *hazájában*, mint az például a csángó magyaroknál Romániában. Ott van abban a mult minden dicsőségének, minden hibáinak, minden szerencsétlenségének, a jelen minden keservének, a jövő minden reményének érzete, mely a lengyel névhez kötve van. Más rugók vannak az érzelmek terén működésben, mint a physikai mechanismus ama törvényei, melyekre Ön hivatkozik. Ezek öntudatlan működnek amott, az öntudat emeli ki az embert a chemia és mechanika köréből. S az «élő szobor» mellüregében a nemzeti önérzet (mit én «faji önérzetnek» neveztem) minden «irtás», minden «vegyülés», minden «tova mozgás» daczára felkölti nemzedékről nemzedékre a megtörhetlen életerő amaz önbizalmas dallamát: «Jeszcze polska nie zginiela, dokont mi żyeme».

Ilyen a «faji önérzet», midőn valamely oly nemzeti-

ség *tömegéről* van szó, még pedig (erre figyelmet kérek) saját *hazájában*, melynek neve a hazának nevet adott, melynek czége alatt irta be a történelem azt a hazát Európa nemzetcsaládi aranykönyvébe, s melynek szívós ragaszkodása ősi nyelvéhez, ősi jellegéhez egy állam geographiai fogalmának képviselője is, biztosítéka is. Ha a *magyar nép Magyarországon* vetkőzik ki nemzetiségéből, ez egy erkölcsi elmállás tüneménye, mely egészen más eszmerendbe tartozik, mint az, ha a bácskai sváb, az orosházi tót stb. *Magyarországon* magyarrá leszen. Ez csak természetszerű alkalmazkodás, melyet *talán* analogia kapcsolatba hozhatunk a physikai evolutió egyik főtörvényével. De az első egészen más tekintet alá jő. Azt csak a nemzeti önérzet veszendőben léte magyarázhatja.

Én ekként vagyok meggyőződve és ép azért tökéletesen egyetértek Önnel abban, hogy a magyar vér lüktetésének előmozdítására kell hatni erélyesen.

De ha azt hiszi Ön, hogy az erdélyi oláhosodott vagy oláhosodó magyarságnál ezt a lüktetést minden concomitans segédeszközök alkalmazása nélkül magyar tanítók behozatala által eszközölheti: csalatkozik Ön. Ellentétbe állítva a házi tűzhely hatásával, nem az lesz az eredmény, hogy az a magyar tanító megmagyarosítja az eloláhosodott nép oláh gyermekeit, hanem az, hogy a magyar tanító is eloláhosodik. Ha maga nem, hát gyermekei.

Biz az úgy lesz.

Nem mondom én, hogy a magyar tanító nem szükséges. Nagyon is az. Elkerülhetlenül az. Azt sem mondom, hogy ez nem a legelső teendők közé tartozik. Nagyon oda tartozik. Hanem csak azt mondom, hogy parallel vonalba kell ezt a módot másokkal actióba tenni, különben nem lesz sikere. Sok dolog van, a mit csak az iskolamester útján lehet elérni. Áldásos nagyhatalom az. Hazánk jövendőjének kovácsa. De nyelv, de nemzetiség dolgában: a házi tűzhely oltárának papnője, az anya, fölér tíz tanítóval.

Egyébiránt a föladat szorosan gyakorlati természetű, melynél az adott viszonyok adhatnak csak utasítást. A már eloláhosodott községeknél felfogásomat igazolandja a tapasztalás, e felől bizonyos vagyok; de a hol a magyar név még nem veszett ki, csak tesped, csak lüktetőre vár, hogy vidor keringésbe jöjjön: lehet eset, hogy a magyar tanító is segíthet a bajon.

De ép azért kérem Önt, ne mellőzze amúgy könnyedén azt a helyről-helyre intézkedés eszméjét. Hígyen Ön hosszúra nyúlt életem tapasztalásának, nagyon gyakorlatias methodus az. Sokkal többre lehet azzal menni, mint a nagy fenékkerítéssel.

Azt mondja Ön, nem kivihető, mert «nincs, a ki vigye». Ne mondja Ön ezt. «Pulsate et operietur vobis.» Akad, csak keresni kell, könnyebben, mint a nagy fenékkerítéshez. Hiszen ép abban rejlik a társadalmi tevékenység sikerének methodistikája, hogy az ember a helyi érdekeket használja föl emeltyűnek, s a nyers erőknek lökést adjon.

*

És most ne botránkozzék Ön meg merészségemen, ha az eszmelánczolat ösztönénél fogva én a dilettans, Önt, a szaktudóst, a tudomány mezejére követem.

Azon elmélkedési fonál, melylyel Ön a tova mozgási törvénynek e tárgyra alkalmazásához eljutott, megvallom, egyben-másban viszont én nekem «nehéz egy tétel»!

Hogy a jelenkori leghatalmasabb nemzetek vegyes elemekből alakultak, az tény. Ismerem alakulásuk processusát. Számot tudok adni magamnak az elemekről, melyeket Új-Európa nemzeteinek alakulásához egyrészt a szerte dőlt római birodalom romjai s hagyományai, másrészt a barbár áramlat szolgáltattak. Nemcsak a leghatalmasabb nemzetek alakultak vegyes elemekből, hanem mind, még a baszk is, mely itt Európában talán a legősibb, még az is talált már még ősiebb elemeket, melyekkel vegyült, midőn (talán a sülyedő «Atlantis»-ból menekedve) itt helyre telepedett. Még a

németek közt hegemoniára vergődött porosz-német is határozottan szláv eredetű keverék. Biz itt tiszta faj egy sincs. A török janicsárok, kik által Osman és legközelebbi 13 nagy utódja 2000 sátor aljából kevesebb mint két század alatt világreszkettető hatalommá fejlettek, nem török vér voltak.

De én nem gondolom, hogy a vegyes elemekből alakulás ténye causalitási következtetésekre adhasson alapot a fenforgó kérdésben. A vegyes elemek a nemzetek megalakulásának processusához tartoznak. A nem vér, hanem nemzetfaji önérzet pedig a már megalakult nemzeti egyéniség collectiv typusának kifolyása. Ezen typus nincs többé változásnak kitéve. Collectiv alapvonás az, melyet csak az enyészet törülhet el, s mely egészen más eszmerendbe tartozik, mint azon fajta tény, melyre nézve Ön saját egyéniségét például hozza fel.

Hogy Ön, ki német eredetű *magyar polgár,* erős faji önérzetű magyarrá fejlődött hazájában Magyarországban, ebből nem gondoltam azt következtethetőnek, hogy a mily természetes ezen fejlődés, ép úgy a nemzetek vegyes elemekből alakulásának természetes következménye az, hogy az erdélyi *Magyarország saját magyar hazájában tömegestől oláhhá leszen.* Ez nem fejlődés, hanem nemzeti elmállás, melyet csak a (már értelmeztem) faji önérzet hiánya magyarázhat, míg az első eset egyszerű társadalmi adoptatió, melynek impulsusa előtt a genealogikus faj leszármazási emléke háttérbe szorul. A ki Magyarországon mint hazájában él, s ösztönt érez magában hazája typikus collectiv életében osztozni, az, ha csak nem ellensége azon eszmének, hogy Magyarország jövendőre is Magyarország maradjon, természetszerüleg fölveszi hazája történelmi jellegének typusát. Ennek, a mióta a magyar nyelv visszafoglalta a közéletben a latin nyelv által elfoglalva tartott helyet, növekedő számban mutatkoznak jelenségei. S ez másutt is mindenütt így van. Minden állami typusu nemzet folyvást veszen föl magába egyes jövevény elemeket, a nélkül, hogy ez azon nemzetiségnek, melyhez a jöve-

vény *leszármazásilag* tartozott, faji önérzetét hanyatlásnak indultnak mutatná. De ha pl. a franczia nép, a *helyből nem mozduló nép* azért, mert németekkel érintkezik vagy németek által van körülvéve, saját hazájában *tömegestől* németté lenne, ez már bizonyosan a faji önérzet veszendőségét tanusítaná. Szóval a nemzeteknek vegyes elemekből történt alakulása egy dolog; egyeseknek hazájok történelmi typusához alkalmazkodása egy másik dolog; s az erdélyi magyarságnak saját magyar hazájában tömeges eloláhosodása egy harmadik dolog; nincs ezek közt sem causalitási nexus, sem tényi analogia.

Azt, hogy az emberiség áramlata akár csak a földteke északi felén is kérlelhetlenül keletről nyugotra tart, nem gondolom, hogy természeti törvényül lehessen fölállítani. A természet törvényei állandók. Az emberiség keletről nyugotra áramlata pedig nem állandó tünemény. Ha volt (a mint kétségtelenül volt) időszak, midőn ily áramlat létezett Ázsiából Európába, s egy másik, midőn innen Amerikába: amaz rég megszünt, ez szembetünőleg szünőben van. Jelenben positive mondhatjuk, hogy a keletnek nevezett Ázsiát illetőleg az áramlat visszafordult. Most határozottan az európai emberélet reagál kelet felé (muszka terjeszkedés Közép-Ázsiában, angol Indbirodalom, a többi tengerészhatalmak telepei, Japán európaisodása, China mindinkább táguló bevonása az európai áramlatba stb.), sőt az új európai nemzet-társadalom megalakulása óta volt már előbb is áramlat nyugatról keletnek. A keresztes háborúk ideje. Egész két századon át. A mi több, maguknak a mostani európai nemzeteknek megalakulásánál is nem csupán a kelet-nyugati, hanem, s tán még inkább, az észak-déli áramlatnak jutott szerep.

Különben az a keletről nyugatnak áramlat már csak azért sem lehet természeti törvény, mert valamint a mindenségben fent és alant nincs, úgy a mi sphæroid alaku földünkön kelet nincs. Ha China nekünk keletre esik, Californiának nyugatra esik. A kelet csak relativ

fogalom, attól függ, hogy melyik meridianustól számítunk.

Ha pedig azt akarjuk a keleti áramlattal mondani, hogy az emberiség áramlata a föld forgásával ellenkező irányt tart: úgy én megvallom, hogy én ily causalitási kapocshoz sem a mozgás physikai törvényeivel, sem inductióval nem birok jutni.

Földünk forgási iránya a szögsebesség különbségénél fogva törvényt szab a constans légáramlatoknak, s a longitudinális irányu folyók martmosásának, de az emberiség áramlatához szintúgy semmi köze, mint semmi köze ahhoz, hogy Nizza táján a föld *most* emelkedik, Velencze meg sülyed (egy lábat századonként) vagy ahhoz, hogy ama roppant continens, melynek hegycsúcsai s fensíkjai Oceania szigeteit képezik az *emberiség* régiségének, s *praehistorikus civilisatiójának* minden nyomaival elsülyedt; a Himalaya pedig Ázsiában, s az Alpesek Európában ugyanazon egy (a nummulitikus) korszakban a tengerből kiemelkedtek; itt is, amott is lerakván a nummulites exponens héjaiban a palæontologiai okmányokat, melyek kapcsolatban a climatologiával, ellentmondanak amaz, Ázsiát specialis generativ kiváltsággal felruházó mythosnak, mely az emberiség bölcsőjét Ázsiában ringatja.

Ezt azért említem, mert nekem úgy tetszik, hogy az emberiség keletről nyugatra áramlata elméletének — bár öntudatlanul — ama mythos áll háta mögött.

De ezen elméletet nem indokolja a genus homo morphologiája és megczáfolja a történelem.

A morphologiát illetőleg: ama fokozatok, melyek az emberiséget a Homo Caucasicusig egy genussá összekötik, s melyeknek nyomozásánál a haj, a bőrszín, a koponyaalak, s az összehasonlító nyelvtudomány szolgálnak útmutatóul, határozottan a szélrózsa minden iránybani áramlatra mutatnak, úgy, hogy ha valaki a polygenithák iskolájához tartozik, természetesen több góczpontból a tenger és szárazföld elhelyezkedésének fluctuatiója által determinált különféle áramlati irányt

fog vallani; ha pedig monogenista, úgy nem az egy irányba folyamított, hanem a szerte sugárzó áramlatra lesz kénytelen következtetni.

A morphologia ezen útmutatásával tökéletesen összevág a történelem tanusága is. Példa reá az igen sok közül a hun áramlat, mely a Góbi puszta mögül kiindulva, tartott nyugatnak, de tartott délkeletnek is, meghódította Chinát, daczára az ellene épített nagyfalnak. A szélesb értelemben vett mongol áramlat, mely leigázta a mostani orosz birodalom legnagyobb részét, s nyugat felé tartott, irányának fájdalmas emlékét nálunk is hagyta, de kelet felé Chinát hódította meg, s délnek a nagy Mongol-birodalmat alkotá. Az arab áramlat, mely nyugatnak elhatott Spanyolországba, de keletnek meg elhatott India szívébe. A római áramlat, mely a szélrózsa minden irányába tartott. És napjainkban az angol áramlat, mely megtette, a mit Shakspeare Puckja (mid Summer nights dream) Oberonnak ajánlott: «Övet kerített a föld körül», melyen Webster szép mondata szerint: «the monning drum — beat of her power keeps the round with the hours of the day» stb.

Hát biz én nem találom, hogy az emberiség keletről nyugatra áramlata amolyan kérlelhetetlen.

Különben ez csak annyiban függ össze tárgyunkkal, a mennyiben Ön a faji önérzet keletkezésére s hanyatlására nézve azt a törvényt vonja ki belőle, hogy az emberiség Ön szerinti áramlata irtva vegyül, s folytonosan másnemű új egységeket alkot.

Erre tárgyilagos szempontból az a megjegyzésem, hogy Erdélyben az oláhság irtva vegyülése a magyarsággal nem alkot új egységet, hanem egyszerűen oláhosít. Társadalmi biologia szempontjából pedig az érdekes tételről én ekként gondolkozom:

Valamint még a jégkorszak nem tünt le a földszínéről (soha sem is fog, meg van annak a maga astronomico-geologikus cyclusa), most amott a Tűzföld, emitt meg a szelidebb időket látott Grönland van benne; valamint a kjökken möddingek kovaszilánkjai s kőfegy-

verei most is készülnek Új-Zeelandban; valamint a Zürichi-tó czölöpépítményei most is szokásban vannak több helyütt: úgy az is igaz lehet, hogy vannak oly részei a világnak, a hol amaz irtva vegyülés általi új egységalkotás még folyamatban lehet, ámbár még a hol folyamatban van is, ez bizony csak a testalkatra terjed, hybridumok, variatiók jönnek létre, de *ethnologiai új egységek* tudtomra nem igen alakulnak (pedig ez köztünk a kérdés); az irtva vegyülés productuma fölveszi az irtó elem nyelvét, nemzetiségét, több-kevesebb dialectikus módosulással, de *új nemzetiség* alakulásáról nem tudok.

Lehet, hogy történik, de én nem tudom. A creol, a mulatt, a mestiz stb. vérkeverék, de nem új nemzetiségi egység. Az emberiség «par excellence» colonisatora, az angol mennyit irt, mennyit vegyül azon az övön, melylyel a földet körülkeríté, de új ethnologiai egységet sehol sem hozott létre (mint pl. a barbarok invasiója Itáliában létrehozta a lombardot); új államokat hoz létre, melyeknek újak érdekeik, sokszor az övével ellentétesek, de új nemzetiséget nem; és különös, míg az angol nyelvét csak úgy szórja szét a *távolban* mindenütt, mindenfelé, otthon még csak a jersey-i, guernseei francziákat, sőt még csak a walesi keltek *tova nem mozgó* néptömegét sem képes anglizálni, miként az erdélyi oláhság képes az ottani magyarságot oláhizálni. A walesi keltát nem birta az angol cultura absorbeálni, de az erdélyi magyart birja az oláh műveletlenség.

Hanem akármint legyen is amaz új egységalakulás földünk nem tudom melyik távol zugában, annyi bizonyos, hogy Európa ezen processuson túl van; itt elveszhetnek országok, eltünhetnek nemzetek, nemzeti állást foglalhatnak el újra nemzetiséggé sülyedett népek, új geographiai delimitatiók jöhetnek létre nyelv és fajrokonság szerint: de valami új ethnologiai egységek itt többé nem teremhetnek, nem is fognak teremni, míg az egyre tornyosuló társadalmi bajok oly világrázó katastrophába nem törnek ki, mely minden létezőt

összezúz, hogy a romok fölött az európai emberiség újra kezdje, ki tudja milyen új alakulás cyclusát.

Hát én nem gondolom, hogy az irtva vegyülési új egységalakulás akár általános állandó törvény legyen, akár, ha az volna, vezérfonalat nyujthatna az elnemzetlenedés magyarázatához Erdélyben.

Általában nekem úgy látszik, hogy annyi különféle coefficiensek működtek közbe annak, a mit *ethnologiai* értelemben fajnak nevezünk, úgy megalakításánál, mint collectiv egységgé tömörítésénél; s hely, idő és viszonyok szerint oly különböző eredménynyel a különféle népcsaládok ama typikus vonásainak megállandósításánál, melynek «nemzeti jellem» a neve, miszerint én a nemzetiségi eszmét sem a szívósság, sem az elmállás phasisánál nem gondolom a generalizálásra alkalmatosnak. Itt a nemzeti jellem különbsége oly differencirozó hatály, mely generalizálást nem enged. Ennek a különbségnek előidézésében bizonyosan része van a természeti viszonyoknak, de egészben véve az mégis inkább történelmi productum. Ép azért én azt se gondolom, hogy a szerves élet physikai evolutiójának részben már megállapított, részben még csak hypothetikus érvényű törvényeit e tárgyra alkalmazni lehessen. Még a hol analogia is látszik fönforogni, az a vizsgálatnál hamar cserben hagy.

Így például a «Struggle for existence» törvénynél, melyet Ön a magvát hullató növény tova mozgásáról az emberiség tova mozgására is alkalmaz.

Először is nem tekinthetem azt Struggle for existence-féle tüneménynek, hogy a növény nem az anyagyökér helyére hullatja magvát, hanem kissé tovább. A magtermő ág többnyire kissé küllebb áll, hát a magnak is kissé küllebb kell esni a nehézkedés törvénye szerint. Ha nem áll küllebb, hát a mag sem megyen tovább, kell, hogy a szél kapja föl, mint a Gráczba lehullt szentjánoskenyérmagot e napokban vagy a madár ejtse ki csőrjéből. A Momondica elaterium még rúg egyet is a magván, azért biz ez sem Struggle for existence

tünemény. Én nem gondolom, hogy a növényélet azon tüneményeihez, melyeket akár a chemia, akár a mechanica megfejthet, a létérti küzdelem törvényének köze legyen.

Aztán ha lenne is, nem olyan kép ez, mely analogiát szolgáltathatna az emberiség tova mozgásának képéhez. Először, mert emitt spontaneitás forog fenn, amott nem. Másodszor mert a növény nem teremt magának megélhetési anyagot, abból kell élnie, a mit a természet terített asztalánál készen talál, hát itt bár öntudatlanul, de szükségszerüleg létérti küzdelemnek kell kifejlődni. Még állat sem teremt, legfölebb gyüjt. De az ember az teremt. Egy ember, egy nemzet jólléte nem áll szükségszerüleg útjában egy más ember, egy más nemzet jóllétének. Egy hatalmas differencirozó vonás. Ha van nemzet (Ön is ismer ilyet), melynek sorsa «fejetni egy másik által», ez nem természeti kényszerűség, hanem «kormányzati atyáskodás». Harmadszor azért nincs analogia, mert az emberiség tova mozgásánál nem mindig a «Struggle for existence» a mozgató erő. Kevés tova mozgás volt olyan, mely a fontosságban s az emberiség jövendőjére kihatásban Amerika *legutóbbi* fölfedezésével mérkőzhetnék, s az bizony nem a létérti küzdelem műve volt. A «pilgrim fathers» nem azért úsztak át az Oceánon, mintha Angliában nem tudtak volna megélni ; elmentek a jólétből az ismeretlen nyomorba, csak azért, hogy szabadon imádkozhassanak. Oly motivum, melyre a szerves élet physikai törvényei nem nyujtanak analogiát. A francziák nem azért mozogtak tova Algirba, mintha otthon nem fértek volna el, mint nem fér el a méhraj az anyaköpüben (hiszen alig szaporodnak a jó emberek), hanem azért, mert az algiri bey a franczia consult pofon vágta — és így tovább.

Szóval akármely oldalról is nézzem a dolgot, én mindig azon eredményre jutok, hogy egészen különböző hatályok, s egészen különböző eredmények vannak actióban, egyrészt a szerves élet physikai evolutiója, másrészt a nemzet-társadalmi biologia terén.

Szerintem a kettő az eszmék két egészen különböző rendjébe tartozik.

Bocsánatot kérek ezen unalmas, s Önnek írva merőben deplacirozott szószaporításért. Azt akartam indokolni, hogy nem gondolok az erdélyi eloláhosodásnál semmi oly kérlelhetlen természeti törvényt fenforogni, minélfogva aláírhatnám Önnek azon nézetét, hogy itt valamely oly általános mozgási törvény volna működésben, melynek «rideg közvetlen hatása és következményei megakaszthatlanok».

A culturát illetőleg e tárgyu előbbi két levelemből már ismeri Ön nézetemet. A magyar typusu cultura a magyar nemzet állami jövendőjére néve határozottan életkérdés. De helyből nem mozduló tömegeknél a nemzetiségi szivósság nem culturától függ. Ezer lapon bizonyítja ezt a világtörténelem. Maga az erdélyi eset is bizonyítvány. Bizony nem a cultura teszi ott az oláh nemzetiséget oly szívóssá, hogy még olvasztja is a magyarságot.

Hogy «egy adott ősnép helyébe beszármazott jövevény nemzet vagy kiirtja, legalább absorbeálja az ősnépet, vagy ha ereje csak mulandó, ha hanyatlásnak indul, asssimilálódik az ősnéphez, osztozván annak jellegfejtő természeti viszonyaiban», ez megint olyan thesis, mely a «nemzetalakulás» stádiumához tartozik, de a fönforgó esetnél nem talál. Mi már ezredéve vagyunk az európai viszonyokhoz alkalmazkodva megalakult magyar nemzet Európában, és sem nem irtottuk az ősnépet, sem nem assimilálódtunk, s így bizonyosan nem ama thesis nyujt kulcsot ahhoz, hogy nemzeti létünk tizedik századában üssön ki rajtunk az assimilálódás betegsége oly rohamosan, miként Ön azt Erdély mezőségéről oly drastice rajzolta.

Annak határozottan ellene kell mondanom, hogy a mi hanyatlásunk «egyszerüen tehetetlenség a kor vívmányaival szemben; elmaradottság, mely nem képes megélni a modern institutiókkal». Ennek ellene mond ezredéves fennállásunk történelme, melynek minden

lapja a mellett bizonyit, hogy a magyar nemzet rendkívüli fogékonysággal bír a kor vívmányaihoz simulni, simult is mindig, ha útját nem állották. Maga azon egy tény, hogy negyedfél század óta minden, a mit erőszak, ármány, s idegen érdekek praepotentiája kigondolhatott, el lett ellenünk követve, úgy szellemi mint anyagi elpusztításunkra, és mégis nemcsak «él nemzet e hazán», de a német határtól kelet felé a magyar intellectualis cultura minden többi népeké fölött kimagaslik és jelenben is minden ellenséges viszonyok daczára pezsgésben van; maga ezen egy tény is bizony megczáfolja a tehetetlenségi imputatiót. Elmaradtunk, igaz, de elmaradottságunkat annak róni föl, «hogy nem tudunk megélni a modern institutiókkal». Ah! Kérem! ne hunyjunk szemet a történelem előtt; akarjunk emlékezni; ne mondjuk bűnnek a szenvedést. Ugyan hol vannak azok a «modern institutiók, melyekkel megélni nem tudunk?» — Én látok hazugságot, látok közgazdászati osztrák jármot, látok nyakunkba akasztott koldusiszákot és látok jellem depraváló corruptiót kormányrendszerré potencirozva. Ezek a «modern institutiók», melyeket látok. Bár ne tudnánk velök megélni. Az a baj, hogy tudunk.

Azok az amerikai zsirhordók a szegedi piaczon sokat, igen sokat magyaráznak; de azt az egyet bizony nem magyarázzák, hogy a magyar puszta tehetetlenségből még «tehetetlenebb» oláhhá, tóttá legyen.

Hogy Erdélyben az «oláh pásztorélet, primitiv gazdálkodás, dologtalanság, fatalismus» gyakorolhasson az ottani magyarra *oláhosító* hatást, azt nem értem, mert azért éppen nem kellett oláhhá lenni, hogy pásztoréletet élhessen primitiv gazdálkodást üzhessen, dologtalanul lophassa a napot, s fatalistává kövesedjék, ha hajlama volt reá. Ezt magyarnak maradva is mind megtehette.

Végül, azt sem gondolom, hogy a fensíkszerü geographiai helyzetnek Erdélyben elválasztó befolyása lehessen a magyar népjellegre. Én ugy tudom, hogy a

hegyközi, a fensíki lakosok a legszívósabb jellegűek mindenütt a világon.

Hát biz az én nézetem szerint mind nem ez magyarázza az eloláhosodást Erdélyben. A fajönérzet veszendőbe menése magyarázza.

Igen, de hát ezt mi magyarázza? nem terem ez sem spontane a generatióval, mint a subagallér. Hát mi magyarázza?

Az asszony magyarázza. Az oláh feleség. Az oláh anya.

— — — — — — — — — — nuptias
primum inquina vere, et genus, et domos
Hoc fonte derivata Clades.

Az ó-testamentomi Ruth azt mondá az ő anyósának: a te néped leszen az én népem, a te Istened az én Istenem.

Az erdélyi eloláhosodott magyar ezt nem mondta, hanem megtette. «Il n'a pas dit le mot mais il a fait la chose» (ennek a versnek históriája van «qui ne sent pa la rose»).

És vőnek maguknak a magyar ember fiai oláh leányzókat feleségül; és feleségeik népe lőn az ő népük; és feleségeik Istene az ő Istenük.

Annyi az egész. Az oláh anya aztán bevégezte, a mit az oláh feleség megkezdett.

A kútfő indicálja az orvoslást. Én azon a helységen kezdeném, mely 48 óta rohamosan eloláhosodott, de még tíz magyar házhelye van. Pár ezer forint nászajándékkal, a jövő farsangon egy napra szabott esküvőnél 12 pár közt ünnepélyesen kiosztva; és egy magyar családos magyar néptanítóval visszamagyarositanám azt a helységet. Én így kezdeném. Ce n'est que le premier pas qui conte. A példa csodásan hat.

Berekesztésül magam igazolására megjegyzem, miként én igen jól tudom, hogy az erdélyi magyar nem revertálhatott az ősi mongol typusra — Erdélyben. Erre csak azért hivatkoztam, mert Ön az esetet a pávagalamb columba liviává visszadurvulásával hozta analo-

giába, a mi természetesen a «reversion to aucestral characters» törvényre utal. Ezért mondottam, hogy ha ilyen az eset, hát az ősmongol typusra visszadurvulást érteni tudnám, de az eloláhosodást nem, mert ez nem «reversion to aucentral characters». *Kossuth.*

HELFY IGNÁCZNAK.

Collegno (al Baraccone), 1878 julius 28-án.

Kedves Barátom! A közös-ügyes párt mindkét felekezete azt veti önök programmjának ellene, hogy valósítása lehetetlen.

E nézet elterjedése akadály önök utjában, az tagadhatatlan. Mert hiába, nem minden ember olyan mint az a franczia tiszt, a ki I. Napoleon egy rendeletét e szavakkal fogadta: «Sire, ha lehetséges, már meg van, ha lehetetlen meg lesz». – Hát vegyük kissé szemügyre ez akadályt.

Önök programmjukkal azon alapon állanak, melyen az uralkodóház országlása nyugoszik. Ez alapon kívül a dynastiának nincs jogállása Magyarországon.

Az 1790-iki 13. t.-cz. ekként szól: «Ő felsége világosan elismeri és vallja, hogy ámbár a trónöröklési jog Magyarországon ugyanazon személyt illeti, a kit az elválaszthatlanul s eloszthatlanul együtt birtoklandó többi országokban és tartományokban illet, mindazonáltal Magyarország szabad ország, egész kormányzati rendszerében független; saját alkotmánynyal és önállással biró és semmi más országnak vagy nemzetnek nem kötelezett».

Ez az önök programmja. Önök mellett szól a nemzeti létjog, a történelmi jog, a szerződési jog.

Nem gondolom, hogy lehessen nemzet, melynek

önállási, függetlenségi joga erősebb alapokon nyugodhatnék, mint nemzetünké.

És ez erős alapu jognak még azon előnye is megvan, hogy senki jogát nem sérti, a világon senki érdekébe nem ütközik; az európai történelem logikai fejlődésével tökéletes összhangban áll, sőt annak észszerü postulatumát képezi.

És a nemzet, mely ily jogalappal bír, milliókból áll. — És e milliók életképessége mellett egy ezredév tanuskodik.

Nohát én először is azt felelem az állított lehetetlenségre, hogy csak egyetlen egy dolog van a világon, a mi egy ily nemzet ily jogának valósítását lehetetlenné teheti. Ez az egy dolog az: *ha azt a nemzet maga lehetetlennek tartja.*

Szentségtörést követ el, a ki lehetetlenséget hirdet. A nemzet pedig öngyilkosságot művel, ha azt elhiszi.

Minden nemzetnek lehet jövendője, csak annnak nem, a mely azt lehetetlennek tartja.

A lehetetlenség hite erélysorvasztó, akaratgyilkos betegség, melynek a vége: halál. Az ily nemzet számára hiában fordul a sors kereke. Neki nincs horogja, melybe a szerencse beléakadhasson. Azt nem is kell megölni, mert élve is halott; s halottal az élet változó viszonyai nem számolnak; míg a nemzet, a mely hiszen, még ha halottnak látszik is, él; s hitével kényszeríti a történelmet, hogy őt számba vegye.

Tekintsünk Olaszországra. Mik azon akadályok, melyek a magyar nemzet, erős jogalapon, olyan függetlenségének, a mivel önök beérik, utjában állhatnak, azon akadályokhoz képest, melyek a positiv jogalapra nem is hivatkozhatott olasz egységnek utjában állottak még ezelőtt csak husz évvel is.

És mi ma Olaszország!

És mi az a varázshatalom, mely azzá tette, a mivé lett? Az, hogy ez a szó «lehetetlen» az olasz hazafiság szótárában soha nem létezett. Soha! a sorsnak semmi

csapása alatt. Ők nem lapultak el az akadályok előtt, hát az akadályok simultak el, törhetlen hitük, hajthatatlan akaratuk előtt, melyet sem elcsüggeszteni, sem megkérlelni nem lehetett. Mindig lehetségesnek tartották, hogy olasz kérdés legyen. Tehát lett. S a történelem kényszerülve volt azt felkarolni. Ez nyujt kulcsot ahhoz a különös jelenethez, hogy még akkor is ők nyerték meg a hadjáratot, mikor a csatákat elvesztették.

Magyar kérdés soha sem lesz a történelem előtt, ha azt maga a nemzet lehetetlennek tartja, s a jogfeladást, melyet egy boldogtalan perczben minden tekintetben indokolatlan abberratiója nyakába hárított, oly bevégzett ténynek tekinti, melytől a jog alapjára visszatéríteni lehetetlenség.

Hát én azt mondom a kicsinyhitüeknek: a nemzetek religiójában a függetlenség a szentlélek, mely elevenít. Ne vétkezzetek a szentlélek ellen! Meg vagyon írva, hogy minden más bűn megbocsátathatik, de ez az egy nem. Ennek a büntetése nemzeti elkárhozás. Ne vigyétek nemzetünket kisértetbe, hogy oly bünbe essék, melyet a világ birája, a történelem soha sem hagyott és soha sem hagyand büntetlenűl.

Ez az első feleletem.

*

De menjünk tovább.

Nagy európai válság állott be tőszomszédunkban.

Nincs a józan észnek oly faja e kerek földön, a mely ugy láthassa a dolgokat, hogy ez a válság le lett gombolyítva a berlini congressuson. Nem is lehetett, nem is lett.

Hát én szeretném figyelmeztetni nemzetemet, fontolja meg, hogy e válságos problema végmegoldásánál a történelem egészen másképp lenne kénytelen számolni azon Magyarországgal, a mely eltökélt akaratot mutat arra, hogy önczél legyen, mint a miként számolhat oly Magyarországgal, a mely ezt maga is lehetet-

lennek tartja — s belenyugszik abba, hogy őt «vigye» az, a mit Ausztriának neveznek, de a miről rég ki van mondva, hogy az nem is állam, csak kormány.

Mit csináljon a történelem logikája egy ily Magyarországgal? Észre sem veszi, ha utjában nem áll; elsepri, ha utjában áll.

Gondolom, nem szükséges bizonyítgatnom: hogy adottnak véve fel az uralkodó-közösséget hazánk és Ausztria közt, Magyarország mint állam, mint önczéliasságra törekvő politikai tényező, csak az önök programmjának, a personál uniónak alapján foglalhat állást, a forrási processusnál, a mely megindult.

Ha Magyarország mint önczéliasságra törekvő nemzet-egyén áll a világ előtt, mint oly politikai nemzettest, a melynek elhatározott akarata visszakövetelni az önálló államélet minden attributumait, melyekre ugy történelmi, mint törvényi és szerződési alappal bir; visszakövetelni azért, mert csak ezen alapon eszközölhető az, hogy Magyarország kormánya oly politikát kövessen, mely a magyar nemzet létérdekének megfelel: az ily Magyarországról mindenki tudja a világon, hogy az nem akarhat foglalni, nem akarhat terjeszkedni, nem akarhat *annectálgatni,* mert az nemcsak nem áll érdekében, de sőt létérdekével ellenkezik.

Az ily Magyarországot semmi szomszéd nép nem fogja soha szabadsága, függetlensége akadályának tekinteni, s az orosz ármány — akár mit is csináljon különben — azt a csalétket soha sem fogja közöttük hintegethetni, hogy jobb, ha az orosz karjaiba vetik magukat, mert különben annak lehetnek kitéve, hogy a török birodalom felbomlásával őket Magyarország foglalhatja el. Ezt az önállásra törekvő Magyarország felől senki sem hiszi. A szabadságra törekvés keleti szomszédunkban nem mai dolog. És én positive mondhatom, hogy egy önálló Magyarországot a keleten soha senki nem tekintette szabadsága akadályának, sőt postulatumának, garantiájának tekintette. Még Szerbia is. Nagyon tanulságos adataim vannak erre Mihály her-

czegnek és Szerbia legjelesebb államférfiának, Garaschaninnak idejéből.

De ha Magyarország nem csak közösügyes viszonyban áll azzal az Ausztriával, a mely csak «kormány», hanem még maga is pláne lehetetlennek nyilatkoztatja azt, hogy önálló államjogi alapra visszatérhessen ebből a szerencsétlen közös-ügyes viszonyból, mely az önálló magyar politikát absolute lehetetlenné teszi: ekkor a dolog egészen másképen áll.

A közös-ügyes alapon álló Magyarország nem mint önczél, hanem mint azon hatalom erőforrása áll a történelem logikája előtt, a mely hatalom «nem állam, csak kormány» és Ausztriának neveztetik. Ezen hatalom felől pedig Európa széltiben-hosszában még a verebek is csiripolják, hogy terjeszkedni akar, foglalni akar, hogy compensatiókat a szenvedett veszteségekért a keleten keres. Lehet ezt desavouirozni (bár még csak ezt sem igen hallottuk), de a tagadásnak hitelt senki sem ad. S meg kell vallani, miként sem azon tény, hogy «gróf Andrássy minden kérdésben ahoz a Bismarckhoz fordul», a ki «Ausztriát» már évek óta keletre ösztökéli, sem különösen Bosznia-Herczegovina megszállása ugyancsak nem alkalmas arra, hogy a terjeszkedés felől világszerte táplált véleményt eloszlassa.

A krimi háboru kezdetén Ausztria megszállván Moldva-Oláhországot (miszerint utját vágja a szövetségeseknek, nehogy a török által a Dunánál megvert oroszt arra felé űzhessék, a merre gyönge oldala: Lengyelország fekszik) egyszersmind ajánlkozott Szerbiát is megszállani. Ekkor a szerb kormány egy tiltakozó körjegyzéket menesztett az európai hatalmakhoz, (az angol kékkönyvekben olvastam) s abban kijelentette, hogy ez esetben az orosz karjaiba veti magát (ezt fogja tenni most Bosznia is), mert ők azt a telhetetlen, önző nagyravágyó hatalmat, melynek neve: Ausztria, jobban gyülölik, mint magát az ördögöt.

Ez így van most is az *egész keleten;* s másként az annexionalis feltevéseknél fogva nem is lehet. *És ebben*

a gyülöletben Magyarországot a közös-ügyes rendszerhez ragaszkodás osztályossá teszi.

Magyarország közös-ügyessége egy valóságos kincsbánya az orosz részére, melyet a panszlavismus érdekében kiaknázhat s ki is aknáz. «Jőjjetek karjaim közzé szláv testvérek, különben martalékul estek Ausztriának». Ez a «*mot d'ordre*» az orosz agitatiónál keleten. És rettenetesen hat.

Annálfogva a dolog így áll: ha Magyarország önczéliassságra törekvő állást foglal el a világ előtt, nem csak magára lehetségessé teszi, hogy a multba már vissza nem terelhető keleti válság vég megoldásánál vele a történelem mint önczéllal számoljon, hanem arra is utat nyit, hogy a válság népszabadsággal végződhessék, mely barátságos jó egyetértés, s kölcsönös biztonság forrásává lehet köztünk és keleti szomszédaink közt. Ellenben ha Magyarország maga is lehetetlennek tartja, hogy önállását vissza szerezhesse, s elháríthatatlan kényszerűségnek vallja a közös-ügyességet azon Ausztriával, mely annexionalis aspiratiók hirében áll: szomszédunkban csak a panszlavismus lehetséges.

Én tehát azt mondom, hogy még ha közel sikerre nem lehetne is kilátás, még akkor is valóságos életforrás volna hazánk jövendőjére nézve, ha a nemzet épen most a függetlenségi álláspont mellett nyilatkoznék.

Olyan dolog ez Uram barátom, melyről a szó szoros értelmében el lehet mondani, hogy «*selbst das Streben ist schon Zweck*». (Már a törekvés is czél.)

És ez a második feleletem a lehetetlenségre.

*

De ha még tovább megyek és azt állítom, hogyha a közelgő választások a közös-ügyes rendszer elleni tiltakozásnak oly dagadó árját állítanák a hatalom szemei elé, mely semmi kétséget nem hagyna fenn az iránt, hogy a közös-ügyes kisérlet határozottan megbukott a

magyar nemzet érzelmeiben, még kilátás is volna arra, hogy az önök programmja közel időben valósulni fog.

Mondom ezt nemcsak azért, mert tökéletesen igaz az, a mit épen a közös-ügyes felekezetek közlönyeiben olvastam, hogy még egy második ily kiegyezési krisist a monarchia ki nem állna, hanem mondom különösen azért, mert oly fenyegetőnek látom a külügyi helyzetet hazánkra is, Ausztriára is, de különösen a Habsburg dynastiára, hogy ennek saját biztonsága érdekében magának kellene most feltalálni a personális uniót, ha már adva nem volna a jog, a történelem, s azon szerződések által, melyek uralkodást adtak neki Magyarországon.

A felett, úgy hiszem, az egész világ tisztában van magával, hogy azon hatalom közt, melyet újabb időben Ausztria-Magyarországnak szoktak nevezni és Oroszország közt az élet-halálharcz kikerülhetetlen.

E harcz kikerülhetetlensége az orosz hatalom természetében leli magyarázatát.

Az orosz birodalom rémületes kiterjedésű határai közé annyi tömérdek ellentétek zagyvaléka van összecsomoszolva, hogy az a birodalom csak kényuralommal tartható együtt. Kényuralom pedig magát csak hatalom-fitogtatással tarthatja fenn. Innen a folytonos terjeszkedés, mely egész történelmén mint egy változhatlan gondolat végig vonul. Ez nem függ személyektől. Akár egy nyugtalan fennhéjázó Miklós, akár egy tunya véralkatú Sándor ül a czári trónuson, az a helyzeten nem változtat. Ez ép olyan aggressivvá lesz, helyzete kényszerűségének nyomása alatt, mint a minő amaz volt. Az orosz autocratia az egyetlen hatalom a világon, melynek szótárában e szó: «elég» nem létezhetik. Mert annak terjeszkedni vagy bukni kell.

A kit akár a sors, akár saját vigyázatlansága arra kárhoztatott, hogy az autocratorilag kormányzott Oroszország szomszédjává legyen, annak e soha meg nem állapodható politikai Ahasverussal élet-halál harczot kell vívni. Ez kikerülhetetlen. Nem ok nélkül

irta Mária Terézia Erzsébet czárnőnek ama nevezetes szavakat: «Barátnéja felségednek igen, de akaratommal soha szomszédja». (Mit meinem Wollen niemals Nachbarin.)

Hanem mégis szomszédjává lett: a porosz-orosz «kölcsönös biztosító-társulat» ép úgy bele vitte a verembe akkor, mint ma az Andrássyakat. Amazok beleegyeztek Lengyelországnak felkonczolásába, emezek beleegyeztek abba, hogy a török birodalom az utolsó Paleologok sorsára reducáltassék.

Amazok beleegyeztek abba, hogy az orosz elrabolja Lengyelország legnagyobb részét, s növekedett hatalma súlyával mint már tőszomszéd reá nehezedjék Ausztriára. Emezek beleegyeztek abba, hogy az orosz győzelmesen végig lobogtassa a török birodalmon a panszlavizmus zászlóját, s hogy a hatalmi befolyással, mely e győzelemhez, mint a vas a mágneshez, hozzá tapad, magának a Habsburgok monarchiája ellen hadállást (étape) készítsen kívül, robbantó aknákat belől. Amazok azzal akartak a bajon segíteni, hogy megosztoztak a prédán. Emezek diplomatikai lepecsélésekkel, és — Boszniával; mely utóbbi annyira hasonlít a prédábani osztozkodáshoz, mint tizenkilencz az egy hiján húszhoz.

Szándokomban van külön tüzetesen taglalás alá venni a követett külügyi politikát, különösen azért — mert gr. Andrássy a delegatióban, Tisza Kálmán úr Debreczenben a mentegetődzés ösztöne által annyira hagyták magokat ragadtatni, hogy a legfonákabb színben tüntették fel a magyar nemzet által követett politikai irányt; a mit szó nélkül hagyni nemcsak azért nem tanácsos, mert állításaik történelmi falsumok, hanem azért is, mert ha nem rectificáltatnak, a szomszéd népekkeli barátságos viszonyt compromittálhatnák.

Hanem e helyen csak az oroszszali élet-halál harcz bizonyosságáról szólván, melynek veszélye azon napon született, a melyen hazánk külbiztonságának, Európa szabadságának kipótolhatlan védbástyája: Lengyelország leromboltatott — emlékezetembe tolakodnak

Mária Teréziának ihletett lélekkel irott szavai, melyekkel az osztozkodási bűnhöz nehéz szívvel beleegyezését adta.

«Placet; weil so viele grosse und gelehrte Männer es wollen, wenn ich aber schon längst todt bin, *wird man erfahren, was aus dieser Verletzung an allem was bisher heilig und gerecht war, hervorgehen wird.*

Ezeket irta — és gyászsejtelmek által kinoztatva, sírva borult lengyel udvarhölgyének, Wielopolszka grófnőnek nyakába, kit később, midőn boldogtalan hazája hős fiait elszóródni látta a föld hátán, mint egy második Izraelt, a honleányi bú öngyilkossá tett.

Politikában a jós tehetség nem boszorkányság, csak józan ész, mely a tények logikájával számot vet.

Mária Terézia a tapintat azon biztosságával, mely a nők kiváló sajátja, számot vetett.

És — — «was ist hervorgegangen»?

Az, hogy az oroszszali élet-halál harcz kikerülhetlen kényszerűsége a Habsburgok monarchiájának ajtaján kopogtat. És pedig kopogtat azon pánszláv zászló rúdjával, melyet Európa vaksága, de különösen a bécsi cabinet bámulatos inprovidentiája a szláv világ előtt győzelmesen lobogtatni megengedett.

És e zászlórúdnak kopogása e szavakkal kiált bele a közel jövendőbe: *«Rüste dich zum letzten fürchterlichen Kampf, Haus Oesterreich!»*

Végtelenül csodálkozom, hogy akadhatott ember a világon — ha csakugyan akadt — a ki csak egy perczig is azon illusióban ringatta magát, hogy a berlini congressus fészket csinálhat gr. Andrássy képzelődése barna verebeinek, a ki azt vallotta politikája czéljának, hogy *«a diplomatikai tárgyalások eredménye béke legyen, nem pedig oly állapot, mely újabb bonyodalmakat hord méhében».*

No hiszen ezzel szépen vagyunk! Még csak oly állapotot sem voltak Berlinben képesek összetákolni, hogy a legközelebb érdeklett osztrák-magyar monarchia hadi budgetje csak egy krajczárral is, hadseregi lét-

száma csak egy emberrel is leszállíttathassék; miszerint a vérig sajtolt népek, bárha csak egy pár évre is, kissé könnyebben lélekzhessenek. Ellenkezőleg: megszaporították a hadi költségeket, s elűzték a munkáskezeket a búzaaratástól — Boszniába, hogy ott gyűlöletet arassanak.

És ezt «békének nevezik». Uram bocsáss!

A diplomatikai tárgyalások eredménye nem hogy béke volna — *ezt* a világon senki sem hiszi, — de még csak nem is fegyverszünet, kivéve az oroszt. Ennek igenis fegyverszünet. S mert neki az, hát nekünk «*Galgenfrist*», melynek egyedüli gyakorlati eredménye az, hogy az orosz időt nyer a lefolyt háborút kiheverni. A mint ez meglesz, s a boszniai occupatiónak kimaradhatlan hatása a keleti népekre a tért jó panszlavosan előkészítette: a «Galgenfrist»-nek vége lesz. A háboru meg lesz okvetlenül, s a mit a congressusnak köszönhetni fogunk, annyibúl áll, hogy a háboru akkor lesz meg, mikor Oroszország lesz az erősebb, s a körülmények neki lesznek kedvezők. S e «Galgenfrist» a szt.-pétervári (tagadhatlanul nagyon ügyes) diplomatia számára még azon előnyt is megszerezte, hogy úgy s addig keverhesse a kártyákat, miszerint egyenkint vehesse kapóra azon két ellenfelet, kiknek egyike itt Európában, a másika Ázsiában útjában áll, s kiket most a helyzet kényszerűségénél fogva együtt találandott, ha a berlini congressus fel nem menti őt azon eshetőség alól, hogy «*hatalma Európa szabadságának ártalmatlan arányokra szállíttassék le*». (Lord John Russel szavai: 1854.)

Lord Clarendon már ezelőtt 26 évvel megmondotta: «Egyetlen egy mód van Európát biztonságba helyezni Oroszország ellen. Úgy kell elmetszeni karmait, hogy többé meg ne nőhessenek, különben még ragadozóbb lesz, mint előbb volt».

Hogy mennyire alapos volt ezen felfogás, megmutatta a lefolyt háboru.

A berlini congressus (hála a porosz-orosz «kölcsö-

nős biztosító társasági» viszonynak, melyről más alkalommal fogok szólani) «megnövesztett karmakkal» hozta ki az oroszt e háborúból.

Foglalt Ázsiában. Foglalt Európában. El volt szorítva a Dunától, most közelébe visszatolakodott. Eddig a Duna akadály volt útjában, mert jobb partján ott volt a török hős karjával és váraival; most azt a partot nyitva tartja számára a bolgár, kit ő hozott létre, s ki az övé. Eddig a Fekete-tenger nyugoti partja zárva volt előtte; most nyitva van. Eddig Bulgária oly csatatér volt, melyen seregei rakásra hullottak, mint a rét füve a kaszás előtt (még a lefolyt háborúban is az orosz *egyetlenegy ütközetet* sem nyert meg Bulgáriában, *egyetlenegyet* sem!), most Bulgária az orosznak biztos stratégiai básis, kész főhadi szállás. S a mi mindennél több, úgy áll a szlávok előtt, mint a panszlavizmus vezére, a szláv ügy Messiása, és zászlajának győzelmi nimbusáról szétáradozik az orosz hatalmi befolyás magnetismusa — Turócz-Szt.-Mártonig, Prágáig.

No hát kérdem én, ha a párisi congressus (1856), mely megnyesegette az orosz karmait, nem volt képes elhárítani rólunk Európáról az orosz agressiv természet újabb terjeszkedési merényletét, lehet-e ember a világon, a ki józan észszel állíthassa, hogy a berlini congressus, mely az orosz karmaknak ily rémületes megnövekedését sanctionálta, «békét» adott a világnak, nem pedig oly állapotot, mely «*újabb bonyodalmakat hord méhében*».

«*Rüste dich zum letzten fürchterlichen Kampf, Haus Oesterreich!*»

A háboru az oroszszal kikerülhetlen. Nemcsak kikerülhetlen, hanem oly távlatban is áll, hogy a Habsburg háznak, ha élni akar, sürgős családi érdekében áll, fontolóra venni, hogy minő belszervezet mellett nézhet legbiztosabban e veszélynek eléje.

*

És e kérdés komoly megfontolása oly tekintetekhez vezet, melyek — ha még az észszerűség nincs végkép számüzve a politikából — lehetetlen, hogy önök programmjának közel valósítását kilátásba ne helyezzék.

Ujra az ököljog korát éljük Európában. S ezt is fogjuk élni mindaddig, míg Francziaország republicánus intézményeivel, melyek a hódítási velleitásokat korunkban szükségszerűleg kizárják, újra fel nem küzdi magát azon magaslatra, melyre az emberi nem progressivitásának érdekében a történelem logikája által hivatva van. S az ököljog korát fogjuk élni, míg Lengyelország helyreállításával Európában a rend, a szabadság, a civilisatió biztonságba nem helyeztetik. Mire nézve jól esik lelkemnek visszaemlékezni, hogy Lengyelország helyreállításának becse oly hatalmas erővel felkényszeríti magát az észre, hogy az iránt a bécsi congressuson maga Metternich tett indítványt, s Ferencz császár egyenes megbizásából késznek nyilatkozott a helyreállításhoz Galicziával hozzájárulni. A már akkor is fennállott porosz-orosz «kölcsönös biztosító társaság» akkori magatartása szolgáltatott alkalmat Talleyrandnak ama látnoki szemmel irott jelentésre, melyben megirta kormányának, hogy *«jövendőben a porosz* (a Hohenzollern ház) *az oroszra* (a Holstein-Gottoup-Romanoff házra) *fog támaszkodni, hogy Németországban terjeszkedhessék, s viszont támogatni fogja az oroszt az ottomán birodalom elleni vállalatában».* Mintha csak tegnap irta volna. A porosz király ma már német császár, s a berlini congressuson Bismarck herczeg elnökölt, a ki nemcsak német birodalmi kanczellár, hanem a Hohenzollern ház ministere is, sőt főképen az. És gróf Andrássy «minden kérdésben ő hozzá fordul». Aztán csodálkozzunk, hogy az került ki Berlinből, a mi kikerült.

Igen, az ököljog korát éljük. Hát ne beszéljünk jogról. Ennek nincs a börzén kelete. Maradjunk az érdeknél. Ennek tán van.

Minő belszervezettel nézhet legbiztosabban a Habsburg-ház a kikerülhetlen élet-halál harcznak elibe?

A birodalmi egységesítést megpróbálta. Az enyészet szélére jutott vele. Általában minden állandó veszteség, minden megaláztatás, mely valaha érte, — pedig sok érte — olyan időkbe esik, midőn a «birodalmi egység» eszméje garázdálkodott. Volt egységes hadsereg, s kisült a csatatéren, hogy az nem lehet «organismus», csak «mechanismus» lehet, melyet ép úgy megvertek a most uralkodó fejedelem alatt, mint József császár idejében. Megpróbálták rideg absolutismussal, megpróbálták Reichsrath-tal, s abban ott ültek horvátok, erdélyi szászok, oláhok, és mit tudom én, ki minden. Bukás lett a vége.

Hozzájárul e tekintethez, hogy a magyart itt-ott furcsa helyekre is lehet vinni, de «Reichsrathba» — soha.

A bukás aztán elvitte az experimentáló bölcsességet a dualismusba. Önök dolga megmutatni, hogy ez mivé tette Magyarországot. És, nehogy azt vessék szememre, hogy úgy teszek, mint Jób, «szólok az én lelkemnek fájdalmában, panaszolkodom az én szivemnek keserűségében», hidegen, szárazon csak azon tényre utalok, hogy *«a dualismus legkártékonyabb hatása a két államfél népeinek fokozódó keseredettségében nyilatkozik»*. Ez a kép nem Barracconéban készült. Bécsben készült. Ott villik egy új «Mene, Tekel, Upharzin» gyanánt a bécsi Reichsrath falain. És ég, lobogó lánggal ég a magyar nép szivében. Lehet «parancsszóra» megszavazni a kiegyezést a «fellelhetlen kamarákban» itt is, amott is. De a kiegyezés nincs meg a népek közt sem itt, sem amott. Nem is lesz soha a közös-ügyes alapon. Lehetetlen, hogy legyen. Közös-ügyes viszony: kutya-macska-viszony.

Én nem gondolom, hogy a Habsburg-ház jól számít, ha ezzel a kutya-macska viszonynyal megyen a kikerülhetlen élet-halál harcznak elibe! Domus in se ipsam divisa desolabitur.

Az önök programmja — a personalis unio — egészen más képet mutat.

E mellett szól először a jog. S a jogalap mégis csak erős alap az erkölcsi világ rendében. A ki erre épít, nem futóhomokra épít. Nincs biztosabb kapocs a népek s az uralkodók között, mint a jog tisztelete.

Mellette szól azon tapasztalás, hogy a personal unio alapján a Habsburg dynastia nemcsak rémületes csapások alul ujult erővel felemelkedett, hanem oly veszélyekkel is meg birt küzdeni, melyek lételét enyészettel fenyegették. Míg a birodalmi egységesítés neki erő helyett gyengeséget adott, s bukásról bukásra vitte.

Mellette szól az, hogy a barátságos jó egyetértés Ausztria és Magyarország közt egy uralkodó mellett csak a személyes unió alapján lehetséges; mert ez mind a két félnek szabadságot hagy fel háztartását akként berendezni, a mint legjobbnak látja, s jóllétén, boldogságán keble istenének sugallata szerint munkálkodni.

Mellette szól az, hogy a personal uniónak az osztrák birodalomban is nagy pártja van, Magyarországon pedig ez közelismerés szerint minden magyar érzelmű szívben visszhangot kelt, s még azok is, a kik nem sorakoznak e zászló alá, nem azért nem teszik, mintha diadalát nem óhajtanák, hanem csak azért, mert nincsenek annyi bizalommal a hatalom iránt, miszerint elhinnék, hogy engedni fogna a nemzet óhajtásának, ha az e zászló mellett nyilatkoznék. Nem egészséges állapot az, midőn egy alkotmányos életet élőnek mondott nemzet lelkében ily kétely, ily bizalmatlanság ver gyökeret egy alkotmányosnak mondott hatalom iránt.

Mellette szól az, hogy a magyar nagy dolgokra képes, ha fellelkesedik (beszél a történelem!), de hogy fellelkesedhessék, arra az kell, hogy magát önczélnak érezhesse. A kor, melyet élünk, nagyon positiv kor. Számolni szokott, mérleget von a «követel» és «tartozik» közt, s a közös-ügyes mérlegvonás resultansa átkozottan nem lelkesítő.

És végre mellette szól az, hogy az egész Habsburg monarchiában Magyarország mégis csak a legtömörebb erő, s a magyar az egyedüli, mely kifelé semmerre nem

gravitál. Bizony-bizony mondom, nem jó politika elkedvetleníteni egy ily nemzetet. Loyalis maradhat elkedvetlenítése mellett is, de jelleme elmállik, s még legjobb esetben is legföllebb közömbössé leszen a sors iránt. E közömbösség pedig oly *«clitallas dum portem meas»* állapot, a melylyel minden megtörténhetik, még az is, hogy teljesedjék Deák Ferencznek a 40-iki országgyűlésen mondott eme megdöbbentő szava: *«Urat cserélni könnyű»*.

Ennyit akartam arra a lehetetlenségre megjegyezni.

Arany azt kérdi Buda halálában: «Vajjon egy lóra két nyerget teszünk-e?»

Tisztelettel legyen mondva: a közös-ügyes nyereg bizony két nyereg.

A nemzet most leszámolhat az egyik nyereggel.

A nemzet lássa, hogy mit cselekszik.

Üdvözlöm önt *Kossuth.*

ELŐSZÓ «IRATAIM» I. KÖTETÉHEZ.

Kifejezhetlen érzelem-vihar dulta lelkemet, midőn a világosi fegyverletétel hontalanná tett.

Nincs szó, mely arról fogalmat adhatna.

Leborultam hazám földjére, mielőtt határán átlépnék; — zokogva nyomtam reá a fiui szeretet búcsucsókját; — egy csipetnyi port vettem belőle magamhoz; — még egy lépés, és — — — — ugy valék, mint a tört hajó roncsa, melyet a szélvész kidob a homokra egy sivatagon.*

Egy török főtiszt «Alláh»-t emlitve üdvözölt barát-

* Kevéssel azután, hogy hontalanná lettem, az európai sajtóban egész körutat tett egy búcsu-szózat nemzetemhez nevemben. Az költött szózat. Én sem azt, sem mást nem irtam.

ságosan ; — elvezetett a fekhelyhez, melyet isten szabad ege alatt számomra készittetett barátságosan, és — — — kardomat kérte ; lesütött szemmel, mintha szégyenlené, hogy török magyart lefegyverez.

Lekötöttem, átnyujtottam szótlanul, könynyel szemembem, és ő, jó nyugalmat kivánva, magamra hagyott bánatommal.

Nyugalom és hontalanság!

Ha tudott-e a hitrege Ádámja nyugodni, midőn mögötte, a kitaszitott mögött, Éden kertjének kapuja becsapódott, mivelhogy a jó és gonosz tudása fájának gyümölcséből evett!

Én is ettem abból a gyümölcsből és felismertem a jót s a gonoszt ; és felemeltem kezemet a jónak védelmére a gonosz ellen. A gonosz győzött, és én hazámból — az én Édenemből — kitaszittattam.

Ott álltam tompa merengésben a nem magyar Duna partján, melynek habjaiba — amonnan felülről — a magyar nemzet könyeiből ég felé szállott vizpára csapadéka vegyült, s kis távolságban tőlem rohant tova a Vaskapu sziklatorlaszán keresztül, zúgva, morogva, mintha szitkozódnék a meg nem érdemlett végzet ellen.

Én hallgattam e zúgást, mely keblem viharával összefolyt ; belebámultam a méltatlanul meghiusult honfiremények semmiségébe ; és arczomon öntudatlanul a kifejezhetlen fájdalom könyzápora ömlött alá.

Minden volt e könyzáporban, a mi a hazafi szivének fáj ; minden ! csak egy nem ! a reménytelenség nem ; a kétségbeesés hazám jövője felett nem.

Úgy tetszett nekem, — még akkor, a fájdalom első lázrohamában is úgy tetszett nekem, mintha az ég csillagainak fényszikrázatából könyeim fátyolán keresztül egy sugár lövellene felém, mely azt hirdeti borult lelkemnek, hogy nemzetem szenvedni fog ugyan, irtózatosat fog szenvedni, mert bosszuja rettenetes a féktelen uralomvágynak, mely a megaláztatás porából nem maga tehetségével emelkedik fel ; hát szenvedni fog nemzetem irtózatosat, *de nem hal bele* !

Ez akkor az érzelmek lázában csak amolyan sugalom volt, mely átvillan a sziven a nélkül, hogy a gondolkozó agy idegcsövein keresztül venné az utját; olyas valami, mint az, a mit a könyörület istene szokott lövelleni a szenvedők lelkébe, hogy meg ne őrüljön a bú miatt.

Később a török nagylelküen megvédte életemet és hontalan társaim életét. Megvédte, nem veszély nélkül magára nézve. A győzelmében elbizakodott két szomszéd hatalmasság háboruval fenyegette, ha ki nem ad. S midőn a helyzet már oly fenyegető szint öltött, hogy a szultán tanácsosai nem vélnék kiadatásunkat kikerülhetni, ha csak a menekvők török vallásra nem térnek át, s ez által török alattvalókká nem lesznek, Abdul Medsid szultán felemelkedett üléséből a Divánban, s kezeit égre emelve, ünnepélyesen ezeket mondá: «Alláh hatalmas. Bizom oltalmában. De ha vesznem kell, veszszek becsülettel. Azt a gyalázatot nem hozom nevemre, hogy megsértettem a vendégjogot, hogy kiszolgáltattam ellenségeik bosszujának a szerencsétleneket, kik nálam oltalmat kerestenek. Akarom, hogy meg is találják. Jőjjön, a minek jőni kell. Én nem adom ki. Igy akarom. Igy legyen. Gondoskodjatok a védelemről.»

És nem adott ki. Háboru nem lett belőle. De lett számunkra letartóztatási fogság a távol Ázsiában. Igy látta jónak a dolgot közölni az európai diplomatia.

És mi ott, távol magányban gondolkoztunk hazánk multja, jelene, jövendője felett. És én végigtaglalva elmémben 1848—49-ki szabadságharczunk keletkezését, jellemét, lefolyását és az okok kutfejét, melyek a bukást lehetővé tették, minél inkább számot vetettem a a helyzettel, minél inkább számba vettem nemzetem életerejének úgy történelmi, mint lélektani elemeit, annál inkább megerősödtem azon meggyőződésben, hogy a hit és remény, mely amott a Duna partján, a hontalanság fájdalmának első rohama közben lelkemen átvillant, a higgadt megfontolásban csak megerősitést találhat.

Nemzetem nem halhat meg a szenvedések alatt, melyek reá mérettek. A magyar kérdésnek történelmi alapja is van, jogi alapja is van, földleirati, népességi, politikai, számtani alapja is van; s e kérdés Európa szabadságának, Európa súlyegyenének érdekeivel kapcsolatos. Ily kérdések belekiáltanak a világtörténelem logikájába. E kiáltást ideig-óráig az erőszak elfojthatja, de a kérdést ki nem törülheti az események számlakönyvéből, hová azt a történelem beirta. — E kérdés helyet fog magának követelni Európa függő kérdései közt mindaddig, mig vagy jog és igazság szerint meg nem oldatik, vagy a nemzet róla maga le nem mond.

Igy gondolkoztam én, s igy gondolkozott az összes magyar emigratió. Bármi viszályok keseritették is a már magában is keserü hontalan életet; bár elszóródtunk a föld hátán, mint egy második Izrael; bár legtöbbünknek vállait a hazafi-bánat nehéz terhén kívül a becsületes megélhetés bizonytalanságának keresztje is nyomta, a mint tapostuk a nyomoruság vátozatos utjait, idegenek közt idegenek e gondolkozásban mindig, mindenhol, mindannyian egyetértettünk: mint akár barátilag összetartva, akár barátságtalanul szertehuzva egyetértünk abban, hogy a magyar emigratióra számkivetésében a rendületlen hazafiság tevékenységének szent kötelessége vár.

Élő tiltakozást kell képeznie a magyar haza állami életének eltiprása ellen Isten és világ előtt.

Szólania kell a némaságra kárhoztatott, cselekednie a bilincsre vert nemzet helyett, a bilincsre vert nemzet javára.

Fennen kell lobogtatni a zászlót, melyet «névtelen félisteneinknek» honszeretettől izmosult karjai enyészhetlen dicsfénynyel vettek körül, — s melynek bukása gyászoló megdöbbenést keltett a világ népeinél.

Fenn kell tartania a magyar kérdést a világtörténelem azon kérdései közt, melyek annak elméletétől megoldást követelnek, az erkölcsi világrendet kormányzó örök törvények örök igazsága szerint.

Jelképeznie kell a magyar nemzet politikai vallásának ama hitágazatát, hogy ha a hármas hegy országunk czimerében mártirok vérével áztatott Golgothává lett is 49-ben, mint volt már többször ezelőtt: a kereszt, mely e Golgothán emelkedik, most nem sir fejfája, hanem a feltámadás jelvénye.

Hirdetnie kell hitét nemzete független jövendőjében, miszerint a világ is hígyen benne, s mert hiszen, a magyar nemzetet számba is vegye.

S mig ernyedetlen tevékenység által a bátoritás delejfolyamát önti haza felé, hogy a nemzet el ne csüggedjen a szenvedések alatt, meg kell magában a magyar nemzet jog- és természetszerü aspiratióit testesitenie, és kapcsot képeznie ezek közt és a világesemények közt.

Nem mondhatom, hogy a magyar emigratió «házi élete» egészen ment volt azon gyarlóságoktól, melyekkel a számüzetések történelmében mindenhol, minden időben találkozunk. Emberek vagyunk, s az ember gyarló teremtés. És annak a szabályszerütlen társadalomnak, mely a «számüzöttek nemzetének» lett elnevezve, kényszerü ziláltsága nagyon kevéssé alkalmas az emberi gyarlóságot féken tartani.

De a számkivetettség aprólékos nyomoruságai csak amolyan tünékeny buborékok, melyek a történelem lapjára maradandó foltot nem nyomnak.

Ellenben azon elismeréssel tartozik a magyar emigratiónak a történelem, hogy a haza iránti hivatásának hiven megfelelt, kötelességeit becsületesen teljesítette.

Sőt állithatom, hogy a magyar emigratió tevékenysége nem volt befolyás nélkül még a viszonyok azon fordulatára sem, melyet otthon uj alkotmányos korszaknak neveznek.

A mi saját személyemet illeti: reám a multaknál fogva fokozatos mértékben hárult a kötelesség, hogy minden erőmből iparkodjam *utat egyengetni* nemzetemnek független állami létének visszaszerezhetése felé,

melyet egy ezredéves mult, az ősök szent hagyománya, az utódok elidegenithetlen öröksége gyanánt szállitott reá.

E szó «útegyengetés» adja meg a keretet azon tevékenységhez, melyet külföldön kifejthettünk. Mi tehetségünket nem becsültük tul. Soha sem ringattuk magunkat azon ábrándos képzeletben, hogy mi szerezhetjük vissza nemzetünk számára a független nemzetek kerek asztalánál azon helyet, melyhez ezredéves történelménél, s az európai közjog egészitő részét képező diplomatiai kötéseknél fogva kétségbevonhatlan joga van. Ezt csak a nemzet maga teheti.

A mi hivatásunk volt oda hatni, hogy ha tenni akarandja, a külviszonyokban oly támaszt találhasson, miszerint — a mennyire emberi számitás biztos lehet — a siker csak saját határozottságától függjön.

E szempontból indulva, én három irányban tartottam kötelességemnek a becsületes igyekezetet.

Az egyik irányt annak tudata szabta elémbe, hogy a kutfő, melyre 49-ben a magyar nemzet óriási erőfeszitésének meghiusulása visszavezethető, az önbizalomban megfogyatkozás volt.

A másikat Európa viszonyainak ismeretéből meritettem, mely vagy egy általános európai rázkódtatás, vagy egyes függő európai kérdések felmerülésénél oly combinatiók lehetőségére mutatott, melyek az érdektalálkozás alapján nemzetünknek a felszabaditás munkáját megkönnyithetik.

A harmadik irányt azon szükség érzete jelölte ki, hogy sikerre még kedvező esélyek felmerülésével is csak ugy lehet kilátás, ha egyrészt czélban és szándokban szolidaritás áll fenn a nemzet s az emigratió között, másrészt pedig a kedvező esélyek a nemzetet készületlenül nem lepik meg.

A mi az elsőt, ama végzetes szerencsétlenséget illeti, melyet az önbizalomban megfogyatkozásnak neveztem: én akként voltam és vagyok meggyőződve, hogy bármi sok összeszivárgás táplálta is azon földalatti folyamot,

mely a nemzet önbizalmának partjait aláásogatta, mindez nem volt volna képes a nemzet közszellemét a reménytelenségig megingatni, ha nemzetünk magát az egész világtól oly kimondhatlan elhagyatottnak nem érezte volna.

Pedig a magyar nemzet ügye távolról sem volt oly reménytelenül elhagyatott, mint szerencsétlen elszigeteltségünkben képzeltük volt.

Mindinkább tért kezdett nyerni az európai kormánykörökben is azon igazság elismerése, hogy a magyarországi események nem tartoznak az addig nem birt népjogok kivivására intézett forradalmi rázkódtatások rovatába, melyek azon időben Európán végigzúgtak. — Be kezdték látni, hogy minálunk nem a nemzet csinált forradalmat az országló hatalom ellen, hanem az országló hatalom, egy oly törvényes állapotnak fegyveres erővel felforgatására, mely diplomatiai kötéseken alapult, s az európai közjog integráns részét, az európai egyensuly egyik tényezőjét képezte.

Mindinkább méltatásra kezdett találni azon körülmény, hogy a magyar nemzet s az uralkodóház közti szerződést is nem a nemzet volt az első, a ki széttépte, hanem az, a ki fegyverrel támadta meg a megvédni tartozott országot, s azt állami lététől megfosztottnak, egyszerű birodalmi tartománynyá lesülyesztettnek nyilatkoztatta ki.

Az orosz interventió felháborodást keltett világszerte. A franczia nemzetgyülésen a «szabadság jövendőjére veszélyesnek» lett határozatilag kijelentve. — Az angol külügyér — bár ügyünknek épen nem volt barátja — a parlamentben hivatalos kifejezést adott a kormány azon nézetének, hogy a mi Magyarországon történik, *az fontos európai rendü esemény (an important European transaction),* mely elismervénynek a nemzetközi politikában megvan a maga szükségszerü corollariuma. — Az éjszak-amerikai hatalmas köztársaság már épen diplomatiai ügynököt küldött Magyarországra, a mi előkészitő lépés volt függetlenségünk el-

ismerésére és számunkra mindazon politikai és anyagi előnyök felhasználhatására, melyeket a népjog ily esetekre biztosit.

Mindezeken felül pedig hatalmasan kezdett nyilatkozni igazságos ügyünk mellett a mivelt világ közvéleménye. Bátran merem mondani, miként alig van eset a világ történelmében, hogy egy nemzet szabadságharcza nagyobb rokonszenvet keltett volna fel világszerte, mint a miénk.

De mi el voltunk zárva a világtól. E rokonszenv melege nem hatott el élet-halál küzdelmet vívott nemzetünk szivéhez, s én azon nyomasztó érzéssel fogtam kezembe a hontalanság vándorbotját, hogy az elhagyatottság gondolatja nyitotta meg a tért a fondorkodásoknak az önbizalom azon aláásására, a mely bukásunknak kútfejévé lőn.

Hazafiui kötelességemnek tekintettem tehát azon lenni, hogy a magyar szabadságügy iránti érdeklődés oly gyökeret verjen a szabad népek közvéleményében, miszerint attól ne lehessen tartanunk, hogy ha a magyar nemzet újra kitűzné hazájának vérrel áztatott földjén a szabadság zászlaját, az elhagyatottság érzete erélyét elzsibbaszsza.

Feladatom aránylag könnyű volt, mert készen találtam a lelkesedésig fokozott rokonszenvet, melyet «névtelen félisteneink» világszerte felköltöttenek; és készen találtam a fájdalmas részvétet, melylyel nemzetem meg nem érdemlett bukása, s bukására következett mártiromsága az emberiség szivét megrázkódtatá.

És e rokonszenv és e részvét nem valamely tünékeny fellobbanás volt. Több mint két év mult volt már el, a mióta Magyarországra az elnyomatás sötét éjjele reáborult, midőn engem a sors ázsiai letartóztatásomból a szabad Albion partjaira, majd onnan a szabad Amerikába juttatott, s e két év daczára a rokonszenv és részvét még mindig oly eleven volt, hogy tüntetésekben nyilatkozék, minőket a világ még nem látott.

Mondhatom, szabad mondanom, mert én csak alkalma

s nem tárgya voltam e tüntetéseknek, e rokonszenvnek; szabad mondanom, hogy az eltiport magyar nemzet egy triumphalis menetet tartott két világrészben, minőt semmi győztes imperátorról nem jegyzett még fel a történelem.

Én e rokonszenves érdeklődést készen találva, feladatomnak tekintettem azt a magyar ügy jogi oldalának, igazságának, s hazánk határain messze túlterjedő fontosságának megismertetésével állandóvá tenni.

És én azt hiszem, állandóvá lett. A változott viszonyok hamut hinthetnek a rokonszenves érdeklődés parázsára a magyar név iránt, — mely a szabadság egy istenét imádó népek házi tüzhelyénél — a világ minden részén otthonossá lőn. Meglehet, hintettek is. A mai magyarban, ki az osztráknak nevezett hatalom politikájának örvényében kering, bajos arra a magyarra reá ismerni, a ki harmincz év előtt elidegeníthetlen ősi jogát ugyanazon hatalomtól, fegyverrel kezében, számon kérte volt. De ha úgy találna megírva lenni ama könyvben, melyet a vallás a gondviselés könyvének nevez, hogy az események kerekének forgása a multat a jövendőben újra jelenné teszi, a hamvaiból feltámadott magyar Phönix meg fogná látni, hogy a világ rokonszenvének behamuzott parázsa újra lángra lobban, s a magyarnak nem lenne oka magát elhagyatottnak érezni.

A mi tevékenységem második irányát, az európai viszonyok ismeretéből merítettet illeti:

A 49-iki forrongásra Európaszerte az a bizonyos állapot következett, melyet az ember a harcztéren lát csata után. Az a bizonyos rémületes csend, mely borzalmat okoz. A halottak ott fekszenek elterülve. A sebesültek nyöszörögnek és nyöszörgésük oly irtózatos! Különben csend van. Csak a dögmadarak sivítnak a megfertőztetett levegőben; csak a halottfosztogatók sürögnek és segítik halottá tenni azt, a ki még él.

Ilyen volt az állapot Európában 49 végével, és 49 után. A ki meghalt, hát meghalt; a kit felakasztottak,

hát felakasztottak; a kit börtönbe vetettek, hát ott sínlődött; a ki bujdosott, hát üldözték; a kinek elkobozták vagyonát, hát családja megtanult koplalni; a nép fiát elvitték katonának, hát ment; megrótták a népet terhes adóval «*de plenitudine potestatis*», hát arczának véres verejtékét elfizette; az árvák, özvegyek sirtak — titokban; a polgárok átkozódtak — titokban, a legrejtettebb kamarákban, jól bezárt ajtók s ablakok mögött — különben csend volt, mint a sirban van. És a hatalmasok ezt a «rend és nyugalom» állapotának nevezték. Nekik saját szótáruk van. «*Európa ordini et tranquillitati asserta*» 49-ben, mint «*libertati asserta*» 15-ben.

Pedig a 49-iki reactió sehol sem teremtett oly állapotot, mely tartósságra számíthatna. Sehol az egész continensen. Kiütni a kardot a kézből, nem annyit teszen, mint a sziveket megnyugtatni. Az európai continens egy vulcán volt. Nem füstölgött, de forrott érezhetőleg. Az embernek csak a földhöz kellett hajolni, hogy meghallja, miként zúg a mélyben alant. Zúgása még hozzám is elhatott a kutahyai kaszárnyába. Mikor pedig Marseilleig érkeztem, ott zúgott hajóm körül a Marseillaise viharos accordjaiban. Még a levegő is tele volt conspiratióval. Minden ember conspirált jobbra vagy balra, még azok is conspiráltak, a kik azt gondolták, hogy nem conspirálnak. Még olyan emberek is conspiráltak, a kik ma már irtózatosan csodálkoznak maguk felett, hogy ők valaha conspirátorok is lehettek.

Mi magyar emigránsok nem conspiráltunk. Nem volt reá szükségünk. A számüzöttek nemzete bizonyos tekintetben szabad nemzet. Szomorú szabadság, de még is az. A politikai számüzöttnek homlokára van írva, hogy minő táborba tartozik. Hite és vallása jelvényét nem kell töltés-táskájába rejtenie. Ha akarná sem rejtheti el. Csak ne sértse az ország törvényét, mely árva fejének menhelyet adott, szabadon áldozhatik politikai religiójának oltárán.

Hanem ha nem conspiráltunk is, nekem most a meghiusult remények sivatagában is úgy látszik, hogy ne-

kem, mint a magyar 49-iki zászló egyik őrének, külföldön az akkori viszonyok között hazafiui kötelességem volt az európai vulcán forrongásának phasisait szemmel tartani, nehogy kitörése meglepjen, s a meglepetés folytán elveszszen a nélkül, hogy az lenne, a mi talán lehetne: *alkalom* szerencsétlen hazám számára.

Az innen eredt viszonyok emigraczionális életem történetébe bele tartoznak. Nem mondhatom, hogy e viszonyoknak hazám javára gyakorlati hasznát vehettem. A világesemények más fordulatot vettek. Az a vulcán, mely egy világraható nagy kitörés előjeleit viselte magán, egy helyütt megkérleltetett, más helyütt szellentyüre talált; harmadik helyütt partiális kitörésben csillapult le; negyedik helyütt (épen ott, hol érdekeink leginkább találkoztak) a nemzeti aspiratiókkal magát bölcsen azonosító hatalom által a vulcán tűzanyaga rendezett hatalmi csatornába tereltetett.

Van azonban ez eszmekörbe tartozó tapasztalataim sorában egy vonás, mely sem nem magánjellegű, sem a magyar emigratió házi életére nem szorítkozik, hanem a magyar nemzet történelméhez tartozik.

A mint Bosztonban huszonhét évvel ezelőtt a nagyszerű lépcsőzetre lépnék, mely a Capitolium büszke épületéhez felvezet, melynek nyilt oszlopcsarnokában Massachusets állam senátusa és képviselőháza elnökeikkel s az államkormányzóval élükön, fedetlen fővel állottak, hogy a népjog megsértésének súlya alatt elbukott magyar nemzetnek megadják — személyemben — a tisztelet és testvéries rokonszenv adóját: szemembe ötlött a homlokzat előtt emelt diadalmi ív: rajta Massachusets állam czímere e körirattal: «*Ense petit placidam sub libertate quietem*»* és alatta egyik beszédemnek im e szavai:

«*There is a community in the destinies of humanity.*»

* Egy kardot markoló kéz van a czímerben, s köriratul az idézett jelszó, Algernon Sidney jelszava. Egészen így szól: «Manus hæc inimica tyrannis, ense petit placidam sub libertate quietem.»

(Az emberiség rendeltetésében közösség (solidaritás) *van.)*

És ama szabad, mivelt, boldog mintaállamnak (melyben sem irástudatlan ember, sem koldus, sem rozzant ház nincs), kormányzója engem kézen fogott és ama szavakra mutatva, isten szabad egének láttára felhivott, mondjam meg nemzetemnek: bízzék ama szent igazságban; és legyen biztos felőle, hogy az Egyesült Államok hatalmas köztársasága ama szent igazság szerint fog irányában cselekedni.

És e biztosítást a népnek összesereglett százezrei egeket rázó kiáltásban hangoztatták vissza.

Nekem — a hontalan vándornak — jól esett a népek közötti solidaritásnak ez ünnepélyes elismerése egy oly állam részéről, melynek törvényhozásában, a magyar ügynek tüzetes megvizsgálása után, ki lett mondva: hogy szabadságharczunk jogos és igazságos volt, hogy az orosz interventió a nemzetközi jognak vastag megsértése volt, mit az alkotmányos szabadság fentartásánál érdekelt nemzeteknek komoly megfontolás alá kellett volna venniök — s hogy minden alkotmányosan kormányzott nemzetnek kötelessége is, érdekében is van a legbensőbb viszonyba lépni egymással a végett, hogy a kényuralom támadásainak visszaverésére erejöket minél sikeresebben egyesíthessék.

Az oczeánon túl ily ünnepélyességgel hirdetett solidaritásnak érzetét természetesen feltaláltam Európában mindazon nemzeteknél, melyeknek 1849-iki viszontagságai a «száműzöttek családjának» sorait szaporították. De a mi a magyar nemzet független létének európai súlyát igen jelzetesen illustrálja, az a kiváló fontosság, melyet a solidárisnak ismert európai szabadság érdekeinél nemzetünknek mindannyian tulajdonítottak, még azok is, kik földleirati helyzetüknél fogva a magyarországi esélyek közvetlen befolyásának körén kívül állanak. Mindannyian át voltak hatva annak érzetétől, hogy a magyar szabadságharcz az első percztől, de különösen az orosz interventió közbelépése óta, ha-

zánk határain messze túl kiható, európai érdekű volt, — hogy a mi harczunkban — miként én magam is mondám Szegeden — Európa szabadságának harcza vívatott. Ez — és azon körülmény, hogy az osztrák császár külsegítséghez volt kénytelen ellenünk folyamodni, — hogy két nagyhatalomnak nem csak összes haderejére, de még a lelkek talaját sötétben aláturkáló vakondokmesterségre is szüksége volt, miszerint az igazság fegyvere kezeinkből kiessék; — és a dicsfény, mely a «honvéd» nevet körülvette és végre az, hogy midőn Európaszerte már minden más nép elbukott, mi még állani tudtunk; — s a hős, de elhagyatottságában nyomatéktalan Velenczével utolsónak tartottunk ki a szabadság harczterén: oly fontosságot adtak a magyar nemzetnek, hogy — mondhatom — egy idősb testvér tekintélyével lett felruházva a solidáris európai szabadság családjának táborában, kire mindenki bizalommal, reménynyel tekintett.

Egy megtakarított fillérje ez a multaknak, mely ha a jelenben kiesett is a forgalomból, a jövendőben még értékre juthat.

Az európai viszonyok ismeretéből merített tevékenységi iránynak egy másik lapjára azon összeköttetések tartoznak, melyekbe a krimiai háború alatt a hadviselő hatalmakkal jutni megkisérlettük, az 1859-ki s 1866-ki háborúknál pedig a magyar emigratió valósággal el is jutott.

A legutóbbi orosz-török háború kimenetele — mely irtózatosan bele fog nyulni Európa jövendőjébe — kézzel foghatólag bebizonyította, mennyire igazam volt, midőn a krimeai háború alkalmával érvényt iparkodtam szerezni azon politikai axiomának, hogy a keleti kérdést csak a magyar és lengyel ügynek együttes felkarolásával lehet azon — fájdalom elkövetkezett — katastróphától megóvni, hogy az orosz hatalmi sphæra vészterhes kiterjesztésére ne vezessen. A török porta ezt belátta és semmit sem óhajtott inkább, mint azt, hogy ez észszerű politikai combinatió érvényre jusson.

De nyugati szövetségesei — Ausztria iránti tekintetből — megfogták kezét. Hazámnak a gondviselésszerű alkalomhoz kötött reményei füstbe mentek.

Az 59-ki olaszországi háború szövetséges viszonyba hozta a magyar emigratiót a francziák — akkor hatalmas — császárjával, mulékonyan; az olasz királyi kormánynyal tartósabban egész 1867-ig, az 1866-ki háború a poroszszal is.

Ugy látszott mindkét alkalommal, mintha az isten könyörületének angyala a szabadulás öröm-poharát nyujtaná a sokat szenvedett magyar nemzet felé; a meghiusult remény üröm-pohara lett belőle. Első alkalommal — a véres, nem könnyű, de gyors győzelem az osztrák felett vette el ajkainktól az öröm-poharat, és a győztes imperátor félelme attól az összeütközéstől, mely tizenkét évvel később elkövetkezett s melynek 59-ben elejét vehette volna. A 66-ki háborúnál pedig elütötte ajkainktól a poroszok könnyű s gyors győzelme, és még inkább — — a nemzet maga — — akkor már az osztrák-magyar dualizmus párája telítgette a levegőt.

De a magyar emigratió testületi életének e két mozzanata nem érdektelen, nem is fontosság nélküli lap a magyar történelemben, s a világtörténelemmel is kapcsolatos.

Deák Ferenczhez 1867-ben intézett nyilt levelemben ezeket irtam: «A magyar nemzet életrevalóságának óriási revelatiója 1848—49-ben — melynél a sikerhez csak egy kissé több kitartás hiányzott — annyit mindenesetre eredményezett, hogy *úgy a hatalmak politikájában, mint a népek érzelmeiben, nemzetünk még bukásában is azon önczélu, életerős tényezők közé lőn sorolva, melyekkel az európai történelem fejleményeinél számolni lehet, számolni kell.*»

Ez így volt, a míg magyar kérdés volt. Hogy így volt, annak nem érdektelen illustratióját fogja a történetírás a magyar emigratió életének e mozzanataiban feltalálni.

Nekem, s kik igyekezetem társai voltak, a meghiusult remények éjjelére csak azon egy emlékezet vet egy kicsi halaványka sugárt, hogy nemzetünket önczélnak óvtuk meg a hatalmak kecsegtetései közben is, s hő vágyaink türelmetlenségét is meg birtuk annyira fékezni, hogy a magyar nemzetet idegen czélok puszta eszközévé felhasználni meg ne engedjük.

Jelzettem ezekkel az első két irányban kötelességemnek tartott tevékenység természetét; a harmadik irányról — mely a hazávali összeköttetésünkre vonatkozik, csak keveset kell, s e keveset elég lesz említenem.

Mibennünk, menekültekben, önálló súly nem volt, súlyt csak az által nyerhetének, ha a nemzeti aspirátiók képviselői vagyunk, s képviselőinek ismertetünk. Nekünk tehát nemzetünk érdekében kötelességünk volt a solidaritást nemzetünkkel fentartani, de azon is lenni, hogy a nemzet is fentartsa velünk a solidaritást. E kölcsönhatási gondolat képezi a vezérfonalat, mely összeköttetéseinken a hazával végig vonul. Mihez még csak annyit kell hozzáadnom, miként azt igen is mindig tanácsoltam, lelkükre kötöttem politikai hitvallásom osztályosainak a hazában, hogy intézkedjenek, miszerint az alkalom — ha előadja magát — a hazát ébren találja, s készületlenül ne találja; de arra mindig óva figyelmeztettem, hogy Magyarország függetlenségének ügye nem olyan ügy, melyet utczai torlaszok emelésével kivívni lehetne. Ez, ha fegyverrel kellend érte harczolni, háborút feltételez, mely nem is csak belforradalom, hanem egy nagy külháború arányaival bir; «emeutök»-höz folyamodni tehát sem nem tanácsos, sem nem szabad, mert becses a magyar hazafi vér; bűn volna haszontalanul koczkáztatni. A magyar függetlenségi ügynek e sajátságát soha sem tévesztettem szemem elől sem otthoni, sem külföldi összeköttetéseim változatos viszontagságai között.

Ez adta meg a magyar emigratiónak azt a kiváló jelleget, mely még III. Napoleon császárt is arra indította, hogy midőn az 59-ki háború után a német

sajtó azt veté szemére, hogy forradalmi elemekkel szövetkezett: a Granier de Cassagnac (nem *Paul* hanem *Granier*) által kezeltetett közlönyében azt adatta válaszul, hogy «*a magyarok nem forradalmárok, hanem hazafiak.*»*

*

Ilyen volt a magyar emigratió hazafiui törekvéseinek kerete.

Ma már ez mind csak mult.

A nemzet máskint határozott.

Összetörte annak a zászlónak rúdját, melyet mi a hontalanság göröngyös útain fennen lobogtatánk.

Azt írtam Deák Ferencznek, hogy a magyar kérdés számbavételi ereje egy «*nagy vívmány volt, melyet feladni bűn.*»

Feladatott.

Magyar kérdés lehet, hiszem van, a szívek rejtekében, de a világ előtt nincs.

Magyar emigratió nincs.

Fiaimmal, s pár elvrokon hű baráttal egyedül állunk — elhagyatott, magános vándorok a sivatagon.

Nekem, a sír szélére érkezett öreg vándornak, kinek jövendője nincs, s kinek multjában nincs öröm, azt mondja lelkem meggyőződése, hogy miként egykor nemzetem ellenségeivel szemben, úgy most saját nemzetemmel szemben is, én nekem van igazam!

A «világ birája» itélni fog.

Hanem mind az, a minek keretét e lapokon körvonaloztam, már csak a multnak történelmére tartozik.

S mert oda tartozik, szerződést kötöttem az Athenaeum könyvkiadó-társulattal «*Irataimnak az emigráczióból*» kiadása végett; mihez e lapok szolgálnak előbeszédül.

Nem nyujtok tökéletes gyűjteményt, részben a dis-

* «Ces messieurs ne sont pas des révolutionaires, sont des patriotes illustres» — így szólt a válasz.

crétió kötelessége miatt is, de főkép azért, mert hibáimhoz tartozik, hogy a mit tettem, annak irásban megőrzésére alig gondoltam valaha. — A másokét csak megőrizgettem számkivetésemben, – miként az olvasó majd látni fogja, — de a magamét csak nagyon hézagosan.

De azt gondolom, emigrationális irataim még így is nem jelentéktelen anyag lesznek korunk történészének számára.

Mennyit fogok abból magam elkészíthetni? mennyi marad a munkából fiaimra? — az isten tudja.

Óhajtottam volna az egészet fiaimra hagyni — miként az, a mi több-kevesebb indiscretió nélkül nyilvánosságra most még nem volna hozható, mindenesetre reájok is marad. — Óhajtottam volna, több más oknál fogva azért is, mivel, ha már lelkemtől a haza állapotán megnyughatás megtagadtatott, napom végalkonyán életfáradt agyamnak legalább anyagi nyugalomra volna már szüksége; ez *Iratok* sajtó alá bocsátása pedig, ha én magam eszközlöm azt, terhes munkával jár, mert, (a mint majd látni fogja az olvasó), nem szorítkozom hányt-vetett irataimnak tárgy szerinti összeállítására, hanem az események történelmét, melyekkel ez iratok összeköttetésben állanak, hiteles adatok alapján világosságba is iparkodom helyezni; s itt-ott a bő anyagot viszontagságos életem alkalmi reminiscentiával is kisérem.

Nem is tartózkodom bevallani, hogy csak azért nem hagytam irataim nyilvánosságra bocsátását fiaimra, mert anyagi körülményeim szigorusága kényszerített, hogy e terhes munkára vállalkozzam. Agyam és kezem munkájával kerestem meg hontalanságomban mindennapi kenyeremet, de még e kenyérkeresetet is iparkodtam a hazafiui kötelességgel összekötni. Így akarom kenyeremet megkeresni életem végnapjaiban is, ha lehetséges. «*Mint munkás állok előttetek*» — mondám az angoloknak, midőn kereseti felolvasásaimat megkezdettem. — Felemelt fővel, nyilt homlokkal mutatom be magamat

mint ilyet a magyar közönségnek is. — Ott és akkor e vallomás nem hogy leszállított volna amaz idegen nemzet jó véleményében, de sőt felemelt. Most és saját nemzetem előtt emelni vagy sülyeszteni fog-e? azt a közönség itéletére bízom; s itéletében, ha nem kedvező lesz is, annak tudatával nyugszom meg, hogy ha munkám nem is vág annyira össze a kor irányával hazámban, miszerint jelenben érdeklődéssel találkozhatnék, egészen haszontalan még sem leszen, mert korunk hazai történelmének majdani megirásához némi adatokat fog szolgáltatni.

Meg kell még említenem, hogy ez irataim sajtó alá rendezését, s a különféle kéziratok irályi szabatosságának gondozását és a correctségre felügyelést Helfy Ignácz orsz. képviselő úr volt szives elvállalni.

Fogadja e szivességért köszönetemet. Szintúgy tartozásomnak ismerem nyilvánosan köszönetet mondani a kiadó czégnek az előzékenységért, melylyel ajánlkozásomat fogadta; megbizottjainak pedig azon lekötelező szivességért, melyet a köztünk létrejött üzletviszony részleteinek elintézésénél irántam tanusítottak.

És ezzel útnak eresztem *Irataim*-at — — — sine me — liber — ibit in urbem.

Collegno (al Baraccone), Olaszország. 1879 november 5.

AZ OKTÓBER HUSZADIKI DIPLOMA. AKKOR ÉS MOST.

1880.

I.

«Quisquis patriam carosque penates
«quaerit; ense petat». *Lucanus.*

Mialatt mi nemzetünk számára itt künn a segélyt, a támaszt, az eszközöket előkészítők, miszerint siker kilátásával foghasson fegyvert hazájáért: otthon Ferencz József császár «a pragmatica sanctio alapján s teljhatalma erejével» kiadta az október 20-ikai diplomát, s azt Benedek táborszernagy ország-parancsnok azon kijelentéssel tette közhirré, hogy «az ország óhajtásai teljesedve vannak, az ország törvényes, alkotmányos szerkezeteinek visszaállítása meg van parancsolva».

Egy országban sok mindenféle ember akad. Lehettek, voltak, kik azt a császári teljhatalommal octroyált chartát is készek voltak elfogadni, bár távolról sem oly sokan, mint azok, kik most semmit sem mernek ellenezni, ha még úgy rosszalják is, a mit «legmagasabb» helyen akarnak, – még a bosnyák foglalást sem! — és semminek sem mernek «insistálni», ha még úgy esküdtek is, hogy tőle el nem állnak, a mi «legmagasabb» helyen elleneztetik, — még csak a magyar nemzeti banknak sem! – Ez abban leli magyarázatát, hogy a mostani úgynevezett alkotmányos életnek Magyarországon nincs intézvényes biztosítéka: egyedüli garantiája az a személyes akarat, mely a polgári kötelékekből teljesen kiszakított «közös»-nek nevezett, de bizony még csak nem is «közös», hanem tisztán *császári* hadsereggel (*meine Armee!*) kénye-kedve szerint határtalan hatalommal rendelkezik. A kinek markában ily erő van, melynek feltétlen engedelmességét szerkezete biztosítja, az korlátlan ura a helyzetnek. Hanem az alkot-

mányos alakiságnak sokakra nézve megvan a maga «kényelme»; ezek rémülnek a gondolattól, hogy ez a kényelem megzavartathatnék, ha — tetszik, ha nem tetszik odafenn — a népakaratnak döntő súlyt követelnének: hát engednek. Úgy vannak vele, mint a mesebeli szegény állat, melyet a vágóhidra vittek. «Az okosabb enged», mondá magának vigasztalásul. Az ily biztosítatlan alkotmányos állapot a legkényelmesebb absolutismus, miként ezt a szellemdús Cormenin már rég nagyon mulatságosan megírta XVIII. Lajos franczia király nevében a spanyol királyhoz költött levelében. A «*meine Armee*» számára megkivánt pénzt, s katonát nem merik megtagadni. Hogy is mernék? Mikor az «állam biztonságának» hatalmas érvét dörgik füleikbe! Ez a hatalomnak elég, mert ezzel a «cabinet-politika» uralma minden magasabb állami functiók körében biztosítva van; az apró-cseprő házi dolgok közül aztán hagyják őket úgynevezett autonomiájukban gyönyörködni. Miért is ne hagynák? *Pretor minima non curat.* Csak valósítva legyen az, a mit «a birodalmi egység mindent háttérbe szorító kivánalmának» tartanak! és valósítva legyen az, a mit az október 20-ikai diploma ekként fejezett ki: «az *állami hatalomeszközöknek* az európai szárazföld minden országaiban» (azaz: Orosz-, Franczia- s Poroszországban, de nem ám az alkotmányos Angliában) «helytfoglaló *összpontosítása* folytán *legmagasabb államföladatok összefoglalt kezelése birodalmunkban is* szükségessé (??) fejlődött»! — No, ez az összpontosítása a hatalom eszközeinek, ez az összefoglalt kezelése a magasabb államfunctióknak «Magyarország büntetéseül, másoknak pedig rettentő példájára» az 1867-iki nem kialkuvás, hanem Magyarország függetlenségét agyonalkuvás által ugyancsak valósítva lett. A különbség e közt, s az októberi diploma között csak az, hogy a «frakk» hajtókája s farka kissé más szabást kapott, de a «frakk» ugyanaz.

És annak az apró-cseprő házi dolgokban gyönyörködhetésnek hatása olyan a közszellemre, mint a má-

konyé az emberre: altat. 1860-ban nem így volt. Akkor «törhetünk, de nem hajlunk» volt az éber nemzet jelszava; most «hajlunk parancsra» az altatottaké. És ők sokan vannak, és hajlongva rakják a magyart máglyává, melyen az első villanyos égi háború az osztrák sast el fogja égetni.

Mária Terézia simogatásai többet ártottak a magyar nemzetiségnek, mint II. József erőszaka. Így van a magyar az alkotmányossággal is. Az 1849—1860-iki erőszak ébresztette, — az 1867-iki alkotmányosság elaltatta. Ha felébred-e még?

Innen van, hogy azoknak száma, kik az októberi diplomát hajlandók voltak elfogadni, igen csekély volt, annyira csekély, hogy Deák Ferencznek, ki midőn a következő márcziusban követté választatott, határozottan kijelentette, hogy «*az ország függetlenségét semmi árért sem szabad föláldozni, mert ez nemzeti öngyilkosság volna*» s örök emlékezetre méltó május 13-ikai indítványában azon megczáfolhatatlan igazságot véve fel kiindulási pontul, hogy «*az országnak törvényes önállása és függetlensége a nemzeti létnek alapföltétele*», az októberi diplomát ezen önállás és függetlenség megtámadásának nyilatkoztatta és *a nemzet közérzületének* ez arany szavakban adott kifejezést: «Szükségesnek látjuk ünnepélyesen kijelenteni, hogy mi (a magyar nemzet képviselői) az országnak állami alapszerződés által, törvények által, királyi hitlevelek, koronázási eskük által biztosított *alkotmányos önállását s törvényes függetlenségét semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk, s ahhoz mint nemzeti lételünk alapfeltételéhez ragaszkodunk*»: mondom, annak a Deák Ferencznek még 1865-ben is csak egy rögtönzött beszédébe került, hogy az október 20-ikai diplomával kaczérkodó ó-conservativnak nevezett osztrák-magyar pártocskát a szó szoros értelmében pozdorjává törje.

Ki hitte volna, hogy az októberi diploma egy oly tojás «portentum»-nak fog bebizonyulni, melyből (tudva van, minő kotlós szárnyak által melengetve) a kitartást

mállasztó időnek nyolcz éves incubatiója az Úr 1867-ik esztendejének csirkéjét költi ki.

Kiköltötte. Dualismusnak hivják. De még csak neve is merő fictio.

II.

Vajon, ha Magyarország függetlensége el nem bukik, a török birodalom hozzá birt volna-e simulni a kor és élet elutasíthatlan igényeihez annyira, hogy ráérjen kigyógyulni a betegségekből, melyeket multja reá hagyott? — Ki tudná megmondani!

Lehet, hogy nem, mert az élet feltétele: «a természetes alkalmazkodás» (naturel adoptation) hiányának csüggesztő bizonysága fekszik előttünk ama borzasztó tényben, hogy a török egy fél ezredéven át volt ur amott Európa keletén, s ha ma elenyészik, a nélkül tünik el, hogy az emberiség fejlődésének utján csak a legparányibb nyomot is hagyna hátra maga után.

De az is meglehet, hogy ha akadnak köztük tág látkörü férfiak (mint a kény, boszu és bűn által a vesztőhelyig üldözött Midhát), kik megértetik a törökkel, hogy életre csak ugy számíthat, ha birodalmának zagyva népei közt az ur szerepét a «primus inter pares» szereppel váltja fel: kültámadás ellen magyar szövetség által biztosítva, talán ráérhetett volna lerázni magáról a haladásnak utjában állott béklyókat, s korszerű politikai reformokkal és az erkölcsök bűverejű szelidítőjének: a nőnek a társadalmi életbe bevezetésével (mi nélkül polgáriasodás lehetetlenség) tisztességes helyre vivhatandotta magát a szabad népek kerek asztalánál, melyek jövőre számíthatnak.

Ez is meglehet, mert az ujjászületés elemei (a mint már máskor említém) meg vannak a török nép társadalmi erényeiben; Mohamet vallása pedig a maga eredeti tisztaságában teljességgel nem áll útjában a haladásnak. Minden positiv vallásba az emberészt kigúnyoló, az emberi méltóságot lealacsonyító sok visszásság, babona,

phanatismus fészkelte be magát, mert mindenütt voltak, kiknek ez érdekükben állott. Mohamet egyháza e részben bizony nem egyedül áll. De a babonát nem kell a religióval, a vallást nem kell az önző phanatismussal összezavarni, mint nem kell Krisztus tanát az inqusitio máglyáival, Galilei üldözésével és a Syllabussal. Lehet alá nem irni Gibbon itéletét, hogy Mohamet vallása minden positiv vallások közt a legészszerűbb; de azt nem lehet tagadni — mert történelmi tény — hogy e vallás nem állt annak utjában, miszerint követői közt legyenek népek, melyeknek tudományban, iparban, szorgalomban, miveltségben, s még lovagias pallérozottságban is nem dicstelen multjuk van. Erről Arábia, Spanyolország, s részben még Szamarkand történelme is tanuságot teszen.

Hanem akármint legyen is ez, egyet bizonyosnak lehet mondani. És ez az, hogy ha Magyarország függetlensége a népjog lábbal tiprásával meg nem buktattatik: a keleti kérdés nem vette volna azt a fordulatot, a melyet vőn, s amott Magyarország keleti szomszédságában nem az orosz hatalmi sphæra vészterhes kiterjedését, nem világfelforgató eszmék horgára fűzött névleges szabadságot, s nem osztrák occupatiót, tehát urcserét látnánk, hanem a törökkel vagy a török nélkül látnánk valóban szabad népeket, melyek függetlenségük fő támaszpontját Magyarország függetlenségében találnák s ép azért, mert ebben találnák: Magyarország különböző fajú lakosai között őszinte testvériesség léteznék, míg most, épen a keleti kérdés fordulatánál fogva, mely a jövendő ismeretlen zavarában halászás vágyainak élesztőül szolgál, még olyanok is akadnak, kik az ezredéves Magyarországon a «magyar állameszmét» kérdésbe veszik.

És a mi a legszomorubb: amaz osztrák úrcsere, s az orosz hatalmi s befolyási sphærának ama terjedése bizony nem a vég, hanem csak fatális kezdet egy oly vég felé, mely tengernyi embervérrel, népek testvérgyilkos harczával, nemzetek romlásával s birodalmak

szétrobbanásával leszen bejegyezve a történelem évkönyveibe.

III.

Megismertetém főbb vonásaiban helyzetünk viszontagságait a reánk nehezedett csapás közben.

Az 1861-iki magyar országgyülés ápril első hetében megnyittatott.

Midőn én, mint fészket változtató vándor-madár, Angliát elhagyva, május második felében családommal Olaszországba megérkeztem, Deák már elmondta május 13-ikai nagy beszédét.

Egyelőre Milanóban ütöttem fel tanyámat. Bejelentettem megérkezésemet Cavournak, a vele való értekezéstől függesztve fel további határozatomat.

Kivánta, ránduljak át hozzá Turinba.

Mélyen bevésve maradt emlékezetemben a meleg szivélyesség, melylyel fogadott, s melyet azon kijelentéssel tetézett, hogy meg van bízva a király által nekem az ő nevében is a legőszintébb «Isten hozott»-at mondani.

Asztalán feküdtek a franczia lapok, melyek Deák felirati javaslatát már beszédének Teleki halála által pár napig késleltetett elmondása előtt közlötték. Ismerte a határozati párt ellenindítványát is, melyet Tisza Kálmán május 16-án előterjesztett.

Mintha most is látnám Cavournak örömtől, reménytől, bizalomtól sugárzó arczát, melylyel, mindkét kezemet erősen megrázva, e kiáltásba tört ki: «Vive le Hongrie!»

«Biztosnak érzi Ön magát — kérdezé — hogy a magyar képviselőház az ország alkotmányának az 1848-iki törvények értelmében a pénz- és hadügyre nézve is teljes épségben visszakövetelésétől nem fog tágitani?»

«Tiszta válaszszal tartozom felelém. — Ha a felirati párt talál győzni, s a bécsi udvar elég okos lesz,

az októberi diploma alapelvéhez merevül nem ragaszkodva, a tractatusok terére lépni: lesznek egyesek, kik hajlandóságot érezhetnek valamely kiegyenlítési combinátiókba bocsátkozni. Ezt azért mondom, mert van egy kisded doctrinair töredék, báró Eötvössel élén, mely bizalmas magánkörökben valamely «dualismus» felől kezd suttogni. De a nemzet közegyetértéssel nyilatkoztatott hatalmas akaratával szemben még ezen kis töredék is belátja, hogy Magyarország állami függetlenségéből s törvényes önállásából, miként azt az 1790-iki X. t.-czikk alapján a 48-iki törvények biztosították, egy hajszálnyinak elengedését is megkisérleni teljes lehetetlenség. Maga Eötvös is kinyilatkoztatta Pest városa gyülésén, miként az összes törvényhatóságok felterjesztéseiből világossá lett, hogy Magyarországot másképp, mint alkotmányának tökéletes helyreállítása által kielégíteni nem lehet. Erre tehát még a dualistikus hajlamú báró Eötvös is engageálva van, s bizony Magyarország nem oly hangulatban van, hogy akárki is tanácsosnak tarthatná a nyiltan lekötött szó szentségével játszani. Deák tudja, hogy azon elvekkel, melyeket oly mesterileg kifejtett, az egész nemzet osztatlan közvéleményét tolmácsolta. Ő attól, a mit kimondott, el nem áll, az bizonyos; s hogy a határozati párt, mely pedig számszerinti többségben van, az alkotmányos önállás teljes épségéből egy hajszálnyit sem fog engedni, — ez a bizonyosnál is bizonyosabb. A kérdés tehát csak az lehet, hogy felirásban vagy határozatban adassék-e kifejezés a törhetlen határozottságnak, az alkotmány épségéhez ragaszkodni; de hogy ettől a jelen országgyülés tágítani nem fog, ez iránt kezességet merek vállalni.»

«Ha ez így van — mondá Cavour, — úgy én azt mondom Önnek: ha Isten is akként akarja, mint én, s a király, úgy meglehet, még ez idén ősz felé, mindenesetre mához egy esztendő alatt, Velencze a mienk, s Magyarország szabad. Mert Ausztria, a miként az osztrák birodalom népei iránt legujabb chartájával engageálva van, a magyar alkotmánynak a 48-iki törvények

értelmében visszaállításába nem fog ezúttal beleegyezni, tehát koronázás nem lesz. Ezt bizonyosnak tekintem. Ön félt a magyar országgyülés összejövetelétől. Volt oka reá. Én is osztoztam aggodalmában. De a mint a dolgok kifejlődtek, ez az országgyülés reánk nézve valóságos szerencsévé lett. Időt nyertünk általa a készületekre, s én fel fogom ezt az időt használni közös érdekünkben. Erre Önnek szavamat adom. Önök az országgyülés által Napoleon császár iránt is nagyon kedvező állásba jutottak. Ő attól függesztette fel határozatát, hogy a magyar nemzet merítse ki a törvényes utat, mielőtt fegyverrel kérné számon jogait; mutassa meg, hogy kész kibékülni, ha alkotmánya helyreállíttatik. A magyar nemzet ép azt teszi, a mit a császár Önnek Napoleon herczeg által tanácsolt, s Vimercati által nekem is többször megizent. E tanács a császárra erkölcsi kötelességet ruház, s ő az alul nem fog akarni kibúni. Ha a magyar országgyülés eredmény nélkül oszlik szét, «la phase légale sera traversée», a mint a császár kivánta. Ő ez esetre engageálva van; nem fog minket akadályozni, sőt segítségünkre lesz.»

«S ha mégis haboznék — felelém, — van egy biztos mód, őt határozatra birni. S ez az, hogy bevégzett, visszavonhatlan tény gyanánt kell a háborút elébe állítani. Legyen jellemvonás, legyen vérmérséklet, vagy betegeskedés kifolyása: ő szeretné, hogy ne történjenek dolgok, a mik őt nagy határozatokra kényszerítik. Hát a mig módjában van, iparkodik elejét venni; de ha daczára ellenkezésének, mégis megtörténik: meghajlik a bevégzett tény előtt, s megadja magát helyzete logikájának. Igy történt Toscánával, a pápai tartományokkal és Nápolylyal. Ellenezte, fenyegetőzött; de a bevégzett tényt elfogadta. Igy lesz a dolog a Velencze végetti háborúval is.»

«Igaza van Önnek — felelé Cavour. — Ezt, ha kellend, eszemben fogom tartani. De nem lesz rá szükségünk, hogy kezét ekként erőszakoljuk. E felől, a mint a dolgok állanak, van okom legkevésbbé sem kételkedni.

Tehát legyen Ön jó reménynyel. Most egyelőre természetesen nem volna tanácsos a «phase légale» legombolyítását erőszakosan megzavarni Magyarországon. Tartsa Ön politikai barátait jó reménységgel hazájában. Hivatkozhatik e részben bizalmasan reám s a királyra. Használja fel minden befolyását, hogy az országgyülés ne tágítson. Tartsa rendben a légiót, s fejleszsze óvatosan; közölje velem, a mire e végett s máskülönben is szüksége lehet. Számítson készségemre és tartsa fenn a barátságos viszonyt Garibaldival. Én felhasználom az időt, hogy a háborura minél jobban készen legyek, s a mint annak ideje elérkezik, gonddal leszek, hogy Önök is el legyenek látva minden szükségesekkel. Hogy mikép kezdjük meg a tánczot, arra nézve majd a körülményektől kérünk tanácsot; de a felől biztosítom Önt, hogy ha országgyülésük eredmény nélkül oszlik szét, nemzetük méltó indignatióját tétlenül elpárologni nem engedendjük. Egyelőre jobb lesz, ha Ön Milanóban marad; de folytonos érintkezésben kell lennünk; hiszen Milanó Turinhoz vasuton igen közel van. Most szükségesebb, mint valaha, hogy egymást jól megértsük s egy nyomon járjunk. Ép azért ismétlem s a király nevében is ismétlem: legyen Ön üdvöz, háromszor üdvöz Olaszországban!»

Ilyen volt első beszélgetésünk. Reménytől dagadó kebellel utaztam vissza családomhoz Milanóba.

Ezután még kétszer láttam Cavourt. A mi kivánni valóm lehetett azon idő szerint a közügy érdekében, a legelőzékenyebb készséggel teljesítette; még családom s magánügyeim iránt is a legszivélyesebb érdeklődést tanusította.

Mi gyarlók az ember reményei!

Egy vértolulás, egy lob: s az agy, mely ma terveivel egekig emelkedik, a kéz, mely merészen nemzetek sorsának kerekébe nyul, holnap egy élettelen tömeg, mely a földnek adja vissza, a mi az emberben földi volt.

Cavour junius 6-án meghalt.

A nép fiai átkozódva mondák egymásnak az utczákon: «Hát már az Isten is az osztrákhoz szegődik!»

Nem kisérlem meg leirni a mély consternatiót, mely Olaszországot elborította; még kevésbbé a leirhatatlant: saját fájdalmamat.

Csak annyit mondok: húsz hosszu év mult el azóta; korom a sir szélére vitt, s a ki idáig jutott, annak gondolatai nem röpködnek az illusiók szárnyain: és én, a mint ama kornak conjuncturáit higgadtan számba veszem, most is azon meggyőződésre jutok, hogy ha Cavour életben marad, ő nem várta volna azt, hogy Olaszország vesztett csaták után a porosz király kegyéből kapja meg Velenczét,* hanem velünk, magyarokkal kezet fogva szerezte volna meg már 62-ben, s Magyarország ma nem idegen érdekek s családi politika vontató-kötelére fűzött álország, hanem független, szabad, virágzó állam volna.

Átok van rajtad, szegény hazám!

IV.

Ezen szempont állott idekünn mi előttünk, kik a barátságos hatalmakkal összeköttetésben állva, a külsegély valósításának feltételeit minden másoknál jobban ismertük.

Nekem hazám függetlensége szent áhitattal kegyelt religióm. Számkivetésem viszontagságai között agyamnak minden gondolata, szivemnek minden dobbanása e czélra összpontosult. A nélkülözésekért, miket e czélnak szentelt életemmel magamra s az enyimekre vontam, más bért, a reám mért szerencsétlenségek közben más vigasztalást még imádságaimban sem kértem Is-

* «Hogy nekünk igy kellett Velenczéhez hozzájutnunk! Ez a gondolat mint egy rákkórság fog szivemen rágódni, a míg csak élek,» — igy szólott hozzám a 66-ki béke megkötése után Ricasoli, ki akkor ministerelnök volt.

tentől, mint azt, hogy hazámat független államnak láthassam.

És minthogy a fennforgott körülmények közt e czél elérése külsegélytől függött, e segély pedig a fentebbi levélkivonatban említett oknál fogva a horvátokkal, szerbekkel, oláhokkal kiegyezéstől volt feltételezve: engem attól, hogy azon határig, melyet az ország területi épségének s politikai egységének tekintete áthághatlan vonalul tűz ki, hazámfiainak a nemzetiségi kérdésben a lehető legnagyobb engedékenységet tanácsoljam, csak az tartóztathatott volna vissza, ha ezen engedékenység által hazámnak magyar állami typusát láttam volna veszélyeztetve.

De én meg voltam, s ma is meg vagyok győződve, hogy miután a magánúton megállapítandott egyezkedések országos ténynyé csak a czél elérése, a függetlenség kivívása folytán emeltethettek, — annak a veszélynek még csak árnyéka sem foroghatott fenn. Ha Magyarországnak, mint ilyennek, függetlensége kivívatik; ha mint ilyen, magyar állami typussal foglalja el ős-történelmi helyét az európai államrendszerben, élén királylyal, ki csak magyar király, kinek sem más, mint magyar királyi érdekei, sem idegen hatalmi forrásai nem lehetnek, s e király mellett a nemzetnek felelős magyar kormánynyal, mely valamint létjogát, úgy hatalmát is csak a magyar állameszméből merítheti: teljes lehetetlenség, hogy Magyarországnak egy ezredév történelmében gyökerező magyar állami typusát, s a magyar fajnak saját hazájában a «primus inter pares» szerepre hivatottságát kérdés alá vonni valakinek még csak eszébe is juthatott volna. Annál kevésbbé, minthogy az ország területi épségének s politikai egységének keretében a nemzetiségi igényeknek nemcsak az adatik vala meg, hogy nyelv, faj, vallás a politikai jogokban és társadalmi állásban különbséget nem csinál (a minél többet állam a nemzetiségi elvnek sehol a világon nem engedélyezett), hanem *a többség elvének, s a kevesebbség jogai biztosításának alapján,* még a közélet

minden intézvényes közegei körében is, minden meg volt adva, a mit az «*állam*»-ban megadni lehet; úgy, hogy még ezen is túl menni annyit tett volna, mint azt kivánni, hogy a nemzetiségnek maga az *állam* is feláldoztassék. Már pedig ha valaki ily követeléssel mert volna fellépni: a magyar állameszmében elég szívósság, a magyar fajban elég életrevalóság, az ország minden lakosára áldást árasztó magyar függetlenségben elég hatványosság és a magyar királyban és kormányban elég hatalom volt volna minden ily állambontó merényletet ártalmatlanná tenni.

De nem is foroghatott volna fenn ennek szüksége, mert annak, a mi nemzetiségi kérdésnek neveztetik, fulánkja a kifelé való gravitátióban rejlik. Ez pedig Magyarország függetlensége által megszünt volna, s csakis ez által szünhetett volna meg. Mert a független Magyarország saját biztonságának érdeke által volt volna arra utalva, hogy támaszul szolgáljon azon szomszéd nemzetek függetlenségének, melyek felé fajrokonságnál fogva némely magyarországi nemzetiségek gravitálnak; s azt képtelenség feltenni, hogy e nemzetiségek azon magyar állam gyöngítésére vagy épen felbomlására törekednének, a mely nemzetiségüknek, ott a hol az nemzeti (állami) egyéniséggel bir, oly támaszát képzendette, mely nélkül ama szomszéd nemzetek csak névleges függetlenségre emelkedhetnek, melynek hátterében az orosz hatalomtól való függés áll.

Ha Magyarország független állammá lett volna, a panslavismus nem fenyegetné felforgatással a világrendet; nem azért, a mi felett a cseh történetíró panaszkodott, hogy t. i. a magyar elválasztó éket képez az északi és déli szlávok között, hanem azért, mert a *panszlavismus egyedül biztos antidotumát csakis az egyes szláv nemzetek saját nemzeti egyéniségének s függetlenségének biztositása képezhetné.* Ez pedig csakis Magyarország függetlensége mellett, függetlensége által volt volna lehetséges.

A magyar nemzet a függetlenség helyébe Ausztriát

választotta. S ez az Ausztria, miután előbb prédaosztályra speculáló politikájával kaput tárt az orosznak, hogy a panszlavismus számára tért foglalhasson a keleten (a minek egyetlenegy csepp vér áldozata nélkül elejét vehette volna), utóbb becses vér árán, még magyar vér árán is, erőszakkal tolta fel gyülölt uralmát Boszniára, Herczegovinára — a mint mondá — azért, hogy védállást foglaljon az orosz hatalmi terjeszkedés, a panslavismus ellenében, melynek várdájába maga nyitott kaput az orosznak. Nem hiszem, hogy legyen ember Magyarországon, a ki ne tudná, hogy a bosnyák foglalás nem védállás, hanem kanócztolás a panslavismus puskaporos hordói alá; nem óvszer az orosz hatalmi terjeszkedés ellen, hanem ösztöke, mely minden keleti szláv fajt az orosz karjai közé kerget, és eszközli azt, hogy a keleti kérdés legközelebbi válsága számára az osztrák-magyar monarchia saját magát *substituálta* Törökországnak. Ennek szertezilált tagjai contingensül szerepelendnek az orosz táborban; de a keleti kérdés tárgya már nem is annyira Törökország, mint Ausztria-Magyarország lesz. Előbb a lengyel, Ausztria segítségével, aztán a török, ismét Ausztria segítségével, most rajtad a sor, «Haus Österreich.»

Ezt Magyarországon minden ember így tudja, így látja, így érzi; de azért a bosnyák foglalás megszavaztatott! — Szüksége volt-e a magyarnak e tapasztalásra, miszerint megtanulja, hogy függetlenség nélkül az alkotmányosság csak kongó ércz és pengő czimbalom, s annál is rosszabb? Nagy megpróbáltatás veszélyével lett, félek, későn lett, e tanulság megvásárolva. Hinni szeretem, hogy a magyar férfiasan helyt álland magáért a reá váró veszélyben, de hinni akarom, hogy magáért álland helyt, s nem idegen érdekek számára szedendi ki a parázsból, szívvérének árán, a gesztenyét. — *Sursum corda!*

Sem terem nem engedi, sem pedig, tekintve a közel jövendő drámájának előjátékát, mely a dalmát határoknál forrongásban van, alkalomszerűnek nem gondolom,

hogy a nemzetiségi kérdés részletei iránt a Brüsselben tartózkodott hazai küldöttel váltott eszmecserének előadásába bocsátkozzam.

Csak kettőre akartam figyelmeztetni. Az egyik az, hogy a nemzetiségi kérdésben a magyar emigratió politikájának megbirálásánál azon szempontból kell kiindulni, mely fentebb közlött levélkivonatomban jelezve van. A másik az, hogy Magyarország függetlensége a nemzetiségi kérdést megoldotta volna; az osztrák cabinet-politika, melynek Magyarország magát horgára akasztá, elmérgesítette. E politikának szükségszerű következménye, hogy végelemzésben a nemzetiségi kérdés a nemzetközi válságok terére jutott; e téren a történelem nagy vágásokban mozog, s a paragraphusok kuruzslását, ép úgy, mint a diplomaták udvarias szóváltásait, kineveti.

TANULMÁNYOK

BÁRÓ NYÁRY JENŐ «AZ AGGTELEKI BARLANG MINT ŐSKORI TEMETŐ» CZÍMŰ MUNKÁJA FELETT.

1882.

I.

Hazánk — ha ugyan szabad azt még enyémnek is neveznem — politikai nyomorúságai közben vigasztaló mozzanatnak tünik fel a szintoly élénk mint sokoldalú intellectualis mozgalom, mely Magyarországon észlelhető. Végtelen nagy e részben a különbség az én korom, s a mostan közt. Öröm látni, hogy a mind tágabb körre terjedő érdeklődés mellett immár alig van a tudományos culturának oly ága, melynek az illető tudomány mai magas színvonalán álló mívelői közt a magyar szakavatottság díszes helyet nem foglalna el, sőt több magyar tudós van, kinek búvárlatai egyik-másik tudomány tovább-fejlődésének tényezői közé sorozhatók.

Én báró Nyáry munkáját, az ősembertani rejtelmek felderítése körül, ezek közé számítom. Szakértő ugyan teljességgel nem vagyok, de mint amolyan igénytelen műkedvelőnek a földtan, s vele kapcsolatban földünkön a szerves élet fejlődésének nyomai kedvencz tanulmányaim közé tartoznak, s eléggé ismerem az eddigi kutatások eredményeit, miszerint beláthassam, hogy báró Nyáry aggteleki ásatásai, a leletek régészeti értékét hitelesítő coefficiensekre fordított gond, a meghatározásoknál minden oldalra kifejtett figyelem, s a tudomány kívánalmainak megfelelő leírás oly sok oldalú, s annyira becses anyagadalékot nyújtanak az ősembertan és néprajz (ethnographia) tudományához, hogy az nem csak mint complementaris bizonyíték foglal helyet az eddig ismert adatok mellett, hanem új adatokat is szolgáltat a tudomány számára, még pedig olyanokat is, melyek egy-egy ekkorig általánosan elfogadott nézet újból átvizsgálására kiindulási pontul szolgálhatnak.

Ilyenek például azok az ember-állcsontok, melyek nem 16, hanem csak 12 vagy 14 fogat tartalmaztak, valamint ilyen az is, hogy a talált vázak arczczal mind föld felé voltak fordítva, a mi — tudtomra — minden eddigi leletek közt egyedül áll, s ethnologiai tekintetben nagyon fontos felfedezés.

Aztán igen nagy becsű adalékot nyújtanak, sőt hézagot töltenek be a baradlai ásatások az összehasonlító craniologia számára, minthogy (miként azt Lubbock is említi) ekkorig igen kevés oly eset van feljegyezve, midőn *barlangokból* ép, vagy összerakásra alkalmas emberkoponya került elő; pedig nem lehet kétségbe vonni, hogy a craniologiai összehasonlítások a «genus homo» leszármazásának, s haladványos fejlődésének kutatásánál igen fontos útjelzők.

II.

NÉZETEK A KOPONYA-MÉRETEK FELŐL.

De midőn ezt elismerem, egyszersmind nem tagadhatom hogy azok közé tartozom, a kik nem gondolják, hogy a koponyamérések magukban véve a faj (race) meghatározására elegendők. Így például: azért hogy a szokásos hatféle főbb méretek a híres engisi, az ausztráliai, s a Hunter-féle múzeumban typikus kaukázusinak jelzett koponyáknál igen parányi különbséggel öszszevágnak, én teljességgel nem hiszem, hogy azok fajilag ugyanazonosak; másrészt meg azt a következtetést is koczkáztatottnak tartom, hogy a koponyaméretek közti különbségek okvetlenűl különböző emberfaj bevándorlását, hódítást, egyik fajnak egy másik által kiszorítását vagy kiírtását feltételezik, ha csak e bevándorlásnak, kiszorításnak, kiirtásnak más positiv bizonyítványaival is nem bírunk. Lehet, hogy úgy volt, de nem bizonyos; annak lehetsége sincs kizárva, hogy a különbség csak módosulat, melyet a megváltozott társadalmi és életmódi viszonyok idéztek elő.

Hogy ezek mennyire befolynak a koponya képződésére, bizonyítja az, hogy Sckaffhausen észleletei szerint — melyeket Darwin is elfogadott, — csecsemő-koponyákon fajkülönbségek (race differences) fel nem ismerhetők, a különbségek csak később mutatkoznak; aztán tudvalevő dolog, hogy már maga a bölcső alakja is mily hatással van a gyermekkoponya fejlődésére. Darwin pedig azt a tapasztalást is tette, hogy igen csekélynek látszó okok (például tengeri nyúlnál az egyik fül hegyének megcsonkítása), a koponya alakjának fejlését merőben megváltoztatják, a megváltozott életviszonyok pedig már épen oly befolyást gyakorolnak a koponya méreteire, hogy a háziasítás a vad tengeri nyúl brachicephal koponyáját dolichocephallá változtatja.

A fűevő állatok háziasítása s a gabonanemüeknek mívelésbe vétele az ősember társadalmi szerkezetét és

életmódját is nagyon megváltoztatták, s épen nem valószínűtlen hogy ez a koponya alakjára is visszahatott, úgy hogy nem épen elkerülhetetlenül szükséges a brachicephal és dolichocephal koponyákat két külön emberfajra vinni vissza, kivált miután a mesocephal és vegyes alkatú koponyákban az átmeneti alakokat is bírjuk.

Az 50-es évek óta a tudomány kétségtelenűl minden irányban sokat haladt; de biz én nem minden új elméletet fogadok el haladásnak, s még most is hajlandó vagyok J. Aitken Meigs philadelphiai tanárnak tudományos vizsgálatokra alapított azon nézetéhez ragaszkodni, hogy a koponya-typusok különbözősége ép úgy nem mutat szükségszerűleg külön eredetre, mint a hasonlat nem okvetlenűl mutat ugyanazonos leszármazásra, hanem csak a helyzet és viszonyok hasonlatára.

Hajlamot érzek azt gondolni, hogy ezzel is akként lehetünk, mint az őskori kőszerszámok s tavi czölöpépítmények és némely mostani vadnépekéi közt vont hasonlattal; nem innen amoda, vagy amonnan ide átszármazott dolgok azok, hanem a helyzet hasonlatának kifolyásai.

Mint egyebeknél, úgy a craniologiai következtetéseknél is tanácsos a generalisatiókat túl nem hajtani. Nagy igazságot mondott a híres öreg bonczoló Wolff, midőn már másfél század előtt megírta, hogy: «Nulla particula est quae non aliter et aliter in aliis se habet hominibus». — Neki álltak a tudósok a koponya ürfogatát az értelmiség egyik fő fokjelzőjévé generalizálni. Ám hiszen jó; hanem a Morton-féle híres koponyagyűjteményben 663 különböző népfaj-koponya van; s melyik a legnagyobb ürfogatú? — egy eszkimó és egy kalmuk koponya! öblösebb, mint minden európai.

III.

A BARADLAI VIRÁNYLELET.

Báró Nyáry hírét hallván, hogy a botanicába is bele szoktam kontárkodni, szíves volt figyelmemet különösen felhívni az aggteleki barlang kőkori temetőjének virányára.

A dolog nagyon érdekes, s nem lehet a legnagyobb elismeréssel nem nyilatkoznom azon kiváló szakismeretről és gondról, melyet Deininger tanár úr a lelt magok meghatározásában kitüntetett.

Hanem az érdemes tanár úr elkülönítő vonalat húz a mívelés alá vett s táplálkozásra felhasznált hasznos növények, s azok közt, melyeket *a bevándorlottaknak mondott ősnépek keletről magukkal hoztak, vagy onnan más úton nyerték.* E minősítés a gabnaneműekre, nevezetesen a búzára és árpára vonatkozik, sőt a keleti származás a rozsra és zabra is kiterjesztetik, mert a 60-dik lapon az olvasható, hogy hazánk kőkorbeli lakói ezeket nem ismerték, «*ámbár közelebb voltak e növények hazájához*», mint Európa nyugatiabb népei.

Magyarország őslakói gabnamívelésének e leszármaztatását keletről úgy látszik Nyáry is elfogadja, mert (73. lap) azt olvasom, hogy «mivel a juhot nem tudjuk Európában más álattól származtatni, ebből azt lehet következtetni, hogy Közép-Ázsiában lett házi állattá, honnan *pásztornépek által hozatott Európába, egyidejűleg a Baradlában és Svájczban talált gabnaneműekkel*».

A juhot illetőleg csak annyit jegyzek meg, miként Rütimeyer (ki pedig a baradlai állatcsont-leletek meghatározásánál útmutatónak vétetett), annyira nincs e nézet mellett, hogy még csak véleményt sem mer arról koczkáztatni, hogy honnan származhatott a szelíd juh. Tudtomra Buffon az ovis musimontól származtatja, s e nézethez némely zoologus ma is ragaszkodik, különösen az olaszok közt (ők ez állatot «muffione» néven

nevezik). Igaz, ez az állat előfordúl Tartaria pusztáin is; de nem kell végette Közép-Ázsiába mennünk, Görögországban, Cyprusban, Szardiniában, Korzikában mai napság is vadon él.

A kőkorbeli ember s primitiv culturája Ázsiából leszármaztatásának elméletét alább veendem taglalás alá, itt a gabnanemüekre kívánok tenni megjegyzéseket. — Csak mellékesen említve hogy *pásztor népek* nem földmívelők, a dolog ekként áll: 157 növényfaj van a földön terjedtebb körű mívelés alatt; ezek közt a rizs és kukoricza ős hazáit ismerjük, de a búza, rozs, árpa és zab azon 72 növényfaj közé tartoznak, melyeknek eredeti hazáját nem ismerjük. Chesney ezredes állítja ugyan, hogy talált vadon növő árpát és zabot az Euphrates partvidékén, de meglehetősen be van bizonyítva, hogy azok hajdani mívelés maradványai (azt hiszem, hasonló tekintet alá jő a derék Hazslinszky tanár magyar füvészeti kézi könyvének azon állítása is, hogy a gabnarozs — secale cereale — Magyarországon vadon is nő). Reclus említi, hogy Balansa egy kisázsiai hegyen vadbúzát talált; nem ismerem e lelet közelebbi körülményeit, de tekintve Kis-Ázsiának a legrégibb történelmi idők óta ismeretes földmívelési viszonyait, alig vélek csalatkozni, midőn oda nyilatkozom, hogy ez is szint azon tekintet alá esik, mint a Chesney árpája s zabja és a Hazslinszky rozsja. Tény, hogy eddig még nincs megingatva a botanicában elfogadott azon nézet, hogy ama négy gabnanem eredeti hazája ismeretlen. Ez ismeretlenségre lett alapítva némely botanikus azon nézete, hogy a mívelt búza, rozs, árpa és zab nem is természeti fajok, hanem a mívelés productumai, melyekre a véletlen magkeresztezés vagy természetes kiválasztás adták a kezdetet. (Ez a nézet bőven és érdekesen van fejtegetve a *Gardener's Chronicle* 1844-iki folyamában.) S ha az ember számot vet a graminaceák rendjével, csakugyan több oly növényre talál, melyről el kell ismerni, hogy mívelés által gabnanemüekké fejlődhettek. A búzára nézve már Linné megjegyezte, hogy

«solus situs spicularum distinguit a Bromis» ; a rozsnak, árpának, zabnak pedig több oly vad faja van, melyeknek szervezete a míveltekéhez nagyon közel áll. Aztán Esprit Fabre meglehetősen zavarba hozta a graminaceák nemi megkülönböztetését azon indokolt állításával, hogy a «kecskeszem» (aegilops) nem egyéb, mint vad alakja a mívelt búzának, a kecskeszem több faja pedig európai növény, s a tojásdad faj (ægilops ovata), melyet a búzához én is nagyon hasonlítónak találok, Magyarországban is (a Bánátban) honos. Hát biz én nem tudok adatot, mely azon feltevést indokolhatná, hogy ama négy gabnafaj Ázsiából származott be Európába.

Csillagászati szempontból vizsgálva azon geologiai (negyedkori postglacial) időszak légmérséki viszonyait, melybe a (csak archæologiai értelmű) neolith korszak sorozandó, s úgy találva, hogy Európa climaterikus viszonyai daczára egyes vidékek nagy földtani változáson nem igen mehettek keresztül, azt is figyelemre méltónak tartom, hogy a gabnanemüeknek jobban látszik kedvezni Európa, mint Ázsia, a mennyiben a gabnatermelés némely ága (különösen az árpáé) itt fel egészen a 70-dik szélességi fokig sikerül, míg Ázsiában csak a 60-ik fokig; tehát ott 1113 kilométerrel lejebb éri el véghatárát. (Európa ezen előnyét az Öböl-folyam, Gulfstream magyarázza meg).

IV.

ÖSSZEHASONLÍTÁS A SVÁJCZI TÓFALVI VIRÁNYNYAL.

Nem tudom, indokoltnak lehet-e tartani azon állítást (55. lapon), hogy a baradlai viránylelet többoldalú mezőgazdaságra mutat, mint a kőkori tófalvak lakóié Svájczban. Nincs kezemnél Heer munkája, hogy az általa meghatározott 115 svájczi növény fajlajstromát átnézhetném; hanem Lubbock azokból 22-őt felemlít, s ezeket Deininger úr lajstromával összehasonlítva, úgy ta-

lálom, hogy a Baradlában 3 faj búza találtatott, Svájczban 6; amott egy faj árpa, itt három, sőt zab is; vicia faba celtica Svájczban nincs, de van helyette faba vulgaris, a mi amott nincs, és van pastinacca sativa, a mi a Baradlában szintúgy nincs, s ha gomborka és bükköny nem találtatott volna is Svájczban (a mit nem tudok), de találtatott a culturalis tekintetben sokkal jellemzőbb len, a mi a baradlai virány közt nincs (a gomborkának kenyérre hintését s a bükköny előfordulását nem tartom elegendő oknak arra, hogy e két növény a mívelt növények közé soroztassék). Figyelmet érdemlőnek találom azt is, hogy Svájczban a hat faj búza közt egyptomi búza (triticum turgidum) is találtatott, a mi határozottan nem keleti, hanem déli beszármazásra mutat; s hogy Robenhausennél búzavirágot (centaurea cyanus) is találtak, a mi (s ez eléggé különös) a Baradlában elő nem fordúlt. — Ez is arra mutat, hogy a gabnanemek nem (a miként állíttatik) *Magyarország közvetítésével* keletről kerültek Európa nyugatára, mert ha úgy kerültek volna, lehetetlen, hogy az a baradlai búza közt is elő ne fordulna.

V.

ÉGHAJLATI KÖVETKEZTETÉS.

A mi azt a kérdést illeti: hogy lehet-e a baradlai virányleletből az akkori éghajlatnak a mostanihoz hasonlatára következtetni? mindenekelőtt megjegyzem, miként kivánatosnak tartottam volna, hogy a bőven talált faszén-daraboknál nemcsak a fanem (fenyő), de — ha lehetséges — a faj is meghatároztassék; nemcsak azért, mert ez igen érdekes adat lett volna a magyarországi flora comparativ geographiájához, hanem azért is, mivel a hőmérséki összehasonlításoknál a fák sokkal biztosabb útmutatók, mint a fű-növények (herbaceák), minthogy a fák télen-nyáron fedetlenül ki vannak téve

a hőmérsék változásainak, melyek nagyon tetemesek, kivált oly continentalis (tehát excessiv) éghajlatú országban, mint Magyarország, mely a tenger mérséklő befolyásában a Földközi-tenger felől épen nem, a Feketetenger felől pedig csak igen-igen kis mértékben részesül. Maga Heer tanár is a zürichi és szt.-galli lignitekben előforduló famaradványokból itélhette csak meg, hogy a lignit alakulásakor Svájcz éghajlata a mostanihoz hasonlított.

Különben azt a nézetet én is indokoltnak találom, hogy a talált növénymagok mérsékelt éghajlatot felteteleznek, csakhogy ez a mérsékelt éghajlat nagyon tág fogalom, melybe nagyon sok fokozati különbség elfér. Aztán az aggteleki viránylelet oly növényekből áll, melyek 20 C. fok hidegséget is kiállanak, s csak azt kivánják, hogy a tenyészet lefolyása alatt (már akár rövidebb, akár hosszabb időben), megkapják azt a hőmennyiséget, melyre a mag megérése végett szükségük van, s mely növényről-növényre különbözik (így a búza 2000 fokegységű meleget kiván, az árpa ezerrel beéri, értve ezalatt nem hőfokot, hanem a naponkénti *középhőfokok* összegét azon fokon felül, mely a növényélet megindulására szükséges; hozzá járul ehhez, hogy a legtöbb növénynél bámulatosan megvan az, a mit Darwin természetes alkalmazkodásnak (natural adaption) nevez. Így például a szőlőnél az életébredés 10 fok meleggel indul meg, s a megéréshez 2900 fokegységtöbbletre van szüksége; igen, de Madeirában a téli középhőmérsék sohasem száll alább 17·5 foknál; többnyire annál jóval fennebb van, úgy hogy a szőlő télen nemcsak kihajthatna, hanem gyümölcsét meg is érlelhetné; de nem teszi, csak márczius vége felé indul meg 18 középhőfoknál; addig, daczára a téli 17·5 hőfoknak, «alszik» — alkalmazkodik az éghajlathoz (ez az alkalmazkodási tehetség megvan a cosmopolita állatnemeknél is; a kutya elkiséri az embert a földsarki égövtől az egyenlítőig; hanem amott tömött bundát ölt, itt csupaszra vetkőzik, a Himalayába Angliából átvitt

kutyának szőre közt sűrű gyapjú nő, hasonló történik az Angliából oda vitt lovakkal is).

Miként már említém, annyit megállapított ténynek vehetünk, hogy a postglacial új-kőkor óta Európa éghajlata nagy változást nem szenvedett, erről tanúskodik egyebek közt az is, hogy kivéve a bos primigeniust, melyről pedig bizonyosnak mondhatjuk, hogy nem éghajlati viszonyok, hanem az ember culturalis térfoglalása pusztította ki, — a svájczi kőkori tófalvak kotrásaiban talált 54 faj állatcsont közt Rütimeyer szerint egyetlen egy oly állaté sincs, mely most is nem élne Európában.

Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a mostani középhőmérsék az akkorihoz képest csökkenőben legyen. Csakugyan vannak is e csökkenésnek jelei úgy a neolithkorhoz képest, mint az utóbbi századokban is, legalább ott, hová a tenger befolyása ki nem terjed. Svájczban a kőkori leletekben törpe nenuphart és silene creticát is találtak; ezek ott ma már nem élnek meg. Magyarországról pedig Kerner vizsgálataiból az tűnt ki, hogy a Kárpátokban a fenyőfa határa az utóbbi három század alatt száz méterrel lejebb szállott. Aztán itt-ott a nemzedékről-nemzedékre szálló népmondák is figyelmet érdemelnek. Egy ily nem épen illemes, de jellemző népmonda arra mutat, hogy hajdan a sárga dinnyének Lőrincz nap táján már vége volt; most ideje jóformán csak akkor kezdődik. Az is megmaradt emlékezetemben, miként nyomát találtam régi gazdasági számadásokban annak, hogy pár század előtt az aratás korábbra esett.

A középhőmérsék e lassú csökkenését, más egyéb csillagászati momentumokat mellőzve, maga a napéjegyeni precessio is kimagyarázza, melynek 25,765 évre terjedő cyclusa a legnagyobb napközelséget (perihelion) az év minden szakán sorba körül viszi. Most január elsejére esik, a XIII. század közepén deczember 21-kére, 4000 évvel Krisztus előtt a mostani őszi napéjegyen idejére, szeptember 21-kére esett. A naptávolsági különbség a perihelion és az aphelion közt 6.100,000

kilométer, a hőkülönbség pedig az egésznek egy tizenötöd része; nem lehet tehát, hogy ez az évszakok intensivitására befolyással ne legyen. Mikor földünk éjszaki félgömbjén a nap legnagyobb távolsága télre fog esni, a tél természetesen sokkal hidegebb, s a nagyobb távolság folytán meglassult földmozgás miatt hosszabb is lesz. A mi félgömbünk most ezen hosszú és nagyon hideg tél felé halad; sok idő (még mintegy tízezer év) kell hozzá, hogy a maximumot elérje, mely (hozzájárulván a szárazföld színvonalának folyvást észlelhető partialis változatai) alkalmasint egy újabb jégárkorszakkal lesz kapcsolatos; mert igaz ugyan, hogy mikor a tél nagyon hideg és hosszú, a nyár viszont rövidebb, de nagyon meleg lesz; hanem a hosszú, hideg télen annyi jég és hó gyül össze, hogy nyáron át a nap hősugarai legnagyobb részben a jég- és hó-tömegek olvasztására vesztegetődvén, nem fogják a földet annyira felmelegíthetni, hogy a télen át rendkívül leszállítandott évi középhőmérsék nagy csökkenését helyreüthessék. Ennek tényleges bizonyságát látjuk Grönlandban, mely még most is a jégár-korszakban van; ott nyáron a napsugarak annyira égetők, hogy a hajók oldalain a szurkot felolvasztják, de azért az ottani középhőmérsék *nyáron* sokkal alantabb áll, mint nálunk *télen;* mert azok az égető napsugarak a hó- és jégtömegek miatt nem képesek a földet felmelegíteni, pedig a temperatura ettől függ; a levegő diathermalis, átbocsátja a nap hősugarait, de maga tőlük nem igen melegszik át. Azonban ha még messze van is az a maximum hideg, az évi középhőmérséknek bár lassú, s egy ember életén át alig észrevehető mértékben, de folytonosan már századok óta csökkenésben kell lennie; e csökkenést időn- és helyenként a nagyon bonyolult meteorologiai hatványok ellensúlyozhatják, de a világrend törvényének útját nem väghatják; az nagyban és egészben uralmát ellenállhatlanul kivívja.

VI.

AZ ÁZSIAI CIVILISATIO NEM MAGYARORSZÁGON ÁT VÁNDOROLT EURÓPÁBA.

A gabnaneműeknek Azsiából leszármaztatására tett megjegyzéseim folytában itt találom helyét taglalás alá venni azon állítást (55. lap), hogy:

«Hazánk mintegy kapcsot képezvén a kelet és nyugat közt, az ez úton vándorolt ősnépek nyomait hagyták hátra (Magyarországon) mindazon civilisatiónak, mely keletről nyugat felé vitetett»

és ismét ugyanott:

«Fel nem tehető, hogy hazánkban, melyen keresztül a népvándorlás útját vette, a fémeszközök ismerete későbbre esnék, mint tőlünk nyugatnak».

E szerint tehát a történelem előtti korban a keleti civilisatio Magyarországon át s annak közvetítésével vándorolt volna Európába.

Ne téveszszük szem elől, hogy nem pusztán népvándorlásról, hanem a civilisatiónak keletről nyugat felé Magyarországon átviteléről van szó.

Bármennyire kutassak is, e feltevésnek más indokolására nem akadok, mint arra: hogy mivel a történelmi időkben keletről is voltak népvándorlások Magyarország felé (mondom, keletről *is*, mert nem mind onnan indult ki), feltehető, hogy a történelem előtti időkben is voltak.

Egy hypothesis tehát egy másik hypothesis által indokoltatik, s ez indokolás alapját azon merőben téves nézet képezi, hogy mivel Magyarország közelebb fekszik Ázsiához, mint Európa nyugata, az képezte a kapcsot a kelet és nyugat közt, s minden civilisatiónak, mely Ázsiából a nyugatra jutott, okvetlenül Magyarországon kellett keresztül utaznia.

A mi a történelmi idők eseményeiből levont következtetést illeti: tekintve, hogy a történelem előtti idők-

ben ép azért, mert történelem előttiek, nem lehettek meg azon népességi, társadalmi és nemzetközi viszonyok, melyek a történelmi időkben népvándorlásokat idéztek elő, nagyon koczkáztatottnak tartom azt az inductiót, hogy a mi a történelmi időkben megtörtént, annak a történelem előtti időkben is meg kellett történni. Ellenben azt a következtetést biztosnak merem felállítani, hogy a mi a történelmi időkben sohasem fordult elő, az a történelem előtti időkben még kevésbbé történhetett meg.

Újra figyelmeztetek, hogy a civilisatio behozataláról van szó.

Nos, tagadhatatlan positiv tény, hogy mindazon népvándorlások között, melyek a történelmi időkben Ázsiából Magyarországra, vagy azon át történtek, egyetlen egy sincs, mely civilisatiót hozott volna magával Európába. Ezt a dicsőséget még saját őseink számára sem vehetjük igénybe. Hoztak magukkal hősiességet, egészséges józan észt, szabadságszeretetet és kitünő képességet a civilisatio elsajátítására (natural adaption), de civilisatiót nem, sőt jöttökre felhangzott az akkori európai civilisatio templomaiban a rémület litániája: «A sagittis Hungarorum libera nos Domine!»

Hát a mi a történelmi időkben sohasem történt, bizony annak előtte még kevésbbé történhetett.

De hát kétségtelen dolog levén, hogy civilisatio jött keletről Európába, kérdés: merre jött, ha nem Magyarország felé?

Feleletem ez: *a Földközi-tenger felé.* Nem Magyarország, hanem a Földközi-tenger volt az összekötő kapocs az ázsiai őskor civilisatiója s Európa közt.

Magyarország csak a középázsiai civilisatiónak szolgálhatott volna országútul. Igen, de Közép-Ázsiában azon őskorban, melyről szó van, nem volt, nem lehetett civilisatio. Ott az őskor civilisatio korai fejlődésének ellentmondanak a természeti viszonyok; ellentmond minden hagyomány, minden történelmi nyom, mely pedig Ázsia más részében Európa történelmi

korszakánál sok századdal hátrább megy; sőt Közép-Ázsiának még jelene is ellentmond.

Ázsia azon őskori civilisatiójának, mely Európába átszármazott, kiindulási pontját nem Közép-Ázsiában kell keresni, honnan mint útra s közvetítő kapocsra a földrajz Magyarországra mutathatna, hanem keresni kell ott, honnan nem Magyarország felé utazhatott Európába; keresni kell Indiában, s Ázsiának Indián innen, a Földközi-tenger felé fekvő tartományaiban, melyekről tudva van, hogy ott, ha nem is ezredekkel, de bizonyosan századokkal Európa történelmi korszakának hajnala előtt népes, hatalmas birodalmak virágoztak, a melyekkel való culturalis rokonságra a legtöbb európai nyelvben, s eszmejárásuknak, vallásos fogalmaiknak, szokásaiknak, időfelosztásuknak, s általában civilisatiójuknak nyomaira Hellas, Etruria, Róma, Iberia, a kelták, gallusok, germánok, szlávok, albánok stb, hagyományaiban minden lépten-nyomon ráakadunk.

A dolog tehát akként áll, hogy ha volt a történelem előtti időkben népvándorlás Ázsiából Magyarország felé (ha volt!), az nem hozott magával civilisatiót Európába.

A mi civilisatio pedig az őskorban Ázsiából Európába átszármazott, az nem Magyarországon át, hanem a Földközi-tenger felé vette útját.

Csakugyan Hellásba Perzsián s Kis-Ázsián keresztül vándorolt be az indus civilisatio. A görög polgárosultság indiai eredete felől nemcsak az összehasonlító philologia, nemcsak a hellén mythologia, hanem az ó-kori történelem rejtelmeinek eddig még eléggé ki nem aknázott gazdag bányáját képező geographiai elnevezések is bizonyságot szolgáltatnak. Nagy hírű orientalisták Hellast a Hella hegységtől (Beludsisztánban) származtatják, Attika nevét az Indus melletti Attak-ra; Corinthust Cor-Indusra (a Kori és Indus folyók közti tartományra), Thessaliát Des Salia-ra (Sal földje), Dorist Dor folyóra, Argost Argasanra, Achaját Achajaura stb. viszik vissza. Lesbosba a Les poi (boi)-okat (Les tar-

tomány főnökeit) telepítik, s még az autochthon (bennszülött = indigena) szóról is etymologice kimutatják, hogy az nem más, mint «Attak-thán» = attak-földi harczos.

Ez az indus eredetű civilisatio Hellasból éjszak s éjszakkelet felé is terjeszkedett, de leginkább nyugat felé, a Földközi-tengerpart mentében, onnan hatolt be Európa belsejébe, s rányomta pecsétét világrészünk civilisatiójára.

Ez volt az egyik lefolyása az ázsiai civilisatio beszármazásának Európába.

A másiknak eredetét Phœniciában találjuk fel. Tudva van, hogy Phœnicia bátor hajósai voltak azok, a kik kereskedelmi állomásaikkal a Földközi-tenger mindkét partját úgy Európában, mint Afrikában elárasztották, s civilisatiójok befolyásával virágzó gyarmatokat alapítottak (Carthago, Hippo, Utica, Gades [Cadix], Panorme [Palermo], Lilybæum [Marsala] stb.); aztán a bátor hajósok kimerészkedtek az Atlanti-tengerre, — elhajóztak Angliába ónért, bronzkészítés végett (a bronzkor kezdete legnagyobb valószinűséggel a phœniciaiakra vihető vissza, mi szerint aztán ezen kor kezdete a XIII—XIX. századok közé esnék Krisztus előtt), sőt a vállalkozó nép vallásának, civilisátiójának még Norvégiában is nyomait hagyta hátra.

Ezen adatokra támaszkodva, határozottan tévesnek tartom azon állítást, hogy a fémeszközök ismeretének s általában az ázsiai eredetű civilisatiónak korábbra kell esni Magyarországon, mint nyugaton: mert Magyarország volt az út, melyen az nyugatra vitetett. Nem az volt az út, hanem az emberiség civilisatiójának nagy országútja: a tenger; nem Magyarországon át jutott Ázsia őskori civilisatiója a nyugatra, hanem nyugatról, délről, éjszakról hatolt be a tengertől (fájdalom!) távol fekvő Magyarországra.

VII.

COMPLEMENTARIS BIZONYÍTVÁNYOK.

Complementaris bizonyítványokra is hivatkozhatom, melyek épúgy, mint a földleirati elmélet, ellentmondanak azon feltevésnek, hogy Magyarország volt az út, melyen az ázsiai civilisatio Európába vándorolt. Ilyenek:

1. Az, hogy Svájczban a bronzkori tófalvak mind a nyugati és közép cantonokban vannak, a hazánkhoz közelebb fekvő keleti cantonokban csak kőkoriak találtattak, bronzkori egyetlen egy sincs, a mi arra mutat, hogy a bronz ismerete nem Magyarország felől hatolt be Svájczba, hanem nyugatról.

2. A nephrit-eszközök határozottan ázsiai eredetűek, mert Európában nephrit nincs (nem kell a «saussurite»-nek, meg «jade de saussure»-nek nevezett egy másik unisilicattal összezavarni, bár Werner ezt is nephrit névvel ruházta fel). Nephrith-eszközökre (melyekhez Douglas Róbert szerint a babona Ázsiában csodás tulajdonságokat fűzött) Európában a tengermelléki vidékeken több helyütt akadtak, Délolaszországtól kezdve a norman tengerpartig, sőt a tenger felől München tájáig is elvetődtek; de Magyarországon még csak nyomára sem találtak. Jele, hogy bizony nem Magyarország volt az út, melyen Európába kerültek. Trója romjaiban Schliemann számos nephrit-eszközökre akadt; ez is arra mutat, hogy a Földközi-tenger felől jutott Európába.

3. Ha az őskori civilisatió keletről Magyarországon át vitetett volna nyugat felé, nem cseppenhetett volna le közvetlenül hazánkba, hanem mielőtt oda érkeznék, korábbi étape-jainak nyomait kellett volna maga után hagynia hazánktól kelet felé. Lehet, hogy tudatlanságom bűne, de én ily korábbi nyomoknak arra felé felfedezéséről semmit sem tudok.

4. Ama kőemlékek, melyeket az archæologusok: «menhir, cromlech, dolmen» néven neveznek, ily nyo-

moknak ugyan nem tekintethetnének, minthogy azok nemcsak Európában, s Ázsiában, hanem Afrikában is nagyon sűrűen, sőt Ausztráliában, s Polynesiának vad népek lakta szigetein is előfordulnak, mit Lubbock igen természetesen kimagyaráz, midőn arra figyelmeztet, hogy minden gyermek cromlecheket, dolmeneket épít, a mint néhány tégla kerül keze alá. Hozzá tehette volna, hogy kártyákból is azokat épít. Hanem hát annyi tény, hogy azok a kőépítmények Európa nyugatán minden apró részletükben annyira hasonlítanak az Ázsiában, nevezetesen Indiában nagyon sűrűn előfordulókhoz, s annyira ki van mutatva, hogy temetkezési s részben vallásos szertartásokkal kapcsolatosak, miszerint teljes lehetetlenség volna, hogy Magyarországban is elő ne forduljanak, ha a supponált civilisáló népvándorlások keletről Magyarországon át történtek volna; már pedig épen Magyarország az, a hol — legalább tudtomra — eddig még ily kőemlékekre nem akadtak; míg ellenben Angliától kezdve a tengerparti országok mentében úgy Európában, mint Afrikában a folytonossági kapocs megvan.

Ezek azon indokok, melyek engem azon nézetre vezettek, hogy utat tévesztenek, a kik Ázsia őskori civilisatiója bevándorlásának útját Magyarországba helyezik.

VIII.

A BEVÁNDORLÁS NEM NÉPVÁNDORLÁS. — CHRONOLOGIA.

Hanem azt is kétségbe vonom, hogy annak a civilisatiónak Európába hatolása népvándorlást, tehát egy emberfajnak más faj által kiszorítását feltételezné.

A kik a történelmi időkből a történelemelőtti időkre szeretnek következtetni, figyelembe vehetnék, hogy *népvándorlások soha sem vittek magukkal civilisatiót.* — Soha!

E szó: «népvándorlás» határozott értelemmel bír.

A franczia protestansok azon ezrei, kik a nantesi

edictum eltörlése folytán Poroszországba menekültek, nem voltak népvándorlás.

Tökéletesen ily jellegű volt az indus civilisatiónak átültetése Hellasba, s általa Európába.

A mióta Wilson úttörő buvárkodásai nyomán a tudós orientalisták India őstörténelmének rejtelmeiről a fátyolt lelebbentették, megállapított dolognak vehető, hogy az ókori indus áttelepülések azon vallásháborúkra vezethetők vissza, melyekkel a bramánok és budhisták versengése Indiát századokon át zaklatta, s melyek a kuru-khetui harcztéren vívott nagy ütközetben (mahabharata) az előbbiek győzelmével végződtek. E hosszú harczoknak változatos viszontagságai több rendbeli *kimenekülést, kibujdosást* vontak maguk után, melyeknek utolsójára nézve chronologiai számítást is merényelhetünk, minthogy a Visnu Puranának Wilson által megismertetett adatai szerint amaz eldöntő nagy ütközet (mahabharata) a XV. századra esik Krisztus előtt.

Indiából tehát nem népvándorlással jött a civilisatió Európába.

A mi pedig Phœniciát illeti, annak civilisáló befolyását Európára egyenesen csakis ama vállalkozó hajós nép kereskedelmi ösztönére lehet s kell visszavezetni. S e részben is vannak adataink, melyek némi hozzávetőleges chronologiai számítást engednek. Constatált tény ugyanis, hogy a phœniciai tengerészek a mostani polaris csillagot (a kis medve csillagzat alpháját) használták iránypontul, a mi a csillagászat mathematikai biztosságú számítása szerint a keresztyén időszámítás előtt 2000 évnél hátrább nem történhetett.

Nem is hiszem, hogy az ázsiai civilisatiónak Európába nyomulását ennél régebbre vissza vezetni lehessen. Igaz ugyan, hogy Ázsia távol keletén és Egyptomban az őskori civilisatio a maga irástudásával, csillagászati ismereteivel, építészetével, művészetével régebbre is nyomozható, a mennyiben a gizehi pyramisokban s China csillagászati évkönyveiben már azon időből is birunk történelmi értékű adatokat, midőn félgömbünk polaris

csillaga még a sárkány csillagzat alphája volt; ez azonban mindössze csak egytől hét századig viheti vissza a chronologiai számítást, mert földünk eszményi tengelye azon csillagra 2700 évnél régebben Kr. előtt nem mutathatott.

Aztán China és Egyptom Európa őskori civilisatiójára befolyást nem gyakorolhatott. Annak teljességgel semmi nyoma sincs, hogy China culturája Európába hatott volna, a mi, tekintve a távolságot, China földrajzi fekvését, s társadalmi és politikai szervezetét, természetes is; miként is lehetnének ily nyomok a történelemelőtti időkből, mikor még a történelmi korban is Európának magának önállólag kellett az iránytűt, betűnyomdászatot, s puskaport feltalálnia, ámbár a chinaiak ezeket már századokkal előbb ismerték.

Egyptomra pedig Európa őskori civilisatiójának azon része, mely más világrészből szivárgott ide, azért nem vihető vissza, mert tudvalevő dolog, hogy ott a tudományt is kirekesztőleg monopolizáló királyok s papok önző, féltékeny politikája a népet minden külkereskedési s hajózási vállalattól és idegenekkel érintkezéstől igen sokáig szigorúan visszatartotta úgy, hogy Egyptomot még a szomszéd görögöknek is csak Psammitikus (26-ik dynastia) nyitotta meg a VII. században Krisztus előtt. (Ez — úgy gondolom — megállapított történelmi tény, miért is csak mint kósza hireken alapulót, discretióval kell vennünk azt, a mi a Psammitikusnál több mint egy századdal régiebbnek tartott Homér *Iliás*ában Egyptomról, s különösen Thebe városáról olvasható, melynek az *Iliás* szerint oly száz kapuja volt, hogy annak mindegyikén két-két száz harcz-szekér vonulhatott ki, természetesen egy széltében, mert egymás után akármennyi elvonulhat egy rendes méretű kapun is; ez a két-kétszáz szekérszéles száz kapu még a colossalis Thebéről is sok!) Az említett kényszerű elzárkózásból megmagyarázható, hogy a Földközi-tenger partjai az indus bujdosók által polgárosított helleneknek s Phœnicia vállalkozó népének jutottak civilisáló befolyása alá.

Ezeknél fogva nem gondolom, hogy azon culturát, mely az európai őslakosság közé más világrészből hozatott be, az indus vallásháborúknál s Phœnicia virágzásának koránál hátrább lehessen visszavinni; s hajlandó vagyok hinni, hogy ezen behozatal azon korra esik, melyet az archæologusok a bronzkorba való átmenetnek neveznek.

Az ember első feltünésének kora a kiszámíthatatlan régiség homályában vész el, de az emberiség őskori culturájának menete Európában nem annyira nyomtalan, hogy beszármazásának eredetéről s útjáról indokolt nézetre nem juthatnánk, s hypothetikus népvándorlások feltevéséhez kellene folyamodnunk.

Indokoltnak tartom azon nézetemet, hogy a mi cultura Ázsiából hozatott be az őskorban Európába, az nem Magyarország felé vette útját, nem népvándorlások által hozatott be, s behozatala az indus vallásháborúk s phœniciai hajózás koránál régebbre vissza nem vihető.

De mert régebbre vissza nem vihető, annak pedig minden új kutatással szaporodó bizonyítványait birjuk, hogy Európa őslakossága nemcsak az új kőkorban aránylag immár szervezett társadalmi viszonyokban élt, vallásos fogalmakkal, iparral, kezdetleges művészettel birt s földmívelést is gyakorolt, de némi culturának nyomai még a paleolith korszakból is napfényre kerültek, melyet pedig a neolithtól, az interglacialis enyhülések által meg-megszaggatott jégár-korszak ki nem számítható századainak hosszú cyclusa választ el: tudományilag merőben indokolatlannak tartom azon elméletet, mely Európa őskorának *minden* culturáját keletről történt bevándorlásokra viszi vissza; mintha bizony az európai őslakosság önállólag, függetlenül fejlődött culturával is nem birhatott volna, ép úgy mint Afrika, Amerika, Ausztrália, s az oczeániai szigetek vad népei birnak, melyek az európai ősleletekhez hasonló czölöpépítésre, kőfegyverek és szerszámok készítésére, némelyek a réznek fegyverré idomítására,

sőt a vaskohászat egy sajátságos nemére is önállólag eljutottak.*

Azonban vannak, kik az európai őskornak nemcsak minden culturáját, hanem még magát őslakosságát is Azsiából származtatják. E minden tudományos alapot nélkülöző speculatio azon mystikus színezetű hiedelemből került ki, hogy az úgynevezett «kelet» volt az emberi nem bölcsője. Világos, hogy e hiedelem fenekén ott gubbaszkodik a Mózes-félének nevezett genesis manója. Nem gondolom, hogy ez oly szövétnek, mely az ember őstörténelmének rejtelmeire megbízható világot vethet. A gondolkozó embernek nem lehet ugyan igazat nem adni Humboldt Sándor ama szavainak, hogy: «die geografischen Forschungen über die sogenannte Wiege des Menschengeschlechtes haben einen rein mythischen Character», de azt gondolom, hogy ha a tudomány mai állásában az emberiség bölcsőjének helyét nem határozhatjuk is meg, okokat hozhatunk fel úgy csillagászati, mint földtani alapon, melyek arra mutatnak, hogy ha monogenismusi szempontból vizsgálódunk, az a bölcsőhely Ázsia nem lehetett; ha pedig a polygenismus nézetéből indulunk ki, az ember (fejlő-

* Mintegy ötven éve, hogy egy még mindezeknél is meglepőbb bizonyságát birjuk a vadnépek culturalis feltaláló tehetségének. Bukere, egy dél-afrikai vad négertörzs (vei) tagja, egészen önállólag phonetikus szótag-írást (syllabariumot) talált fel a vei nyelv számára, melyet a néptörzs el is fogadott. Annál nevezetesebb feltalálás, minthogy egész Afrikában nem tudunk néger nyelvet, melynek saját irása lenne. A feltalálás önálló eredetiségét nem lehet kétségbe vonni, minthogy a legtöbb syllabarium egyes irásjegyei szótagot fejeznek ki s nem betűt, mint az európai és legtöbb ázsiai nyelvekben; nem is eszmét, mint a chinai irásjegyek, vagy az általános nyelv megállapítására eddig tett kisérletek (melyeknél kiindulási pontul az immár pár ezerre menő szám csillagászati, mathematikai, földirati, füvésztani, mineralogiai, vegytani, mérnöki, bányászati, kereskedelmi jegyek szolgáltak, miket minden művelt nemzet azonos értelemben használ, s kiki a maga nyelvén olvas), a vei syllabarium nem is amolyan mnemonistikus képletjegy, minőt az amerikai indusok aláirásul használnak, hanem valóságos phonetikus irás.

dési) teremtésének egyik góczpontja Európa is lehetett, s figyelembe véve a régi történetírók által feljegyzett őskori néphagyományokat is, lehetetlen igazat nem adnunk Gérard (*Histoire des races primitives de l'Europe*) azon mondatának, hogy «az előrehaladó ethnologia nem térhet ki azon kérdés elől, hogy vajon az őskori Európát nem lakták-e benszülöttek a bevándorolt népek előtt? Az eszmetársulásnál fogva helyét látnám itt előadni az eszméket, melyeket e kérdések agyamban felkeltenek; de nehogy nagyon is messze elbarangoljak a tárgytól, melynek tanulmányozásával foglalkozom, jobbnak látom azt egy külön függelékre halasztani, s itt báró Nyári jeles munkájának tanulmányozásában a baradlai leletek régiségének kérdésére térni.

IX.

TERMINOLOGIAI ÉSZREVÉTELEK.

E kérdés fejtegetését pár terminologiai észrevétellel kivánom bevezetni.

Nagyon kivánatos volna, ha a geologusok oly határozott elnevezésekben állapodnának meg, melyek egyrészt a különböző értelmezést kizárják, másrészt meg elavult fogalmaknak nem nyújtanak táplálékot.

Többször fordul elő Nyáry becses munkájában is a «pleistocæn idő» elnevezés. Szeretném, ha a geologusok ezt a szót kiküszöbölnék, mert földtani tekintetben zavart okoz, régészettani tekintetben pedig semmit sem magyaráz. A pleistocæn szót Lyell hozta javaslatba, mint rövidítést, e helyett: «újabb pliocæn» (a harmadkori képletek legfelsőbbike). A szót Forbes Edward tekintélye elfogadtatta, de értelme amolyan földtani átcsuszamláson ment keresztül, mint a minőt Horvátország tett földirati tekintetben ; ez átcsuszamlott Szlavoniára, a pleistocæn meg átcsuszamlott a harmadkorutáni (post tertiaire) osztályba, s míg Lyell és követői

alatta a harmadkori újabb pliocænt értik, Forbes és követői azt a harmadkorutáni (quaternaire) osztály azon legalsóbb képleteire alkalmazzák, melyeket amazok «post pliocænnek» neveznek. Hát nem tudja az ember íróról-íróra, hányadán van vele. Jobb volna elhagyni, mint azt szerzője (Lyell) maga is javasolja.

Régészeti tekintetben pedig (a mint a 64. lapon a jegyzékben olvasom) Spengel annak ezt a magyarázatot adja: «Das pleistocæne Zeitalter ist gleichbedeutend mit dem palæolithischem, oder dem der rohen unpolirten Steingeräthe». No ha ez az értelme, akkor merőben haszontalan szószaporítás. Ott van a palæolith elnevezés, erről mindenki tudja, hogy mit ért alatta a régészeti tudomány, ha a pleistocæn ennek magyarázata akar lenni, hát biz az csak olyforma magyarázat, mint mikor az öreg bakakáplár ekként magyarázta meg az újoncznak a «Vak (Wacht) parádé» értelmét: «Szamár te! a vakparádé vakparádé».

Hiszen ép az a kutatás tárgya, hogy a durva kőeszközt használt ember melyik geologiai korban élt?

Megvallom, azt a «diluvium» szót sem szeretem, melyet a geologusok és régészek még mindig széltében használnak. Ez a szó azon időből ragadt meg a földtani szótárban, mikor még a morénék, sziklakarczolatok, vándorkőtömbök, s általában a jégárkor minden nyoma vízözön által magyaráztatott. Ez a tudomány jelen állásában már rég elavult, elejtett fogalom, de a szó megmaradt. Előitéleteket táplál; Noé diluviumjára emlékeztet, s azon olvasókat, a kik nem avatott szaktudósok, felkiáltani ösztönzi: «Mit? hát mégis hisznek a tudósok a világot elborított vízözönben?» Ki kellene küszöbölni, mert az ad még szakférfiaknál is oly kifejezésekre alkalmat, mint például (53. lap): «midőn a jégkorszak *utolsó maradványai is eltűntek s diluviális iszapolások* az ősvilág titkait földleplökkel vastagon eltakarták, *földgömbünk utolsó átalakulásával,* mint a mesebeli phœnix, *saját hamvaiból ébredt új életre a természet».*

Szabadságot veszek magamnak megjegyezni, hogy «a jégkorszak utolsó maradványai teljességgel nem tüntek el» — «az élet nem szünt meg a jégár-korszakban földünkön, csak vándorolt, helyet cserélt», «a természet nem saját hamvaiból ébredt azután *új életre,* hanem folytatta *a régi életet*» — s «*földgömbünknek utolsó átalakulása*» nincs! Az átalakulás folyvást és folyvást tart, lassan, de folyvást, ép úgy, mint a multban történt, (azt a nagy tényezőt, az időt, nem kell araszra mérnünk, s az minden átalakulást megmagyaráz). Soha sem volt és nincs, és nem lesz oly átalakulás, mely egyszerre *egész földgömbünkre* kiterjedt volna, vagy kiterjedne; rögtöni átalakulások csak helybeli vagy mulékony jelentőségűek; Darwin szavaival szólva: «no cataclysm has desolated the whole world», a mely természeti törvények működésben voltak az idők végtelen múltjában, működésben vannak most is, s lesznek az idők végtelen jövendőjében; semmi sem tünt el, a jégár-korszak sem; meg van most is, úgy a túlsó félgömbön (Uj-Zeeland, Patagonia, Victoriaföld), mint a mi félgömbünkön is, a hajdan dús növényzetű Grönlandban, melynek lecsuszamló jégtömbjei mérföldekre terjedő jéghegylánczgátat torlaszolnak a rémült hajós elé az Atlanti-tenger rengetegén, de nemcsak van szűkebb körű jégkorszak, hanem újra lesz, s ismét és imét lesz amolyan terjedtebb terű is, mint a milyen Európa nagy részében (nem mindenütt, alkalmasint Magyarországon sem) a paleolith és neolith emberkor közt volt. Erről a csillagászat, kapcsolatban földünk egyes részeinek itt emelkedésével, amott sülyedésével, alig enged kételkedni.

X.

A BARADLAI EMBER RÉGISÉGE MEGHATÁROZÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI. — ÁSATAGCSIGA-HIÁNY. — EGY KIS CONCHIOLOGIA.

E bevezetéssel áttérek a baradlai leletek régiségének kérdésére.

Az ember régiségének kipuhatolása körül a barlangkutatások az üledékes rétegekhez képest hátrányban vannak, minthogy amazok földtani jelzőket csakis azon esetben szolgáltathatnak, midőn az ember létezésére mutató tárgyak oly vízrakadékok által vannak fedve, melyeknek a barlangba mosása, a szomszéd vízvölgynek a mostanihoz képest nagy színtájkülönbségét feltételezi, s a szomszéd hegyeken völgykimosás közben eszközölt denudatiók, kapcsolatban a leleteket elfedő vízrakadékokban előforduló csigaházakkal, kagylókkal s egyéb szerves maradványokkal, azon rakadékok geologiai meghatározását megengedik.

A Baradla nincs ezen helyzetben, mert bejárása — nem mint némely archæologiai becsű más barlangnál — magasan a mostani völgymélyedés felett, hanem a hegy tövében van.

És — a mi földtani tekintetben valóban sajnálatos — ásatagcsigákat, a földtani chronologia eme korjelzőit, az aggteleki hegység nem szolgáltat.

Nagyon sajátságos dolog ez. Hogy minő geologiai korba tartozó mészkő az aggteleki hegység, vitatás tárgya lehet, de hogy mészkő, kétséget nem szenved. A tapasztalás azt mutatja, hogy mészképletekben fordulnak elő a csigák legszámosabban, ott a hol mész épen nincs, mint Cornwallban a Cap-Lizard táján, és Kis-Ázsiának magneziás silicat (sepiolite = Meerschaum) képleteiben csiga egyáltalában nem találtatik. A mész, s kagyló és csigaház közt oly szoros viszony van, miszerint Burmeister azon nyilatkozatra találá magát indíttatva, hogy akármi volt is eredete a mésznek, dolomitnak, krétának, minden ily kőzet meg volt

egykor éve, s meg volt emésztve (nem szabatos kifejezés, mert állat nem hasonít, tehát nem emészt meg ásványt, ha csak az előbb növényéleten nem ment keresztül, de ha nem szabatos is, viszonyjelző).

És íme, nemcsak az aggteleki mészképletben csigamaradvány nincs, de még mind a mellett, hogy a Baradla vízvezető, tehát iszapgyűjtő barlang, báró Nyáry, egyetlen egyen kívül, ásatagcsigát a kiásott földben nem talált.

Ennek az egynek rajza a 161-ik lapon van adva, s báró Nyáry azt conus-féle ásatagcsigának mondja.

A rajz után itélve, nem gondolom, hogy az conus-féle; először azért nem, mert a conusok egyik leglényegesebb jelzője a «szűk» *hosszú* nyílás párhuzamos szélekkel (ouverture *longue* étroite, à bords parallèles),» ez nem ilyen; másodszor azért nem, mert a lerajzolt kagyló azok közé tartozik, melyeket a conchiologia balszájúaknak (bouche à gauche), s csavarjaikat (spira) balogoknak (sénestre) nevez. Meglehetősen ismerni vélem a conusokat, sokat ástam ki magam is, még több fordult meg a kezemen, sőt rajzból és leírásból a Delessert-féle múzeum gazdag conus-gyűjteményét is (több mint 200 faj) ismerem: de nem emlékszem, hogy balog conust valaha láttam volna. A rajz nem eléggé részletes, hogy meghatározását koczkáztathatnám; ha nyílása (szája) gömbölyű volna (mit a rajz fekvése miatt ki nem veheték), Brocchi serpula ammonoidesére emlékeztetne, tehát az újabb divatú elnevezés szerint lehetne valami spirorbis-féle; különben minthogy a rajz nem is annyira spiralis, mint discoidalis alakra mutat, hát lehet ammonites (ez a trias legfelsőbb «keuper»-rétegének főjelzője), lehet planorbis, lehet helix, s legvalószínűbbnek tartom, hogy csakugyan ez utóbbi, de nem merem bizonyosnak állítani, hanem arról nincs kétségem, hogy nem conus, ha a rajz helyes.

Át levén a kagyló fúrva, Nyáry azt hiszi, hogy nyakékül szolgált. A conus-féle kagylók belső alkata olyan, hogy nagyon nem alkalmasak felfűzésre; különben az

ily átfúrásnak látszó átlyukadások természetesen is megtörténnek, különösen édesvízi csigáknál, mert az édesvízben mindig van szénsav, s ez a csigahéjakon erosiókat csinál, ott a hol az epidermis legvékonyabb, t. i. a kanyarlatok csúcsán. Ez különösen a discoidalis alakú csigáknál nem épen ritka tünemény.

XI.

AZ EMBER LÉTEZÉSÉNEK NYOMAI MINT RÉGISÉGJELZŐK.

Földtani, ásványtani és lithologia jelzők hiányában tehát a baradlai leletek régiségi korának vizsgálatánál az ember létezésének nyomaira vagyunk szorítva.

Ezek legelőször is a konyhahulladékoknak nevezett leletben fordúltak elő. Megvallom, ezeket igen bizonytalan útmutatóknak tekintem. Eszembe jut, hogy Tessier leír egy barlangot (Mialet mellett Gardmegyében), melyben össze-vissza keverve barlangi medvecsontok, embercsontok, durva agyagedények, bronz karpereczek, és egy római urna találtattak. Maga Nyáry is a legizletesb ékítményű cserepeket a Denevér-ágban, közel a medvecsontokhoz találta (98. lap), s e jó gyurmából készült, jól kiégetett czifra edényeket IV. Béla király idejéből valóknak gyanítja. IV. Béla idejében pedig már ursus spelæus bizony nem volt Magyarországon. A medvecsontok s czifra edények tehát nem egy korból valók.

A kő- és csontszerszámoknak más európai leletekkel összehasonlítása kétségtelenül több tekintetben tanulságos lehet, de én megvallom, magából az összehasonlításból még nem mernék a viszonylagos régiségre következtetést vonni, mert azon őskorban igen nagy időkülönbség lehetett két nép közt, mely hasonló készültségi fokú szerszámokat hagyott hátra. Mondják a tudósok, hogy a neolith-kori szerszámleletek meglepőleg egyenlő mívelődésre mutatnak, igen, de ez az egyenlőség nem az egykorúság bizonyítéka ; az újkori vadnépek

példája nem hagy fenn kétséget arról, hogy ama szerszámok készítése nem feltételez másoktól eltanulást, hanem az a primitiv képesség a szükségből önállólag fejlett ki; de e képesség különböző népeknél egyenlő fokra nem egy időben jutott, annyival inkább, mert kétségtelen nyomait birjuk annak, hogy különböző népek különböző irányban birtak fejlődési képességgel. Így például a baradlai leletekben csiszolt kőszerszámok, díszített agyagedények, őrlőkő, gabnamívelés nyomai, s általában egy már fejlettebb míveltség bizonyítványai fordulnak elő; de a vésésnek, műfaragásnak, művészi képességnek semmi nyoma sincs, mint szintúgy nincs a dán konyhahulladékokban és Svájcz kőkori tófalvaiban; ellenben a dordognei barlangleletekben még egyetlen egy csiszolt kőtárgy sem került ki, de az ott talált csonteszközökön meglepőleg szép állatrajzvázlatok fordúlnak elő. A dordognei ember nem tudott követ csiszolni, de rajzolni, vésni tudott; művész volt; a baradlai ember pedig tudott csiszolni, de rajzolni, vésni nem. Amazok művészi képességét (miként Nyáry is megjegyzi) Lartet az éghajlatnak tulajdonítja; hiszen igaz a népek jellemének, hajlamának, fejlődési irányának okai közt az éghajlatnak is meg van a maga súlya; de nemcsak annak van; a mívelődési irány igen complicált okok közrehatásának resultansa. Avagy az éghajlat magyarázza-e meg, hogy a Fidsi sziget őslakói már emlékezetet meghaladó régi idők óta villát használnak az étkezésnél, míg Európában a villa csak a XVII. században jött használatba, a sokkal régiebb történelmi míveltségű chinaiak még mai napság is két kis pálczikával szedegetik fel nagy kínos-ügyesen a rizsszemeket, a török meg ujjával eszik, de — mosdik szorgalmasan, étkezés előtt, után, s gyakran közben is, a mi a mívelt Európában millióknak és millióknak eszébe sem jut. (Én egykor bujdosó társaimmal a tirnovai pasánál ebédeltem [akkor még pasa volt Tirnován], a pasa courtoisie-ból még a szőlőszemeket is villával vitte szájához, én meg a courtoisie viszonzásául még a húst

is ujjammal ettem, — de mind a ketten megmosdottunk.)

Én az ember őstörténelmének kutatása közben szeretek át-áttekinteni az újkori vadnépek állapotjára, szokásaira. Tükör az, melyből az európai kőkor embere néz felém; s midőn azt olvasom, hogy az ausztráliai ősnépnek voltak kőfejszéi, kalapácsai, stb., mint akár csak Európa kőkori emberének; voltak konyhahulladékai, mintha csak dánok lettek volna; feltörték a csontokat velőkiszívás végett, mintha csak a Baradlában lakmároztak volna: hanem a meleg vízről fogalmuk sem volt, tüzöket sem tudták újra gyújtani, ha kialudt, s a szomszéd törzshöz szaladtak tüzet kérni, és négyen túl csak azt a számot ismerték, hogy «sok», de azért alakokat véstek a sziklára, művészek voltak, a mi a baradlai ember nem volt: hát mi tagadás benne, nagyon megerősödik agyamban azon nézet, hogy az ősidők primitiv mívelődése különböző vidékeken önállólag fejlődött, s nagyon skeptikussá leszek a tudósok bevándorlási, átszármaztatási, s a tárgyak hasonlatából egykorúságot következtető elméletei iránt.

XII.

A MEDVECSONTLELETEK.

Régiségi tekintetben báró Nyáry — igen helyesen — különbséget tesz az emberkéznek a kiásott medvecsontokon észlelt nyomai, s az emberi vázak között.

Amazokat a régi (palæolith) kőkorba, emezeket részben az újabb (neolith) kőkor végére, részben a bronzkorba való átmenet idejére teszi.

A mi az előbbieket illeti, két kérdés merül fel: az első az, vajon a talált medvecsontok valósággal a «barlangi medve» (ursus spelæus) csontjai-e? a második az, hogy ha csakugyan azok, melyik geologiai korba helyezendők? mert — ismétlem — a palæolith szó csak tárgyminőség-jelző, de nem korjelző.

Báró Nyáry Jenő mint szakember jobban tudja nálamnál igénytelen dilettansnál, mennyire alapos Lubbock azon állítása, hogy a barlangi medvének a többi nagy medvefajoktól megkülönböztetése nagyon nehéz feladat. Hiszen még az a kérdés sincs eldöntve, vajon az ursus spelæus és priscus más faj-e, mint a most is élő ursus arctos!

Azonban úgy Nyáry maga, mint a vele közreműködött tudósok (dr. Dezső Béla, Kosutány tanár, Örley) oly avatott szakférfiak s oly kiváló gonddal jártak el, hogy meghatározásukhoz kétség nem fér; tehát ténynek vehetjük, hogy Nyáry a barlangi medvének oly csontjait fedezte fel a Baradlában, melyek emberkéz nyomait viselik magukon, következőleg hogy Aggtelek táján az ember a barlangi medvével egyidejüleg élt, a mint ezt a — méltán — nagy hírnevű tudós Virchow is elismerte (nem is akadok fel azon, hogy ő a 86. lapon közlött levelében csak általában medvéről szól: «Ich erkenne an, dass der Mensch der Aggteleker Höhle mit dem Bären gleichzeitig gelebt hat», nem mond «barlangi medvét», de bizonyosan azt értette).

Hanem minthogy Lubbocknál azt olvastam, hogy «a barlangi medvére nézve» a fogak és állcsontok jellegzetesek ugyan, de a csontváz többi részét alig lehet a többi nagy medvefajoktól megkülönböztetni s maga báró Nyáry is (139. lap) oda nyilatkozik, hogy «a barlangi medve felismerését főleg a fogak képletéből meríthetjük»; tehát tekintetbe véve azt, hogy a fogak és állcsontok nem velős csontok, s így a velőkiszedés végett való felhasogatás nyomait sem mutathatták, ellenben a felhasogatott velős csontok nem jellegzetesek: talán nem esem a szőrszálhasogatás hibájába, ha oda nyilatkozom, hogy angol, franczia s német példányokkal összehasonlításra lesz szükség, mielőtt teljesen bizonyosnak vétethetném, hogy a baradlai leletekben minden felhasogatott velős medvecsont és minden medvecsont-eszköz nem más, mint az ursus spelæus csontja. Szükségesnek tartom ezt megjegyezni annyival inkább,

minthogy Örley szerint (70. lap) kétféle csontok találtattak, jobban és kevésbbé megkövűltek, úgy hogy ő ez utóbbiakat a neolith- és bronzkorba való átmenet idejébe helyezi. Már pedig lehet tudatlanságom az oka, de én nem tudok adatot, hogy a barlangi medve még létezett volna Közép-Európában akkor, midőn az ember már a bronzot ismerni s használni kezdte. Ha a gondos összehasonlítások Örley nézetét akként igazolnák, hogy azok a bronzkorba való átmenet idejére tett, kevésbbé kövesült csontok csakugyan a barlangi medve csontjai, akkor a baradlai ásatások e részben is egy egészen új adattal gazdagítandották a palæontologiát, mert ha nem tévedek, a barlangi medve maradványaira eddig nemcsak a nyugat-európai sírhalmokban, a dán konyhahulladékokban, a svájczi tavi lakokban, a tőzegmocsarakban, de általában semminemű neolithkori, vagy épen bronzkezdetkori maradványnyal együtt még sehol sem találtak.

Annyi azonban bizonyosnak vehető, hogy a baradlai medvecsontleletek közt ursus spelæus is van, ha nem is mind az.

Kérdés, minő geologiai korban élt az a barlangi medve, melynek csontjait az aggteleki ember a velő végett felhasogatta vagy szerszámokká idomította? Mert hát a barlangi medve már a harmadkorban is élt, s azon korból már az ember létezésének is vannak némely nyomai.

Harmadkori állatmaradványok eddig csak lerakodásokban találtattak, barlangokban nem. Úgy látszik, e részben a Baradla sem tesz kivételt. Báró Nyáry alaposan indokolja azon nézetét, hogy medvecsont-leletei a negyedkorból valók. Én okaihoz még azon egyet adom, hogy a harmadkori rétegekben talált állatcsontok közt velőkiszedés végett felhasogatott vagy összetört csont eddig elő nem fordúlt. Azonban figyelmeztetni kivánok azon érdekes körülményre, hogy az aurignacki kőkori sírüreg szája előtt átkutatott temetkezési lakoma (tor) helyén csak fűevő állatok velős csontjai találtattak

felhasogatottaknak (köztük a rhinoceros tichorhinus is, mely a baradlai leletben szintúgy előfordúl); a húsevő állatoké, s köztük a barlangi medvéé nem volt velőkiszedés végett felhasogatva. Bizony még étkezési tekintetben sem egy húron pendültek a különböző vidékek lakosai ugyanazon egy őskorban. A magyarországi «menu» akkor is különbözött a francziától, ép úgy, mint most.

XIII.

AZ EMBERI VÁZAK KORA.

A mi az emberi vázak korát illeti, Nyáry a másodsorban kiásottakat a neolith kőkor végére, az első sorúakat a bronzkorba való átmenet idejére teszi.

Nem helyezek azon mellesleges észrevételemre fontosságot, hogy az a neolith kőkor vége nagyon határozatlan fogalom; népről-népre századokkal különbözhetik: sőt részben annak a kőkornak még most sincs vége. Hanem az nem szenvedhet kétséget, hogy a kérdéses vázak a Nyáry által megállapított kornál régiebbek nem lehetnek, de vajjon nem *újabbak-e?* ez oly kérdés, melynek eldöntése talán még további kutatásokat, vizsgálatokat, s combinatiókat kivánhat.

Nagyon meglepő, hogy Virchow tanár «nem fojthatta el magában azon kérdést, vajon nem czigányok lakták-e az aggteleki barlangot?»

Ezt a feltevést Nyáry a 85. lapon tökéletesen megdöntötte, midőn földtani lehetetlenségnek mondja, hogy azon ötödfél száz év alatt, mely a czigányoknak Magyarországba jövetele óta lefolyt, ama vastag stalagmitpadlat képződhetett volna, mely a vázakat két sorban eltemette.

A stalagmit-képződésre nézve egy barlangról egy másikra nem lehet ugyan következtetést vonni, minthogy a gyorsabb vagy lassúbb képződés a mészsziklán átszivárgó savanyas víz mennyiségétől függ, a mi a nedves vagy száraz időjárás szerint még azon egy bar-

langban sem egyenletes; s az elpárolgás is lassúbb vagy gyorsabb a temperatura szerint. Azonban mégis némi eszmét kap az ember az időről, melybe egy vastag s folytonos tömör stalagmit-padlat képződése kerül, ha meggondoljuk, hogy a híres Kent üregben (Torquay mellett Angliában),* melyben veres barlangföld által egymástól elválasztott 1·70 és több mint 4 méter vastagságú stalagmit-padlatok alatt barlangi medvecsontok és ókori szerszámok találtattak, a legislegfelső feketeföld-culturrétegben számos római maradvány fordúl elő; több mint 2000 év folyt le, mióta e római régiségek oda kerültek; s e hosszú idő alatt felettök csak itt-ott foltonként, s nem folytonosan képződött stalagmit, s még a legvastagabb folt is alig haladja meg a 15 centimétert — 2000 év alatt!!

Egykoron, irtózatos régen, több mint 50 éve! én is meglátogattam az aggteleki barlangot; más egyéb észleletek közt (melyeknek nem mindenike üt össze a mostani állapot leírásával) kedvemet leltem a stalagmitképződés processusának észleletében is. Egy jó másodperczmutató órával kezemben, megfigyeltem a barlang különböző helyein a bámulatosan egyenletes időközt, melyet a természet az ugyanazon helyre lecsöppenő meszes vízcseppek leesésénél törvényül vett, s a mészülepedést, melyet a talajon szétfecscsent száz csepp elpárolgása hátra hagy, és kiszámítottam, hogy ez adatok szerint mennyi időbe kerülhet egy köbláb stalagmit képződése. A számra nem emlékszem, de elevenen megmaradt emlékezetemben az ámulat a gondolat felett, hogy mi temérdek időnek tanui állnak szemem előtt a szeszélyes alakú stalagmit-tömbökben. Tehát saját megfigyelésem folytán is csak osztozhatom báró

* Alkalmat veszek itt báró Nyáry jeles munkájában egy értelemzavaró sajtóhibára figyelmeztetni. A 3-ik lapon az áll, hogy a híres «*kentuckyi*» barlangban találta «Enery az első tűzkő szerszámot»; az a mit Enery (helyesebben Mac-Enery) felkutatott, nem a «*kentuckyi*» barlang (ez Amerikában van), hanem Kent ürege (Kent's hole) Torquay mellett Angliában.

Nyáry azon nézetében, hogy a vázleleteket takart csepegőkő-padlat a czigányok bejövetele óta nem képződhetett, feltéve, hogy az a kőzet csakis csepegés útján, nem pedig áradások után visszamaradt meszes víz ülepedése által is képződött, a miről kereszttörés által könnyen meglehet győződni. (Megjegyzem itt, hogy némi kételyeim vannak a 25-ik lapon olvasható azon következtetésről, mintha az áttört csepegőkőzet *minden rétegének* faszéndarabokkal telítéséből azt lehetne következtetni, hogy a csepegési processus egész lefolyása alatt a barlangot emberek lakták. Bajos oly üregről állandó lakást feltenni, a hol az embernek a víz folyvást nyakába csepeg. Valószínübbnek tartom, hogy azt a faszenet időnként a víz hordta be kivülről, hol a barlang közelében báró Nyáry az emberi lakásnak csakugyan nyomaira is akadt. E feltevés mellett szólanak azok a vízzel telt üregek (27. lap), melyekből primitiv cserépdarabok s ős állatok csontjai vétettek ki, s a stalagmit közt és az üregekben talált emberi állkapcsok. (Különben is a csepegőkő nem réteges, s ha báró Nyáry az áttört kőzet «minden rétegét» faszén-darabokkal telítve találta, ez a rétegesség időnkint való ülepedésre mutat.)

Azonban abból, hogy a kiásott két sor váz bizonyosan a czigányoknak Magyarországba bejövetelét megelőzött — sokkal, lehet századokkal meg századokkal megelőzött — időkből valók, még nem következik, hogy a neolith-korra vihetők vissza.

Nem mondom, hogy további kutatások, s minden concomitans körülmény gondos egybevetése e feltevést nem fogják igazolhatni, csak arra akarok figyelmeztetni, hogy *van egy igen fontos tény, mely kételkedést provocál.*

Ez a tény az, hogy a talált vázak koponyái alá kőpárna volt helyezve, a koponyák lapos kővel vagy cseréppel voltak betakarva, s ez és az egész váz helyzete semmi kétséget sem hagy fenn arról, hogy *a tetemek fekve, kinyújtóztatva temettettek el.*

Nagyon nevezetes körülmény ez, mert minden két-

séget kizárólag constatálva van, hogy nyugati Európában *a neolithkorban ülő vagy guggoló összehúzódott helyzetben temették el a halottakat;* a fekvő kinyújtóztatott helyzet csakis a bronzkoriaknak felismert sírhalmok egy kis részében kezd előfordúlni; mondom: csak egy kis részében, mert ezen korban az égetés volt szokásban, s ezen kis rész mellett is igen kevés kivétellel már vas eszközök találtattak; úgy, hogy a kérdéses sírok egykorúsága meg levén állapítva, az, hogy néhány kinyujtóztatott váz mellett vas nem, igen kevés esetben pedig csakis kőeszköz találtatott, nem a kőkorra, hanem csakis arra mutat, hogy a vas, mint általában a fém használata nem vált egyszerre általánossá, mit egyebeken kívül már maga a költségesség is kimagyaráz.

A Batemann által Közép-Angliában és Sir Colt Hoare által a Wiltshireben átvizsgált 564 sírhalomban 338 égetési eset és 112 guggoló helyzeti eset mellett csak 37-ben volt a tetem kinyújtóztatva, s ezek közül 21-ben vas-, hétben bronz-eszköz találtatott, kő csak háromban, hatban semmi. A Greenwell által megvizsgált 102 esetben pedig egyetlen egy kinyújtóztatás sem fordúlt elő, mind vagy égetés, vagy összehúzódott helyzet. A nyugat-európai tapasztalást a skandináviai legrégibb sírhalmok vizsgálata is megerősíti. E sírhalmok központi kamarájában a halottak ülőhelyzetben rakattak a fal mellé köröskörül.

Aztán (mint már említém) én a vadnépek szokásait az ősidők tükrének tekintem. Nagyon érdekes Carvernak egy éjszak-amerikai indus főnök temetéséről adott leírása, mely temetésnek a mult század közepe táján szemtanuja volt. Carver e leírása szolgáltatott anyagot Schillernek a *Nadowessische Todtenklage* czímű versezethez, mely így kezdődik:

Seht, da sitzt er auf der Matte
Aufrecht sitzt er da.

(a halott főnökről beszél).

Érdekes versezet az: mintha a baradlai halottaknak

túlvilági útjokra felszerelése lebegett volna szemei előtt a költőnek, midőn ezeket írta:

Bringet her die letzten Gaben,
Stimmt die Todtenklag,
Alles sey mit ihm begraben,
Was ihn freuen mag

és tovább: hogy tegyenek mellé enni valót is

denn der Weg ist lang —

Általában véve tudtommal a nyugat-európai ásatások és kutatások azon nézet elfogadására vezették a régészeti tudományt, hogy: *a neolith kőkori temetés jellemzője az ülő vagy guggoló helyzet, a bronzkoré az égetés; a tetem kinyújtóztatás pedig csakis a vas használatával egyidejűleg kezdett lábra kapni.*

Igaz, hogy báró Nyáry Jenő a vázak mellett csak csont- és kőeszközöket talált, s különösen a másod soriak mellett fémnek még csak nyomát sem; hanem legyen nekem szabad Lubbock következő szavaira emlékeztetni:

«Gyakran valamely sírt csak azért tartanak kőkorinak, mert kőeszközöket tartalmaz. Ez nagyon ingatag alapra épített következtetés. A követ még a bronzkorban is nagyon széltében használták. Néha meg tökéletesen arról győződünk meg, hogy inkább csak a régi szokás iránti hódolatból tettek kőeszközt a sírba, nem pedig mintha az még akkor is használatban volt volna. — — — Meg kell vallanunk, hogy a tudomány mai színvonalán igen kevés temetésről bírnánk bebizonyítani, hogy az a neolith-korból való.»

Igaz, hogy Lubbock szerint változik a körülmény, ha nagy számmal találtatnak kőtárgyak sírokban együttesen, de nem tartom magamat eléggé szakavatottak. miszerint itéletet koczkáztathassak, vajon a baradlai vázak mellett talált kőtárgyak a «néhány» vagy a «nagy szám» rovatba sorozhatók-e? hanem minthogy azon kérdés forog fenn, vajon azon vázak a neolith, tehát csiszolt kőtárgyak korából valók-e, figyelemre méltó

körülménynek tartom azt, hogy a rovatosan kimutatott csiszolt kőtárgyak nem a vázak mellett, hanem az úgynevezett konyhahulladékokban találtattak, melyeknek a vázakkal egykorúsága legalább is kétséges. A vázak mellett talált számos csonteszközből pedig nézetem szerint bajos dolog akár a kőkorra, akár a bronzkorbaátmenet idejére következtetni. Tacitus idejében a germánok már széltében használták a vasat, de azért midőn a fen (fin) népről szól, kiket nem tudja vajon a germánokhoz vagy sarmatákhoz számítsa-e? azt írja hogy «sola in sagitis spes quas inopia ferri *ossibus asperant*», (azt hiszem, a ki faluhelyen szétnézne a nép között, hazánkban még most is látna, mint én bizony láttam házi készítésű csonteszközöket, például fűzőtűket sódarcsontból stb.)

Aztán a kőeszközök használata a mint mindenütt el volt terjedve a világon, úgy a történelmi időkbe is mélyen benyúlik. A marathoni csatatéren átvizsgált tumulusokban sok kőnyílhegy is találtatott, sőt azt is olvastam valahol, hogy az angolok hódító Vilmos elleni harczaikban a (a XI században, Szent István királyunk idejében) vassal dolgozott kőfegyvereket használtak. Különben is ismeretes dolog, hogy kezdetleges míveltségű népek nagyon nehezen térnek el ősi szokásaiktól. Lyell mondja, hogy keleten vannak népek, melyek még most is kőszerszámokat használnak, ámbár szomszédukban több mint 3000 év óta hatalmas birodalmak virágoztak, melyekben az ércz használata ismeretes volt. Érdekesnek találom még egy példát felhozni. A vélemények különböznek arra nézve, vajon akkor, midőn Cortes Mexikót meghódította (1519) az azték és a maya nép a civilisatio oly magas fokán állott-e, mint Herrera s a többi spanyol író mondja, vagy pedig csak «csodásan ügyes barbárok» voltak, mint Morgan állítja; vajon azon épületek, melyeknek mindegyikébe egy-egy spanyol hadsereget lehetett beszállásolni, óriási paloták voltak-e, vagy pedig egyszerűen amolyan öt-hat emeletre terrace-szált, s öt-hat száz szobára osztott közös

községházak (pueblos), mint a minők Új-Mexikóban még most is lakatnak, s mint Bandelier a taosi puebloról mondja, «egy óriási méhsejthez hasonlítanak», hanem annyi bizonyos, hogy azok az aztékek és mayák rendkivül értettek a kertészséghez, terjedt kereskedést űztek, nap- és holdfogyatkozásokat tudtak észlelni, naptárakat tudtak készíteni, pénzt használtak, *aranyat és rezet dolgoztak*, tehát bizonyosan nem lehet róluk mondani, hogy Cortes idejében a kőkorban éltek, sőt biztosan lehet állítani, hogy hasonlíthatatlanul magasabb fokán állottak a culturának, mint akár a gallusok s brittek, kiket Cæsar, akár a germánok, kiket Tacitus oly érdekesen leír; és még is az a fejlett, tehetséges nép kőszerszámokat használt; Cortes hódítása idejében a mexikói borbélyok kő (obsidian) borotvával űzték mesterségüket a piaczon.

Nem folytatom a hosszúra szaporítható példákat arról, hogy a kőszerszámok használata mennyire benyúlik a történelmi korszakba (a zsidók most is kőkést használnak a körülmetélésnél, a mint ezt báró Nyáry is említi), csak még azt jegyzem meg, hogy a konyhahulladékok helyén talált polyvaszerű szalmának is lehet más magyarázata, mint az, hogy a szalmát azért terítették el vastagon a kőkorbeli emberek, hogy arra feküdve költsék el a halotti tort, s hogy a gabonának a barlangfalak fülkéiben eltározása sem a kőkor kirekesztőleges sajátsága. A germánok, kiket Tacitus leír, nem a kőkorban éltek, de azért ezeket olvassuk híres munkája XVI. fejezetében: «Solent et subterraneos specus aperire, eosque multo insuper fimo onerant suffugium hiemi et receptaculum frugibus; quia rigorem frigorum ejusmodi locis molliunt; et si quando hostis advenit aperta populatur abdita autem et defossa aut ignorantur, aut eo ipso fallunt quod quæranda sunt.» — Ez bámulatosan összevág Nyárynak azon soraival (155. lap), hogy «a barlanglakók setét üreglakásukat csak akkor keresték fel, ha őket oda zord időjárás kényszerítette, vagy ha ellenség elől

akartak menekülni.» Hát tán az a szalma nem a végett volt a barlangba hordva, hogy azon fekve a kőkor-emberek tort költsenek; hanem talán a végett, hogy «rigorem frigorum molliant» azok a meglehet nem kőkorbeli emberek, kik a barlangba «zord időjárás vagy ellenség elől menekültek.»

E megjegyzésekkel távolról sem akarom azt mondani, hogy báró Nyáry «inductioi» tévesek, hanem csak azt, hogy még bővebb kutatásokra, számosabb adat összevetésére lesz szükség, mielőtt bármely inductio is határozottan megállapítottnak tekintethetnék. Oly sokszor megtörtént rajtam, hogy egy vagy más tudományos inductiót újabb adatok által megczáfoltnak kellett látnom, miszerint nem tagadhatom, hogy az inductiók iránt nagyon sceptikussá lettem. Rejtelmek felderítése körül a becset tényekre, adatokra helyezem; az elméletek levonásával várni szeretek.

És az adatok közt, melyek a baradlai vázak régiségének megállapításánál számbavételt igényelnek, a tetemek kinyújtóztatott fekvő helyzete mindenesetre nagy figyelmet érdemel: mért két dolog közől egyre enged következtetni, vagy arra, hogy a baradlai temető nagyon régi ugyan, de a neolith-koron jóval innen eső vas vagy talán már történelmi korba tartozik; vagy pedig arra, hogy Magyarország őskori lakói más szokásokkal bírtak, mint Európa nyugatának lakosai, azaz önálló sajátlagos fejlődési processuson mentek keresztül.

E vagylagosság elseje — a kisebb régiség — mellett szól talán az is, hogy ámbár a római kort megelőzött sírjaiból sok mindenféle alakú s tökélyű gölöncsérmunka került napfényre, de az ivó edényeknek füle igen-igen ritkán van, csücs pedig (kivéve talán Schliemann legújabb trójai kutatásait, melyeknek részletes leírását nem eléggé ismerem) eddig még egyetlen egyen sem találtatott; tehát figyelemre méltó körülmény, hogy hogy báró Nyáry az egyik halott mellett füles és csücskös edényt talált (86. ábra), mint szintúgy az is, hogy a csontházban lelt egyik edény mellett vas kés feküdt.

Azt hiszem, a felett sem kellene közömbösen elsiklani, hogy a barlang előtti téren ásott keresztárkokban sok vas nyilat és a vas lándsát találtak. Nagyon valószínű Nyáry azon feltevése, hogy a barlanglakók (ha ugyan a zord idő vagy ellenség elől bemenekvés lakásnak nevezhető) a barlang közelében szabadban tartózkodtak (hol lakok nyomai is fedeztettek fel), s azért azt gondolom, az ott csak másfél méternyi mélységig vitt keresztárok ásatását folytatni és többszörösíteni is kellene, mert a barlang előtti ásatások a barlang titkaira nagy világot vethetnek, kivált azért is, mivel (156. lap) a temetkezési folyosónál és Csontháznál sokkal magasabban fekvő Denevér-ágban talált ős állatcsontokat veres iszap fedi; tehát a barlangnak más nyilással kellett birnia,* melyen a víz kivülről iszapot, s velök szenet s régiségi tárgyakat vihetett be (csakugyan találtattak is medvecsontok, melyeknek éles töréseit a víz általi görgetés lesimította, 140. lap).

Végre még a kisebb régiséget gyaníttató okok közt — nézetem szerint — kiváló helyet foglal el Virchownak azon nyilatkozata, hogy a véleményezés végett hozzá küldött koponyák és koponyatöredékek «*recens benyomást*

* Nem tudom, miként történik, de határozottan azon benyomás alatt vagyok, hogy midőn én egy barátom (néhai Horváth Antal zempléni volt szolgabíró) társaságában a Baradlát meglátogattam (1828-ban vagy 29-ben lehetett), a legeslegelső, a mit a lejtős bejáraton tett néhány lépés után a *bejárattól jobbra* nekünk vezetőnk megmutatott, a Denevér-barlang volt (fáklyánk fénye néhány denevért ki is riasztott). Igen elevenen megragadt emlékezetemben az, hogy én előbb a Denevér-barlangot láttam, s csak azután jutottam oda (Nagy templom), a hol a kerékvágás van; nem pedig megfordítva. A mint báró Nyáry alaprajzát megtekintettem, igen elevenen ráismertem a helyekre, melyeken voltam, s biztos vagyok benne, hogy a 2—6 számmal jelzett nevezetes helyeket én nem láttam, s hogy az egyenes útból csak egyszer tértem ki (balra), akkor, midőn egy szűk, alacsony folyosón át, hol csak guggolva lépegethettünk, a Paradicsomba (most Palmyra omladékai) mentünk.

Vagy gonosz játékot űz velem emlékezetem, vagy nem a mostani bejáráson mentem be a barlangba.

tettek, s alakjuk nem mutatott ásatag jellegre»; mely nyilatkozat súlyát báró Nyáry azon megjegyzése is növeli, hogy azon koponyák, melyeket ő neolith-koriaknak tart, alaki szépségben a jelenkori koponyákkal vetekednek.

Ellenben a vagylagosság második a (a nyugateurópaitól különböző önálló fejlődési processus) mellett szól azon nevezetes körülmény, melynek ethnologiai fontosságát alig lehetne túlbecsülni, hogy *a kinyújtóztatott halottak arczczal mind földfelé voltak fektetve.*

Vajon e vagylagosság egyike vagy a neolith-kori feltevés felel-e meg a valódi tényállásnak? Azt csak a további kutatások s adatgyűjtések és egybevetések fogják eldönthetni, s én a régészeti és ethnologiai tudomány érdekében csak szerencsét kívánhatok báró Nyáry Jenő úr azon szándékához, hogy oly szép sikerrel megkezdett kutatásait folytatni fogja.

XIV.

AZ ÁSATÁS FOLYTATÁSÁNAK REMÉNYEI.

Báró Nyáry nem kételkedik, hogy «csak tovább kell kutatni, fel kell törni a csepegőkő rétegeit, s bizonynyal rá fognak akadni a palæolith-kori emberekre; azon emberek, kik a barlangi medvecsontokat feltörték, a csontok közt zúzó eszközeiket hagyták, s kiknek lakmározására széndarabok, hamu mutatnak, ott vannak eltemetve» (138. lap).

Vajon mindezen tárgyak egykorúak-e? Vajon feltehető-e a palæolith emberekről, hogy zúzó eszközeiket oly kevésre becsüljék, miszerint a lakmározás végett feltört csontok közt úgy elhagyogassák, s vajon azon eszközök, csontok, széndarabok, hamu, nem különböző időkben víz által kívülről hordattak-e a barlangba? Az speculatio tárgyát képezheti, de a táplált remény valósulhatásának kérdésére nem tartozik. A lényeges dolog az, hogy az emberkéz nyomait viselő

medvecsontok (ha csakugyan ursus spelæus csontjai), s a durva kőszerszámok a palæolith-kori embernek azon tájon létezésére mutatnak, ez így lévén, a további kutatás nagyon megérdemli a fáradságot, mert ha valósúlna báró Nyáry azon reménye, hogy palæolith-kori temetőt talál, úgy az ő kutatásai korszakot képezendnek a régészeti tudomány történelmében.

De e kérdés engem arra ösztönöz, hogy felfrissítsem emlékezetemben azt, hogy mit mond e dologhoz a geologia; már a mennyire nekem igénytelen dilettansnak, ennek felfedezéseiről tudomásom van.

Tudtomra minden eddigi észlelet arra mutat, hogy az, a mit palæolith-kornak neveznek a tudósok, vagy a jégárkorszakelőtti, vagy az interglacialis időre esik; sőt ha igaza van Lyellnek, midőn (*Principles of Geology*, 75. lap) a jégárkorszak kezdetét, az embernek földünkön elterjedését közvetlenül megelőzött időre, a harmadkor végére teszi, úgy a palæolith-kori ember csak is az interglacialis időre esnék. S ebben nincs semmi ellentmondás, mert kétségbe vonhatatlanul constatálva van, hogy félgömbünkön a jégár-korszak nem volt folytonos, hanem egy ezred meg ezred évekre kiterjedő oly cyclust képezett, mely két ízben, szintúgy kiszámíthatlan hosszú időre nyúlott meleg climaterikus állapot által lett megszakítva; a mit a földpálya központkivüliségének szabott határok közt mozgó változatossága magyaráz.

Ép oly érdekesnek, mint tanulságosnak találtam azon viszony fonalát követni, melyet a geologia a palæolithkori ember és a jégár-korszak közt kipuhatolt.

A brit szigeteken neolith-kori maradványok Anglia, Skóczia, Irland egész széltében-hosszában, sőt még a zord Orkney és Shetland szigeteken is bőven találtatnak, de palæolith-koriak csak Anglia déli és délkeleti részében; az Ouse folyó és az Axe völgye elválasztó vonalat képeznek a két kor közt; azon folyón alul, s azon völgytől nyugatra a palæolith-kornak semmi nyoma.

És ez elválasztó vonal egészen összeesik azzal, mely

a jégárak kiterjedésének határát jelöli. A meddig a jégári torlódás (transport glaciaire drift) kiterjedett, palæolith-kori maradványoknak nyoma sincs; a hová nem terjedt ki, ott van.

Svájcz a neolith- és bronz-kor maradványaiban bővelkedik; de a palæolith-kori embernek semmi nyoma; mert a svájczi Alpok a jégár szétszóródásának egyik hatalmas központját képezték. A dürnteni és wetzikoni lignitekben palæolith-kori emlősöknek töredékes nyomai mutatkoztak, s ezek határozottan interglacialis időbeliek, mert a közvetlen a lignit alatt fekvő homok- és agyagréteg alatt «fenék morénre» (Grundmoraine) akadtak, mely a jégtenger (mer de glace) alatt gyűlt össze (ez a Grund morain elnevezésnek értelme), a lignitet fedő kavics- és homok-tömeg felett pedig nagy vándor kőtömbök feküsznek; tehát két jégár-hordalék közt van a lignit, de embernek semmi nyoma.

Hasonlóan van a dolog az Alpok olaszországi oldalán is. Vannak tavilak-maradványok (palafitte), vannak a tőzegben s márgában állat- és embermaradványok a neolithkorból, de le egészen addig, a meddig az alpesi morén képletek terjednek, a palæolith-embernek semmi nyoma.

Francziaországban csak ott kerülnek elő a palæolithkor nyomai, a hová sem a rajna-völgyi, sem a rhône-i jégár torlasztó ereje ki nem terjedt.

Hollandia, Dánia, Felső-Olaszország, s egész éjszaki Németország, a Balti-tengerparttól a Harz és Risengebirg aljáig bővelkednek az éjszaki jégár-hordalék (northern drift) nyomaiban, mely a jégár-korszak utolsó hideg szakából ered és ezen egész roppant terület víz lerakodványaiban csak neolith-kori, s ennél újabb szerszámok találtattak, palæolith-koriaknak nyoma sincs. Németországi barlangokban akadtak oroszlán s hiéna maradványaira, de ember nyomára nem.

Ezen adatokból az a következtetés vonható, hogy a palæolith-kori ember nyomaira csak oly vidékeken lehet találni, melyek a jégárak területén túl vagy kívül feküsznek.

Báró Nyáry már talált a palæolith-kori ember nyomaira a Baradlában; leletei tehát nemcsak archæologiai, hanem geologiai fontossággal is birnak, a mennyiben Aggtelek vidékét a jégármentes vidékek közé látszanak sorolni, de eddig még a palæolith-kori minősítéshez talán kétség is férhet; hanem ha reménye a palæolith temető felől valósúlna, ez annak volna bizonysága, hogy az interglacialis időben nemcsak Aggtelek vidéke, hanem Magyarországnak legalább is nagy része lakva volt, mert képtelenség volna feltenni, hogy ha Magyarország a jégáras vidékek közé tartozott, annak egy barlangját még is emberek lakták.

Az oly biztosnak tekintett remény valósulására nézve tehát igénytelen nézetem szerint a jóformán eldöntő kérdés az, hogy vajon a magyar geologusok találtak-e Magyarországon vándor kőtömböket s jégári egyéb nyomokat, vagy nem? Mert ha igen, bajosan merem hinni, hogy a palæolith-kori temető felőli reménye valósúlni fog,

Fájdalom, nem voltam s nem vagyok azon helyzetben, hogy az újabbkori magyar geologusok kutatásainak eredményeit minden részletében ismerhetném. Azt tudom, hogy Magyarország kívül fekszik azon határokon, melyekig az európai jégárak szétszóródási nagy központjainak (centres de dispersion) hatálya kiterjedett; de vajon a Kárpátok jege nem hagyott-e oly nyomokat hátra, mint a Voges hegyeké s a Schwarzwald-é? — megvallom nem tudom.

Óhajtom, hogy Magyarország hírneves geologusainak észleletei báró Nyáry reményeinek kedvezők legyenek.

Még egy megjegyzést akarok tenni, mielőtt e tanulmányozást befejezném.

Báró Nyáry a 169-ik lapon egybefoglalván eddigi ásatásainak eredményeit, többek közt ezt is mondja: *látjuk a palaeolith-kor átmenetét a neolith-korba.*

Szerettem volna, ha megmondja, hogy minő tények szolgáltak alapul ez állításra; mert bármi figyelemmel

olvastam is jeles munkáját (melyből sokat tanultam), nem tudtam tisztába jönni az iránt, hogy ez mire vonatkozik; ellenben James Geikie *The great Ice age and its relation to the Antiquity of Man* czímű nevezetes munkájában a következőket olvastam:

«A palæolithikus szerszámok alakja s kinézése anynyira jellemzetes, hogy gyakorlott archæologusok nem találják nehéznek azokat felismerni, s a neolith-koriaktól megkülönböztetni; de a kettő közé eső alakokat, melyek a fokozatos előhaladásról tanuskodnának, nem találunk. A neolith-korból a bronzkorba tisztán ki lehet nyomozni az átmenetet; de a palæolith-kori ember eltünése s a neolith-kori ember feltünése közt űr van, melyet a régészet-tannak eddig nem sikerült áthidalni; a fokozatos haladás összekötő kapcsa hiányzik a két kor között.»

Ha báró Nyáry ásatásai csakugyan láthatóvá teszik a palæolith-kornak a neolith-korba átmenetét, ez ásatások azon dicsőséget szerezték meg a magyar archæologiának, hogy az hidalta át az űrt, melyet áthidalni a régészet-tannak még nem sikerült. Hanem azt gondolom, az állítást indokolni szükséges.

Csak kívánnom lehet, hogy ez indokolás meggyőzőnek tekintethessék.

És most, miután báró Nyáry jeles munkáját áttanulmányoztam, s tanulmányozás közben fel-felelevenült öreg agyamban annak a kevésnek töredékes emlékezete, a mi az e tárgyba vágó kutatások eredményeiről egyszer-másszor szórványosan tudomásomra jutott, hadd számoljak be magamnak arról, hogy minő általános benyomás alatt vagyok azon tudomány jelenlegi foka tekintetében. mely az emberiség őstörténelmének felderítésével foglalkozik.

A régiség-tannak ezen ága aránylag még nagyon új tudomány. Nem oly régen volt, hogy Stonehenge tömörded monolithjei, s az úgynevezett druida-körök az európai ember legrégiebb emlékeinek tekintettek; de «perrupit Acheronta labor», ma már ama régi em-

lékek tegnapiakká lettek, az ősemberiség azon nyomaihoz hasonlítva, melyeket a fürkésző emberi ész az újabb időkben napfényre hozott.

Hanem nagy igazság van báró Nyárynak becses és tanulságos munkáját befejező azon mondatában, hogy «az ősidők mélyébe csak lassanként hatol be a régészeti tudomány szövétneke». Nagyon kis része az bolygónknak, melynek (azt hiszem, nagy részben a tenger által borított, vagy Afrika ismeretlen belsejében felfedezőre váró) őskori titkaira ez a szövétnek egy kis világot vetett, s e világnál mindössze is csak egy igen rövidke lépéssel jutottunk a positiv történelmi időszak háta mögé, minthogy a történelmi kor előtti embernek eddig felfedezett nyomai őt már oly culturalis fokon mutatják, melyre az állatias állapotból csak ezer meg ezer év, tán ezer meg ezer század küzdelmein keresztül juthatott.

Hát én azt gondolom, jól tennék a régiségkutatók, ha tudományukat most még csak az adatgyűjtés, registrálás, s coordináló összehasonlítás stadiumában levőnek tekintenék, s az inductióktól, speculatióktól egyelőre tartózkodnának.

Az eddigi kutatások eredményei kétségtelenül igen-igen becses építési anyagok a majdani tudományos elmélet épületéhez; de az építés idejét még alig tarthatom elérkezettnek s hajlandó vagyok hinni, hogy sok tévedéstől fogjuk magunkat megóvni, ha a tények gondos registrálása s óvatos coordinálása mellett elválasztó vonalat húzunk a közt, a mit a nyert adatokból teljes bizonyossággal lehet következtetni és a közt, a mi most még csak puszta speculatio, melyre különösen a németes «philosophische Bildung» (mint Heckel nevezi) a kiveendők kivételével oly igen nagy hajlammal bír; de a melyre az én positivitási ösztöneim (vagy ha úgy tetszik, magyaros gyarlóságom) csak középszerű becset helyeznek.

Hiszen igaz, Voltaire *Micromegas*a 1750-ben, sőt Swift *Gulliver*je már 1720-ban megmondták, hogy Mars

bolygónak két holdja van, s ezt a merész speculatiót Asaph Hall felfedezései 1877-ben csakugyan igazolták; hát meglehet, hogy a régészek inductiv elméleteit is igazolni fogja a jövendő, de bizony, az is meglehet, hogy igazolás helyett megczáfolja. Jobb az elméletek felállításával nem sietni.

Írtam Turinban. jul. 15—aug. 22. 1882.

A MEGYEI SZERVEZETRŐL.

1883.

I.

Életem 80-ik éve betöltésének alkalmából megyei és városi törvényhatóságok kegyes megemlékezéssel s jó kivánataik kijelentésével tisztelték meg ősz fejemet.

A hivatalos levelek, melyekkel e határozatok tudtomra adattak, visszavezérelték emlékezetemet azon rég múlt időkre, midőn az intézvényes önkormányzat becsének érzete által lelkesített nemzedék, a közügyek iránti érdeklődés kötelességétől áthatva, a megyék termeit az ősöktől öröklött tevékeny hazafiság küzdőterének tekintette, s az elevenen pezsgett megyei közéletben cselekvő részt venni nekem is szerencsém volt.

E visszaemlékezés elmélkedésre vezetett a megyei intézmény ősi, alkotmányos rendeltetése felett, s összehasonlításokra a múlt és jelen között.

Papirosra vetettem gondolataimat, keresetlen szavakban, mint beszélgetni szokás.

Átadom olvasóimnak azon reményben, hogy irályom keresetlensége nem fogja csökkenthetni az ügy belső érdekét, mely a haza sorsát szívén viselő hazafiak komoly megfontolására oly igen nagyon érdemes.

*

A magyar alkotmányos szabadság nem kegyadomány, hanem a magyar nemzet souverainitásának kifolyása. Ez a jelleg ősi öröksége a magyar nemzetnek a vérszerződés óta. A nemzet adott felségi jogokat és hatalmi kört az államfőnek; a nemzet adott neki, nem ő a nemzetnek; midőn az 1741 : 11. t.-cz. a királyi hatalmat akként jellemzi, hogy az «engedélyezett hatalom» (*Concessa* sibi suprema potestas), a magyar államjog ezer éves sark alapelvének adott kifejezést. De ez engedélyezéssel a magyar nemzet a maga souverainitását nem abdicálta, részt tartott fel az ősi magyar alkotmány a nemzet számára az államhatalom minden functióiban, nemcsak a törvényhozásban, hanem a végrehajtás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás ellátásában is.

E részeltetés, mely a magyar nemzet elévülhetlen ősi joga, az által jutott gyakorlati érvényre, hogy a nemzet politikai közélete sohasem volt csupán az országgyűlésre szorítva, hanem a közérdekek minden ágazatába cselekvőleg benyuló, autonom intézményekkel lett megvalósítva az «*intézvényes önkormányzat*», mely az alkotmányos életnek czélja is, lényege is.

Ez intézvényes önkormányzat szervei közt a történelmi fejlődés a megyei szerkezetet oly hivatásokkal ruházta fel, melyeknek fontosságát Magyarország sajátságos viszonyai közt alig lehetne túlbecsülni.

Azonban vannak, kik ma már az úgynevezett parlamentáris rendszer mellett a megyei intézvény ősi hivatásaira nem helyeznek annyi becset, mint egyrészt a szabadság, másrészt a jövendő biztosításának érdekében helyezniök kellene.

Mi, az 1848-iki törvényhozás munkásai, kik talán elbizakodottság nélkül igényt tarthatunk azon elismerésre, hogy a szabadság emberei voltunk, s a haladó kor szükségleteinek útján sem járatlanok, mi másképen gondolkoztunk; s engem a tapasztalás, melyet hontalanságom 33 évi hányattatásai közben különféle országok s nemzetek állapotának közvetlen szemlélete által megszerezni alkalmam volt, csak megerősített azon

nagyrabecsülésben s ragaszkodásban, melylyel az önkormányzati intézvények iránt mindig, különösen az 1848-iki törvényhozásnál közreműködésemkor is viseltettem.

Nem akarok ezuttal sem annak, hogy vajon a parlamentáris rendszer valóság-e Magyarországon, sem annak, hogy mennyi biztonságot hord magában, taglalásába bocsátkozni; de mint egyike azon keveseknek, kik — a múlt idők romjai — tanuságot tehetünk a nézetek felől, melyek a 48-iki törvényhozást a megyei szerkezet becsének, s a parlamentáris kormányzat mellett is szükségének felfogásában vezérelték, talán nem teszek egészen haszontalan dolgot, ha vázlatosan hozzájárulok az elfelejtettek felelevenítéséhez az újabb nemzedéknél, mely kétségtelenül sokat tud, tanult, de az érvényre jutott új irány habverései közt egyet-mást felejtett is.

Mi, kiknek a 48-iki törvények megalkotásában részünk volt, számot vetve hazánk örökös létküzdelmeivel, hátramaradásával s ezernyi bajaival, át voltunk hatva azon meggyőződéstől, hogy a nép felszabadítását, s az alkotmányos jogoknak teljes jogegyenlőség alapján a népre kiterjesztését nemcsak a jogérzet, az igazság, a kor szelleme, s a közjólét előmozdításának tekintete, hanem az ország örökké ostromolt önállásának, s az alkotmány biztosításának érdeke is parancsolólag megkövetelte.

Az egész népnek az alkotmányos életben részeltetését véve fel tehát kiindulási pontul: mulhatlanul szükségesnek tartottuk a népképviseleti alapra fektetett parlamentáris kormányrendszert; nem mintha azt hittük volna, hogy annak nincsenek árnyoldalai, hanem mert eddig még más oly államszervezet nincs feltalálva, melylyel a monarchikus elvet az alkotmányosság elvével csak ennyire is össze lehetne egyeztetni.

Azonban a világtörténelem azon tanusága előtt sem hunyhattunk szemet, hogy a hol a polgári szabadság minden irányban csodásan eredményesnek mutatkozik, ott a nemzet cselekvő részvéte a politikai közéletben és a közügyek ellátásában nincs egyedül a parlamentre szorítva, hanem az *intézvényes önkormányzat* más szervei

is vannak folytonos működésben s ezeknek a parlamentáris kormányrendszer mellett is épségben tartását az élet és a tapasztalás annyira szükségesnek bizonyította, hogy Angliában, a hol pedig (ha valahol a világon) a parlamentáris rendszer valóság, a legkitünőbb államférfiak, parlamenti tagok, sőt magok a ministerek is nem szünnek meg a népet inteni, hogy «*szeresse, s tartsa fel municipális intézvényeit, mert azoknak tisztaságán és épségén nyugszik az ország szabadsága és alkotmánya*»,* ellenben a hol parlament van ugyan, de az intézvényes önkormányzatnak más szerves orgánumai nincsenek; a hol a nemzet politikai közéletét egymaga a parlament emészti fel: ott, ha kisebb-nagyobb mértékben biztos személyes szabadság és társadalmi tevékenység lehet is, de a közéletnek a valódi alkotmányosságot jellemző azon neme, melyet *polgári szabadságnak* nevez a tudomány, nincs, soha sem volt és nem is lehet, mert gyakorlására nincs meg a tér, és ép azért, mert erre tér nincs, azon országokban, melyek önkormányzati intézvényekkel nem bírnak, a kormányformák sem tartósak. Biztosító szellentyük hiányában a gázrobbanás nagyon gyakori.

Aztán minden uralomnak ellensúlyozásra van szüksége, mert természetében fekszik, hogy hatalmi körének kiterjesztése által igyekszik magát biztosítani. Ez ellensúlyozás szüksége a parlamentáris kormányrendszernél is fenforog, mert ez szükségszerüleg párturalom — más nem is lehet — s a világ tapasztalása bő tanuságot nyújt a felől, hogy a hatalomra jutott pártok, uralmuk biztosításának ösztöne által indíttatva, nagyon is hajlandók a haza érdekeit saját pártjuk hatalmi érdekeinek mértékével mérni. Vannak példák a világ történelmében, hogy a parlamentáris párturalom saját

* «Cherish and maintain your municipal institutions, for upon the purity and integrity of its municipal institutions rested the liberties aud the Constitution of the Country.» — Bright John minister szavai birminghami választóihoz.

érdekében az országló hatalom nullificatiójára törekedett, de bizony arra is vannak példák, hogy az országló hatalom iránti szolgaiságban kereste saját pártérdekének biztosítását. Első esetben az absolutizmus csak alakot cserélt, második esetben a szolgaiság felfelé, a polgári társaság önrendelkezési szabadságának megszorításával karöltve jár lefelé, s a mindenbe avatkozó kormány hatalmi körének kiszélesítésével, patronátusának kitágításával az alkotmányosság üres formaisággá sülyed. A parlamentáris kormányrendszer ezen árnyoldalát helylyel-közzel s ideig-óráig a hatalmat kezelő egyének polgárerénye mérsékelheti, de állandó biztosítékot ellene csak önkormányzati intézvények nyujthatnak, mert csak általuk élhetnek a nemzetek közéletet, s csak közélet által fejlődhetik ki s tartathatik erőben a polgárerény kútfeje, a haza nagy érdekeit folyvást éber cselekvő részvéttel kísérő közszellem, mely a parlamentnek felfelé az önállásra támaszt nyújt, lefelé pedig az alkotmányos életnek üres formaisággá sorvasztásában fékül szolgál. A hol a nemzet cselekvő részvéte a nemzet sorsának intézésében azon egy-egy szavazatra van szorítva, melyet a polgárok a parlamenti képviselők választásánál a szavazati ládába dobnak, ott politikai közélet nincs, s a hol ez nincs, nemcsak az alkotmányosság parlament mellett sem valóság, de maga a parlament is csak addig biztos, míg a nemzet nagy érdekeinek rovására is fölfelé engedékenynek mutatkozik. A parlamentáris rendszernek magának is biztosításra van szüksége, hogy valósággá legyen; s e biztosítást csak két dolog adhatja meg: az egyik a nemzeti hadsereg alkalmazását ellenőrző hatóság; a másik az önkormányzati intézvények. Nagy igazság van az angolok fentebb idézett azon tanában, hogy az alkotmány a municipális institutiókon nyugszik. Nemcsak nem állnak ezek ellentétben a parlamentáris rendszerrel, de sőt ennek semmivel nem pótolható garantiáját képezik.

A 48-iki törvényhozók tehát az alkotmánytan és társadalmi tudomány axiomáiból, s a világ történelmének

útmutatásaiból azon meggyőződésre jutottak, hogy az önkormányzati intézvények organizmusára a parlamentáris rendszer mellett is szükség van, ha szabad nemzetet akarunk. A parlament igen is hivatva van csúcsát képezni az alkotmányosság piramisának. De egymaga egyedül nem piramis; fedele, tetője a szabadság épületének, de maga egyedül még nem szabadságépület. Nemzeteket saját sorsuk mesterévé a parlamentáris kormányrendszer egymagában még azon esetben sem tehetne, ha az államfő személyében nincsenek idegen érdekek cumulálva, melyeknek nyomása védekezést tesz szükségessé. De mert e védekezés szüksége Magyarországon tagadhatatlanul fenforog, lehetetlen nem érezni, hogy ha az intézvényes önkormányzat a valódi alkotmányos szabadságnak mindenütt a világon nélkülözhetlen kelléke, nálunk magyaroknál még ennél is több, nálunk az ország törvényes önállásának s önrendelkezési jogának semmivel sem pótolható biztosítéka.

No, már mi magyarok a megyei szerkezetben egy oly megbecsülhetetlen önkormányzati intézvénynek voltunk birtokában, melyről századok történelme tesz bizonyságot, miként bámulatosan alkalmas azon problema megoldására, hogy monarchikus államban a nemzeti souverainitás functióinak minden ágában a nemzet számára cselekvő rész tartasssék fenn, tehát az intézvényes önkormányzat, az államegység sérelme nélkül, a szó szoros értelmében megvalósíttassék.

Nemcsak helyhatóság volt az, mely a particuláris helyi érdekek ellátásával foglalkozik; hanem törvényhatóság is, hatósága a törvénynek, s mert az, tehát gátja a bármi néven nevezett hatalom túlterjeszkedési viszketegének; védvár volt, melynek sánczai mögött a törvényhatósági közélet által örökébren tartott hazafiság fegyverével az alkotmány felett a nemzet maga őrködött. Meg volt e törvényhatóságban valósítva az intézvényes önkormányzat azon lényeges kelléke is, hogy a polgároknak paizsul szolgáljon a központi hatalom közvetlen nyomása ellen, mert a megyék lévén az

állami közigazgatás közvetítői, a közigazgatás végrehajtása nem a polgári érdekközösségből kikülönített, a polgárokkal mintegy szembeállított külön mandarin kaszta által kezeltetett, mely a helyett, hogy a nemzetet az állam személyesítőjének tekintené, csak a hatalomgyakorlás substrátumának tekinti, mely jogra nem is hivatkozhatik, csak kötelességet kell ismernie, s ezen felfogás oly brutális eljárást von maga után, mely a polgárokat a törvényes kötelezettség határán túl terjedő oly sanyargatásokkal is sújtja, melyek az állam hasznával arányban nem állnak; hanem kezelték az állami közigazgatás végrehajtását a megyék saját tisztviselőik által, kik, mint a megyei közönségnek tisztviselői, nem szüntek meg polgárok lenni, nem voltak polgártársaiktól érdekben elválasztva. Ez érdekközösség fejtette ki a megyei intézvény azon sajátságát, hogy ha a gyarlóságnál fogva, mely mindenhez, a mi emberi, hozzátapad, hibába esett, olyan volt, mint a rege szerint Achilles lándzsája, mely a sebet, melyet ejtett, meg is gyógyítá.

E mellett a megyei intézvény, mivel hogy nem gép, hanem élő organizmus volt, az önfejlődésnek, a haladó kor igényeihez alkalmazkodásnak oly termékeny csiráit hordta magában, hogy nincs az eljárásnak oly javítása, a haladó kor igényei által követelt oly ellátás, melyet az intézvény keretébe alkotmányőri hatóságának legkisebb csonkítása nélkül bele nem lehetne illeszteni.

És ebben van az életbevágó nagy különbség a paragrafizált alkotmány s az intézvényes alkotmány között. Amaz koczog, mint a gép, de nem alkalmazkodhatik a fejlődő élet kivánalmaihoz, emez igen, mert organizmus, tehát fejlődési tehetséggel bír.

E tehetségnek bizonyságai szakadatlan fonalként vonulnak végig nemzetünk ezeréves történelmén. Árpád, s a vezérek korában az ország kezdetleges állapotának közérdeke a honvédelemben pontosúlt össze, hát a vármegyék csak ez érdeknek voltak szervei, de mihelyt (Szent István korában) az ország közérdeke a társa-

dalmi viszonyok rendezett ellátását is megkivánta, a megyék nyomban közigazgatási orgánumokká is fejlődtek, a vitézi rend megkezdte politikai működését a megyei és birószéki gyűléseken s a mint a közérdekek mind tágabb körre fejlődtek, velök fejlődött az élet igényeihez alkalmazkodó megyei szerkezet is, miglen az intézvényes önkormányzat azon megbecsülhetlen szervévé nőtte ki magát, a milyennek a 48-iki törvényhozás ismerte és épen a mi korunkban adta a kor igényeihez símulásnak legfényesebb bizonyságát, mert hiszen a rendi kiváltságok és szabadalmak helyébe a jog és kötelesség egyenlőségét iktató 48-iki törvények egyenesen a megyei institutió kifolyásai. Én magam is arra, a mi e törvények létrehozásában munkarészeműl jutott, a tehetséget Pestmegye megbizásának köszönhetem, az irányelveket Pestmegye utasításaiból merítettem.

Ezen gyakorlatias tekintetek, s nem pusztán az ősök hagyománya iránti kegyelet vezéreltek minket, 48-iki törvényhozókat, midőn mind a mellett, hogy az ország kormányát felelős ministerekre, még pedig *minden idegen befolyástól függetlenített* felelős ministerekre bíztuk s ellenőrzésüket s az ország jogainak megőrzését a népképviselési alapra fektetett parlamenttel biztosítottnak hittük: mégis törvénybe iktattuk, hogy a megyei szerkezetet hazánk alkotmányossága védbástyájának tekintjük s *minden hatóságának*, a ministeri kormányzat mellett is, *teljes épségben feltartását*, sőt az önálló köztörvényhatósági joggal felruházott városokra is kiterjesztését örökségül hagytuk az utódokra.

És pedig örökségül hagytuk azon erős meggyőződéssel, melyet én, mindazok után, a miket azóta 34 éven át láttam, észleltem, tanultam, tapasztaltam, ma is magaménak vallok, hogy bárhová fejlődjék is az államszervezés tudománya, bármennyire bonyolódjanak is a társadalmi viszonyok: a magyar megyei szerkezet, történelmileg kifejlett attributumainak legkisebb megcsonkítása nélkül, az alkotmányos élet lényegének, a

«semmit rólunk nélkülünk» elvnek örökre biztos *keretét* képezheté.

De miként bántak el az utódok a reájok hagyott örökséggel?

II.

A rendi alkotmánynak népképviseletivé fejlesztése természetesen magával hozta, hogy valamint a megyék országgyűlési követeinek választása a népképviseleti elvhez idomíttatott, úgy a megyei szerkezet is hatóságainak épségben tartása mellett szintúgy népképviseleti alapon rendeztessék.

Ez el is lett rendelve az 1848-iki 16. t.-cz. 1-ső §-a által.

De miként történt ez a «népképviseleti alapon rendezés?»

Történt úgy, hogy a törvényhatóságok egyetemét képviselő bizottságok fele részben minden választás, minden népképviseleti jelleg nélkül a legtöbb adót fizetőkből állíttattak össze.

Tehát népképviselet helyett plutokratia, melynek sem gyökere nincs a haza történelmében, sem tehetségre, hazafiui érdeklődésre nincs szüksége, miszerint a törvényhatósági közéletről a népnek egy-egy képviselőjét kiszorítsa. Még ha soha feléje sem néz is a megye üléstermének, mégis kiszorítja.

A népképviselet 50 perczentjének ez expropriatiója oly jogfosztás a népképviseleten, s oly képtelen anachronizmus a jogegyenlőség korában, hogy igazán a nevetségesség mesgyéjét súrolja. Csodálom is, hogy azok a jó virilista urak, ha hazafiak, maguk nem indítanak meg mozgalmat, miszerint e gyertyaoltogató szereptől dispensáltassanak. A vagyonnak mindig meglesz a maga nyomatéka. A kik közülök érdeklődnek a közügyek iránt, megtalálnák helyüket a gyülésteremben mint népképviselők.

A mi a közigazgatást illeti, mindennek, a mi emberi, meg van a maga gyarlósága, a ministeri kormányzat-

nak is megvan; — nagyon is bőven megvan; megvolt a megyei közigazgatás multjának is, de a mi benne gyarlóság volt, az nem az intézmény attributumainak hibája, hanem részben a rendi szerkezet kinövése volt, részben a kor rovására esik, mely a mai kor óriási progressiójához képest nemcsak minálunk, hanem az egész világon is messze hátra volt, s a hátramaradás nálunk még a sajtó lebilincselt helyzete által is súlyosíttatott. De javítás czímén magának az intézvénynek életgyökereit elmetszegetni, az önkormányzatot centralisatióval természetéből kivetkőztetni annyi, mint a fürdővel a gyermeket is kiönteni.

Korunkban, a gőz és villanyerő korában, kétségtelenül bonyolódottabbakká lettek a társadalmi viszonyok, s meg is sokasodtak, sürgetőbbekké is váltak úgy a culturális, mint az anyagi szükségek, melyek ellátást igényelnek. De ha és a mennyiben a közszolgálat azon ágaiban, melyek természetüknél fogva a központi kormány közvetlen kezelését okvetlenül nem kivánják meg, a közérdekek ellátásának új közegekre lehetett szüksége, az alkotmányos szabadság érzete általában, a magyar alkotmány szelleme pedig különösen azt hozta volna magával, hogy az új közegek az önkormányzati intézvényből fejlesztessenek ki, s mint azoknak kifolyásai s kiegészítő részei oda illesztessenek be; — a mennyiben pedig a létezett közegekben megvoltak az ellátás elemei, eljárásuk szabályoztassék, de szabályoztassék a nélkül, hogy az önkormányzati intézvény attributumain csorba üttetnék, s organikus életereje megzsibbasztatnék.

Az alkotmányosság e követelményének sem az első, sem a második tekintetben nem lett elég téve.

A közszolgálatnak 1867. óta behozott új közegei közt tudtomra egyetlen egy sincs, mely a megyei szerkezet önkormányzati hatóságából fejlesztetett volna ki; egytől-egyig mind a ministeri hatalom kiterjesztésének, patronátusa kitágításának kifolyásai. Nem kellett volna felejteni, hogy az ország hajdani Karai és Ren-

dei nem a ministerek, hanem a nép számára mondottak le kiváltságaikról. A ministeri hatalomkör e szertelen kiszélesítése, a központosítási rendszer bureaucratikus slendriánjának átkán kívül, azon kimondhatatlanul sajnos következést is maga után hordja, hogy az intézvényes önkormányzat előtt az élet igényeivel együtt fejlődhetés útja bevágatott. Pedig a társadalmi intézvényeknél is áll a szerves élet azon törvénye, hogy a mi nem fejlődhetik, annak hanyatlani kell.

Hanyatlott is. Végtelenül sajnálom, de nem csodálkozom. Módszer van a dologban. Minél terjedtebb a ministeri hatalom és befolyás lefelé, annál hatályosabb lehet a szolgaiaság felfelé azon nagy kérdésekben, melyeknél a kabinetpolitika örökletes iránya a nemzet mint önczél érdekeivel ellentétben áll. Szomorú kulcs a titok nyitjához; de kulcs.

Az új közegek felállításának eszmekörében különös sajnálkozásomat kivánom kijelenteni a felett, hogy a tanfelügyelők hivatása nem lett a megyékben egy másodalispánra, városokban egy alpolgármesterre ruházva; s általában a népiskolák ügye nem lett mint rendes közigazgatási ügy a törvényhatósági nyilvános közéletnek elevenítő érdeklődésre, áldozatkészségre buzdító hatáskörébe beleillesztve. A népiskolák ügyével megbizott törvényhatósági tisztviselők jelentéseinek, s a kormány rendeleteinek közgyülési tárgyalásai visszahatottak volna a községekre is, melyeknek nagyobb része így, a mint a dolog berendeztetett, a népiskolákat csak kelletlen tehernek tekinti, s általában oly lökést, oly lendületet adtak volna a népiskolák ügyének, a minőt a ministeri tanfelügyelők minden tehetségük megfeszítésével sem adhatnak ép úgy, mint József császár «Schulinspektor»-ai nem adhattak; s bizony az önkormányzati intézvények nyilvános közéletének elevenítő melegére nagy szükség volt volna épen Magyarországon, a hol a több mint 300 millió forint állambevételből a népnevelésre oly szégyenletes csekélység jut, s még ez is csak a közel 22 millióra præliminált, (de alkalmasint sokkal

többre rugó) deficit rovására jut, hogy e minden másnál fontosabb magyar culturális érdek *alamizsnára szorul.*

De nem elég, hogy a haladó élet igényeivel együtt fejlődhetés útja a megyei intézvény előtt bevágatott, még történelmi attributumai is megcsonkíttattak, s a központi kormány iránt oly viszonyba hozatott, hogy a sokat mondó «autonomia» puszta üres czímmé zsugorodott.

A közigazgatási centralisatió ódon réme lett a XV. század dohos sírjából felidézve, hogy jeges ujjaival a magyar nemzetből az önkormányzati életerőt kifagylalja; és ez most, a XIX. évszázad alkonyán, midőn a decentralisatió az egész művelt világon a kor egyik legáltalánosabban érzett, szocziális szempontból pedig különösen sürgős szükségének van elismerve.

A centralisationális irány, mely Magyarországon 1867. óta a beligazgatási szabályozások minden ágán szembetünőleg végighúzódik, két irányban nehezedett reá a megyei szerkezetre.

Az egyik az, hogy egészen egyoldalúlag, csakis mint a közigazgatási gépezet egyik kereke vétetett számba, az a fontos tekintet pedig czélzatosan mellőztetett, hogy a történelmi fejlődésű magyar közjog a megyék administratív hivatását alkotmányos hivatásokkal kötötte össze, melynél fogva a megyei szerkezetnek rendeltetése a nemzetet az államcsinyek, a polgárokat a törvénytelen rendeletek foganatba vételétől megóvni, egyszersmind azon orgánumok egyikének lenni, melyek által a nemzet az állami souverainitás functióiban részesülését gyakorolja. — Ez a két alkotmányos hivatás a közigazgatási centralisatió molochjának áldozatul dobatott.

A másik pedig az, hogy a megyének mint administrativ közegnek is önrendelkezési hatósága megbéníttatott.

Felesleges volna a rendszabályozó új törvények minden ide vonatkozó részleteit lemásolnom, elégnek tar-

tom, ha állításomat mind a két irányban pár concrét példával illustrálom.

1. Az állami souverainitás igazságszolgáltatási functiójának ellátása körül a nemzet részt tartott fel magának a pusztaszeri alkotmányozó gyűlés óta, s ez a részesülés Szt. István király ideje óta a megyei intézvény tényleges attributumai közé tartozott.

A társadalmi viszonyok fejlődése kétségen kívül megkívánta, hogy az úgynevezett aprólékos ügyeket kivéve az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülöníttessék; a birói hivatal viselhetése bizonyos képzettséghez köttessék, s törvényileg megszabandó eseteken kívül a birót hivatalából elmozdítani ne lehessen. Ennyire szükség volt, de miután e szerint a bírónak mind szakavatottságáról, mind függetlenségéről, mind idejéről gondoskodva lett, a magyar alkotmányosság szelleme csakugyan megkövetelhetett volna annyi tiszteletet, hogy a nemzetnek százados viszontagságain keresztül sértetlenül feltartott bíróválasztási joga, melynek a törvényhatóságoknak még czíme is (Jurisdictio) egyenes kifolyása, ne confiskáltassék a ministeri kegyosztás számára. Merőben confiskáltatott! Egyetlen tollvonással 5291 kinevezés, s a vele járó 4,839.652 frt évi javadalom appropriátiója lett a telhetetlen ministeri patronátus markába dobva: a mi egyszersmind 20—30 ezer «aspirans» kezén tart béklyót, száján lakatot.

2. Ha számon kérjük a történelemtől, hogy mi az, a mi a megyei intézvényt képessé tette, hogy az alkotmányosság védbástyájának dicsőséges czímét kiérdemelje? azt abban fogjuk feltalálni, hogy a végrehajtó hatalom a közigazgatást csak a törvényhatósági tisztviselők által foganatosíthatta, de ezekkel semmi esetben sem közvetlenül, hanem csak a megyék útján rendelkezhetett, a megyék pedig a végrehajtás körüli rendelkezés terén feltétlen engedelmességgel csakis a törvénynek, s a törvényes rendeleteknek tartoztak.

A megyei intézvény ezen ősi hatóságának nemzeti

állami fontossága, kivált Magyarország sajátságos viszonyai közt, oly rendkívülileg nagy, hogy azzal szemközt a központi kormány feszélytelenségének tekintete említést sem érdemlő csekélységgé törpül.

Különben is én, ki életem javát a megyei közélet körében töltöttem, bátran merem állítani, hogy a megyei intézvény ezen hatósága, nemcsak a halasztást nem szenvedő administrativ teendőknek, hanem általában a törvénynek, s a törvényes rendeleteknek végrehajtásában akadályt nem képezett, hátramaradást nem okozott; de ha e tekintetben bővebb biztosíték tartatott kívánatosnak, azt a felelősség elvének a közgyülési határozatokban résztvevőkre kiterjesztésében kellett volna keresni s lehetett feltalálni.

E helyett az 1870: LXII. t.-cz. 54. §-a magát az alkotmányos hatóságot törölte el, s a megyei közönség és megyei tisztviselők közt létezni kellő viszonyt természetéből kiforgatta, minthogy a megyéket *minden* ministeri rendelet iránt (egyetlen egy felirás után) feltétlen engedelmességre kötelezi, s ép azon rendeletek végrehajtása körül, melyeket a megye törvényteleknek nyilatkoztat, a megyei tisztviselőket a megye rendelkezése és ellenőrzése alól elvonja, s a kormány közvetlen imperatív rendelkezésének veti alá.

Akármint vélekedjék is administratív szempontból e törvény felől valaki, annyi tagadhatatlan, hogy administratív — ne mondjam: kormánykényelmi — tekinteteknek (szerintem merőben téves tekinteteknek) a megyei intézvény közjogi törvényőri hatósága s autonomiája lett feláldozva.

Pedig ez a hatóság gátja volt az önkénynek: azon törött meg a József császárnak birodalom-egységesítő törekvése, az kényszerítette Ferencz királyt a 14 éven át elhagyott alkotmányos útra visszatérni; az óvta meg számtalan esetben a törvény suprematióját vagy vívta vissza, ha megsértetett.

Mondják, hogy e gátra többé szükség nincs, minthogy a ministerek felelősek a *parlamentnek;* a megyék

panaszkodhatnak utólagosan a *parlamentnél;* s a *parlament* biztosítja a törvényuralmát.

Vajon biztosítja-e?

A hol a ministerek nem idéztethetnek perbe hivatalos eljárásukért mindenki által, ki magát általuk jogaiban sértve találja (mint Angliában), hanem csakis a parlament képviselőháza által vonathatnak felelősségre, ott a ministeri felelősség elmélete száz eset közül kilenczvenkilenczben olyformán van, mint az egykori czigány rákja, mely a levélben megvolt, de az iszákból kimászott. Már mondám, hogy a parlamentáris kormány párturalom; tehát ha oly minister panaszoltatik be törvénysértés miatt, ki az uralomban levő többségnek tengelye, arra a vétkest kimondani a többségben levő kormánypártnál annyit tesz, mint a párt uralmát abdicálni. Ilyen lévén a helyzet, annak a pártnak csupa Aristidesekből kellene állani, miszerint a pártérdek sugallata előtt fület zárjon. Az Aristidesek pedig nem nőnek oly sűrűn, mint a gomba. A helyzet morálja tehát az, hogy ha valamely megye panaszt emel a minister ellen, rendesen csak azt nyeri vele, hogy az abdicálni nem hajlandó többség szépen reá üti a törvénytelenségre a törvényesség pecsétjét s előzményt alkot, mely újabb törvénytelenségek kútfeje lesz.

Az a panaszkodási szabadság, melyet az 1870-iki törvény pótlékul engedélyez a megyéktől elvett alkotmányőri hatóságért, nagyon hasonlít a hadseregek fegyelmi szabályához, mely azt rendeli, hogy előbb üld le a kurta-vasat, aztán panaszkodj. Csakhogy a polgári társaság nem hadsereg. Alkotmányos országban a társadalomnak nemcsak kötelességei vannak, hanem jogai is. A «rend» érdekét (melynek nevében annyi bűn követtetik el), össze kell egyeztetni a szabadság érdekeivel; ezt csak a törvény uralmának biztosítása teheti; s ez kettőt követel, megköveteli azt, hogy a törvény végrehajtassék, különben nincsen rend; és megköveteli, hogy a törvénytelenség *végre ne hajtathassék,* különben nincsen szabadság. Alkotmányos nemzetnek intéz-

ményes biztosítékokra van szüksége, melyek gátul szolgálhatnak, hogy a hatalom törvénytelen rendeletei foganatba ne mehessenek. Ez oly biztosítéka a törvény uralmának, melyet sem a ministeri felelősség elmélete, sem a parlamentnek utólagos birálata nem pótolhat. Érezte ezt a 48-iki törvényhozás, s épen mert érezte, a törvényhatóságok minden hatóságát, tehát azt is, hogy törvénytelen rendeletet végrehajtani ne tartozzanak, a ministeri felelősség behozatala mellett is feltartotta.

Azonban tegyük fel (a mit pedig parlamentáris kormányrendszer párturalmi természeténél fogva feltenni nem lehet) tegyük fel, hogy a parlament a törvény uralmát biztosíthatja; még mindig felmarad az a nagy kérdés, hogy *mi biztosítja magát a parlamentet?* — —

A magyar parlamentnek egy hajszálnyival sincs több biztosítéka, mint a rendi országgyüléseknek volt, ha csak a nagyon is udvarias engedékenységet a kabinetpolitika követelményei iránt intézvényes biztosítéknak nem tekintjük; de ez bizony szomorú biztosíték; nagyon szomorú! El lehet mondani a franczia példabeszéddel, hogy: «le jeu ne vaut pas la chandelle», többe kerül, mint a mennyit a parlament ér. — Nemcsak több biztosítéka nincs a magyar parlamentnek, mint a rendi országgyüléseknek volt, de sőt kevesebb van, mert a megyei intézmény alkotmányőri hatósága eltöröltetett, pedig ezer torokkal kiáltja a magyar történelem, hogy a megyei intézvény ép ezen hatósága volt az, mely, megtagadva közreműködését a törvénytelen rendeletek végrehajtásától, a maga szenvedőleges «non possumus»-ával annyiszor vissza bírta téríteni a hatalmat az országgyűlési útra, melyet annyiszor elhagyott. A megyei intézvény képezte az országgyűlések garantiáját.

Ne is mondja senki, hogy a hatalmaskodás ép úgy elfujhatja a megyéket, mint az országgyűlést. A dologban különbség van. Az országgyűlésnek egy feloszlató parancs véget vethet, a nélkül, hogy a közigazgatás

gépezete felakadna, s az országgyűlésnek vagy engedelmeskedni kell, vagy forradalmi eszközökhöz folyamodni (mint tettük 1848-ban), de ez nem minden perczben lehetséges; a megyéket, mert közigazgatási közegek, nem lehet ily könnyen elfujni, mivel közigazgatás nélkül az ország egy perczig sem lehet el, a közigazgatás pedig oly bonyolult gépezet, hogy annak helyébe máról holnapra mását substituálni nem könnyű dolog; ez a társadalmi rendnek oly convulsiójával jár, melyet a legféktelenebb önkény is csak nagy katastróphák esetén merényelhet, s végeredményében akkor is csak saját kárával merényelhet. *Probatum est.* — Innen van, hogy országgyűlések igen sokszor, igen sokáig nem voltak, de a megyék, egyetlen egy muszkás esetet kivéve, mindig megmaradtak.

Az 1870:XLII. t.-cz. az országgyűlésileg meg nem szavazott adókra és ujonczokra nézve maga is feltartja a megyék végre nem hajtási hatóságát; tehát a parlament maga is felteszi, hogy a parlamentáris kormányzat még ezen eset előfordulhatását sem zárja ki — (és bizony jól tette, hogy felteszi), — de nemcsak ezen egy módon mérhet a hatalom a nemzet alkotmányos életére igen érzékeny csapásokat; s ha az idők viszontagságai újra meghoznának ily csapásokat, mint a multakban oly igen sokszor meghoztak, irtózatos felelősség fogja terhelni az 1870-iki törvényhozás emlékét, hogy a megyei intézvény védbástyai hatóságát a ministerek administatív kényelmének feláldozza.

3. A közigazgatási kört illetőleg részletekbe bocsátkozás nélkül elég azon tényre utalnom, hogy az 1870. óta hozott törvényeknek a törvényhatóságokra vonatkozó minden során végigvonul azon tendentia, hogy a törvényhatóság egyeteme s annak tisztviselői közt fennállott kapocs meglazíttassék, ezek a központi kormány iránt közvetlen függésbe hozassanak; s a belügyministernek mindenbe avatkozásával a közgyűlések hatásköre megszoríttassék, a törvényhatóságok önrendelkezési joga illusóriussá tétessék. Ez az avatkozás

(a mint gyakran van alkalmam a lapokból látni), hol tiltólag, hol parancsolólag a legcsekélyebb részletekig, annyira megyen, miszerint lehetetlen azon benyomás alól szabadulnom, hogy a mai megyék többé nem organizmusok, melyek önéletet élnek, hanem gépek, melyeket a minister forgat. Pedig 33 évi hányattatásom közben bő alkalmam volt tapasztalni, hogy nem azon nemzetek a legboldogabbak, nem azoknál legbiztosabb a rend, melyeknél a kormány igen sokat kormányoz, hanem azoknál, melyeknél a mindennapi életben alig lehet észrevenni, hogy kormány van, mert a közérdekek legnagyobb részét maguk a polgárok látják el, s a kormány tevékenysége csak a nagy országos érdekekre szorítkozik; de ezek körül aztán van is tevékenységének látszata!

4. A törvényhatósági közgyűlések autonomiájának megszorításai a nullificatió fokára lettek emelve a közigazgatási bizottságok felállítása által, melyeket alig lehetne találóbban jellemezni, mintha azt mondjuk, hogy a közgyűlések egész hatóságának, úgy a közigazgatási, mint a fegyelmi ügykörben *valóságos expropriátióját képezik*, még pedig a municipális öntevékenységet eldermesztő ministeri avatkozás számára, mert akként lettek berendezve, s a közgyűlések mellőztével oly közvetlen viszonyba hozattak a kormánynyal, hogy egyáltalán nem az intézvényes önkormányzat közegének, hanem a ministeri hatalom vidéki bureauinak tekinthetők.

Mindezen megszorítások, átalakítások, s nullificatiók folytán tagadhatlan, hogy a megyei szerkezet, így a mint most fennáll, többé nem intézvényes önkormányzat, nem védbástyája az alkotmányosságnak, s a nemzet politikai életének többé nem azon hatalmas lüktető szerve, a minőnek az 1848-iki törvényhozás akarta, midőn mindennemű hatóságának a felelős ministeri kormányzat mellett is teljes épségben feltartását örökségül hagyta az utódokra.

És van egy körülmény, mely a megyei szerkezet

organikus életerejének ez elzsibbasztására igazán a legmeggondolatlanabb könnyelműség bélyegét üti. Ez az: hogy ez elzsibbasztás ép akkor eszközöltetett, midőn az ország közjogi állapotában oly változás jött közbe, melynek ösztönül kellett volna szolgálni, hogy azon a téren, mely a nemzet rendelkezésére felmaradt, az intézvényes önkormányzat ne csak épségben tartassék, a mint a 48-iki törvényhozás elrendelte, hanem még kiváló gonddal erősíttessék, fejlesztessék is.

Bizony, bizony mondom, azt a szerkezetet, mely az alkotmányosság védbástyájának czímét érdemelte ki, ép a mostani közjogi viszonyok miatt fel kellett volna találni, ha örökségül nem szállott volna a nemzetre.

III.

A megyei szerkezet alkotmányőri hatóságának s közigazgatási önkormányzatának megcsonkításai, melyekre vázlatosan reá mutattam, a törvényhatósági közéletnek megzsibbadását, s vele a haza politikai nagy érdekei iránt érdeklődés megfogyatkozását vonták maguk után. Ez oly kórjel, mely a nehéz megpróbáltatások esélyével fenyegetett haza jövendőjére való tekintetből engem még a jelen sanyaruságainál is jobban aggaszt. Szeretnék aczél lenni, mely a hazafiság tűzkövéből a szunnyadó erélynek ha csak egy szikráját is, kinógatja, hogy azokban, kikben megvan a tehetség, ébredjen fel az akarat, vállat vállhoz vetve munkához látni, nehogy e veszélyes kórjel apathiává mérgesedjék.

Ne nevessen ki az olvasó, hogy én tehetetlen, hontalan öreg, ki annyi erővel sem bir otthonra, hogy egy szalmaszálat felemelhessen, aczél szerepről álmodozom.

Tudom, hogy álom; de hát aggódom mondhatlanul; ez aggodalom adta tollam alá az itt következő levelet, melyet a derék hazafinak, kihez intézve lett, elnézésére számítva, értekezésem berekesztéseül ide iktatni magamnak szabadságot veszek, a mint következik:

Földváry Mihály urnak, Pest-Pilis-Solt-Kiskunmegye alispánjának.

Különösen tisztelt alispán úr! Hálás érzéssel vettem nagybecsű sorait, melyekkel Pest-Pilis-Solt-Kiskunmegye közönségének életem 80-ik éve betöltésének alkalmából hozott kegyes határozatát az illető jegyzőkönyv megküldésével és saját jókivánatai kiséretében velem közölni méltóztatott.

E kegyes határozat indítványozója — kinek meleg köszönettel tartozom — a mint a jegyzőkönyvből látom, felemlítette viszontagságos életem azon mozzanatát, midőn köszönetet mondva Pestmegye egykori karainak és rendeinek a pártfogásért, melyet nekem polgári jogaimhoz ragaszkodásom miatt szabadságtól megfosztottnak nyujtottak: fogadást tettem a megye színe előtt, hogy ha elkövetkeznének a tettek s áldozatok szükségének napjai, én, ki egyike valék a leggyöngébbeknek, hálám érzetéből erőt merítendek versenyre kelni a legerősebbekkel tettben, áldozatban a hazáért.

Negyvenkét nehéz év telt le azóta, melyből harminczhármat hontalanságban szenvedtem át; engem a hosszú időszak letünése még mindig az élők közt talál, de csak mint élőhalottat talál, kinek ereje a kor súlya alatt megfogyatkozott, s kinek még e megfogyatkozott ereje is tehetetlenségre van kárhoztatva.

A mi e sorsban személyes van, nem zúgolódom ellene. Leszámoltam a céltvesztett élettel, mely személyes önző célokat sohasem ismert. De midőn azon megye közönsége, melynek a multakból oly igen sokkal tartozom, új lekötelezettség alá helyez az által, hogy érdemtelenségem, hosszú távollétem s tehetetlenségem daczára szíves megemlékezéssel tiszteli meg ősz fejemet, nem lehet keservesen nem fájlalnom, hogy többé sem erőmben, sem módomban nincs megújítani a 42 év előtt tett fogadást, s hogy a lábaim előtt tátongó sír széléről tettek, s áldozatok igérete helyett csak imaszerű áldásomat küldhetem hálául a vigaszta-

lás sugaráért, melyet Pestmegye közönsége hanyatló életem bús alkonyába vetett.

Esedezem alispán úrnak, méltóztassék átadni a tisztelt megye közönségének, s fogadja maga is szivesen hálás köszönetemet, melynek lelkem mélyeig meghatottan adok kifejezést.

*

Megilletődéssel olvastam tisztelt alispán úr azon vallomását, hogy fájós érzés fogja el kebelét, a mint a Pestmegye termében egykoron vívott nemes küzdelmekre, s a hazafias eszmékért lángoló lelkesülésre visszagondol.

Én értem, nagyon is értem e fájdalmat, mert ha a megyék mai életét azon magasztos hivatások mértékével mérjük, melyeket a magyar alkotmány ős alapelvei, s történelmi fejlődései a megyei intézvényre ruháztak, s melyeknek köszönhetjük nagy részben, hogy hazánk alkotmányossága az ellenséges hatalmi áramlat csapdosásai alatt el nem pusztult, sőt népképviseletté idomulhatott, lehetetlen mély fájdalommal nem éreznünk, hogy ha az alak megvan is a megyékben, — csonkítva bár, de megvan — a szerves életerőnek vérkeringése megfogyatkozott.

Ez igen sajnálatos, de igen természetes következése azon megfosztásoknak, melyek a megyék ősi alkotmányos hivatásain, azon megnyirbálásoknak, melyek autonomiájukon, azon meglazításoknak, melyek a megyei tisztviselők s a megye közönsége közötti kapcson, azon megszorításoknak, melyek a megyei közgyűlések hatáskörén véghezvitettek.

De tisztelt alispán úr a multak emléke által felkeltett fájós érzés ellen annak tudatában talál vigaszt, hogy nemzetünk fiain nehéz viszonyaik közt sem vett erőt a közöny.

Örvendetes meglepetésemre szolgált Pestmegye első tisztviselőjétől, Nyáry Pál nagyérdemű lelkes utódjától — kétségtelenül megyéje állapotának ismerete által

sugallott e biztosítást venni; meglepetésemre azért, mert a mennyire a távolból itélnem lehet, én — nem tagadhatom — azon keserves benyomás alá jutottam, hogy Magyarországon a *politikai közélet* rohamos hanyatlásnak indult; s az önkormányzati tér megszorításai, a parlamentárizmus megdöbbentő visszásságaival kapcsolatban, a közügyek iránti érdeklődés megfogyatkozását vonták maguk után.

A politikai közéletről, s a törvényhatóságokban a közügyek tárgyalása körüli élénk részvétről szólok, melyet mi azon időkben, melyeknek emléke tisztelt alispán úrnak fájos érzéssel tölti el kebelét, oly elengedhetlen kötelességnek tekintettünk, melynek teljesítésétől sem magánérdek, sem semmi tekintet nem vonhatott el.

Ezekről szólok, mert tudom, s örvendek tudni, hogy társadalmi téren van tevékenység, a nemzet intellectuális színvonala nagy mértékben emelkedett, az önfentartás ösztöne felköltötte a magyar nemzetiség mindennél fontosabb ügye iránt az érdeklődést, s az, a mit alispán úr «nehéz viszonyoknak» nevez, erőlködést keltett az érdekközösség alapján tömörített társadalmi tevékenységgel az anyagi bajok enyhítgetését megkisérteni.

Nem kicsinylem én a társadalmi ébrékenység e jelenségét, hiszen magam is megizzadtam egykoron fáradhatlanul e tevékenység homokát, lelkem egész melegével óhajtom «*crescat eundo*», terjedjen, nőjjön, erősödjék, — de végtére is ez olynemű tevékenység, melylyel még Oroszország szolgasággal telített légkörében is találkozunk; Magyarországon ez sem nem pótolhatja, sem nem helyettesítheti a közszellemnek s (a mi ennek ápoló dajkája) az intézvényes közélet elevenségének hanyatlását; az a társadalmi tevékenység olyan természetű, hogy akkor is meglehetne, ha Magyarország beolvasztva volna az osztrák birodalomba, nemcsak összeolvasztva vele, mint a hogy van.

Van egy bámulatos tünemény nemzetünk multjában,

mely csaknem egyedül áll a világ történelmében, s ez az: hogy daczára a tenger ellenségnek, daczára a századokon át rendszeresen vesztünkre törő nyomásnak, a maroknyi magyar nemesség képes volt nemcsak megóvni hazánkat a provinciává sülyesztő beolvasztásoktól még oly hatalmas szellemű egyéniségekkel szemben is, a minő József császár volt, hanem még alkotmányos életünket is feltartani, vagy visszaszerezni, ha eltiportatott. Képes volt mind a mellett, hogy a nép milliói ki voltak rekesztve az alkotmányból, hogy a városi polgárság alig számított a nemzet közéletében, s még a faj- és nyelvegység összeforrasztó kapcsa is hiányzott — mint most is hiányzik — a hazában.

Mi volt a bűverejű talizmán, mely a maroknyi magyar nemességet e csodára képessé tette?

Az országgyűlés nem lehetett, mert hiszen 1729-től 12 esztendeig; 1741-től 10 esztendeig, ismét (mind csupa háláből, hogy Mária Teréziát a magyar megmentette) 1751-től 13 esztendeig, majd 1765-től 25 egész esztendeig nem volt országgyűlés, úgy hogy 61 esztendő alatt csak három országgyűlés tartatott s ez mindössze csak 18½ hónapig volt együtt, aztán Ferencz király esküt tett az 1790-iki alaptörvényekre és királyi szavát is adta, hogy ő nagyon szereti a magyar alkotmányt, mégis (szintúgy csupa hálából a tömérdek magyar vérért, mely nem a haza érdekében viselt dynastikus háborúkban özönnel kiontatott) 1811-től ujra 14 egész esztendeig nem volt országgyűlés, s ki tudja, még meddig nem volt volna, ha az alkotmányba szerelmes fejedelem absolutistikus hatalmaskodása a megyék törvényes ellentállásán meg nem törik.

Tehát ha az országgyűlés nem volt, s a mint ez adatok mutatják, nem is lehetett — mi volt a bűverejű talizmán, mely a maroknyi magyar nemességet ama csodára képessé tette?

A talizmán az volt, hogy a megyei szerkezet a maga alkotmányos hatóságai épségében az elevenen pezsgő

közélet vérkeringésének folyvást hatalmasan lüktető szerve gyanánt működött, hogy a hazafiui tevékenység ápoldája volt, mely a hazafiui érzelmek kifejtésével az embert polgárrá növelte, s felköltve és folyvást élesztve a polgárban az érdeklődést a haza jogai, szabadsága, érdekei, méltósága iránt, azt a maroknyi osztályt, mely az alkotmányosságnak birtokában volt, a polgári önérzet bűverejével csatolta a hazához. E pezsgő vérkeringés melege még azok szivére is kihatott, a kik az alkotmány jóvoltaiból ki voltak tagadva; még őket is önfeláldozásra buzdította a hazáért.

Ebben leljük annak magyarázatát, hogy a sok csapás közt, mely nemzetünket viszontagságos élete folyamában érte, egyet, a csapások legnagyobbikát, mely saját önfeltartása végett örökös éberségre utalt nemzetet érhet, *a közönyt a haza nagy érdekei iránt, a közélet dermedtségét ez előtt még soha nem ismerte. Ennek köszönhetjük, hogy «él magyar, áll Buda még».*

No már én nem tagadhatom, hogy bármennyire is óhajtanám azon biztosítást, melylyel tisztelt alispán úr megvigasztalt, általánosíthatni, nem vagyok képes magamat e megnyugtató érzésnek átengedni, mert az egyesek hafizasága csak az önkormányzati intézvények közéletének elevensége által tömörűlhetne nyomatékos súlylyá a nemzet sorsának mérlegében, csak általa válhatnék közszellemmé, mely megóvhatná a nemzetet attól, hogy önállása lépésről-lépésre tért veszítsen, s a nehéz viszonyok közé jutott országnak jobb jövendője felől ép úgy reményre jogosíthatna, mint a miként ezer éves multjának őrangyala volt; — már pedig a nemzet életének legapróbb jelenségeit is gondosan lajstromozó időszaki sajtó ténytudósításai nem hagynak fenn kétséget az iránt, hogy a centralisationális irányban megrendszabályozott önkormányzati institutiók közéletén bágyadtság ömlik el, mely a nemzet életének hőmérőjén közönyt jelez.

Nem is akarom elhallgatni azon meggyőződésemet, tisztelt alispán úr, hogy a megyei s városi törvényha-

tóságok politikai közéletének felelevenítését hazánk oly életszükségének tekintem, melynél sürgetőbbet nem ismerek.

Én nekem úgy tetszik, hogy e felelevenítésnél Pestmegyét mind multjának emlékeinél, mind azon biztosításnál fogva, melylyel tisztelt alispán úr megörvendeztetett, a vezérszerep megillethetné.

A siker titka nézetem szerint a körül forog, hogy a megyék közgyűlési termeiben oly tárgyalások otthonosíttassanak meg, melyek természetüknél fogva a közérdeklődést fel is kelthetik, fel is tarthatják.

Igaz, hogy azt a megbecsülhetlen tulajdonságot, melyet az angolos alkotmánytan a polgárok alakító tevékenységének (formativ action of the citizens) nevez, s vele a kezdeményező erélyt a centralisationális irány néhány rövid év alatt Magyarországon annyira elzsibbasztotta, hogy a nemzeten egy neme a kiskorusági szellemnek ömlik el, mely mindent a mindenbe avatkozó ministeriumtól vár. Ez annyira megyen, hogy igazat szólva, még a nemzet törvényhozó hatalma is a ministerelnök kezeiben van concentrálva; s ennek a centralisationalis iránynak fejszéje a megyei intézmény életfáján mind politikai, mind administrátionális tekintetben nagy forgácsolást vitt véghez, de a gyökerekben még van élet, erő, melynek csak táplálásra van szüksége, hogy regenerativ hatást gyakorolhasson.

Én számot vetve a megyei intézvényt agyonrendszabályozó törvényekkel, azon meggyőződésre jutottam, hogy a megszorítások keretében is maradt még fel tér az életerőnek három irányban táplálékot nyujtani.

Az egyik a megyei s városi törvényhatóságok alkotmányos hivatásainak s autonomiájuknak visszaszerzésére — a másik az országos ügyekkel foglalkodásra — a harmadik a helyhatósági önkormányzatra, s az állami közigazgatás közvetítésére vonatkozik.

Az elsőt illetőleg én a közélet felelevenítésének

módját hajlandó volnék abban keresni, hogy a megyei s vele rokon városi törvényhatóság intézvényére vonatkozó törvények a közgyűléseken tüzetes átnézés alá vétessenek s a törvényhatóságok kivánságai rendszeresen és részletesen formuláztassanak. Ehhez a törvényhatóságoknak most is joguk van. Ha Pestmegye a végett javaslattételre választmányt küldene ki, annak dolgozatát közgyűlési tárgyalás alá venné, állapodásait minden törvényhatóságnak azon felkéréssel küldené meg, hogy hasonlóan járjanak el s miután részletes állapodásra jutottak, adjanak kebelükből néhány tagnak megbizást, hogy egy megállapítandó napon Pestmegye termében tartandó országos *értekezletre* megjelenjenek, miszerint ott a képviselőházhoz intézendő közös kérvény megállapíttassék, s a kiküldött tagok által illető törvényhatóságaik nevében és megbizásából aláirassék és a képviselőház elnökének ünnepélyesen átadassék: én azt gondolom, hogy ennek nyomatéka lenne a törvényhozás előtt is, mert a 64 megyének és 26 városnak, vagy legalább nagy részüknek előbb külön-külön megvitatott, utóbb közösen megállapított, s törvényhatósági tekintélylyel formulázott kivánsága oly hatalmas nyilatkozatát képezné az országos közvéleménynek, hogy ha az alkotmányosság nem üres hang Magyarországon, azt közömbösen venni, vagy a ministeriumhoz utasítással eltemetni bajosan lehetne; de még a törvények revisiójára gyakorlandó hatástól eltekintve is, ezen tárgyalások és az egyetemes értekezlet megtartása oly elevenítő lökést adnának a törvényhatósági közéletnek, hogy az visszavarázsolhatná a «nemes küzdelmek és hazafiui eszmékért lelkesülés» azon korát, melyet tisztelt alispán úr becses soraiban «dicső multnak, szép emléknek» nevez.

A közös értekezlet megtartása az érdekközösségnek annyira természetes s annyira törvényes kifolyása, hogy e jogot minapában, s épen a törvényhozáshoz intézendő közös kérvény megállapítása végett a takarékpénztárak is gyakorolhatták, még inkább illetékesek

e jog gyakorlására a törvényhatóságok, minthogy alkotmányos intézmények.

A mi az országos ügyekkel foglalkodást illeti: ennek joga az 1870: XLII. t.-cz. 1-ső §-ának *c*) pontjában egész részletezéssel fel van tartva, s itt-ott a törvényhatóságok által amúgy szórványosan, de ép azért kevés sikerrel gyakoroltatik is. Hajdan e jog az országgyűlési követek utasításaival s jelentéseik tárgyalásával hathatósan gyakoroltatott, — ez nem törvény, hanem abbanhagyás által megváltozott. De az országos ügyek megvitatásának joga az idézett törvényben biztosítva van. — Én kivánatosnak tartanám, hogy valamint van a megyéknek állandó választmánya, mely az önkormányzati ügyek közgyűlési tárgyalását előkészíti, úgy nevezzenek a megyék országos ügyi állandó választmányt is, melynek kötelességében állana az országgyűlés folyamát, az országban felmerülő közérdekű tényeket s mozzanatokat, és általában az ország közérdekeit folytonos figyelemmel kisérni, s azonfelül közgyűlésről-közgyűlésre a megyének véleményező jelentést tenni, miszerint a megyék az országos ügyekkel foglalkodás jogát az 1870-iki törvény idézett pontja szerint, hol kérvény, hol a kormánynyal közlés, hol egymás közti levelezés, hol egyszerűen megállapodásaik nyilvános kifejezése által gyakorlati érvényre juttathassák.

A mi végre a közigazgatási hatáskört illeti, nekem fájdalmas meggyőződésem, hogy semmi sem tett többet a megyei intézvény elzsibbasztására, mint a közigazgatási bizottságok behozatala, mert ezek a közgyűlések önkormányzati hatóságának valóságos kisajátítását, s így a megyei autonomiának nullificatióját képezik. Ezen nullificatiót azon félévi jelentések, melyekről az 1876: VI. t.-cz. 64. §-ának első bekezdésében szó van, egyáltalában még csak nem is enyhíthetik. Addig is, míg azon közvetlen viszonynál fogva, melylyel a közgyűlések mellőzésével a ministerium irányában állanak, az intézvényes önkormányzatot valóságos karrikaturává torzító e bizottságok vagy eltöröl-

tetnének, vagy a megyei autonomia elvével oly összhangzásba hozatnának, mint a minőben hajdan a kis gyűlések állottak; én azt gondolom, hogy a megyék tisztviselőinek, s választottjainak, kik e bizottságok tagjai, kötelességükké lehetne is, kellene is tenni, hogy a közigazgatási bizottságok jegyzőkönyveit a megyének közgyűlésről-közgyűlésre ép úgy bemutassák, mint hajdan a kis gyűlések bemutatták, miszerint a megye minden egyes közigazgatási tárgy mikénti ellátása felől magának tudomást szerezhessen; tisztviselőinek eljárását ellenőrizhesse, s a közigazgatás menetére határozati és statutorius hatóságának gyakorlásával törvényhatósági befolyását érvényesíthesse.

Én azon hitben élek, hogy a módok, melyekre reá mutatni magamnak szabadságot vettem, a megyei közélet felelevenítésére mind a három jelzett irányban termékeny tért nyitnának, de lehet, hogy eszméim nem illenek be az actualitás viszonyaiba, melyeken oly hosszú időn át kívül élek; a módok megválasztását tehát azoknak itéletére bízva, kik a helyzetet közvetlen szemléletből ismerik, én csak azon meggyőződésem kijelentésére helyezek, de erre igenis helyezek súlyt, hogy ha a törvényhatósági közélet felelevenítésével a hazafiui tevékenység addig, míg nem késő, a közöny átkának utját nem vágja, tul-anyagias korunk önzési hajlamának gőze el fogja oltani a «civismus» pislogó mécsét, s a haza sorsa iránt ezer éven át lángoló honszeretettel érdeklődött, s ép azért ezer évet ért magyarnak történelmébe még a «*clitellas dum portem meas*» szomorú resignatiója is beirathatik.

Nagy kegyesség volt Pestmegye tisztelt közönségétől, hogy rólam, tehetetlen öreg szolgájáról, még meg nem feledkezett, én jelét akartam adni, hogy engem sem az évek súlya, sem a hontalanság közönyre nem tanítottak meg a távol haza dísze, szabadsága, boldogsága iránt. Méltóztassék ezt mentségemül venni, hogy bízva alispán úr elnézésébe, nem tartózkodtam e hosszú elmélkedésekbe bocsátkozni, melyekre az ösz-

tönt tisztelt alispán úr rövid, de sokat mondó sorai szolgáltatták.

A ki megújítva hálás köszönetem kijelentését, a legkiválóbb nagyrabecsüléssel maradok, tisztelt alispán úrnak, Turinban, január 10-én 1883.

alázatos szolgája,
Kossuth Lajos.

ZOLTÁN JÁNOS ÚRNAK, SZABOLCSMEGYE ALISPÁNJÁNAK.

Turin, febr. 20., 1883.

Különösen tisztelt alispán úr!

Mély tisztelettel mondok hálát Szabolcsmegye közönségének, hogy engem, a sír szélén lézengő, jóra tehetetlen öreg embert életem 80-ik éve betöltésének szomorú alkalmából vigaszos megemlékezésre, s nagybecsű rokonszenve felől biztosításra méltatni kegyeskedett.

Megilletődéssel köszönöm tisztelt alispán úrnak a megható szivélyességet, melylyel megyéje e kegyességét tudtomra adni méltóztatott.

De csak az igazság követelményének hódolok, midőn hálám kifejezéséhez tiltakozást csatolok a magasztalások ellen, melyekkel tisztelt alispán úr túláradó jóindulata elhalmoz.

A kit — mint engem — az évek súlya a sír szélére juttatott, annak azon egy előnye megvan, hogy túl van a negélyezésnek még kisértetén is, — mi hasznát vehetné? — hát oly elfogulatlanul itélheti meg önmagát, mintha nem is róla volna szó. Nekem, a mint így számot vetek hosszú életemmel, mely előtt már csak a halál s túl rajta az ismeretlen áll, azon öntudatom meg-

van ugyan, hogy tevékenységemben csak a kötelességérzet vezetett, s azok a nyomorúságos gyarlóságok, miket önzésnek, nagyravágyásnak, dicsvágynak, hírvadászatnak, hiúságnak neveznek, agyamban, szivemben soha még csak meg sem villantak; de bizony azon keserves tudatom is megvan, hogy tehetségeimmel, készültségemmel távolról sem állottam a reám hárult kötelességek színvonalán.

Nem ismerek — határozottan mondom: nem ismerek — közéletemben oly cselekvényt, melyről a lelkiismeretemmel elszámolás azt mondaná, hogy azt nem kellett volna megtennem, s e lelki nyugalmamban bizony meg nem zavar azok ócsárlása, kik a mai nap időjárásának tűjével varrnak hímet a tegnap kötelességeire; de ha oly cselekményt nem ismerek is közéletemben, melyet nem kellett volna megtennem, olyat — fájdalom — sokat ismerek, melyet jobban lehetett, jobban kellett volna megtennem; s jobban tettem volna meg, ha azon képességekkel birok, melyeknek megszerzésére csak akkor volt módom iparkodni, mikor már hazám javára hasznukat nem vehetem. Hát legyek én megkímélve a túlbecsűléstől, mert az elpirít.

De van tisztelt alispán úr becses levelében egy mondat, mely az én szerény személyiségemen messze túl vágó elmélkedésre nyujt alkalmat, mivelhogy körülményeim, s a viszony, melyben hazánk iránt állok, a rokonszenves nyilatkozatok, melyekkel hazulról megtiszteltetem, sajátságos színben tüntetik fel.

Tisztelt alispán úr oda méltóztatik nyilatkozni, hogy «a sikert és eredményt kicsinyes érdekek mérőserpenyőjén sohasem mérlegelő élettörekvésem az igaz hazafi példája».

Elfogadom a minősítést élettörekvésem számára, mert itt a személy eltünik, s elv nyomúl előtérbe.

Elfogadom azért, mert a mi az én élettörekvésem czélja, az a magyar nemzetnek elidegeníthetlen, elévülhetlen örökjoga, melyet egy évezred vésett be kitörülhetlenül a történelem törvénytáblájára; és nemcsak joga,

hanem földrajzi helyzetének, területi terjedelmének, népességének, nemzeti jellemének, államalkotó tehetségének természetszerű hivatottsága is; és jövendőjének életfeltétele, tehát a leghatalmasabb természeti törvénynek, a létfeltartás ösztönének parancsa, s ezeken kívül az, a minek megvalósítása élettörekvésem czélját képezte, valamint a hajdanban Európa szabadságának, s culturális fejlődésének oly védbástyája volt, mely nélkül e világrész történelmének folyama egészen más irányt vett volna: úgy Európa viszonyaiban a rendszerüségnek jövendőre nézve is semmivel nem helyettesíthető postulátuma, mert nélküle Európa kelete csak a hatalmi ambitiók versenygésinek boszorkány üstje lehet, melynek forrongása Európát beláthatlan következésű rázkódtatásokkal fenyegeti.

Tehát — igenis — elfogadom, felemelt fővel igénybe veszem tisztelt alispán úr minősítését élettörekvésem számára.

34 évi hontalanságom ez élettörekvés elvét szerény nevemmel annyira összeolvasztotta, hogy engem attól elkülönítve említeni sem lehet. A ki az én nevemet mondja, az ez elvet mondja.

Hosszú éveken át az elv cultusában a nemzet szíve az enyémmel összhangzatosan dobogott. Aspirátióimban a nemzet aspirátiói lüktettek, törekvéseim a nemzet törekvését tükröztették vissza; elmondhatám, hogy egy darabka test valék a magyar nép testéből, egy csepp vér véréből.

De a sors kereke egyszer csak kizökkent a történelem elmészetének kerékvágásából Magyarországon.

Felállították azt a borzasztó herezist, borzasztót jogi, borzasztót politikai szempontból, miként az nem nyom semmit, hogy minő joga van Magyarországnak; az nem nyom semmit, hogy minő feltételek alatt adott a magyar nemzet királyi széket a dynastiának s minő kötelezettségekkel fogadta el a nemzet adományát a dynastia, esküvel erősített ünnepélyes szerződéssel; a döntő tekintet, mely előtt jognak, erkölcsnek, nemzeti hivatás-

nak, mindennek háttérbe kell vonulni, az: hogy mennyi és minő jogocskát gondol Magyarországnak megengedhetni Ausztria birodalmi egységének s nagyhatalmiasságának vélt érdeke; azon Ausztriáé, melynek Martin Henrik találó szavai szerint a politikai bölcselem még életjogát is contestálhatja, mert még csak nem is nemzet.

És a magyar államjog ez alárendeltsége idegen érdekeknek, hozzá még «képzelt» érdekeknek, melyeknek e felfogását a történelem megczáfolja, mondom, ez alárendeltség, melyet a magyar nemzet 1861-ben 12 évi iszonyú sebekben vérezve is egy szívvel-lélekkel visszautasított, hat évvel később a magyar politikai bölcseség hittanául lett felállítva, és a nemzet ezt elfogadta! Elfogadta annak daczára, hogy az országgyűlés rövid hat évvel előbb az egész nemzet egyhangú helyeslése mellett ünnepélyesen kijelentette, mikép Magyarországnak semmi más ország vagy nemzet érdekeinek alá nem rendelhető állami függetlensége minden még születendő nemzedékeknek oly elidegeníthetlen öröksége, melyet elalkudni semmi múló nemzedéknek nincs hatósága; elfogadta mindamellett, hogy azok, a kik ez elidegeníthetlen örökség elalkuvását 1867-ben törvénybe iktatták, mindannyian egytől-egyig az ország történelmi államjogát teljes épségben feltartó 1861-iki nyilatkozat alapján lettek a nemzet akaratának képviselőivé megválasztva.

Nem vitatkozni, csak tényt akarok constatálni, tisztelt alispán úr! s a tény az, hogy a nemzet az én élettörekvésem ellen határozott, melyet tisztelt alispán úr hazafiasnak czímez.

E határozat reá ütötte hanyatló életemre a czélvesztés bélyegét. Tehetetlenségre kárhoztatott. Én megadtam magamat a czélt vesztett élet tehetetlenségének, de elvemet nem tagadhattam nem tagadtam meg. Hangosan rosszaltam, a mint rosszalom ma is, s rosszalni, kárhoztatni fogom mind halálomig a jogelalkuvó határozatot (s a nemzet tudja, hogy rosszalom, kárhoztatom),

hontalanságomban hontalanságommal (ha szabad e kifejezést merénylenem) tiltakozást képezek annak ellenében; élettörekvésem elvével határozott ellentétben állok az álláspottal, melyre a nemzet helyezkedett, s mind azzal, a mi annak kifolyása (és mindenki tudja a hazában, hogy ellentétben állok). És hogy az ellentét még teljesebbé legyen, nemzetem törvényhozása törvényt hozott, melynek súlya alatt olyanná lettem, mint a polgárjog vesztett gályarab, s úgy fogok meghalni, mint egy pária, ki a társadalomból kitagadva hunyja örök álomra fáradt szemeit.

Ez a tényállás. És mindennek daczára mi történik velem? A populationistika halandósági törvénye szerint 100 ember közül mintegy háromnak 80 év jut; s ime azon említésre sem méltó véletlen, hogy én e három százalék rovatába estem, elég volt arra, hogy 34 év óta nem látott szülőföldem minden részéből nemcsak egyesektől, társulatoktól, községektől, de még számos törvényhatóság határozatából is, a legszívesebb jóindulat, s rokonszenves megemlékezés hangjai szálljanak felém, a hontalan, felém, a nemzet álláspontjával ellentétes, felém, a magyar polgárjogból kizárt haszontalan öreg ember felé, ki még csak annyi hasznára sem lehetek a magyar hazának, hogy lelkem testi hüvelyének szétmállandó porai egy fűszálnak adjanak éleltáplálékot Magyarországon, mert messze távolban, idegen földbe vegyülendenek.

Hát tekintve az imént vázolt körülményeket, kérdem én, megengedik-e a lélektan törvényei azt a feltevést, hogy itt csak amolyan üdvözlet forog fenn, melynek a szokásos udvariasságon s a személyes jóindulaton túl sem jelentősége, sem értelme nincs?

Lehetetlen ez, tisztelt alispán úr! Ez simptomatikus jelenség, melynél az én haszontalan személyemnek (nem először életemben) csak olyforma szerep jutott, mint a perczmutatónak az óralapon.

Távol van tőlem az a feltevés, hogy itt elvtüntetési szándok forog fenn. Igen jól tudom, hogy nem, de mi-

után e (tekintve a körülményeket, példátlan) megtiszteltetésnél az én ismeretes álláspontom akadályt nem képezett, biztosan vélem következtethetni, hogy lehetetlen volt volna, azt egy ily jóra tehetetlen, hontalan öreg embernek megérnie, ha az élettörekvés elve, melylyel annak neve azonosítva van, rokonszenvesen nem rezegtetné a szivek ideghúrjait; mert az én múltam s jelenem közt elvi különbség nincs, az én élettörekvésem egységes; ott van annak nyoma az 1848-iki törvényekben is. Maga az «osztályok bilincseinek széttépése» is, melyre tisztelt alispán úr hivatkozik, ez élettörekvéssel kapcsolatos. Szabaddá tenni a népet a független hazában, miszerint a népszabadság által megsokszorozott nemzeterő oly várává lehessen a haza függetlenségének, melynek falain az idegen érdekek ostroma csorbát nem üthet. Ez volt a 48-iki törvényhozás politikai számtana.

A pártszellem habjai erősen hullámzanak Magyarországon. Én tudom, hogy ez alkalommal oly körökből is részesülök megtiszteltetésben, melyek határozottan elutasítanák maguktól a feltevést, hogy osztoznak összeférhetlenségi hitvallásomban, melyet én nem kerestem, de a történelem kényszerített fel reám. Nem osztoznak, de nem azért nem osztoznak, mintha az én élettörekvésemmel «in foro conscientiae» elvi ellentétben állanának, hanem nem osztoznak némelyek azért, mert e törekvést a fenforgó körülmények közt valósíthatlannak, tehát inopportunusnak itélik (csakhogy a vélt inopportunitás miatt nem kellett volna magát a czélt feladni), mások ismét azért, mert a törekvés czélját más uton is megvalósíthatónak hiszik, miként én is becsületes lojalitással hittem 1848-ban, s bizony nem rajtam, nem politikai barátaimon, nem a nemzeten múlt, hogy e hit megvalósuljon. Az, a mit ez évszám «1849» jelent, Olmützben, azon márczius 4-iki császári rendeletben született, mely az ezer éves Magyarországot az államok sorából kitöröltnek decretálta; és azon minden isteni és emberiségi törvényt lábbal tapodó megátalkodottság

bölcsőjében növekedett fel, melylyel a törvény, alkotmány és államszerződés ellen fellázadt «rebellisek» saját bélyegüket a mi nyakunkba varrva, kezdettől végig folyvást és mindig azon insultust szórták, még idegen szuronyok kikönyörgésével is szórták a magyar nemzet szemébe, hogy «mit Rebellen unterhandelt man nicht».

Az opportunitás kérdése nem elvkérdés; azon idő és körülmények változtathatnak. Egy fordulat az esélyek kerekén, s még a szegre akasztott elv is levétetik a szegről, vagy ha nem, hát — — leugrik.

Különben is, ha az opportunitás szempontjára az én álláspontom ellen hivatkozni lehet is, azoknak törekvése ellen nem lehet hivatkozni, kik az 1790. 10-ik alaptörvény azon sarkalatos elvének, hogy Magyarország *egész kormányzati rendszerére nézve* «nulli regno aut populo obnoxium», teljes érvénybe visszahelyezését, s intézvényes biztosítékokkal ellátását a haza függetlenségére elegendőnek tartják. Ez a legkevesebb, a mit a jog s a magyar nemzet létérdeke megkövetelhet. Erre törekedni minden körülmények közt opportunus dolog, a jelen viszonyok közt pedig annál opportunusabb, minél inkább halomra gyűlnek, úgy a politikai, mint társadalmi és közgazdászati téren annak tapasztalati bizonyságai, hogy a jelen közjogi állapot Magyarországot az önczéliasságból merőben kivetközteti s magát az úgynevezett alkotmányosságot is annyira illusóriussá teszi, hogy még maga a parlamentárizmus is (bocsánat az erős, de határozottan *igazságos* kifejezésért) karrikaturává torzúlt.

Mindenesetre jellemzetes körülmény az, hogy Magyarországon a függetlenségre nézve a nézeteltérés «in foro conscientiae» nem az elv, hanem csak az opportunitás s a módok körül forog. Hiában! a haza függetlenségének cultusát a magyar nemzet szivéből nem lehet kiirtani.

És bizony mondom, az időnek is megvannak a maga jelei. Tanulságteljes kort élünk. Most, midőn még

Oroszország is egy forrongó vulkán; most, midőn a hatalmas Anglia nem talál módot Irlandot uralmával kiengesztelni; most, midőn a kis Piemont szemünk láttára Olaszországgá nőtte ki magát; most, midőn szomszédunkban olyan kis népek is állami létre vergődnek, melyek még csak árnyékával sem birnak az államalkotó, államfeltartó erő azon elemeinek, melyekről a magyar nemzetnél egy évezred tanuskodik: képtelenség volna azt csak álmodni is, hogy az Árpád alkotta hon végleg megadja magát annak a degradátiónak, mely őt az önbizalmatlanság egy gyarló perczében Lajthániává, történelmi egészből a rosszúl számító kabinet-ambitió egy oly fércz-művének felévé silányította, melynek a mellett, hogy merőben jogtalan s hogy életbe vágó érdekeket sért, sem a múltban nincs gyökere, sem a jövendőben nincs létoka; — képtelenség volna csak azt álmodni is, hogy a magyar nemzet szivében annyira kiaszhatnak az önczéliasság természetes ösztönének századok véráldozatával megtermékenyített csirái, miszerint véglegesnek fogadjon el egy oly kényszerű állapotot, melyben nemzeti háztartását nemcsak politikai, s nemzetközi, de még csak közgazdászati tekintetben is annyira nem rendezheti be, szabadon, fesztelenül, saját érdekeinek kivánalmai szerint, hogy már még a kis és középföldbirtokosok sorai, s köztük még azon tényezők is pusztulással vannak fenyegetve, melyeknek egy ezredév minden viszontagságain át nemzeti létének fentartását köszönheté, s melynek elpusztulását Magyarország sajátlagos viszonyai közt ép úgy semmi nem pótolhatná, mint a mikép a hazafiságot a cosmopolitismus nem pótolhatja.

Valóban, nekem úgy látszik, tisztelt alispán úr! hogy a hatalom saját érdekében nagyon bölcsen cselekednék, ha a jövendőtől addig kérne tanácsot, a míg nem késő. Ma még módjában van, a jog tiszteletéhez lojálisan visszatérve, a magyar nemzet kiirthatlan aspiratióinak oly kielégítést nyujtani, mely saját jövendőjének ezerszer nagyobb biztosítást adna, mint a mostani korcs

állapot. Holnap talán már nem lesz módjában. Európa nincs normális helyzetben; csalhatlan jele ennek a lázas fegyverkezés, mely a nép-türelem húrjait annyira túlfeszíti, hogy hosszú időre tarthatatlan; a béke már is csak két-három halandó ember kedélyhangulatának czérnaszálán függ; s e mellett világrendítő eszmék vannak forrongásban; a kikerülhetlen válság, mely csak idő, lehet, csak hónapok kérdése, rettenetes bonyodalmakkal lesz kapcsolatos; s ha a hatalom makacsúl ragaszkodnék az eszméhez, melyet jeles elődje, József, eléggé bölcs volt tévesnek belátni, a következés vagy az lesz, hogy saját bukásába jövendőjének legbiztosb horgonyát, Magyarországot is belerántja, vagy pedig az, hogy ama bonyodalmak fergetege combinatiókat hozhat létre, minőkről korunk augurjainak, a diplomatáknak struczmadár bölcsesége nem is álmodik. Jó volna e felett gondolkozni, a míg nem késő. Az idő rohan, az itélet közelg. Rég megírta a német költő, hogy az elszalasztott perczet nem hozza vissza semmi öröklét. — És igazat írt.

De hát jőni fog, a minek jőni kell. A történelem folyamának megvan a maga fátuma; nem az ó-görög fátum, mely ellen emberi akarat hiában küzd, hanem a causalitási kapocs fátuma, mely így szól: «Ilyen ok, ilyen okozat.» A magyar nemzet elég erős arra, miszerint saját fátuma saját magatartásától függjön. Ne adja meg magát léhán a reá zudított idegen érdekek sodrának. «Perrumpit Acheronta labor.» Dolgozzék, hogy erősödjék. Ne hagyja magát az évek óta garázdálkodó ministeriális omnipotentia iránya által önkormányzatra képtelen kiskoruságba taszíttatni. Álljon őrt önkormányzati intézvényeinek czélzatosan sorvasztott maradványai felett, s lehellje beléjük a közszellem megifjító életerejét, és ha nem balul itéltem az áhítat felől, melyet szivében honolni vélek, ne legyen róla megírva, hogy midőn akaratának nyilvánítására hivatik fel, particuláris érdekecskék nyomorúságai adják kezébe a szavazati bárczát, s nem a hazafi szív sugallata. Ne tartsa

a hatalmat tévedésben a nemzet valódi érzelmei felől, mert őt tévesztve, saját magát csalja, rontja meg. — Elég volt már a kimesterkélt homályból. «*Fiat lux.*»

Bocsásson meg, tisztelt alispán úr, hogy átengedtem magamat az elmélkedés ingerének, melyet becses levelének tartalma öreg agyamban felkeltett; tetézze irántam tanusított jó indulatát azon szívességgel, hogy adja tudtára Szabolcsmegye tisztelt közönségének, miként a szegény hontalan öreg egész lelkét átható hálaérzettel fogadta a kegyes megemlékezést, melylyel megtiszteltetett, s melyet tisztelt alispán úr oly megindító szivélyességgel tolmácsolt.

Isten legjobb áldása kísérje Szabolcsmegyét, a magyarság ez egyik ősi várát, hazafiui rendeltetésének útjain.

Fogadja alispán úr mély tiszteletemet.

KOMÁROM VÁRMEGYÉHEZ.

Különösen tisztelt alispán ur!

A halál oly sokáig itt felejtett, hogy saját kezeimmel gyűjthetem össze, s magam adhatom át családi ereklyéűl fiaimnak a szíves megemlékezés czipruságait, melyek a kegyeletből egy nagy múlt iránt az én szerény emlékemnek jutnak.

Komárom vármegye tisztelt közönsége is elküldte nekem, ama nagy múlt porladozó romjának, a maga czipruságát.

Szeretettel veszem, a mit a szeretet nyújt, köszönöm — a múlt jövendőjének nevében köszönöm — az adományt.

«A múlt jövendőjének nevében?» Tisztelt alispán úr jogot adott nekem úgy jellegezni köszönetemet, midőn becses levelében Komárommegye közönsége nevében odanyilatkozik, hogy habár «a nagy eszmék fogamzása,

s megtestesülésének ténye azon kor történeti tulajdonát képezi is, a melybe az beleesik, de azok örök tulajdona átszáll a későbbi időre, tulajdona marad a későbbi és késő nemzedéknek, mely ahhoz, mint apái jogos örökségéhez, tántoríthatlanul ragaszkodik.»

E tartalmas szavakban a multnak jövendője beszél. És alispán úr a történelmi bölcselet szabatosságával jelöli meg azon nagy eszméket, melyek örök tulajdonul szállanak át a múltból az utókorra, hogy hozzájuk nemzedékről-nemzedékre tántoríthatlanul ragaszkodjék.

És az így elszámlált nagy eszmék közt ott van a legnagyobb is, «a hazánkat: történeti múltja és századokon át erősnek bizonyúlt államalkotó ereje alapján megillető függetlenség.»

Legnagyobbnak mondottam, mert ez az «Alpha» és «Omega». Nincs oly magyar ember, a ki a magyart nemzetnek, hazáját államnak nem akarná. A «nemzet», az «állam» szót még a 67-iki közjogi törvény pártosai is sűrűen hangoztatják. És ez természetes; mert a magyar nem amolyan problematikus teremtés, melynél az a kérdés még eldöntésre vár, vajon hivatva van-e «nemzet», s hazája «állam» lenni. Ezt a kérdést az a történelmi múlt, az a századokon át erősnek bizonyúlt államalkotó erő, melyre tisztelt alispán úr Komárommegye nevében mint alapra hivatkozik, egy ezredév folytán rég eldöntötték; s egy ezredév történelme nem valami köntösféle portéka, melyből a magyar nemzet jellemét és érzelmét egy oly törvény megírásával ki lehetne vetkőztetni, a minőt 67-ben megírtak. Hát én természetesnek találom, hogy a magyart nemzetnek, hazáját államnak emlegetik; de a ki nemzetet, államot akar, annak függetlenséget kell akarnia; mert nemzetet, államot mondani függetlenség nélkül, rosszúl alkalmazott üres terminologia, nem értett szavak hiú hangzata.

Komárommegye közönsége a haza függetlenségét azon nagy eszmék közé sorozva, melyekhez mint jogos örökséghez tántoríthatlanul kell ragaszkodnia nemze-

dékről-nemzedékre a magyarnak, annak adja bizonyságát, hogy azon hazafiak közé tartozik, kik a nemzet és állam szónál az üres terminologiával be nem érik, hanem azt akarják, hogy az ige újra testté legyen, a mint a régi hajdanban volt.

Vajon lesz-e?

Sok mindent gondoltam megérhetni, tisztelt alispán ur! megadtam magamat azon gondolatnak is, hogy a körülmények eltéríthetik nemzetemet a függetlenség szónak azon értelmezésétől, melyet a történelem tanuságai és saját keserves tapasztalataim reám felkényszerítették.

Sok alma esett le a fáról, míg egy Newtonnak sikerült meggyőzni a világot, hogy abban törvény van, mely parancsol a sphaerák mozgásának; az én almámnak is meg fogja hozni az idő a maga Newtonját, parányi én — én azzá születtem; tudom, hogy igazam van, s mert tudom, állok mellette rendületlenül, de megadtam magamat a fátumnak, hogy a pusztában kiáltó legyek, s megérjem azt, hogy elfordúlva 49-től, nemzetem újra hajlandónak mutatkozzék kísérletet tenni, hogy a ki nem egyenlíthetőt ki lehet-e egyenlíteni, miként ősei már annyiszor megkisérlették és mindig hiában kisérlették; — de hogy e szavukat: «független ország», e szavukat: «regnum independens nulli alteri regno aut populo obnoxium» (1791 : 10.) Árpád nemzete maga, önként, saját kezével valaha kitörölhesse a magyar államjogból, ezt, — megvallom — nem hittem megérhetni. Tűrést igen, alkut igen, de ily kitörléssel járó capitulatiót nem.

Miként is tehettem volna?

Hiszen a magyar nemzet az ötvenes években annyit szenvedett, mint többet nemzet soha, — még tán amaz «élőszobor» amott a szomszédban sem; az igazságos megaláztatás megtorlásának boszus ingere fejére zudította a könyörtelen írtás, pusztítás hatását, a hóhértól a pióczákig; éveken keresztül szenvedte a leláncolt Prometheusz marczangoltatásának kínjait, el-

mondhatta a prófétával: «Tekintsétek meg és lássátok, ha vagyon-e oly bánat, mint az én bánatom».

És mégis e sebek vérzésével tagjain, e szenvedések sajgásával szívében, e bánat gyászával lelkén, 1861-ben bármely új szenvedésekre eltökélten ünnepélyes fogadást tőn Isten és világ előtt, hogy ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet csüggedés nélkül, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megvédjék az ország jogait, tűrni és szenvedni fog, ha kell, de az ország jogait, az utódoknak ősöktől öröklött szent örökségét fel nem adja.

A létfeltartás ösztöne, az utókor iránti tartozás, a nemzeti önérzet az eskü szentségének pecsétjét nyomták ez ünnepélyes fogadásra; nem hittem, hogy ez valaha feledékenységbe mehessen.

Mégis megtörtént! hat rövid év elég volt arra, hogy a nemzetnek ama szent fogadás alapján megválasztott képviselői, s köztük legelől ugyanazok, a kik azt a fogadást megírták, annyira megfeledkezzenek róla, mintha a mesés Lethe vizéből ittak volna.

Én emlékeztem s mert emlékeztem, felkiáltottam a költővel:

Mi volt kevés? erő vagy az erény?
— — Nincsen remény!

Legyen a honszeretet fájdalmának megbocsátva a mulékony reménytelenség! kigyógyított belőle az ész, a tapasztalás, az elmélkedés.

Nem csinálok én magamnak ábrándképeket, tudom, hogy nagy igazat mondott Deák Ferencz, midőn 61-ben a hatalom által követett jogfeladás megtagadását azzal indokolta, hogy: nem mondhatunk le az ország jogairól, mert tudjuk, hogy «a miről a nemzet önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz»; csodálatos, a megfoghatlanságig csodálatos, hogy ő vezette bele a nemzetet a lemondásba, épen ő, a ki e nagy igazságot megírta. Minden oly állapotot — ha még oly nyűgös is — melyet nem erőhatalom hozott be, hanem a nemzet önként elvállalt, egy nemével a con-

servativ erélynek ruházza fel a gyakorlat, mert ezer szálakkal fűződik bele az életbe.

Hát én nem kicsinylem e nehézséget, de számot vetve a helyzettel, nem is tartom olyannak, hogy a magyar történelem logikájának, melyet én történelmi kényszerűségnek vagyok hajlandó nevezni, útját állhassa, ha meglesz a magyar nemzetben azon «tántoríthatlan ragaszkodás», mely kétségen kívüli tény gyanánt van említve tisztelt alispán úr becses levelében. Pedig az meglesz ; ha szunnyadni találna, fel fog ébredni ; mert ez is történelmi kényszerűség.

Több mint negyedfél század történelme teszen tanúságot e kényszerűség mellett. A mi idők és viszontagságok minden változatain keresztül oly folytonos vissza-visszakerüléssel vonul végig egy nemzet történelmén, mint a mi nemzetünkön végig vonul az utóbbi negyedfél század alatt a mindig megújuló küzdelem az ország önállásáért, a nemzet függetlenségeért, annak lehetetlen, hogy oly kiirthatlan gyökerei ne legyenek a nemzetnek mind létérdekében, mind lelkiösmeretében, a melyek egyenesen történelmi kényszerűségre vallanak.

Ha megesik rajtam, hogy néha a Bocskayak, Bethlenek, Tökölyek, Rákócziak korára hivatkozom, szememre vetik, hogy nem tanúltam meg tőlük a «megalkuvást». Az utolsó Rákóczi nem alkudott, kinyitották előtte minden kincseinek, s több, mint fejedelmi birtokainak megajánlásával a megalkuvás kapuját, s ő nem alkudott. Épp e roppant áldozatok, melyeket elveinek hozott, emelik a nem alkuvó száműzött emlékét oly magasra, hogy az ily parányi ember, mint magam, szédeleg, ha hozzá feltekint. De a kik engem azokra az alkuvási példákra emlékeztetnek, nem veszik észre, hogy egyenesen a nem-alkuvás mellett bizonyítanak. Mert egy megalkuvás sem volt megoldás. Minden alkú új harcz szükségének magvait vetette el. Pedig azok az alkuvók nem alkudták el az ország törvényes függetlenségét, nem kötöttek oly alkut, mely Magyarorszá-

got «alteri regno et populo obnoxium»-má teszi, s azért alkujok még sem volt állandó. Hát azt hiszik-e azok a jó urak, a kik nekem a nem alkuvást szememre vetik, hogy a magyar nemzet ennek az alkunak állandóan megadja magát, ennek az alkúnak, mely a «regnum independenst» kitörölte az ezeréves magyar államjogból, s megsértett mindent, a mi a magyar nemzet érzelmeiben szent és kiírthatatlan, az által, hogy a magyar hazát «alteri regno et populo obnoxium»-má tette? Én azt mondom, hogy ennek az elalkuvásnak nincs és nem lehet állandósága. Kaphat még többséget a választásoknál, mint eddig kapott, ez a parlamentáris államcsíny (határozottan annak nevezem), de az nem szerez számára állandóságot. Harmadik Napoleon államcsínyje is kapott ismételten «törvényesítést» milliókkal számított szótöbbséggel, s a dolog ment «sántikálva» vagy 20 évig. Aztán jött egy borus nap, s annak csipős szele elfújta a jogtalanság törvényesítését, mint a polyvát. Nem gondolom, hogy egy bizonyos másik helyen mentslevelet bírnának a borus napok ellen.

Lehetetlen az, tisztelt alispán ur! teljesen lehetetlen, hogy a magyar nemzet, melynek oly történelmi múltja van, mint a minő van, s mely erejének, életrevalóságának csak egy emberöltő előtt is rendkívül kedvezőtlen körülmények közt is oly jelét adta, hogy annak a rokonszenves tisztelet adójával hódolt az egész művelt világ, lehetetlen az, hogy ez a nemzet csak azért küzdötte legyen magát keresztűl egy ezredév viszontagságain, miszerint egy maga-magával meghasonlott, jobbra, balra, kifelé huzogató, s a dissolutió mikrobjaival telített, zagyva, mesterkélt államcomplexumnak egyik töredékévé lyukadjon ki, (bocsánat e népies kifejezésért), s beléletében idegen érdekek nyomása által feszélyezve, az országok létével játszadozó nemzetközi politika terén, minden önczéliasságból kivetkőztetve, azzal végezze történelmi szerepét, hogy játszmabábnak figurál egy létérdekével ellenkező kabinetpolitika nagyravágyásának sakktábláján.

Ily abnormitást nem tűr a világrend, nem tűr a történelem logikája, legkevésbbé most, midőn Európa viszonyai akként alakúltak, hogy tekintve a magyar nemzet múltját, szívós életerejét, képességét, hivatottságát, a helyzet parancsolatos követelményei Magyarországnak még akkor is önálló állami létet igérnének, ha azzal még soha nem bírt volna, mert lehetetlen tagadni, hogy Európa nyugalmának s a civilisatió biztonságának a német és szláv áramlat közt egy választófalra van szüksége, melyet csak egy oly állam képezhet, mely sem nem német, sem nem szláv, hanem egy oly különleges nemzeti jelleggel bír, melynek minden elmállasztási törekvéseken diadalmaskodott életereje felől egy hosszú történelmi múlt kezeskedik.

Valóban e helyzet Magyarország függetlenségére mint európai szükségre annyira szembetünőleg reá mutat, miként a sikert csak az tehetné kétségessé, ha a magyar nemzet nem adná jeleit tántoríthatatlan ragaszkodásnak a magyar hazát történeti múltjánál s államalkotó erejénél fogva megillető függetlenséghez, melyre alispán úr, mint az ősöktől öröklött jogos tulajdonra hivatkozik. Ez igenis compromittálhatná a jövendőt; mert maga-magáról lemondott nemzetet nem veszen számba a történelem.

De én jeleket látok a hazában, melyek jó reménynyel töltenek el; az életerőben pezsgő társadalmi tevékenység sok mindenféle mozzanatában látok ily jeleket, látok még azokban is, melyeket nem ily szándok sugallott, természetes hatásaikban azok is mint coefficiensek működnek.

Mily uton, minő eszközökkel fog az ige megtestesülése végbe menni, az a conjecturák homályos mezejére tartozik. Én sem próféta, sem prófétának fia nem vagyok, mint IX. Pius szokta volt mondani. Lehet, hogy újra kardra leszen szükség, mint már sokszor volt, lehet, hogy nem is leszen. Nagyon ominosus jelek tűnnek fel amott az osztrák birodalomban, annyira ominosusok, hogy néha azon veszem észre magamat, mintha

azt akarnám mondani, hogy jó lesz sietni azzal a királyi lak építésével ős Budavárában, mert szükségük lehet reá az illetőknek hamarébb, mint gondolnák.

De bármi legyen is a jövendőt elfedő fátyol mögött, annyi bizonyos, hogy a legegyszerűbb előrelátás tanácsolja, nem hagyni kételkedni a világot a felől, hogy a magyar nemzet teljességgel nem szünt meg tántoríthatlanul ragaszkodni ama nagy eszméhez, mely egy évezred történelmének szent öröksége, nem hagyni kételkedni a világot a felől, hogy a magyar nemzetnek az ősi magyar államjoghoz ragaszkodásáról is el lehet mondani azt a jelszót, melyet a lotharingiaiak Gambetta ravatalára tűztek: «Memor! violata! sed non domita!»

Lelkem mélyéből köszönöm Komárommegye tisztelt közönségének, hogy a vállaimat nyomó 80 év terhét az ősöktől öröklött nagy eszmékhez ragaszkodásuknak nyilatkozatával megkönnyítette. Ez a legkedvesebb vigasztalás, mely a sír felé hanyatló ősz fejem sok mindenféle bánatát érheté. Fogadja alispán úr megkülönböztetett tiszteletemet. Kelt Turinban, május 25-én, 1883. Tisztelt alispán urnak alázatos szolgája *Kossuth Lajos*, s. k.

A BOLGÁRORSZÁGI TRAGÉDIÁRÓL.

Három levél Helfy Ignácz orsz. képviselőhöz.

I.

Kedves barátom! Ön szept 2-ikáról keltezett levelében azt kérdé tőlem, hogy miután annyit foglalatoskodtam a keleti kérdéssel, s az utóbbi orosz-török háború alatt e tárgy felől nyilvánított nézeteimet az ország közvéleménye — nem egyszer pártkülönbség nélkül — helyesléssel fogadta: nem gondolom-e, hogy alkalomszerű volna nyilatkoznom a mostani bolgár események

felől is, melyek a keleti kérdésnek egy oly új phasisát képezik, a mely (a mint ön mondja, s bizony nagy igazsággal mondja) egész nyomorúságában tünteti fel a bécsi kabinet külpolitikáját.

Igaz, én sokat foglalatoskodtam a keleti kérdéssel, egy vaskos kötetét fogja az tenni *Irataim*nak, a mit e tárgyban mondtam és írtam, ha majd életemben vagy halálom után összegyűjtve, kiadásra kerül. Egykoron (a krimi háború idejében) mondottam s írtam olyanokat is, a miknek igazságai oly erős visszhangot keltettek a brit nemzet közvéleményében, s amott a Bosporus partján, hogy a hatalmak féltékenységét is felébresztenék, s a titkos diplomatia összesugását és elhárító intézkedéseit vonnák maguk után. De most az én szavam már hatásra nem számíthat, tetterőmet nem életkorom, hanem maga nemzetünk elzsibbasztotta, s lyukat furogatni a vízbe nagyon háládatlan foglalatosság. Hát, megvallom, nem nagy kedvet érzek magamban, belekiabálni a pusztába.

Aztán: azon felfogás, melyet az utóbbi háború alatt a keleti kérdés értelme s hordereje és a politika felől nyilvánítottam, melyre az osztrák-magyar monarchia létérdeke határozottan reá mutat, annyira összevág a mostani események intelmeivel, s annyira actualitási színezettel bír, hogy ha még akadhatna valaki, a ki nem restel érdeklődni az iránt, hogy miként gondolkozom én a keleti kérdés azon új phasisa felől, melyet a bolgárországi események feltüntetnek, annak csak meg kellene olvasnia a múlt háború alatt közzétett nyilatkozataimat,* miszerint tájékozva legyen nézeteim felől,

* A keleti kérdésre vonatkozó papirjaimban lapozgatva, e napokban az akkoron félretett, s azóta félretéve hevert értekezésemre bukkantam, a mely akkori nyilatkozataimat kiegészíti. El fogom azt önnek küldeni, mert az akkor követett s ma is folytatott fonák politikára vonatkozik, melyhez gróf Andrássy Gyula, kinek nevéhez ugyan csak más irányú emlékek fűzvék, eléggé udvarias volt nevét korunk augurjainak matriculájába keresztapának beiratni és a külügyi kormány exponensei által akkoron hangoztatott

s azoknak a mostani körülményekre alkalmazását kézenfekvőnek találja.

Mert hát a tényeknek megvan a maguk megkérlelhetlen, elutasíthatlan logikája, melynek végzelmességén semmit sem változtathat az a por, a mit a nemzetek sorsával játékot űző hatalmasok az emberek szemébe szórnak, hogy ne lássák rút játékukat; a végkimenetel felett a dolog lényegének logikája határoz; ez pedig egész egyszerűen ennyiből áll:

1-ször: A keleti kérdés, a minővé az a bécsi kabinet nemcsak téves, de, határozottan mondom, végeredményében az öngyilkosság határát súroló közrejátszása mellett fejlődött, *orosz hatalmi terjeszkedés kérdése.*

Ez a hatalmi terjeszkedés veszélyes Európa szabadságára, de legközvetlenebbül kiszámíthatlan keletkezésű kataklismákkal fenyegeti hazánkat, az osztrák birodalmat, a Habsburg-Lotharingiai házat, mely három tényezőnek érdekei jól felfogva *e kérdésben* összeesnek, solidárisok.

E veszélyt diplomatikai pepecselésekkel nem lehet elhárítani, azoknak mindig csak az az eredménye, hogy ha az orosz két lépést tesz előre hatalmi terjeszkedésének útján, azokból a mostani augurok (értsd diplomaták) legalább is egyet mindig sanctionálnak, s még kérkednek vele, hogy nem mind a kettőt sanctionálták: de az eredmény az, hogy az orosz egy lépést nyert előre, még pedig európai sanctióval, s azzal a nyert lépéssel hidat szerzett magának újabb két lépésre, melyekből legalább is egyet megint sanctionál az európai diplomatia. Nem könyv nélkül beszélek; történelmet beszélek; így duzzadt fel az orosz hatalom Európa szabadságának veszedelmes, hazánkat pedig, s vele Ausztriát és uralkodóházát kataklismákkal fenyegető arányokra.

oly fallaciakkal foglalatoskodik, melyek azon körökben, fájdalom, ma is kísértenek, s azért azt hiszem, hogy Irataim böngészeti rovatába való felvétele nem leszen inopportunus.

Ebben tehát balgaság reményleni, «*sheer non sense*», a mint az angol mondaná.

Az a másik út pedig, melyre a bécsi kabinetet a rövidlátó kapzsiság szenvedélye tántorítá, értem a prédában osztozkodást, a mellett, hogy szívháborítólag erkölcstelen, még irtózatos ostobaság is. Nem villámhárító, hanem villámvonzó; a mit az orosz foglal, az neki növeli hatalmát, a mit a bécsi kabinet foglal, az az ő hatalmát elforgácsolja; az orosznak minden lépésnyi foglalás hid is, eszköz is a további foglalásra; a bécsi kabinetnek minden lépésnyi foglalás nehézség annak megőrzésében, a mije van, amott erőszerzés a támadásra, emitt erővesztés a védelemben, a mit az orosz rabol, azt ő viszi, a mit a bécsi kabinet rabol, az őtet viszi, — hová viszi? az orosz boa constrictor gyűrűi közé, az orosz krokodilus tátott szájába. Ez az expediens, melybe a bécsi kabinet oly ostobán beleszeretett, annak az embernek a bölcsesége, a ki olajat öntött a tűzre, hogy azt eloltsa. Jegyezze meg ezt magának a magyar nemzet, mert ez igazság.

Tehát: mi következtetést lehet józan észszel abból a tényből levonni, hogy a keleti kérdés orosz hatalmi terjeszkedés kérdése? Más következtetést józan észszel levonni lehetetlen, mint azt, hogy az orosz hatalmi terjeszkedést amott keleti szomszédunkban semmi szín alatt, semmi formában nem kell megengedni, annak ellent kell állani minden erővel, minden áron, mert itt létérdek forog fenn; a létérdek tekintete pedig oly óriásilag kimagasló tekintet, hogy ahhoz viszonyítva minden más tekintet nyomoruságos arányokra törpül.

Ez a keleti kérdés lényegének egyik oldala.

2-szor: A mióta az orosz a maga hatalmi terjeszkedésének ormára, ismét a bécsi kabinetnek az öngyilkosság határát súroló közrejátszásával, a múlt háborúban a szláv ügy zászlaját tűzte ki, az orosz hatalmi terjeszkedés a pánszlávizmussal van combinálva.

Az orosz hatalmi terjeszkedés szomszédunkban, a keleten, legyen az területi foglalás, legyen az még ennél

is veszélyesebb orosz hatalmi sphaera tágítás alakjában, mindenesetre egy boa constrictor, mely hazánkat, az osztrák birodalmat s a Habsburg-uralkodóházat gyűrűibe igyekszik szorítani, hogy megfojtsa; de a mióta ez a hatalmi terjeszkedés a pánszlávizmussal hozatott combinatióba, a boa constrictor egy százkarú polypot kapott szövetségestársul, mely csápjaival nemcsak határainkon túl tapogatózik, (s ugyancsak merészen és sikeresen tapogatózik, miként a szófiai gyalázatos attentátum, s annak nagyon tragikus, de nem váratlan legombolyodása megmutatta), hanem határainkon belül is hazánk testébe, a monarchia testébe ragad, immár bele is ragadt, még pedig ugyan jó mélyen.

Ez a keleti kérdés lényegének másik oldala.

Ezen polyp ellen a legbiztosabb — több! az egyedül biztos, egyedül sikeres mentőszer a szláv fajú, vagy ha nem ilyen, de szláv nyelvet beszélő nemzetek nemzeti függetlenségének biztosítása, s nemzeti individualitásuk megőrzése, kifejtése.

Nemzeteket mondok, nem közjogilag egységes, de társadalmilag poliglott nemzetek akármi nyelvű töredékét, ez más lapra tartozik, más természetű dolog, egészen más.

Tehát mi következtetést kell azon tényből levonni, hogy az orosz hatalmi terjeszkedés pánszlávizmussal van combinálva? Más következtetést józan észszel levonni lehetetlen, mint azt, hogy ha azon a téren, melyen az orosz hatalmi terjeszkedés mozog, akad szláv fajú, vagy szláv nyelvű nemzet (a kettő nem egyértelmű, az ír angolul beszél, de azért soh'se lesz angol fajjá), mondom, ha akad szláv fajú vagy szláv nyelvű nemzet, mely nem akarja magát az orosz horgára akasztani, hanem szabad és független akar lenni, s a helyett, hogy a pánszlávizmus csónakján a russificatióba beleevedznék saját nemzeti individualitását akarja feltartani, s kifejteni, az ily nemzetet e törekvésében az osztrák-magyar monarchiának minden erejével támogatnia, gyámolítania, védenie kell, de nem oly szán-

dékkal, hogy azt a maga horgára kerítse (ez phaenomenális baklövés volna, melylyel a víz az orosz malmára hajtatnék), hanem minden utógondolat nélkül a végett, hogy az a nemzet nemzeti függetlenségét biztosíthassa, nemzeti individualitását megóvja, kifejthesse: azt senki kedvéért, senki rábeszélésére — habár százszor Bismarcknak hívják is a rábeszélőt — nem kell, nem szabad az osztrák-magyar monarchiának megengedni, hogy az ily nemzetet az orosz, akár erőhatalommal a maga horgára akaszsza, akár ármánynyal hálójába kerítve, a pánszlávoczárizmus világfelforgató ambitiójának eszközévé tegye; ezt az osztrák-magyar monarchiának nem szabad megengednie, hanem önfeltartási kötelessége bátorítani az ily nemzetet kitartásában, megértetvén vele, hogy függetlenségének biztosítására, nemzeti individualitásának megóvására orosz erőszak s orosz ármány ellen az osztrák-magyar monarchia egész erejére bizton számíthat.

Ezt a politikát az osztrák-magyar monarchiának az önfeltartás kötelessége parancsolja; ez nem rokonszenv, nem politikai nagylelküség kérdése, saját jövendőnk biztonsága forog itt fenn; azért említem ezt, mert midőn az utóbbi háború alatt egy tősgyökeres magyar város (gondolom Eger) az orosz hatalmi terjeszkedés meggátlására vérét, vagyonát küldöttségileg felajánlotta, Tisza ministerelnök valami olyas phrasissal torkolta le a hazafias ajánlkozást, hogy a magyar vért nem szabad idegen érdekért pazarolni. Hát neki azon gát fentartása, mely az orosz hatalmi terjeszkedésnek útját állotta, idegen érdek volt! Csodálatos észjárás egy magyar ministernél, ha ugyan észjárás, s nem csupán a bécsi kabinet aberratióinak meghódolás czafrangos szójárása volt; de mert az az aberratió Bécsben most is kisért, egy szégyenletes meghunyászkodás kiséretében kisért, a magyar államférfiui önállóságot pedig — fájdalom — nincs okom amott Budán erősebbnek tartani, mint akkor volt, súlyt helyezek az arra való figyelmeztetésre, hogy midőn ama politikára, mint a helyzet elutasíthatlan kö-

vetelményére reá utalok, nem idegen érdek lebeg szemem előtt, «*res nostra agitur*», ez a mi ügyünk, mert csak ily irányú politikával lehet azt elérni, hogy az a boa constrictor megcsonkíttassék, annak a polypnak testéről csápok metszessenek le.

Rövidre összegezve a mondottakat: a keleti kérdés orosz hatalmi terjeszkedés kérdése pánszlávizmussal combinálva, az osztrák-magyar monarchia létérdeke tehát azt nem csak tanácsolja, hanem parancsolja, hogy az orosz hatalmi terjeszkedésnek útjába kell állni, az önállásukban az orosz által fenyegetett nemzeteket pedig függetlenségük s nemzeti individualitásuk megóvásában minden erővel támogatni kell.

Bismarck herczeg attóli félelmében, hogy az orosznak eszébe juthat egy kissé francziáskodni, felcsaphat kozáknak, ha neki tetszik, fel is csapott; ezt a kozákoskodást a német nemzet előbb-utóbb keservesen meg fogja sínyleni; de hát ez az ő dolguk; hanem az osztrák-magyar monarchiának senki kedvéért sem szabad magát az orosz uszályhordozójává degradálni, nem szabad az orosz világhatalmi ambitiójának szekerét tolni; mert ha ezt teszi, saját maga alatt vágja a fát, saját magának vesztére tör.

Ennyiből áll a dolog lényege; így állott a kérdés a múlt háború alatt, így áll most is «*hinc omne principium, huc refer exitum!*»

Ez az én felfogásom, s Istenemre mondom, ez, s csakis ez a tényállás logikájának megfelelő felfogás; e felfogás megismertetése végett nekem nem volna szükségem újabb fejtegetésekbe bocsátkozni, mert én a kérdés lényegét tíz év előtt ily irányban annyira indokolva kifejtettem, hogy a mint a szórványosan kezem alá kerülő adatokban lapozgatok, csaknem mosolyognom kell, midőn annak bizonyságait látom, hogy a míg a bosnyák foglalás ténye köpönyegfordítást nem idézett elé, felfogásom lényegét még a kormánypárt közlönyei is mennyire magukénak vallották.

Aztán nemzetünk e kérdésben nem is szorult az én

szavamra; látok, olvasok én a különféle politikai szinezetű magyarországi lapokban e tárgy felől oly talpraesett fejtegetéseket, melyek úgy a tényállásra, mint annak logikájára annyi világot árasztanak, hogy a mivel én ahhoz hozzájárulhatnék, csak úgy vehetné ki magát, mint fényes nappal a mécspislogás.

Nem a helyes felfogás, nem az értelem hiányzik Magyarországon, hanem a határozottság, a tetterő. Majd a haza érdekét háttérbe szorító pártérdek, az újabbkori parlamentárizmus e súlyos átka, mely annak hitelét tönkre teszi; majd annak a tudatnak kebelnyomasztó lidércze fog ki az értelmen, hogy még annak a csonka, béna, annak a nagy állami érdekek közül pusztán alaki érdekű alkotmányosságnak is, melylyel az ország most bír, nincs semmi *reális* biztosítéka; — (ha még volt, a ki e tekintetben magát illusiókban ringatá, azt egy bizonyos királyi kézirat ugyancsak kiábrándíthatá); — ennek a lidércznyomásnak következése, hogy akármit sugall is az értelem, akármit sajog is a hazafi szív, akármint zúgolódik is a kebelben a kisbíró, ott, a hol nagy nemzeti érdekek súlyát kellene határozottan belevetni a politika mérlegébe, az a tekintet kerekedik felűl, hogy nem tanácsos a bécsi kabinetpolitikával surlódásba keveredni, mert az lehetne belőle, hogy az a bi tosítéktalan alkotmányosság amolyan Andrássy-emlékű verébröptet veszen. Hát mindenre Amen mondatik, a mit a hatalom akar vagy teszen, és semmi sem merészeltetik, a mit nem akar. A ki — mint én — így a távolból színtelen (achromatikus) üvegen át nézi a dolgok folyását, lehetetlen idegessé nem lennie azon kínos erőlködés láttára, a mely kifejtetik, hogy a dialektikai ügyesség meggyőződés színében tüntesse fel a t, a mi csak lidércznyomás, a mi csak félsz. Faust prológjában a sátán azt mondja az Urnak: «Az ember mindig olyan leszen, a minőnek teremtetted», — bizony gyarlónak teremtette, hát hiszen meglehet, hogy itt-ott kivételképen a személyes önzésnek is van része amaz apostasiákban, ama köpönyegfordításokban, melyeket

korunk Magyarországon felmutat, de én azoknak főindokát nem szennyes önzésben, hanem ama lidércznyomásban, ama félszben gondolom rejleni.

A nemzet zöme pedig mindenbe szépen beletörődik, a mit alkotmányos formában nyakába varrnak. Nagyon simulékony, nagyon hunyász fajjá lettünk. Igen nagyon. Értik a dolgot Magyarországon, tökéletesen értik, még azon rétegekben is értik, a hol a magasabb értelmi fejlettséget a hazafias ösztön s az egészséges józan ész pótolja, mely a magyar népnél oly közönséges. — Hát nem ebben van a baj, hanem abban van, hogy épp a minő általános a hősies bátorság fajunknál, *a polgári bátorság épp oly ritkává lett.* Ebben nagyon megfogyatkozott fajunk az utóbbi idő alatt; nem mindig volt így; de hiában! az institutiók visszahatnak az erkölcsökre.

Ebben van a baj, s e bajon az én szavam bizony nem segíthet. Talán majd segít valami véletlen, ha időközben valamely oly végzelmes bevégzett tények iszákja nem akasztatik nemzetünk nyakába, hogy még a szerencsés véletlen is késón jön.

El akartam Önnek mondani az okokat, melyek úgy hatnak reám, hogy bizony «invita Minerva» fogok tollat kezembe a végett, hogy actualitási kérdéshez szoljak hozzá.

De hát előttem áll a tekintet, hogy a keleti kérdés, a mint fejét újra felüté, hazánk létérdekét irtó atos mértékben fenyegeti; előttem áll az, hogy e kérdésben Bismarck herczeg kozákoskodása oly meghunyászkodásba terelte bele a bécsi kabinetet, hogy a mint a következésekre gondolok, a szó szoros értelmében elborzadok; aztán az összefüggés, mely a Bulgáriára gyakorolt orosz nyomás és a bécsi udvar által a keleti kérdésben folyvást követett politikai irány közt fenforog; az a körülmény, hogy a szófiai attentátum mezébe burkolt orosz államcsíny, s a kissingeni és gasteini találkozásokkal s egy osztrák főherczeg sz. pétervári látogatásával oly csodás «*véletlenűl* (!)» összeesett és Európa

szégyenletes abdicatiója az orosz czár dictatori fenhéjázásával szemben és a bolgár események rendkívüli peripetiái és annak megfontolása, hogy Sándor fejedelem lemondása nem csak nem vég, de a végnek még csak nem is kezdete, és az a ropogtatni szeretett lyukas mogyoró, hogy a béke (már hogy a béke!) fentartásának mindennél (mondják: «mindennél») fontosabb érdeke nem enged a veszély elhárításának azon módjához folyamodni, melyre elutasíthatlanúl reá mutat a keleti kérdés azon értelmének, azon horderejének logikája, melyet levelem elején körvonaloztam, s tudtomra soha senki tagadásba nem vett: ezek oly tekintetek, melyek azon meggyőződésre juttattak, hogy a tények constatálásához, az eszmék tisztázásához, a fallaciák eloszlatásához tehetségem szerint hozzájárulni nekem is hazafiui kötelességem. Tudom ugyan, hogy valamint e levelemben semmi újat nem mondtam, úgy ezentúl sem fogok olyat mondhatni, a mit minden gondolkozó magyar ember nem tudna, hanem az eszmetalálkozás megerősítheti a meggyőződést, s ha annyit elérhetnék, hogy elmondhassam: «*fungor vice cotis exsors ipse secandi*», igénytelen, de becsületes szándokú igyekezetem tán még sem lenne egészen haszontalan.

Tehát a mint már e levelemben az iránypontok constatálásával megkezdtem, úgy folytatólagosan is szándokomban van megfelelni az Ön felszólításának; teljes egyszerűséggel, minden irályi hatás vadászata nélkül; csak néhány napot várok, miszerint lássam, hogy vajon a 11-dikére összehívott bolgár nemzetgyűlés nem von-e maga után valamely oly fordulatot, mely a kérdés taglalásánál számbavételt kíván.

És most (bár ez sem új részemről) még csak az ellen akarok tiltakozni, hogy ha helytelenítőleg szólok a bécsi kabinet külpolitikája felől, ez azon indulatnak tulajdoníttassék, melylyel hazánk Ausztria és a bécsi udvar közt fennálló viszony iránt tudvalevőleg viseltetem.

Megmondtam tíz év előtt, említettem fentebb, s újra

ismétlem, hogy én a keleti kérdésben hazánk, az osztrák birodalom és az uralkodó család közt teljes érdeksolidaritást látok, s át levén hatva azon meggyőződéstől, hogy a multakban követett téves udvari politika mellett a mind a hármat fenyegető veszély oly mérveket öltött, hogy annak elhárítására a három tényezőnek benső egyetértése s összevágó közreműködése a helyzetnek imperativus követelménye: semmit jobban nem óhajtok, mint azt, hogy a döntő körökben végre belássák, miként az uralkodók akkor gondoskodnak legjobban családi érdekeikről, ha azoknak biztosítását népeik érdekeinek biztosításában keresik, s bizony nem nemzeti kérkedés szól belőlem, midőn arra figyelmeztetek, hogy a magyar nemzet létérdekeinek biztosítása kiváló méltánylásra érdemes, mert annak ereje nem csak a legtömörebb erő a monarchiában, hanem (a mi kimondhatatlanul fontos tekintet) még az egyedüli is, mely kifelé sehová sem húz. Tudom, hogy ez intéseimnek figyelemre méltatása a Habsburg-Lotharingiai háznak előnyére válnék; de én, a kiről tudva van, hogy törhet, de nem hajlik meg, én azt kiáltom: legyen üdvözölve minden előnye, mely hazám létérdekének biztosításával lett megszerezve.

Én nem szeretem az osztrák sast hazámban. Ez nekem politikai religióm, mely felől örömtelen hontalanságommal folytonos hitvallást teszek; s engem, kinek szemei előtt a külső mesterkélt fénymáz és cziczomák a belső rohadtságot el nem takarhatják, engem az, a mi Önöknél csak legközelebb is történt s folyvást történik és annak szemlélete, hogy minő közönynyel (nehogy azt mondjam: mulatozva) siklik a Milton hídján tova nemzetünk, e religiómhoz ragaszkodásomban csak megerősíthetne, ha azt még erősebbé lehetne tenni, mint a minő; de azért lelkem egész őszinteségével ismétlem, a mit épen a keleti kérdést tárgyalva már évek előtt mondottam: bármennyire nem szeretem is az osztrák sast hazámban, azt nem akarom, hogy azt az orosz égesse el, attól a gondolattól pedig irtózattal

borzadok, hogy hazám legyen a máglya, melyen az a sas elégettetik.

Oly útra tereltetik a történelem folyama, mely a katastropha felé vezet. Vigyázzon a hatalom, vigyázzon a nemzet, hogy el ne következhessék.

Fogadja Ön nagyrabecsülésem kijelentését, s barátságos üdvözletemet.

Turin, szept. 8. 1886. *Kossuth Lajos.*

II.

Turin, szept. 25. 1886.

Kedves barátom! A mint megirtam volt, tájékozni kivántam magamat a bolgár szobranye és ideiglenes kormány magatartása felől, mielőtt nézeteim közlését folytatnám. A mint e tájékozást megkaptam, hozzáfogtam igéretem beváltásához, de egy kis egészségi változás jött közbe, mely a munkában akadályozott. Közérdek szempontjából nincs okom az innen eredt késedelem felett sajnálkozni, mert Horváth Boldizsár, Irányi Dániel és gróf Apponyi Albert képviselő urak a bolgár ügyben tett interpellatióik indokolásaival igen eclatáns bizonyságot szolgáltattak előbbi levelem azon nyilatkozatának igazsága felől, hogy minden, a mit én ez ügyben mondhatnék, csak úgy vehetné ki magát Magyarországon, mint fényes nappal a mécspislogás. Én erről örvendve veszek tudomást, csak azt óhajthatom, hogy a minő kielégítő e tárgynál a nemzeti érdek felfogásának világossága Magyarországon, épp oly elhatározottá legyen a nemzetben a tetterő. Mert igen rút játékra keveri a kártyákat az orosz-porosz-osztrák szövetség. Lelkem visszaborzad a gondolattól, hogy e kérdésben az osztrák mellé e szót: «magyar», is oda írjam. Nemzetem becsületét vélném megsérteni, ha tenném. Én nem viseltetem ellenszenvvel az orosz nép iránt, s tudom, hogy az sem viseltethetik ellenszenvvel irántunk, mert jobbára még nevünkről sem ismer; azok

pedig, kik látták országunkat, rokonszenvvel viseltetnek irántunk, különösen azok, kik kényszerült részt vettek az istentelen támadásban, melyet Miklós czár 1849-ben szabadságunk elnyomására intézett. Olvastam a derék Thallóczy *Oroszország*-át; s még minapi svájczi utamban is bő alkalmam volt e rokonszenvet tapasztalni. Hát én nem gyűlölöm az orosz népet; tudom, hogy a Katkov-féle pánszláv párt, melynek vezérét, a ki Bulgáriának Oroszországhoz csatolása mellett izgat s Európáról csak mint olyan rothadt nyugotról beszél, a czár most, éppen most oly tüntetőleg megrendjelezte; tudom, hogy az a párt még nem az orosz nép, de azt is tudom, hogy a hivatalos Oroszország ellenségünk, veszélyes ellenségünk, ismerem hatalom-terjeszkedési politikájának czéljait — a mint minden egészséges eszű ember ismeri; — tudom, hogy minden lépés, melyet hatalmi sphærájának a Balkán-félszigeten kiterjesztésére teszen, egy lépés arra, hogy a szláv ügy zászlajával kezében hazánk feldarabolására s az osztrák birodalom szétrecscsentésére törjön; — tudom, hogy Bulgáriának birtokba vétele, vagy (a mi még ennél is veszedelmesebb, mert *megadja neki a birtoklás minden politikai előnyét, az erőszakos foglalás terhe és ódiuma nélkül*) Bulgáriának a maga hatalmi sphærájába belefoglalása a legislegveszedelmesebb csapás, melyet a Balkán-félszigeten ez idő szerint ellenünk mérhet; tehát azt is tudom, hogy Bulgária önállása, függetlensége nekünk becses természetes szövetségesünk; a szabad, független Bulgária nekünk becses barátunk, az orosz horgára akasztott Bulgária ellenben mind hadászati, mind politikai szempontból ellenségünknek rettenetesen előnyös, nekünk pedig rettenetesen veszedelmes positió; s így, midőn mindezt tudva, látom, hogy miként nyújtja Bismarck herczeg Németország kezét az orosznak s miként czipeli magával a Habsburg-dynastiát kézfogásra ellenségünkkel, az oroszszal, hogy *közös egyetértéssel* Bulgáriát az orosz hatalom vontató kötelére akaszsza, tehát az orosz kezébe játszsza, nem tagadhatom, hogy

ha orosz-porosz-osztrák szövetséget hallok említeni, Broglie herczeg ama mondata jut eszembe, hogy «az ellenséggel egyetértve járni el barátaink megrontására, olyan dolog, a mit a világ minden nyelvén, a világ minden országában *árulásnak* neveznek». Ezért mondom, hogy nemzetem becsületét vélném megsérteni, ha annak a baljóslatú szövetségnek czímében az *osztrák* mellé a *magyart* is odairnám. Sőt insultálni vélném magát Ausztriát is, ha *itt* az «osztrák» szót nemzeti értelemben venném. Nem teszem; csak kabinet értelemben veszem.

Bizony, bizony mondom, rút játékra keveri a kártyákat az a hármas császári szövetség. Sürgős, nagyon sürgős szükség, hogy a magyar nemzet a veszélynek megfelelő határozottsággal dobja bele pártkülönbség nélkül akaratának egész súlyát a mérlegbe, hogy az a rút játék el ne játszassék. Valamint az országgyűlésen mind a három politikai párt soraiból kitünő módon felhangzott a hazafiui aggodalom szózata, úgy a nemzetnek is egy testté tömörülve kell a fenyegető veszélynek útjába állani, midőn a hazát fenyegeti veszély, csak e szót *haza* szabad ismerni, ezt a szót *pártérdek* nem.

Igen fontos kötelességek állanak mindazok előtt, a kik hatást gyakorolhatnak a közvéleményre a hazában. Nem kell a mellett maradni, hogy általánosságban veszélyt emlegessenek, hanem fel kell azt tárni egész meztelenségében, horderejének egész nagyságában; feltárni azon férfiassággal, mely felbátorítja a szivet, lángra lobbantja a tetterőt, s megedzi a kar aczélizmait, hogy a felismert veszélylyel bátran szembeszálljanak. Ismerni a veszélyt, s meg nem ijedni, nem félni tőle, ez az üdvösség útja, parancsa.

Aztán legelső szükség tisztában lenni a kiindulási pont felől.

A török gát eldőlt, kinek a bűne, hogy eldőlt? azért meg lehet tenni a számonkérést, de a tényen az nem változtat; eldőlt, halottat nem lehet feleleveníteni. *Füg-*

getlen, szabad nemzeteket kell helyébe állítani. Ez az egyedüli megoldása a keleti kérdésnek. Más nincs. Ez a gát az orosz oly hatalmi terjeszkedése ellen keleti szomszédunkban, a mely, ha útját nem vágjuk, reánk romlást, pusztulást hoz. Ez az egyedüli mód annak elejét venni, hogy hazánk és az osztrák birodalom legyenek egy újabb keleti kérdés tárgyává, s a török birodalom sorsára jussanak. Ez az egyedüli óvószer, s nem annak a hatalmi sphærafelosztásnak szintoly otromba, tehetetlen ámulása vagy ámítása.

Az orosz ezt írta zászlójára: *Szláv ügy!* Az osztrák-magyar monarchiának ezt kell zászlójára írni: *Nemzeti szabadság, nemzeti függetlenség!* Most mi van zászlajára írva? Egy család neve! ez nem elv, ezzel nem lehet elvet legyőzni; elvet kell elv ellenébe felállítani.

Sándor fejedelmet a végzet áldásul küldte Európának, áldásul a szabadságnak, mely egyedül képes a keleti kérdést az emberiség érdekeinek megfelelőleg megoldani, s mert áldásul ennek, tehát áldásul különösen a Habsburg-dynastia monarchiájának. Ő kényszerülve volt lemondani, kényszerülve volt nem egyszerűen az orosz nyomás miatt, hiszen jó ideje látjuk, hogy azzal daczolni mer, hanem kényszerülve volt a miatt, mert porosz és osztrák az oroszhoz szegődtek, kényszerülve volt a miatt, mert Bismarck magával vonszolva a bécsi kabinetet is (kiknek a história ezt sohasem fogja megbocsátani), peremptorie tudtára adta, hogy elejti, feladja, magára hagyja. De azért, hogy Sándor lemondott, a bolgár nemzetben megmaradt az önállási vágy, a függetlenségi aspiratió. Erről van akármennyi adatunk. Ezt nemzetünkkel meg kell értetni, mert ebből következik, hogy Bulgária alkalmat nyújt azon politika valósítására, melyre előbbi levelemben rámutattam; s mert megvan az alkalom, nemzetünknek minden erővel követelnie kell kormányától: adja Bulgáriának tudtára, hogy miután Európa a berlini congressuson Bulgáriát önhatósággal (tehát önállással) ruházta fel, Ausztria és Magyarország nem-

csak tiszteletben tartja ez önállást, hanem minden erejével másokkal is tiszteletben fogja tartatni. A congressus hatalmat adott Bulgáriának, hogy fejedelmét szabadon választhassa, Ausztria s Magyarország nem fogják megengedni, hogy e szabadságának oly módon használatában, a mely önállásának s függetlenségi aspiratióinak megfelel, akárki által is megsértessék, korlátoztassék.

Ez az eljárás, melyre gyakorlatiasság szempontjából a helyzet rámutat, s melyet létérdekünk, a nemzeti becsület, s a magyar nemzettel vele született szabadságszeretet parancsolnak.

Aztán nagyon szükséges a nyilvánosság Argus szemeivel nézni azt az ármányos kártyakeverést, melyet említék. Nem sokat adok a sok mindenféle «saját táviratunkra», «saját levelezőnk tudósítására», tudom, hogy miként keletkeznek, s hogy mire szánvák, hanem ittott felütik fejüket oly «inspirált» tapogatók is, melyek félreismerhetlenül magukon hordják a helyzet bélyegét.

Ilyen az a bécsi tudósítás, hogy «*Bulgáriában a közös egyetértés meglesz, Oroszország minden egyoldalú actiót kerülni fog*» (hát ugyan mi az Uram bocsáss meg-nek fárasztaná magát egyoldalú actióval, mikor közös egyetértéssel megkapja azt, a mit akar), «*Németország, s Ausztria-Magyarország pedig beismerik Oroszország erősebb érdekének elvét Bulgáriában*».

A nagy eseményeknek szellemük előttük lépdel, s a mai napban már a holnap jár — írja Schiller. — Ez ilyen. Ez az a kártyakeverés!

Értelme prózában ez: Bulgária közös egyetértéssel átadatik Oroszország mindenható befolyásának, rendelkezzék vele, tegye céljainak eszközévé, határtalan nagyravágyásának országútjává; ez jó lesz, rendén lesz. Hisz a Balkán-félsziget keleti része az orosz hatalmi sphærának ducál, a nyugati része az osztrákénak (magyart ismét nem irok az osztrák mellé, mert az utolsó faluvégi magyarnak is van annyi józan esze, hogy ne

instáljon magának ebből a minősíthetlen ostobaságból). És miután ezt így *közös egyetértéssel* megvétkezték, kérkedve fogják a világnak mondani: «Európa örvendj! Magyar borulj térdedre elénekelni a hála hozsannáját, mert elejét vettük annak, hogy az orosz occupálja Bulgáriát! Európa békéjét feltartottuk!!»

Vigyázzon a magyar értelmiség Magyarországon, hogy ennek a rettenetes humbugnak porával a nemzetet el ne vakítsák.

Emelje a magyar értelmiség felvilágosításaival az öntudatos meggyőződés fokára azt a szembetünő igazságot, hogy occupatió eltávolításával kérkedni, mikor Bulgáriát az orosznak kiszolgáltatják, rút ámítás.

Legyen a magyar értelmiség munkás abban, miszerint a közvélemény értésére adja a hatalomnak, hogy a magyar nemzet óhajtja, becsüli a béke malasztját, de egy oly fegyverzett fegyverszünetet, mely az ellenség erejét megnöveli, a kikerülhetlen összeütközést Magyarországra nehezebbé, terhesebbé teszi, s oly concessiót ad az ellenségnek, mely fegyver lesz kezében arra, hogy külmegtámadtatásunkat belső dissolutióval hozza kapcsolatba, a magyar nemzet békének sem nem tekint, sem el nem fogad.

S bizony igaza lesz. Már Machiavelli megírta, hogy egy államnak sohasem kell a rosszat eltűrni csak azért, hogy a háború kikerültessék; nem lesz az kikerülve, csak elodázva lesz az államnak nagy kárára, s az ellenségnek nagy előnyére. Tagadhatatlan szent igazság ez.

Aztán a mi azt a hatalmi sphærafelosztást illeti, melyet mint ellenmérget mutogatnak önöknek az orosz méreg ellen, vegyék önök a földabroszt kezükbe és az ethnographai statisztikát, huzzanak egyenvonalt a prætendált két hatalmi szféra között, miszerint a nemzet belássa, hogy az orosznak a concedált hatalmi sphæra erő a támadásra, az, a mit az osztrák számára reserváltnak álmodnak, gyengeség a védelemre; amott egy boa constrictor, mely tért nyer, hogy gyűrűit jobban kö-

zénk szoríthassa, imitt egy szerteszét huzó laza test. mely a kigyónak elibe mászik, hogy az őt könnyebben szoríthassa; amott egy polyp, mely felénk nyujtja csápjait, imitt egy táplálék, mely a polypnak mintegy kinálja magát; amaz sorakozás a rohamra, emez nem gát ellene, hanem híd számára; amott egy veszedelmes elv, mely szétmálasztással fenyeget, imitt egy puszta név, mely a heterogén elemek cohæsiójára nem nyujthat elegendő vonzerőt.

És ne kerülje ki az sem az önök figyelmét, hogy a minő igaz az, hogy a mára holnap következik, oly igaz az is, hogy a mint az orosz hatalmi tulsúly elhelyezkedik Szerbia tőszomszédságában, Milán király, ki a bécsi udvar iránt barátságos indulattal viseltetik, bizonyosnak veheti, hogy az orosz ármány keres is, talál is szerb Grueveket, Benderovokat egy olyforma gyalázatos attentátumra ellene, mint Sándor ellen ama szófiai volt, azzal a különbséggel, hogy az osztrák túlnyomó befolyás sphærájába tartozás eszméje nem gyakorland ám oly hatást a szerb hadseregre, s népre, mint az önállás és függetlenség eszméje a bolgárra gyakorolt. «*Altro!*» A szerb Szobelevekre, Mutkorovokra bizony nehezebb munka vár, mert a szerb nép bizony még nem békült ki, sohasem is fog kibékülni azzal a gondolattal, hogy az osztrák (a család, a kabinet) Boszniát elfoglalta. — Balga ember az, a ki magát erre nézve illusiókban ringatja.

A fenforgó kérdésnek mindezen oldalai felől, úgy látom, annyira tisztában van a magyar értelmiség, s hogy úgy magyar, mint osztrák birodalmi, s dynastiális érdekszempontból más irány, más politikai induló-pont nem is képzelhető, mint az: hogy az orosz hatalmi terjeszkedést semmi alakban, semmi szín alatt nem szabad megengedni, s az eldőlt török gát helyébe szabad, független nemzeteket kell állítani, ez annyira égre-világra kiáltó igazság, miként lehetetlen azt a tényt kétségbevonni, melyet egy (kezemhez épen most érkezett) tekintélyes magyar lap e szavakkal consta-

tál: «A Horváth Boldizsár, Irányi Dániel és Apponyi Albert interpellatióiban nyilatkozó szellem a magyar nemzet lelkiismeretének szava».

A magyar nemzet azt hiszi, hogy ő a 68-iki kiegyezéssel, ha mást nem is, de parlamentáris kormányzatot nyert.

Parlamentáris kormányzat a nemzet akarata szerinti kormányzatot jelent. Ha nem az: úgy csalás, ámítás, humbug.

Hát miként történhetik, hogy az ország külügyi politikája a nemzet lelkiismeretének szavával homlokegyenest ellenkező irányba sodortatik, mert hogy sodortatik, az annyira evidens, hogy még a vak is látja.

A magyar nemzetet azzal hitegették belé jogainak feláldozásába, az 1790. 10-ik sarkalatos közjogi törvény feladásába, hogy a bécsi udvarral kiegyezés védelmet, biztosítást ad az orosz veszély ellen.

Hát miként történhetik az, hogy azok, a kik az ország külpolitikáját intézik, az orosz szekerét tolják? Miként történhetik az, hogy a bécsi udvar a helyett, hogy az orosz veszélyt elhárítaná, azt növeli, súlyosbítja; a helyett, hogy eltávolítaná, az ország nyakára vonja?

Miben van ennek a rettenetes anomáliának magyarázata?

Ebben az egy szóban van: Bismarck.

Nagyon helyesen cselekedett Apponyi Albert, hogy a németországgali viszonyt szőnyegre hozta; nagyon jól lát, midőn úgy látja, hogy ebben az életérdekeinket mélyen érintő keleti ügy lánczolatában a német diplomatia lépten-nyomon az osztrák és magyar érdekekkel ellenkező érdeket szolgál.

Már nagyon is hosszasan beszélgetek önnel amúgy minden rhetorizálás nélkül irásban, a mint egyről-másról tenni szoktuk szóval, mikor látogatásával nagy gyéren megörvendeztet; félek, megúnja, ha még hosszabbra nyujtom a beszélgetést, de mégis engedelmét kérem, hogy ne ugyan tüzetesen tárgyaljam ez ügyet (ez

messze vezetne), hanem csak úgy szegről-végről jelezzem ez iránt is felfogásomat, holnap, mert ma már kissé fáradt vagyok. — Addig is Salut et fraternité.

Kossuth.

III.

Turin, szept. 26. 1886.

Kedves barátom! A szövetségi tárgy, melyről még közölni akartam önnel nézeteimet, történeti visszapillantást igényel. Ez nem lehet oly rövid, mint a hogy Tacitus Róma történelmének első 243 esztendejével végez, mondván: «Róma városát kezdetben királyok birták», *(Urbem Romam a principio reges habuere)*, de mégis úgy kezdhetem.

Kezdetben volt porosz-orosz szövetség. Ezt Andrássy, a mint mondá, készen találta. Ausztria és Poroszország versenyeztenek az Imperium felett Németországban. Régi keletű verseny; a wesztfáliai békekötésig nyulik vissza (1648), mely az akkori 350 német államocskákat csaknem függetlenekké tette a császártól, s Poroszországot a protestáns Németország élére helyezte, ellensúlyául a katholikus Ausztriának. A versenyt az 1866-iki háború a Hohenzollern-ház előnyére döntötte el. A Habsburg császári ház Németországból kiszoríttatott. E nagy horderejű háborúnál a porosz-orosz szövetség Poroszországnak az orosz neutralitását biztosította. *Ily szolgálatot nem adnak ingyen.*

A Habsburg-háznak Németországból kiszorításával Bismarck a magyar nemzetnek jó szolgálatot tett; eszében sem volt erre vagy ezzel gondolni, de jó szolgálatot tett, az *egyedüli* jót, melyet ekkorig a magyarnak tett. Megszabadította a németesítés örökletes törekvésétől. Henczeghet a Schulverein, gorombáskodhatik München et consortes. Mindez lehet boszantó; az is; hanem bizony csak amolyan pohár vízvihar. Az elnémetesítésen túl vagyunk.

Aztán jött 1870-ben a porosz-franczia háború. Ennél

a porosz-orosz szövetség Poroszországnak nemcsak azt a szolgálatot tette, hogy számára az orosz neutralitását, «barátságos» neutralitását biztosította, hanem azt is, hogy oly állás elfoglalására birta, a mely biztosítékul szolgált a porosznak, hogy ha Ausztriánál velleitások találnának ébredni, hogy németországbóli kiszoríttatása miatt a porosz-franczia háborút kedvező alkalomnak tekintse a «revanche»-ra, azok a velleitások szép csendesen elszunnyadjanak. El is szunnyadtak. A német birodalmi egység megalkottatott. A porosz király német császárrá lett.

Ez is oly szolgálat volt az orosztól, melyet nem adnak ingyen.

A két szolgálat ára az volt, hogy a már Németországgá nőtt Poroszország ne csak maga egyezzék belé, hogy az orosz a törököt tönkre tegye, s hatalmi sphæráját a keleten kiterjeszsze, hanem a bécsi udvart is reá birja, hogy ennek ne gördítsen elibe akadályokat.

E nélkül az orosz nem kezdhette volna meg az utóbbi háborút a török ellen; Ázsiában talán, de a Dunánál, a Balkán-félszigeten nem. Ez a földrajzi helyzetnél fogva evidens dolog. Képzeljünk magunknak csak egy százezer főnyi osztrák-magyar, nem is hadakozó (erre nem volt volna szükség), hanem csak *figyelő* sereget Erdélyben felállítva, aztán menjen át a Dunán az orosz, a kit az a plevnai török oroszlán maga is megállított, megvert, megfutamlasztott, tönkre is tett volna, ha a corrumpált diván s a török hadvezérek nyomorult irigykedése magára nem hagyják.

Ha Bécs nemet mond, a 76-iki háború elmarad. Törökkel, s Ausztria-Magyarországgal egyszerre kikötni akkor bizony oly kemény dió volt volna az orosznak, melybe minden foga beletörik.

Pedig, hogy nemet mondjon Bécs, azt létérdeke parancsolólag követelte. Az orosz hatalmi terjeszkedés keleti szomszédunkban annyira belevág ebbe a létérdekbe, annyira pregnánssá teszi azt a veszélyt, melyet

én a boa constrictorral s a százkarú polyppal szoktam jelezni, miszerint a józan ész előtt lehetetlenségnek tűnik fel, hogy valakinek sikerülhetett a bécsi udvart igenre birni.

Bismarcknak sikerült. Reá birta. Két argumentummal birta reá. Az egyik brutalis fenyegetési izű, a másik a kapzsisághoz szólt.

Im barátságra nyujtom Németország kezét, neked *Haus Oesterreich*, mondá Bismarck, azon feltétel alatt, hogy az orosznak tervezett háborújához «*barátságos*» neutralitást kötelezz. Akarom, hogy megtedd az orosznak e szolgálatot, mert azt Németország érdeke kivánja. Vagy barát, vagy ellenség. Vess számot magaddal, mi sors vár reád, ha a barátságra nyujtott kezet visszautasítva, Németországot ellenségeddé teszed.

Bécsben megijedtek. Pedig nem kellett volna megijedniök, mert bármi hatalmas ember legyen is Bismarck Németországon, az nem állott hatalmában, hogy Németországot háborúba vigye Ausztria ellen csak azért, mert nem akar saját vesztére, s Európa szabadságának kiszámíthatlan kárával az orosznak hatalmi terjeszkedésére kaput tárni. S ha Bismarcknak még ez a lehetetlenség is sikerült volna, Ausztria-Magyarország nem maradt volna egyedül.

Hanem hát megijedtek. Erre figyelmet kérek, mert ez az a fekete fonal, mely a német-osztrák-magyar szövetség egész történelmén mind a mai napig végigvonul. A következtetésről majd alább; most folytatom a történészeti visszapillantást.

Tehát: a reábirási első argumentum fenyegetési izű volt; a másik a kapzsisághoz szólt. Neve: Bosznia.

Bismarck, a mióta kiszorította Németországból a Habsburg-házat, mindig arra tuszkolta, hogy a keleten keressen kárpótlást a veszteségek hosszú soráért, mely a breslaui szerződéssel 1745-ben Szilézián kezdődött, s *ekkorig* Velenczén végződött. Igaz: könnyű Katát tánczra birni, a mint a közmondás szól; de hát tuszkolta. Bismarck úr számító ember; minél jobban bele-

süpped a régi német császári ház a keleti lápba, annál kevésbbé juthat eszébe a letűnt régi dicsőség; annál kevésbbé fogamzhat meg agyában a gondolat, hogy *adandó alkalommal* a Németországba való visszatérést tán még meg is lehetne kisérleni, már akár úgy, hogy a Hohenzollern-házat leszállítsa a magasból (s nem ujság, sokszor változott már Németországban a császári ház), akár azzal az eszmével, melyet nekem egyszer III. Napoleon e szavakkal jelzett: «*Passe pour deux Allemagnes*». (Két Németország, hagyján.) Egyik protestáns, a másik katholikus — így gondolta.

E két argumentummal Bismarck megcsinálta a lehetetlent. Reávitte a bécsi udvart Milton hídjára, a mely, tudja ön, hogy hová vezet.

Így csinálta meg Bismarck *orosz érdekben* az első német-orosz-osztrák szövetséget (már mondám, nem tehetem, hogy az osztrák mellé a magyart is odaírjam). Andrássy készen találta a — vermet, hát hősiesen beleugrott. Mit tehetett? A «Politik meines Hauses» parancsolt vele.

Ezt ilyen szépen elintézve, Bismarck úr külpolitikájának azóta csak két czélja volt. Az egyik állandó: elszigetelni Francziaországot; a másik ideiglenes: elodázni minden oly conflictust, a békének minden oly megzavarását Németország közelében, mely az ő jó öreg császárjának élete végalkonyán nyugtalanságot okozhatna, Bismarckot pedig a particuláristák ellentállásának legyőzésében, az ujdon szerzett tartományok ellenszenvének lecsitításában, s általában a birodalmi egység consolidatiójában és háború esetére a francziával a védelem előkészítésében akadályozhatná, megzavarhatná. Az összeütközés lehetsége, mely Bismarck calculusait össze-vissza keverheté, leginkább azon kiegyenlíthetetlen érdekellentétben fekszik, mely Oroszország s Ausztria-Magyarország közt fenforog. Elodázni a kikerülhetetlent, a meddig csak lehet, legalább addig, míg a jó öreg Vilmos császár él, ez volt a czél Bismarck előtt.

Ez kulcsa, magyarázata a kiváló gondnak, melyet a hármas császári szövetség feltartására fordított, a mely szövetség *német érdekben* az orosz szekerének tolásával, az osztrák-magyar létérdek feláldozásának árán hozatott létre, s egyenesen és kirekesztőleg *német érdekben* tartatik fel.

De — és erre is figyelmet kérek — ez a német érdeket — csakis azt — szolgáló hármas szövetség épen lejáró félben volt, kikötött tartamidejéből már csak pár hónap volt hátra. Bismarck lépéseket tett Szent-Pétervárott, hogy megujíttassék. Hogyne? Hiszen ha meg nem ujíttatik, Francziaország elszigetelésének egész apparátusát felbomlás fenyegeti, s épen most fenyegeti, midőn Boulanger hadügyér oly erélyesen készül a revanchera, a jó Vilmos császár öreg napjait háborúság érheti, a német egység consolidatiójának munkája, a védelmi előkészület felakadnak.

Német érdek; mindig csak az, egyedül csak az.

A czár azt felelte, hogy csak úgy fog a megujításhoz hozzájárulni, ha Berlin és Bécs beleegyeznek, hogy ő elkergesse Sándor fejedelmet Bulgáriából; mert hát szörnyűség! az az ember nem akar orosz szatrapa lenni, függetlenné akarja tenni Bulgáriát az orosztól, gátat akar az oroszok ellen csinálni abból a Bulgáriából, a melyet a czár azért vett ki a török uralma alól, hogy az orosznak országútja, az orosz érdeknek vasallusa, az orosz politikának eszköze legyen. És — kétszeres szörnyűség! még nem is elég neki egy szabad kis Bulgária, Nagy-Bulgáriát akar. A czárnak Európa nem engedte meg, hogy vasallusnak a maga számára Nagy-Bulgáriát csináljon; Sándornak meg elnézi, hogy a szabadságnak csinálja meg. Ezt a czár nem tűri — elkergeti.

És Bismarck azt gondolá: ha bele nem egyezem a czár kivánságába, vége a hármas szövetségnek, mely az én politikámnak erős vára volt.

Hát lett a kissingeni—gasteini találkozás. Nem hallgatóztam a kulcslyukon; de a józan ész oly hangfogó,

melyhez a helyzet logikájának telephonja a titkos diplomatia suttogásait is elviszi.

Bismarck azt mondá: Nekem *kell* a hármas szövetség, hát *akarom,* hogy a czár kivánságát teljesítsük, de megírjuk neki, hogy Bulgáriát occupálni, Sándor fejedelmet orosz fegyverzettel elkergetni mégis csak bajos dolog volna, bonyodalmakra, összeütközésekre vezethetne, s én *akarom,* hogy minden összeütközés kikerültessék, legalább a míg az én jó öreg császárom él; találja módját a czár, hogy Sándor fejedelem elkergetésének oly színe legyen, mintha maga a bolgár nép kergetné el, még pedig egyenesen azért, mert hálával viseltetvén felszabadításáért a török járom alul, nem tűrhette, hogy fejedelme a czárral ujjat huzzon, s magát az orosz politikával ellentétbe helyezve, felharagítsa Bulgária ellen a czárt, kit a bolgár nép hálával tisztel a multért, s patrónusának óhajt a jövőre. Ha ily módon történik az elűzés, senki sem szólhat ellene és szent lesz a béke közöttünk.

Bismarck így *akarta,* hát persze bécsi barátja is akarta, ki örökségbe kapta azt a situatiót, hogy az osztrák-magyar külügyérnek minden kérdésben Bismarckhoz kell fordulni barátságos — rendeletért. Mit akar ön? «Kend ide megyen, kend ezt teszi», mondja a káplár a közlegénynek, s a közlegény azt mondja: «Értem, káplár uram».

Hát meg is írták Szentpétervárra, s a czár módját is találta. Így született az augusztus 21-iki otromba, gyalázatos orvtámadás mezébe burkolt orosz államcsiny, így a hatalom ugorkafájára felkapaszkodott orvtámadók ismeretes proclamatiója, hogy Sándornak oroszellenes politikájáért kellett lemondania (olvasd: eltolonczoltatnia), mert Bulgária, mint szláv ország, mást, mint orosz politikát, nem követhet.

A pánszláv sajtó az egész monarchiában ezt rivalgó örömujjongással fogadta. Aludtak Bécsben? Nem hallották? *Dum Caesarum domus in propriam fureret ruinam,* ez, s ez történt, írja Tacitus. A Habsburg-ház hanyat-

lásának s bukásának majdani Gibbonja ezt fogja írni: «Dum Caesarum domus in propriam *dormiret* ruinam», az orosz boa constrictor megnőtt, a pánszláv polyp ezer csáppal ragadt a test minden tagjába, a boa constrictor támadása kívülről, belső dissolutióval hozatott kapcsolatba és lett belőle egy «*allmigh tysmash*» (mindenható összerecscsenés), mint a yankee mondja.

Horváth Boldizsár nem hiszi, hogy Kissingenben, Gasteinban tudtak a Sándor fejedelem eltávolítására intézett fondorlatról; Irányi Dániel hiszi. Mindkettőjüknek igazuk van. Hogy azzal az otromba, rút támadással fog a terv végrehajtása megkiséreltetni, arról nem tudtak; de hogy történni fog a forradalmi színű eltávolítás, azt tudták, e felől lehetetlen kételkedni; ha százszor eltagadnák is, a helyzet, a tényállás világra kiáltják, hogy tudták; sőt hozzá teszem: az eljárás formáját úgy, a miként említém, ők maguk suggerálták.

De a bolgár nép s a bolgár hadsereg nélkül számítottak, mely ott a néppel egy szív, egy lélek. Stambulov és Mutkurov vezénylete mellett nép és hadsereg egy lélekzéssel mint pelyhet fújták le a bitorlás ugorkafájáról a conspirátorokat, orosz politikás proclamatiójukkal egyetemben: és Sándor fejedelem, kit Lembergben a lengyelek oly határtalan lelkesedéssel fogadtak, (ezt sem hallották Bécsben? s ha hallották, nem értik, hogy mit jelent az, a mint nem értették a panszláv sajtó örömrivaigását az attentátum és proklamatió felett?) igen, Sándor fejedelem útra kelt, hogy mint triumphátor, népének, hadseregének szeretete, s határtalan lelkesedése által környezve térjen vissza Szófiába.

És lőn egy újabb találkozás Franzensbadban: csak orosz és német találkozás, az osztrákot nem hitták meg. Minek is? «*Tudnia kell önnek, hogy mikor én Oroszországot mondok, Ausztriát is mondok*», így szólt Miklós czár sir Hamilton Seymournak 1853-ban (ott van az angol kék könyvekben); «*Tudnia kell önnek, hogy a mit Berlin mond, Bécs is mondja*», így szólott Bismarck Giers-

nek Franzensbadban (mindig az az első argumentum).

Giers figyelmeztette, hogy a Kissingenből tanácsolt államcsiny nem sikerülvén, az orosz nem tűri meg Battenberg Sándort, occupálni fogja Bulgáriát, elkergeti.

Bismarck azt felelte: lassan! nincs erre szükség; mi figyelmeztetjük Sándort, hogy jó lesz, ha szép alázatosan devotióját jelenti a czárnak, ti adjátok tudtára válaszul, hogy rosszul cselekszik, ha visszamegyen, s üssetek a körmére, tudtára adva, hogy ti csakis az orosz érdekből kértek tanácsot; mi pedig, én és Kálnoky barátunk, peremptorie tudtára adjuk, hogy reánk ne bizakodjék, nem támogatjuk; legyen esze, ne provocálja a czár haragját, mert az lesz belőle, hogy Bulgária occupáltatik, ő maga pedig Szibériába vándoroltatik. Hát mondjon le. Le fog mondani.

És úgy lőn.

Ilyen a német-orosz-osztrák szövetségnek történelme, czélja, értelme; ilyen a kapcsolat ennek megújítása s a bolgár tragédia közt.

Hallottam rebesgetni, hogy a hármas császári szövetség mellett még volna valami külön német s osztrák-magyar szövetség is, melyhez Olaszország is hozzájárult. Lehet, hogy van, s valószínűbbnek hiszem, hogy nem formális szövetség, hanem csak amolyan eszmecsere, nézetegyetértés fordult elő, melynél alapeszme gyanánt a berlini congressushoz ragaszkodás tolatott előtérbe, nem azért, hogy megtartassék (bizonyság reá Batum és Rumélia), hanem hogy Olaszországnak (a mely bizony már nagyhatalom) alkalom nyújtassék Németországhoz s Ausztria-Magyarországhoz közelíteni, miszerint Bismarck nagy czélja, Francziaország elszigetelése, kiegészíttessék. — Ez is sikerült Bismarcknak. Olaszország Tunisz miatt és sok más ok miatt feszült viszonyban volt Francziaországgal, nem volt kizárva a lehetség, hogy ez válságig mérgesedhetik, hát kapott az alkalmon közelíteni Németországhoz, hogy

e válság esetére támasza legyen. Ilyen válság nincs s nem is lesz, de Francziország isolálása megvan. Mindezeknek a diplomatiai kártyakeveréseknek czégére: az európai béke fentartása, — honorábilis tág köpönyeg; valódi horderejük pedig Bismarcknak azon speciális német érdekei, melyekről szólottam, melyek az osztrák-magyar monarchia érdekein kívül állanak, de melyeknek Bismarck úr Isten minden más teremtésének érdekét a legkisebb scrupulus nélkül kész feláldozni; — az osztrák-magyar monarchia létérdekeit a keleten, hármas császári szövetség létrehozásával, már effective feláldozta; s azon befolyással, melyet a feltartására fordított gond a bolgár tragédiára gyakorolt és gyakorol, folyvást feláldozza. Engem az nem lep meg, hogy Bismarck az osztrák-magyar monarchia érdekeit Németország érdekeinek kész feláldozni — sőt természetesnek találom; önzés, de természetes; hanem hogy a bécsi kabinet ebbe a feláldoztatásba olyan cinikus resignatióval beleegyezik, hogy be nem látja, miként az a maszlag, mely elibe szóratik, a keleti prédán megosztozkodás maszlaga, nem étek, hanem méreg, e felett megvallom, még én is csodálkozom, a ki a csodálkozástól rég elszoktam.

Nem mondom én, hogy a németországgali szövetség még abban az alakban is, a minő most, bizonyos esélyekben Ausztriának hasznára nem válhatik; czélzatosan mondottam csak Ausztriát, mert Triesztre gondoltam, de hogy Magyarországra ez a szövetség, úgy, a mint van, mi jót hozott, vagy mi jót igér, — annak én nyomát sem birom felfedezni.

Pedig én, mint magyar, a németországgali jó viszonyra, barátságra, szövetségre igen nagy súlyt helyezek, mindig helyeztem. Minister koromban ezt tettleg annyira megmutattam, hogy azt nekem a bécsi udvar pláne bűnül rótta fel. Mondom: nagy súlyt helyezek, de legyen jó viszony, ne szolgaiság részünkről, legyen barátság, nem Bismarck-dictatura, legyen szövetség, nem német pressió. Vagy egy tisztán definiált közös

czél, mely mind a két félnek *egyenlően* érdekében áll, vagy érdek érdekért, szolgálat szolgálatért. Én egyenlő értékű közös czélt ez idő szerint nem látok, sőt ellentétet látok. Németországnak a hármas császári szövetség feltartása hasznára, igen nagy hasznára van, Ausztria-Magyarországnak kárára, igen nagy kárára van; mert azon érdekellentétnél fogva, mely közte s Oroszország közt fenforog, Ausztria-Magyarországra nézve életérdek az, hogy az orosz irányában keze tökéletesen szabad legyen, tanácsot kérni a körülményektől s érdeke szerint cselekedhetni. Én higgadtan számot vetve a körülményekkel, a bolgár tragédiát oly alkalomnak itélem, melyet Isten különös kegyelme, ingyen kegyelme, ajándokul küldött a Habsburg-lotharingiai háznak, hogy ha nem is egészen (mert az lehetetlen), de nagy részben helyre hozza a hibáknak azon hosszú sorát, melyeket azóta elkövetett, a mióta hátat fordított ősanyja, Mária Terézia azon szavainak, melylyel egy levelét Katalin czárnőhöz végezte: «*Mit meinem Willen nie Nachbarin*», sőt még régibb idő óta, 1736. óta elkövetett, midőn ő is egy «*becsületes alkusz*» (ominósus minőség!) alakjában szerepelt Niemirowban a támadó orosz s a megtámadott török közt, s a mint hirét vette, hogy Münich orosz vezér bevette Oczakowot, s Lascy orosz vezér betört az Arabati földnyelven Krimeába, a «*becsületes alkusz*» levetette az álarczot, s ő is megtámadta a törököt Szerbiában, Boszniában, Oláhországban és e tettével Krimeát és vele a Fekete-tengert az orosz kezére játszotta. Ez tény! irtózatos, rettenetes következményű tény. És tény az is, hogy azóta mindig az orosz szekerét tolta Lengyelország felkonczolásától kezdve a tíz év előtti háború *barátságos* neutralitásáig (Bismarck műve). Bizony ideje, rég ideje számot vetni azzal, hogy mivé nőtte ki magát az orosz ezen szekértolás mellett; s mi hasznára vált az orosznak a bécsi udvar azon politikai maximája: «Rabolj orosz! a prédából nekem is jut». Itt az alkalom, talán a *végső alkalom*, e balgatag politika következéseit helyre-

hozni. Hajdan ez volt az orosz jelszó: «Az út Konstantinápolyba Bécsnek vezet», e jelszóra Konstantinápoly végett többé nem lesz szükség, ha Bulgária az orosz politika horgára jutni megengedtetik, hanem ha a bécsi udvar a jelen Isten adta alkalmat felhasználatlanul el hagyja röppenni, az orosz jelszó ez lesz: «*Az út Budapestre, Bécsbe, Szófiának vezet.*» Ha Németország hatalmas kanczellárja megfogja a bécsi udvar kezét, hogy ezt a kedvező alkalmat fel ne használhassa, úgy ő barátja, szövetségese az orosznak, de az osztrák-magyar monarchiának nem szövetségese, nem barátja. A ki az én ellenségemnek barátja, az nekem ellenségem.

Hát érdekközösség nincs Bécs és Berlin között; még csak a béke sem az, azon igazságnál fogva, melyet Machiavelliből idéztem; s mert közös érdekü czél nincs, én azt mondom: érdek érdekért, szolgálat szolgálatért, ez az igazság, ez a szövetség, ez a politika.

Ezen alapon szeretem, nagyon szeretem a szövetség eszméjét Németországgal, de azt megvallom, hogy Németország kanczellárját osztrák-magyar külügyministernek nem szeretem.

Én úgy gondolkozom.

Gróf Apponyi, igen helyesen, szőnyegre hozta a szövetség ügyét. A magyar országgyűlés fontolja meg bölcsen, higgadtan, vajon Bismarck úr Németországának szövetsége ekkorig igazán szövetség volt-e, vagy csak pressió, s ha úgy sülne ki a higgadt számvetés, hogy biz az jóformán csak pressió volt, ideje, hogy a magyar országgyülés megértesse ott, a hol kell, hogy a magyar nemzet becset helyez Németország szövetségére, mert tudja, hogy annak reá nézve értéke lehet (csak lehet, mert eddig ugyan nem volt), de azt is érzi, tudja, hogy Németországra is értéke van az osztrák-magyar szövetségnek. Hát érdeket érdekért, szolgálatot szolgálatért; mert különben az osztrák-magyar monarchiát kényszeríthetnék létérdekei arra is megemlékezni, hogy bármi nagyhatalom legyen is Németország,

azért mégis csak nem Európa, nem a Világ. Érdek-érdekért, szolgálat szolgálatért. *Mindenek felett pedig orosz szövetség nem kell! hármas császári szövetség nem kell!*

Bocsásson meg, ha az unalomig sokat beszélgettem; de nagyon komoly ez a dolog, sok megbeszélni való része van, — kimerítve távolról sincs.

Üdvözlöm Önt szíves barátsággal *Kossuth Lajos.*

ELŐSZÓ «IRATAI» IV. KÖTETÉHEZ.

A magyar nemzet országgyűlési képviselőinek többsége indíttatva találta magát érvényre juttatni az 1879-ben hozott törvényt, mely azon magyar állampolgárokra nézve, a kik tíz évig külföldön tartózkodnak, minden tekintet nélkül künn tartózkodásuk indokára, oly feltételekhez köti magyar állampolgárságuk el nem vesztését, melyek engem megfosztanak e velem született minőségtől, az egyedüli kincstől, melyet hontalanságomba magammal hoztam.

Felemelt fővel merem mondani, hogy ez ostracismust nem érdemeltem meg hazámtól. Hányatott életem minden viszontagsága közt, künn mint benn, távolban mint közelben, jó mint bal szerencsében, agyam minden gondolatával, szivem minden dobbanásával hazámon csüggve, hű fia voltam mindenkoron. A nemzet útjai 1867 óta eltértek attól, melyet én hazámra nézve a jog, a szabadság, a nemzeti önérzet, a történelmi rendeltetés, az ősök hagyománya iránt tartozó kegyelet, s az utódok iránti kötelesség útjának vallok, s engem magas erkölcsi érzet tilt el attól, hogy meghajtsam elveim zászlaját az opportunizmus intelmei előtt. A történelem fog itélni ez eltérés felett közöttünk; de akármiként üssön is ki itélete, annak birok öntudatával, miként az által, hogy

rosszallom hazám elidegeníthetlen jogainak elalkuvását, az által, hogy törhetlenebb hűséggel ragaszkodom nemzetem állami függetlenségéhez, mint a nemzet maga, talán csak még sem váltam arra érdemetlenné, hogy magyar polgárnak születvén, mint magyar polgár halhassak meg. És miért nem engedtetik meg nekem mint ilyennek meghalni?

Meg lett mondva; azért, mert én nem régiben megujítottam 23 év óta sokszor ismételt azon nyilatkozatomat, hogy én «Ferencz József osztrák császár, magyar király alattvalójának magamat soha egy perczig sem ismertem el s el sem ismerem, már pedig (mondák) Magyarország monarchikus állam lévén, a ki Magyarország polgára, az egyszersmind a koronás királynak alattvalója, e két fogalmat egymástól nem lehet elválasztani.»

Annak az egészen külön jellegű két fogalomnak összezavarása egy oly új elmélet, melyet ekkorig sem a jogtudomány, sem a világtörténelem nem ismert.

Ha én, mint született magyar állampolgár, valamely polgárjog vagy functio gyakorlatát venném igénybe, s nekem azt mondanák, nem tehetem, ha csak az országló hatalmat el nem ismerem, ezt érteném, mindig is értettem, azért nem tértem vissza a hazába azóta, hogy annak kapui a számüzötteknek is nyitva állanak, azért nem fogadtam el a képviselői mandátumot, melylyel Vácz, Pécs, Kaposvár, Szentes, Ó-Kanizsa, Hód-Mező-Vásárhely, Czegléd egymás után megtiszteltenek, hanem azt mondani, hogy ilyen vagy amolyan uralkodásnak el nem ismerése, nem csak ilyen vagy amolyan polgárjog gyakorolhatásának áll útjában, de még magát a vele született állampolgári minőséget is letörli az emberről, s őt hontalan páriává teszi, oly állítás, melynek a természet, a jog fogalma, a világtörténelem ellene mond; nincs nemzet a föld kerekségén, melynek történelmében nem fordultak volna elő esetek, hogy több-kevesebb polgárai a nemzet által elfogadott országló hatalmat el nem ismerték, s annak magukat alá nem vetették; ez

nekik akadályul szolgált abban, hogy az állampolgársággal járó jogokat tettleg gyakorolhassák; a nemzet őket száműzhette, proscribálhatta, ha az országló hatalom el nem ismerése a törvény által vétségnek minősített tettekben nyilvánult, őket (magyarosan szólva) notoriusoknak nyilatkoztathatta, ha módjában volt, megbüntethette, de számüzötten, de proscribáltan is polgárai maradtak hazájuknak; arra nincs példa a világtörténelemben, hogy valamely országló hatalom el nem ismerése letörölte volna valakiről a vele született honpolgári minőséget. Sok példára hivatkozhatnám a politikai emigratiók rengeteg történelméből; elégnek tartom egyet idézni. Francziaország is monarchikus állam volt III. Napoleon uralkodása alatt. Ő császárja volt a franczia nemzetnek, nem csak «Isten kegyelméből», hanem a nép akaratából is (a mi mindenesetre jobban documentálható kútfeje az uralkodás legimitásának), a franczia nemzet 7.824,189 szavazattal egy elenyészőleg csekély kevesebbség (253,145 szavazat) ellen szentesítette a Senatus Consultust, a mely III. Napoleon személyében a császárságot visszaállítá; ellentétbe helyezkedve a nemzet ily roppant többségben nyilatkozott akaratával, sok emigrans, köztük nagyhírű, jeles férfiak, nem csak nem tértek vissza hazájukba, daczára a kihirdetett amnestiának, nem csak megtagadták hazájuk uralkodója iránt az alattvalói kapcsolatot, hanem conspiráltak is ellene; Hugó Victor még személyes becsületét is megtámadta *Napoleon, a kicsi* czímű híres könyvében; jutott-e valaha eszébe Napoleon kormányának törvényt indítványozni, vagy a franczia kamaráknak törvényt hozni, mely az uralkodó hatalmat el nem ismerő francziákról letörli a velök született franczia állampolgári minőséget?

Ferencz József osztrák császár 18 esztendeig korlátlan hatalommal uralkodott Magyarországon, mielőtt uralkodását a nemzet törvényesíté; én addig conspiráltam ellene, azóta soha, mert a 67-ki elalkuvás óta nem látok oly pártot Magyarország közéletének meze-

jén, a mely oly álláspontot nem foglalna el, a mely az enyémmel ellenkezik; ez tehát mint a pártok politikai hitvallásának alapja, a nemzet akaratja gyanánt áll előttem. Meddig fog ilyen gyanánt állani? Az hitem szerint attól függ, hogy a bécsi udvar eljut-e vagy nem annak belátására, hogy a dynastia jövendőjének biztonsága a magyar nemzet állami jogainak érvényre juttatásától függ; hanem most azon álláspont, mely az enyimmel ellenkezik, a nemzet akarata gyanánt áll előttem; én magamra nézve azt nem fogadom el, de a nemzet ellen conspiratióra soha sem gondoltam, hanem a míg a nemzet a maga akaratát az osztrák császárnak magyar királylyá koronázásával nem constatálta, igen is conspiráltam, nem is titkon, hanem nyilvánosan; izgattam forradalomra két világrészben. *Habsburgi jellemvonások* czímű felolvasásaimban oly történelmi képet mutattam fel a világnak a Habsburg család felől, mely (hogy gyöngén szóljak) bizony nem volt hizelgő. Ferencz József császár bitófára szegeztette nevemet, elkoboztatta, a mi vagyonom volt, pert indított ellenem a magyar pénzjegyek miatt Angliában, de jutott-e valaha eszébe, rólam vagy akármely számüzött vagy fogságra vetett hazámfiáról azt állítani, hogy le van rólunk törülve a velünk született magyar állampolgári minőség?

23 év óta számtalanszor ismételtem, hogy én soha sem ismertem el, nem is fogom elismerni magamat Ferencz József osztrák császár, magyar király alattvalójának; számtalanszor kijelentettem, magának a magyar képviselőháznak is megirtam, elnökéhez Pécs városa képviselői mandátumának el nem fogadása felől intézett levelemben,* hogy az osztrák birodalommal 1867-ben elfogadott kapcsolatot jogtalanságnak tekintem, s magamat, mint született magyar polgár, e jogtalanság tör-

* Nem engedték meg felolvastatását a képviselőházban, de Böszörményi lapjában közöltetett. Szándékom volt közölni, de irományaim zagyva halmazában nem találom.

vényesítésének alája nem vetem. De mindennek daczára csak most, 23 év múlva találtatik ki és *találtatik* fel a világ előtt ekkorig ismeretlen amaz új elmélet, hogy, mert a minden törvényesítés mellett is általam jogtalannak tekintett országló hatalom alattvalójának magamat el nem ismerem, hát nem maradhatok az, a mivé születtem, elvesztem a velem született állampolgári minőséget, nem a vele kapcsolatos jogok gyakorolhatását, hanem magát a minőséget. Álláspontom ismerve volt Tisza Kálmán úr előtt, midőn a képviselőházban kijelentette, hogy ő és pártja engem magyar honpolgárnak tekint, ismerve volt a többségben levő kormánypárt előtt, midőn e kijelentést helyesléssel fogadta. Álláspontom ismerete nem akadályozta az ország törvényhatóságainak nagy többségét, s a haza polgárainak ezernyi ezereit abban, hogy engem mély hálával fogadott üdvözlő irataikban polgártársuknak üdvözöljenek, sem az ország számos városait abban, hogy díszpolgárukká választásra méltassanak; s én nem is hiszem, hogy a magyar nemzet országgyűlési képviselőinek azon többsége, mely engem hazám polgárainak soraiból kidobott, páriává tett, ez eljárásánál a magyar nemzet többségének akaratát képviselte. Nem hiszem; nem hihetem.

Azonban megtörtént. Nem vagyok többé magyar polgár. De magyar ember vagyok, s maradok. Anyám, a magyar haza, törvényszerzői minőségében kitagadhatott, kitagadott; én kitagadott gyermeke nem fogom anyámat, a magyar hazát, megtagadni; kitagadtatásom daczára fiúi kegyelettel áldom nevét, fiúi szeretettel fogok osztozni örömében, bújában, s fogom szívemen viselni nemzeti érdekeit, nemzeti reményeit mind halálomig.

Ilyen érzéssel veszem fel irataimnak a 3-ik kötettel megszakított fonalát.

Életkorom nehéz súlya alatt, megfogyatkozott tehetséggel, de annak tudatával veszem fel e megszakított fonalat, hogy az 1849-ki magyar emigratió politikai viszonyainak (csak is ezeknek s nem egyszersmind ügyes-bajos házi életének) megismertetésével, nem

pusztán az emigratiónak, hanem magának a magyar nemzetnek történelméhez szolgáltatok adatokat; még pedig oly adatokat is, melyek, ha igaz, hogy a törénelem ki szokta vívni a maga logikáját, a múltnak emlékezetével a jövendőbe is beleszólhatnak.

A 49-iki magyar emigratiónak politikai viszonyai a hatalmakkal azon korszakban, mely az 1859-ki olasz háborúval kezdődött, s az 1866-ki porosz-osztrák háborúval végződött, a lengyeleket kivéve, alighanem példa nélküliek a politikai emigratiók történelmében.

Magyarázatukat Deák Ferenczhez 1867-ben intézett nyilt levelem következő szavai adják meg:

«Nem dicstelen a lap, melyet a magyar nemzet 1848—49-ben a történelem könyvébe igtatott. Nemzetünk életrevalóságának ez óriási revelatiója annyit mindenesetre eredményezett, hogy a magyar nemzet úgy a hatalmak politikájában, mint a népek érzelmeiben még bukásában is azon önczélú, életerős tényezők közé lőn sorolva, melyekkel az európai történelem progresszusában számolni lehet, *számolni kell.*»

Számoltak is vele mindaddig, míg a magyar osztrák-magyarrá, semmi más népnek vagy országnak le nem kötött hazája az osztrák-magyar monarchia egyik felévé, s mint ilyen, a bécsi cabinet-politika szolgájává nem lett. Számolt a magyar nemzettel a francziák hatalmas császára Italiának Austria prepotentiája alól felszabadításánál, számolt vele Olaszország egységre s függetlenségre törekvésénél, számolt vele a porosz a Habsburgoknak Németországból kiszorításánál; a magyar nemzetet mindannyian oly hatalmas tartaléksereg gyanánt vették számba, mely nem engedi ugyan magát pusztán eszközül felhasználtatni, de melyre azon feltét alatt, hogy hazájának függetlensége a combinatiókba felvétetik, mint döntő súlyú szövetségesre biztosan számíthatnak az osztrák ellen, ha a háború esélyei e hatalmas tartaléksoregnek actióba vonását szükségessé tennék. E szükség esete nem állott be; a magyar nemzet erejének igénybe vehetése nyiltan elő lett készítve, de actióba vonását

a magentai, szolferinói, szadovai győzelmek szükségtelenné tették, s ennek folytán e nagy bonyodalmakhoz fűzött reményeink meghiusultak, hanem azért tényül maradt a történelem könyvébe beirva, a mit idézett levelemben mondék, tényül maradt beirva, hogy ama korszakot alkotó nagy eseményeknél a magyar nemzet azon önczélú, életerős tényezők közé lőn sorolva, melyekkel az európai történelem progressusában számolni lehet, számolni kell.

Nagy vívmány volt ez, melyről megmondám és mondom most is, hogy azt feladni bűn vala.

A magyar nemzet e politikai súlya azon hitnek volt kifolyása, hogy a Cavour által Lamarmora tábornok berlini missziójára adott utasításban «*nagylelkűnek és erősnek*» *(generosa e forte nazione)* czímzett magyar nemzet megingathatlanul ragaszkodik állami függetlenségéhez, melyért ezer éves jogai nevében (*sin nome dei secolari suoi diritti*, a mint *Cavour* ugyanott mondá) életrevalóságának amaz óriási revelatiójával oly hősiesen, oly dicsőségesen küzdött volt.

E hit a «nagylelkű és erős» magyar nemzet megingathatlan ragaszkodásában egy ezred év minden viszontagságain keresztűl soha meg nem tagadott, soha fel nem adott állami jogaihoz adta meg a magyar emigratiónak azon viszonyokat, melyekre az osztrákellenes hatalmak által méltatva lőn; nem saját értékünk, mely számbavételt nem érdemelhete, tett minket, magyar menekülteket, politikai tényezőkké, hanem az, hogy nemzetünk aspiratióinak voltunk a világ előtt képviselői, s képviselőinek tekintettünk nemcsak a szabadságszerető népek által, hanem a hatalmak tanácsaiban is, képviselőinek oly mértékben, a minőben (némely időszakokban, a lengyeleket kivéve) sem előttünk, sem utánunk emigratió soha.

Ez volt a magyar emigratió tekintélyének kulcsa, tevékenységének alapja. Innen van, hogy, midőn az «*erős*» magyar nemzet a bécsi udvar iránti *nagylelkűségben* annyira ment, hogy magát a törhetlen ragaszkodásra

ősi jogaihoz *gyöngének* mutatta be a világnak, s maga törölte ki magát azon önczélú tényezők közül, melyekkel számolni lehet, számolni kell: a magyar emigratió politikai súlya elenyészett, s elenyésztével ő maga is pozdorjává tört, semmivé lett.

Hanem a míg volt, oly kapcsolat forgott fenn tevékenysége s a szenvedésekkel daczoló nemzet aspiratiói közt, miszerint jogom volt azt mondani, hogy a magyar emigratió politikai viszonyainak megismertetésével magának a magyar nemzetnek történelméhez szolgáltatok adatokat.

Irataim folytatásában beszámolni szándékozom a történészetnek a magyar emigratió törekvéseiről, s politikai viszonyairól az 1863-ki lengyel felkelés, s az 1866-ki porosz-osztrák háború idejében; ez utóbbit a magyar zászlót olasz földön fennen lobogtatott magyar legió történelmére vonatkozó némely lényeges adatoknak, s feloszlása lefolyásának közlésével egészítem ki; a lengyel felkelést tárgyaló fejezetnek pedig, a hatvanas időszak első éveiből, adalékokat bocsátok elébe az akkori helyzet tényállásának felismeréséhez; szüksége van a történészetnek az ily adalékokra, mert tapasztalásból mondhatom, hogy, ha csakis «hivatalos hitelességű diplomatai kútfők» után indul, *Lux veritatis* helyett *Lux falsitatis* leszen.

Multakról beszélek. És a múlt múlt, «ewig still steht die Vergangenheit», hanem közte s a késlekedve közeledő jövő közt a röppenő jelenen keresztül kapcsolat van; a történelem megkérlelhetlen logikájának kapcsolata.

E kapcsolat befolyásának lelkemre tulajdonítsa az olvasó, hogy nem szorítkozom a múltak előadójának szerepére, hanem le-leirva a múltak egy-egy mozzanatát s a hozzá csatolt emlékezeteket, az eszmetársulat által agyamban felköltött gondolatoknak is kifejezést adok állapotok és kérdések felől, melyek a múltakból szállottak át a jelenre, hogy felettök a jövő határozzon.

Komolyan szólok komoly tárgyakról, szenvedély nélkül; emotiók felkeltése nincs szándékomban, de

a magok közt, melyeket elszórogatok, akadhat talán olyan is, a mely nem esik sziklára, hogy elpusztuljon terméstelenül, habár csirázása várathat is magára az időnek járása szerint. Nemzedék száll, nemzedék múlik, alkalom kerül, alkalom merül, a szó elhangzik, de értelme megmarad, ha igaz és egészséges, ha nem az, vesszen mint elvész a szélben a sóhajtás.

Turin, jan. 1891.

AZ OLASZ FELSZABADULÁS.

1893.

I.

Ilyen ok, ilyen okozat; így szól az örök törvény, melylyel a mindenség megfoghatlan vég-oka, *se quoque lege tenens* (magát is törvényhez kötve), nemcsak az anyagi természet tüneményeit, hanem az erkölcsi világ rendjét is szabályozta.

Ez örök törvényre a nemzetek életében a történelem tanulmányozása vet világot.

Az emberi dolgok természete hozza magával, hogy a történelem folyama ki-kiszökdel medrének partjaiból. Ellentétes lökések nyomása szerint hömpölyögnek habjai; dagály és apály váltják fel egymást és e váltakozás sok szenvedéssel jár, úgy egyénileg, mint nemzetileg. De mintha egy megingatlanul szilárd kéz volna kinyújtva a birkozó elemek, a chaotikus anyag és a szerte húzó munkások felett, a nagy nemzeti problemák történelmi kényszerűségű ereje egy végeredmény keréknyomába tereli a legellentétesebb szándokokat; a vakbuzgó reactio és a felcsigázott türelmetlenség, az önző nagyravágyás és az önzetlen hazafiság, az elbizakodott hatalom nyomása és a szabadságszeretet ellentállása, a számítgató hideg értelem és a nem számító meleg érzelem, ész és szív, erény és bűn, siker és bukás végeredményben mind közrehatnak az oly eszme diadalához, s mely a történelem logikájának szülöttje;

feltéve, hogy a nemzet, melynek számára történelme egy nagy czélt jelölt ki, azt úgy, miként az éhes Ézsau egy tál lencséért örökségét, az opportunismus sugallatára hallgatva, el nem alkuszsza, már akár azért, mert megfogyatkozva a történelme által szentesített jog ereje iránti bizalomban, hátat fordít múltjának, melyet jövője termékeny csírájának kellene tekintenie; akár azért, mert bele okoskodja magát a képzeletbe, hogy oly úton is eljuthat az eszme megvalósításához, melyen az elvi ellentét, s a tényállás logikája miatt eljutnia lehetetlenség; akár pedig azért, mert úgy van vele, mint az a bizonyos valaki, a kiről azt mondja az angol példabeszéd, hogy a holdvilágot sajtszeletnek nézte, a melynek szemlélésével jól lehet lakni. Mindegy, a mely nemzetnek nincs történelmi étvágya, annak számára a történelem logikája nem főz ebédet.

Hanem a történelem folyamának azon természete, melyre e néhány vonással reá mutattam, az önérzetből ki nem vetkőzött nemzetnél feléleszti a történelem logikájának étvágyát; s a tömegeknél, melyeknek egészséges ösztönét, sokaságuknál fogva, nem ronthatja meg állandóan a politikai corruptio, megedzi a határozottságot az akadályokkal szembe szállani. Igy terem a néptömegek egészséges ösztöneiben az az inpersonalis, s minthogy ilyen, hát legyőzhetlen hatalom, melyet közvéleménynek nevezünk.

Azonban megtörténik, hogy (a mint említém) apály fordul elő a történelem folyamának hömpölygésében; megfogyatkozik az önbizalom, mely a nemzetek legnagyobb ereje, s legfőbb erénye, és e megfogyatkozás megrendíti a hitet a nemzeti akarat állhatatosságának hatalmában; nagy szerencsétlenség ez, de az emberi gyarlóság következése. Én nem is ismerek nemzetet, melynek történelme mindig ment maradt volna az önbizalomban megfogyatkozás csapásától. Nagy szükségük van ilyenkor az idegedző példák bátorító tanulságára, hogy ez erkölcsi betegségből kigyógyuljanak. Ezeknek hatályos gyógyszerül szolgálnak a bátorító

példák tanulságai, azoknak pedig óvszerül, a kiken a betegség még erőt nem vett.

Olaszország újjászületésének történelme kitünőleg bátorító példát nyujt minden nemzetnek, mely a balviszonyok nyomása alatt a jog ereje s a szilárd nemzeti akarat hatalma iránti bizalomban megfogyatkozik; de reánk magyarokra nézve még különleges érdekkel is bir.

Az érdekközösség kapcsolatot idézett elő az olasz és magyar függetlenségi aspiratiók közt. Az olasz függetlenségi küzdelmek kezdetét s végét az 1859. s 1866-iki háborúk jelölik. E két időpont közt volt az 1849-iki magyar emigratio, a hallgatásra kárhoztatott magyar nemzet függetlenségi vágyainak nyilvános képviselője a világ előtt, s politikai viszonyainál fogva törekvései a nemzet reményét ébren tartották; és e remény és e viszonyok annyira visszahatottak a magyar nemzet szellemére, miként azt lehet mondani, hogy az olaszok függetlenségi küzdelmeinek ismerete részben magyarázatát, részben kiegészítő részét képezi Magyarország újabb történelmének.

Olaszország volt a tér, melyen az 1849-iki magyar emigratio mint szervezett testület kivívta magának azt a tekintélyt, hogy hazájának idegen erőszak által elnyomott függetlenségét képviselhette a világ előtt. Ott lobogott, magyar alapon szervezett, magyarul vezénylett, magyar fegyveres csapat élén a magyar zászló, mely az ausztriai ház erőhatalmaskodása által saját hazájából kidobatott, s ezeréves jogába maiglan sincs visszahelyezve. Ott nyílt tér a magyarok számára hőstettekkel és véráldozattal tenni bizonyságot egy testvérnemzet szabadságának szolgálatában a világra szóló ős-magyar vitézség felől; ott részesült ünnepélyes állami elismerésben a magyar honvéd név dicsőségének emlékezete. Ott nyert tényleges igazolást azon állításom: hogy a magyar nemzet életrevalóságának 1848—49-iki nyilatkozványa őt, még a világ rokonszenve által kísért bukásában is, azon önczélú tényezők közé sorozta, melyek-

kel az európai történelem fejlődésénél számolni lehet, számolni kell.

Nagy vívmány volt ez, melyről joggal mondhatám, hogy azt feladni bűn. Feladatott. Ma már azon idők, midőn a magyar nemzet mint önczélú, önálló tényező vétetett számba Európában, a múltak emlékei közé tartozik és oda is fog tartozni, a míg Magyarország Österreich-Ungarn leszen; e minőségben Magyarország csak úgy vétetik számba, mint pénz- és katona «liferans» a bécsi udvar politikája (*Politik meines Hauses*) számára, melynek vontató kötelén csüng; mint önálló, önczélias tényező Európa történelmében nem szerepelhet, nem szerepel.

Hanem a múltaknak vannak emlékei, melyek a jövendőnek reményei. Ilyen az ezer éves Magyarország állami függetlenségének emléke. Nemzedék hal nemzedék után, de a nemzet lelkiismerete nem hal meg. Az Isten sem halt meg azért, mert oltára elhagyatott.

Magyarország állami önállásának biztosítása volt a döntő tekintet, mely az 1848—49-iki korszakban az osztályérdekeket háttérbe szorította, az áldozatok sajgását lecsillapította, a párt-differentiákat elsimította, s a szertehúzó erőket egybe csoportosította és azóta is minden viszontagságon keresztűl a haza állami függetlenségére sovárgás volt s maradt a nemzeti érzelemnek vezércsillaga, az volt a rugó, mely a politikai conjuncturák minden átalakulásainál óhajainak irányt adott, annyira az volt, hogy (bár paradoxonnak látszassék is, mégis igaz) még magát a függetlenségnek 1867-iki feladását is csak a kivívása felé fejlődés kilátásának a nemzet szemei előtt csillogtatása által lehetett vele elfogadtatni. Utaltam én erre már 1867-ben, midőn Deák Ferenczhez intézett nyilt levelemben megírám, hogy a roppant erkölcsi hatalomnak, melyet a nemzet határozataira gyakorolt, kulcsa abban van, hogy a nép őt ösztönszerüleg 1867-ben is azon alapon vélte állani, melyet, 1861-ben elfoglalt s csak az utak és módok megválasztásában alkalmazkodik a körülményekhez; meg-

mondta ezt nem egyszer maga Deák Ferencz is; több ízben kijelentette, hogy az, a mi 67-ben eléretett, nem felel ugyan meg a nemzet jogainak, hát nem is elégítheti ki a nemzetet, de megnyugtatására szolgálhat, hogy oly alap szereztetett meg, a melyről az, a mi hiányzik, kivívható. Fatális tévedés volt a siklót lajtorjának árulni, s e fonák számítás természetesen meg is hiusúlt, meg is kellett hiusúlnia, mert ha valamit ki akarunk fejleszteni, nem azon kell kezdenünk, hogy elalkuszszuk, hogy feladjuk.

Sok megváltozott azóta Magyarországon. Igen sok. Még a nemzet jelleme is. Pusztítást vitt végbe erkölcsein a megélhetés nehézségeivel borított talajon felmagzott corruptio; de egy nem változott meg, a haza függetlenségének szent áhítata; ott rezeg ennek a húrja a magyar szívekben, kiirthatlanúl; buzgó imádság epedez ezért, nem mint egykoron a költő mondá, százezrek, hanem milliók ajkain. A bevégzett tény nyomása kátyurúl-kátyúra döczögteti a közélet szekerét a kerékvágásban, melybe a tál lencsés Ézsau-bölcsesség belezökkentette; de az áhitat a nemzet érzelmeiben él és élni is fog elpusztíthatlanul, mert egy ezredév történelmi hagyományaiban gyökerezik. A világtörténelem tanúságai adták tollam alá azon mondatot, hogy ellentétes lökések nyomása szerint hömpölyögnek a történelem folyamának habjai, igen, de a folyam megmarad «*labitur et labetur in omne volubilis aevum*» (folyik és folyand az évek során keresztül), a múlékony percz opportunizmusával számítgatás folydogálni hagyhatja szép lassan, szép csendesen, de mikor az idők járásának változata viharos szelet vet (amint vetni is fog elkerülhetlenül) csendes hömpölygésének útjába, szelet, mely a habokat visszatorlasztja: az apály dagálylyá duzzadand, s elsöpri a történelem logikájának akadályait. A leányzó nem halt meg, csak aluszik; ezer apró jel mutatja, hogy nem is aluszik, csak szendereg. *Resurget.*

A magyar emigratio olaszországi viszonyainak kelet-

kezése Magyarország azon korbeli történelmébe tartozik, mikor a leányzó ébren volt, még csak nem is szendergett.

II.

A magyar emigratio olaszországi viszonya politikai előzményeinek megismertetésében eljutottam azon pontig, mely a turini kormányt arra indította, hogy megújítsa velünk, magyar emigransokkal, mint nemzetünk függetlenségi aspiratióinak akkoron a világ előtt képviselőivel, s általunk a magyar nemzettel, az 1859-iki háború alkalmából Napoleon császár által kezdeményezett viszonyt, melyet a villafrancai béke oly váratlanul megszakított.

E viszony megújítása Victor Emanuelnek és nagy ministerének azon elhatározásával van causalitási kapcsolatban, hogy feladva a plombièresi értekezleten megállapított álláspontjukat, maguk vették kezükbe *a unitárius forradalom zászlaját*, s elfoglalták a pápától a Markákat s Umbriát, hogy nyílt útjok legyen a savoyai ház zászlaja alatt monarchikus alapon megvalósítani Dél-Olaszországnak az éjszakival egy állammá egyesítését.

E merész lépés a turini kormány és Garibaldi közti viszonyban leli magyarázatát; miszerint szerény munkám, habár csak vázlatos is, legalább csonka ne legyen, a magyar emigratio olaszországi állása politikai előzményeinek előadását ki kell ama viszonynak megismertetésével egészítenem; de munka közben az eszmetársulás annyi elbarangolásra indított, hogy korunk történelmének e nevezetes szakaszát, a belőle levonható tanulságokkal egyetemben, *Irataim*-nak már részben ki is szedett, s (minthogy a fogalmazással jóformán készen vagyok) a jelen kötetet nemsokára követendő V-ik kötetre vagyok kénytelen áttenni.

Itt csak azt akarom megemlíteni, hogy a Markáknak és Umbriának Victor Emanuel király által elfoglalása nemcsak azon viszony megállapítását vonta maga után, mely az olasz kormány és a magyar emigratio közt

Velenczének 1866-ban Olaszországhoz csatolásáig fennállott, hanem forduló pontot is képezett Magyarország újabbkori történetében, mert az határozta el Magyarországnak akkor még nem törvényesített tettleges uralkodóját az 1860 októberi diploma kiadására, a mely (miként már előbb valahol megjegyzém) oly tojás portentumnak bizonyult, melyből a kitartást mállasztó időnek nyolcz évi incubatiója az úr 1867-iki esztendejében *Österreich-Ungarn* csirkéjét költötte ki.

A Villafrancában megszakított kapcsolatnak a magyar emigratióval concretabb alakban megújítása azon körülményben leli magyarázatát, melyre Cavour Lamarmora tábornokhoz 1860 szeptember 12-én intézett levelének következő szavaival reámutatott:

«A Markák elfoglalása szükségessé vált az által, hogy Garibaldi Nápolyt meghódította, *de okot ad Ausztriának minket megtámadni. Francziaország ezt elismeri, de nem hajlandó annak fegyverrel ellentállani, tehát saját erőnkre kell támaszkodnunk*».

Hogy Ausztriának elhatározott szándoka volt Victor Emanuel királynak megtámadására a pápa tartományainak megszállását alkalmul felhasználni, ezt részben már *Irataim* III. kötetében kimutattam, a következő kötetben még bővebben ki fogom mutatni az októberi diploma tárgyalásánál, minthogy ez (a mint már említém) forduló pontot képez Magyarország történelmében.

A támadási szándok bebizonyítását tehát fentartva, itt csak az események azon lánczolatára akarok reámutatni, mely Ferencz József császárt a támadás elhatározására mind a mellett is reábirta, hogy a haderő, a melylyel rendelkezhetett, az 1859-iki csapást bizony még a legtávolabbról sem heverte ki.

Victor Emanuel király a Legatiók és a Markák elfoglalásával maga vévén kezébe a Garibaldi által oly bámulatos sikerrel megindított egységesítésnek bevégzését, osztrák szempontból nagyon hatalmas indokok forogtak fenn arra nézve, hogy Ferencz József császár elhatározza őt megtámadni, miszerint útját vágja annak,

hogy a kis Szardinia királya a nagy Olaszország trónjára emelkedjék; mert ha ez bevégzett ténynyé válik, bizonyosnak vehette Ausztria, hogy a történelem megkérlelhetlen logikája, nem hogy reményt hagyna fenn számára visszaszerezni azon uralgó hatalmi állást Olaszországban, melyet a magentai és solferinói vereségei megrendítettek, de (a mint a villafrancai egyezmény bebizonyítá) reménytelenné nem tettek, hanem még azt is kicsikarandja — a mint ki is csikarta — kezéből, a mit az 1859-iki háború Olaszországban még birtokában hagyott.

Pedig hogy mennyire ragaszkodott Ausztria hatalmi állásához Olaszországban, annak bizonyítványát birjuk azon tényben, hogy midőn néhány évvel később, midőn Ausztriát a német felsőbbség feletti vetélkedése a poroszszal már döntő válsággal fenyegette, készebb volt Victor Emanuel királyt a poroszszali szövetkezésre provocálni — mondhatnám kényszeríteni, — mintsem olasz hatalmi állásának ambitiójáról egy anyagilag nyereséges egyezmény elfogadásával lemondani. Vessen számot az olvasó azon ténynyel, hogy azon háborúban, mely a büszke Habsburg-házat Németországból kidobta, Ausztriának (a Mincio melletti várnégyszög őrségével, s a Tirolt fedező tartalékkal) 125,000 embere volt Olaszországban elfoglalva; ha ezen erő is Königgrätznél harczolt volna, alig szenvedhet kétséget, hogy az ottani nagy ütközet kimenetele nem olyan volt volna, mint a minő volt.

De hát a büszke Habsburg-ház ura akart lenni Németországnak is, Olaszországnak is, s a következés az lett, hogy mind a két helyről kirugták.

E szívós ragaszkodás az olaszországi uralomhoz Ausztria azon múltjában leli magyarázatát, melyet vázlatosan előadtam.

Az 1859-iki háború elvette ugyan Ausztriától Lombardiát, de oly módon vette el, hogy olaszországi hatalmi vágyának kielégítésére az utat nagy háború nélkül is nyitva hagyta.

A zürichi békekötésben meg lett állapítva, hogy Francziaország és Ausztria, mint a villafrancai béke-előzmény szerződő felei, congressus-tartásra fogják felhívni a többi nagyhatalmakat a végett, hogy a békekötés európai szerződéssé avattassék, s ez által Olaszország békéje biztosíttassék.

Ausztria nagy reményeket kötött e congressushoz. A villafrancai béke-előzményre Napoleon császár által Ferencz József császárnak előterjesztett pontozatok 5-dikében az volt, miként a szerződő két császár mindent elkövetend, kivéve a *fegyverhez folyamodást,* hogy Toscana és Modena uralkodói államaikba visszahelyeztessenek. Ferencz József császár kijelentette, hogy hozhat személyes áldozatokat, de rokonait, Ausztria hű szövetségeseit, nem hagyja el, s nem volt rábírható, hogy restauratiójuk végett a *fegyverhez folyamodhatás* kizárassék; nem is záratott ki, csak annyi iktattatott a szerződésbe, hogy «Toscana nagyherczege, s a modenai herczeg államaikba visszatérendnek». A fegyverhez folyamodhatást a zürichi békekötés sem zárta ki, abban csak annyi lett megállapítva, hogy a «*toscanai nagyherczeg s a modenai és parmai herczegek* jogai világosan fentartatnak».

A pápának a Romagna birtokába visszahelyezésére nézve sem képezett a zürichi békekötés a «fegyverhez folyamodhatásban» akadályt. A békekötő hatalmak ebben a kényes kérdésben azon német példabeszéd szerint jártak el, hogy «mosd meg a szőrömet, de meg ne nedvesíts»; úgy beszéltek a dologról, mintha a Romagnában nem is a pápák uralmának eltörlése, hanem csak jó vagy rossz közigazgatás kérdése forogna fenn; csak annyi lett a békeszerződésbe iktatva, hogy a szerződő felek, biztosnak óhajtván az egyház államainak nyugalmát s a *szent atya hatalmát,* igyekezni fognak reá birni Ő szentségét, hogy államainak igazgatásában a reformok behozatalának szükségét komoly figyelembe vegye.

Ilyenek lévén a villafrancai és zürichi szerződések, a bécsi udvar úgy számított, hogy ha ezek egy congressus

által európai szerződésekké avatattnak, Ausztria szabad kézzel birand a trónvesztett fejedelmeket trónusaikra s a pápát a Romagna birtokába *fegyverrel* visszahelyezni, s ezzel oly támaszt biztosítani magának Olaszországban, hogy nemcsak újra uralogni fog a félszigeten, hanem, ellesve az európai viszonyok valamely kedvező fordulatát, a Mincio melletti formidabilis állásából az elvesztett Lombardiát is visszaszerezheti.

Hanem Nagy-Britannia a congressusra meghivatván, kijelentette, hogy csak úgy veszen részt a congressusban, ha előlegesen biztosíttatik, hogy a fegyveres avatkozás megengedése még csak szóba sem hozatik a congressuson.

Erre Ferencz József császár külügyministere, Rechberg gróf, azt adta válaszúl, hogy egy oly osztrák minister, a ki ebbe beleegyeznék, megérdemelné, hogy mint «perduellis» büntettessék meg. Ausztria ezenkívül a lajbachi és veronai congressusok idején alkalmazott hangon kinyilatkoztatta, hogy Olaszország nyugalmának biztosítására három alapelvet kell a congressuson kiindulási pontúl venni; az egyik az: hogy a forradalmi szellemet meg kell fojtani; a másik az: hogy vissza kell uralkodói jogaikba helyezni a fejedelmeket, kiket holmi factiosus fondorkodók, a nemzeti akarat hangzatos phrasisával takaródzva, trónusaiktól megfosztottak; a harmadik az: hogy a pápának vissza kell adni a fellázadt tartományokat; azon kívül nem akarta megengedni, hogy Szardinia a nagyhatalmakéhoz hasonló állásban vehessen részt a congressuson, az ellen pedig leghatározottabban tiltakozott, hogy a congressus Ferencz József császár birtokának, Velenczének belügyeibe avatkozhassék.

E veszekedés közben jelent meg a Napoleon császár sugallatának tulajdonított híres franczia röpirat: *A pápa és a congressus,* mely ellenezte az eszmét, hogy a pápa elvesztett tartományainak birtokára igényt képezhessen a congressuson. Igy nyilatkozott maga Napoleon is a pápához intézett levelében, a miért őt IX. Pius pápa,

több franczia tiszt hallatára, egyenesen hazugnak, csalónak bélyegezte. Ausztria kérdést intézett Párisba, vajon Napoleon császár e nézet mellett szándékozik-e maradni a congressuson is? Azt kapta válaszúl, hogy igen; a mire aztán Ausztria kijelentette, hogy ha így van, neki nem kell a congressus, s a leghatározottabban tiltakozik minden lépés ellen, a mely arra lenne intézve, hogy a trónvesztett olasz fejedelmek trónusaiktól távol tartassanak.

Így történt, hogy a congressus összeülése már 1860 január 3-án, a mint deákosan mondanák, a görög calendák napjára (a mi nincs) halasztatott, azaz elejtetett, s Ausztria elesett azon reményétől, hogy Olaszországnak Victor Emanuel uralkodása alatt egy hatalmas állammá egyesítése a zürichi békekötésnek európai szerződéssé avatásával elhárítható; és a mint ez a remény eltünt, Olaszország egységesítése a megvalósulás felé hatalmas lépésekkel előre haladt. Ausztria még remélte, hogy Napoleon császár a Romagnának s a középolaszországi fejedelmeknek, különösen Toscanának Piemonthoz csatolásába nem fog beleegyezni, de biz ő csak árt szabott érte (Savoját és Nizzát), és azt megkapván, beleegyezett. Ausztria s a pápa haragosan tiltakoztak a dolog ellen, Ő szentsége, mint amolyan «Jupiter tonans» (mennydörgő Jupiter), jobbra-balra szórta az istentelen forradalmárok fejére a Vatikán száraz mennyköveit, de bíz azok az «istentelen forradalmárok» tudták, hogy azok a mennykövek nem a vallás szent érzelmeiből származnak, hanem a világi uralmát féltő pápa ambitiójának kohójában kovácsoltatnak, hát jobban tisztelték a népszabadság védistenét, s jobban szerették az olasz hazát, mintsem hogy azoktól a nem éppen «szentséges» jellegű villámoktól megijedtek volna.

Aztán jött az a bámulatos Garibaldi, felszabadította Szicziliát, s átjönni készült a continensre, hogy Nápolyt is felszabadítsa — ezek már oly dolgok voltak, hogy Cavour már augustus 6-án, tehát még Garibaldinak a

continensre átszállása előtt így írt Medici tábornoknak Messinába: «Ne csináljunk magunknak Ausztria ereje és szándokai felől illusiókat, Ausztria háborúra készül, s jobbnak látja be nem várni, hogy Olaszország megalkotva legyen.» — Mikor aztán Garibaldi átjött a continensre, hogy Nápolyt is felszabadítsa, a mint Szicziliát felszabadította, Cavournak nem lehetett többé, nem is volt a felől kétsége, hogy, a mint a monarchiai elv biztonságának érdeke sürgős szükséggé teszi, hogy Victor Emanuel király maga vegye kezébe a harczot Nápoly utolsó királya ellen, Ausztria ezt tétlenül nézni nem fogja, s támadási szándoka imminens tetté válik.

Garibaldi átjövén győzelmes seregével a continensre, közelgésének puszta hírével kikergette fővárosából a Bourbon királyt; ez azonban fővárosának feladásával még nem szűnt meg tekintélyes hatalom lenni; birtokában volt a 200 várágyúval védett Capua, kezében volt a megtörhetetlen sziklába vésett Gaëta sasfészek és e két hatalmas támpontra támaszkodva volt a Volturno folyam két partján 45 ezer főnyi hadserege; megbízható sereg, mely soraiban több ezer derék svájczi és bajor harczost számlált, kikre a nápolyi nép szelleme nem gyakorolt lehangoló befolyást; és volt jól felszerelt s jól kezelt 60 tábori ágyúja. E tekintélyes erővel szemben Garibaldi csak mintegy 15,000 önkénytessel 25 hiányos szerkezetű ágyúval rendelkezett; és az 5000 főnyi királyi lovassággal szemben csak 50 magyar huszárja volt.* A királyiak oly erőseknek érezték ma-

* Bámulatos dolgokat vitt véghez az az ötven magyar huszár, s dicsőségesen versenyzett velük az alig pár száz főnyi magyar gyalogság, a mely a volturnói ütközetben (október 1-én) szuronyszegezve törte meg az ellenség tömör sorait. («Les Hongrois que Garibaldi avait avec lui culbutèrent l'ennemi à la baïonnette». Ezek az *Annuaire des deux mondes* 1860. kötetének szavai.) Garibaldi október 3-iki napi parancsában így szól a magyarokról: «Szép volt látni a magyarokat, miként mentek a tűzbe, olyan nyugodtan, s olyan rendben, mintha nem is ütközetben, hanem csak gyakorlati mezőn volnának. Csekély számuk daczára az ő rettenthetetlen bátorságuknak nem csekély része volt a győzelemben.»

gukat, hogy nem is szorítkoztak a védelemre, hanem támadólag léptek fel.

Hogy Ausztria akkoron csak biztatta kitartásra Nápoly utolsó királyát, s csak amúgy suttyomban segítgette, de védelme végett fegyverhez nem nyult: ennek egyrészt a nyugoti két nagyhatalom által proclamált nem-avatkozás elvében, másrészt pedig azon meggyőződésében van magyarázata, hogy Victor Emanuel nem merheti nyiltan kitüzni a forradalom zászlaját; mert ha ezt meg merné tenni, nem csak Ausztriával gyűlne meg a baja, hanem felzúdítaná maga ellen az oroszt, a poroszt, egész Németországot és a spanyolt? Victor Emanuel fegyveres segítsége nélkül pedig Garibaldi a maga önkénteseivel nem bírhatja Bourbon Ferenczet legyőzni, mert «elhulltanak legjobbjai a véres harczok alatt», a harczedzett elhulltaknak helyét belértékben fogyatékos ujonczokkal kellett betöltenie. Ausztria tehát remélte, hogy Olaszország egységesítése meghiúsul a nélkül, hogy ő fegyveres avatkozást volna kénytelen koczkáztatni.

Azonban Garibaldi, a ki már nemcsak Szicziliának, hanem Nápolynak is dictatora volt, s fél Olaszországgal rendelkezett, híve volt ugyan azon eredeti programmjának, hogy «*Olaszország és Victor Emanuel*», de hajthatatlanul ragaszkodott azon nézetéhez, hogy előbb meg kell csinálni Olaszországot, csak azután kell az annexiókra gondolni; ő ki fogja kiáltani Victor Emanuelt Olaszország királyának, de majd csak a római Capitoliumból, nem előbb, s nem hamarább; és a míg Garibaldi e nézetével útjában állott az annexióknak, melyek az olasz kérdést a monarchiai elv alapján eldöntötték s a forradalomnak véget vetettek volna, a hatalmas dictator körül oly befolyások nyertek mindinkább szélesedő tért, melyek Cavourt aggodalommal töltötték el, hogy, ha királya nem siet saját hadserege élén Délolaszország ügyeiben állást foglalni, az irányt adó hatalom kisiklik Garibaldi kezeiből, s azoknak kezeibe megyen át, a kiknek nem «*Olaszország és Victor Emanuel*» a jelszavuk, hanem a mystikus «*Isten és nép*»

(ezek Cavour saját szavai); — szóval aggódott, hogy a monarchiai elvnek fölibe kerekedik a republicánus forradalom.

E veszély elhárítását, vonjon bár maga után közvetlen háborút Ausztriával, Cavour a Savoja-ház, s vele az olasz újjászületés annyira fontos s annyira sürgős érdekének itélte, hogy annak minden más tekintetet alá kell rendelni. — Ez indította Cavourt arra, hogy királyának a Markák és Umbria azonnali elfoglalását tanácsolja, minthogy enélkül Nápolyhoz férni nem lehetett.

Cavour tudta és tudta királya is, hogy ezzel magukat az Ausztria által megtámadtatásnak teszik ki, és afelől sem csináltak maguknak illuziót, hogy Olaszország akkori helyzetében háborút provocálni Austriával annyira koczkáztatott, miként Cavour augusztus 31-én, tehát ugyanazon napon, melyen Persano tengernagyot értesítette, hogy «a Markák s Umbria elfoglalása el lett határozva, *bár mik legyenek is e merész vállalat következései*» — Arese gróf által azt izente Napoleon császárnak, hogy «*Olaszországot menti meg, ha megakadályozza, hogy «a tavaszig» Ausztria által megtámadtassék*». (Figyelmet kérek e szóra «*a tavaszig*».)

De Cavournál, midőn merész vállalatával háborúra provocálta Ausztriát, nem hiányzott az *önbizalom,* mely Napoleon császár szavai szerint, de a történelem tanusága szerint is «*legelső erénye egy nemzetnek*».

«Verekedni fogunk, s én érzem idegeim állapotán, hogy jól fogunk verekedni; különben, mikor csak egy út áll az ember előtt, többé nem kell veszélyekkel gondolni, a melyekkel jár, hanem legyőzésük módjairól kell gondoskodni.» Igy írt Cavour egy meghitt barátjának — és a legyőzés módjairól gondoskodott is. E gondoskodás indította arra, hogy megújítsa a villafrancai villámcsapás által megszakított szövetségi kapcsolatot velünk, magyar emigransokkal, s általunk a magyar nemzettel, amelyről akkoron tudva volt az egész világ előtt, hogy a nép csak úgy lesi az első

ágyúlövés durranását, s áhítattal várja «az üzenetet». (Boldog Isten, minő különbség az akkor s a most közt! mennyire igaz Lucanus mondata, hogy: «Nihil positum est, sed sors incerta vagatur» — semmi sem állandó, a sors bizonytalanul kóborol.)

Szeptember 7-én izent Victor Emanuel hadat a pápának, engem pedig, s Teleki László és Klapka tábornok társaimat Cavour Turinba hivott, a hova a következő napon meg is érkezénk. September 11-én a piemonti seregek bevonultak a pápa tartományaiba, Turinban pedig a király elnöklete alatt tartott ministertanács megerősíti a szeptember 10-én Cavourral megállapított egyezményünket, mely *Irataim* II. kötetében van megismertetve. — A causalitási kapocs e közt s az olaszországi események közt szembetünő. — Az indokra pedig Bianchi Nicomed *Diplomatiai történelme* VII. kötetének 346-ik lapján e szavakkal mutatott reá: «A viharral szembeszállás végett újra felvétetett a magyarországi forradalom terve mint segítség Ausztria ellen, ha megtámadna. Az olaszoknak segítség volt volna az osztrák támadás ellen, nekünk magyaroknak több mint segítség, alkalom és biztonság volt volna hazánk elrablott függetlenségének visszaszerzésére. — A mi reményünk meghiúsult, mert meghiúsult Ausztria azon reménye, hogy a szabadsággyilkos *Szent szövetséget* feleleveníthetí a varsói értekezleten.» — Ausztria e törekvése okszerű kapcsolatban van az októberi diplomával, mely végzetterhes befolyást gyakorolt Magyarország történelmére. Arról a varsói értekezletről, mely csak futólag van *Irataim* III-ik kötetében érintve, kimerítő diplomatiai adatokat fogok munkám következő kötetében nyújtani.

A jelen kötetre a magyar emigratio olaszországi viszonya politikai előzményeinek megismertetése volt feladatomul kitűzve. Igyekeztem e feladatnak megfelelni; nem hizelgek magamnak annak gondolatával, hogy jól megfeleltem. Kilenczvenegy éves öreg ember vagyok, lelki, testi erőm megfogyatkozott az évek súlya, s hosszú

életem bajainak, keserveinek nehéz terhe alatt; de ha e fogyatkozások tudatában többre nem is számíthatok, annyinak elismerésére szeretnék számíthatni, hogy becsületesen igyekeztem.

És még annak elismerésére is szeretnék számíthatni, hogy, a mint az élet mesterének, a világ történelmének mezején barangolék, szemem előtt mindig szülőföldemnek, «hazámnak» szent képe lebegett. Ennek érdeke az én politikai csillagom; az vezérelt elmélkedéseim útjain; életfáradt agyam minden gondolatával, szivem minden dobbanásával *magyar hazámon* csüngök; ki lettem dobva a magyar polgárok soraiból; tudom, hálával tapasztalom, hogy ők engem, a hontalan páriát, még mindig testvérüknek tekintenek, — legyenek megáldottak testvéries érzelmükért, melyet testvéri szeretettel viszonzok; a «*haza*» felé pedig, a mely házából kitaszított», e szavakkal nyújtom karjaimat: «a viszont *nem* látásig, kedves édes Anyám! ...

OSZTRÁK CSÁSZÁR ÉS MAGYAR KIRÁLY.

1893.

Vannak, a kik visszaemlékezve a multak küzdelemteljes történelmére, azzal nyugasztalják magukat, hogy a 67 ótai szorosabb kapcsolat Ausztriával mindent egybe véve mégis csak tűrhetőbb «modus vivendi», mint a negyedfél százados múltnak talán bármely más időszaka. Ha igaz ez állítás, bizony nagyon szomorú vigasztalás, mert csak azon alapszik, hogy a gyakorlati élet nem állott összhangban a nemzeti jogok biztosítására alkotott törvények írott malasztjával, hanem az írott malaszt, mint a nemzet akaratának evangeliuma, meg vala, sohasem adatott fel; de nem tartom szükségesnek kutatni, hogy vajon igaz-e azon állítás, mert a magyarországi történelmi probléma megoldásának kérdését nem lehet a «modus vivendi» eszmerendjébe szorítani, ez a

kérdés az ezer éves történelmijog, s vele kapcsolatban az ezer éves múltban gyökerező nemzeti aspiratiók magasabb eszmerendjébe tartozik.

Mi áll e jognak s ez aspiratiók megvalósításának útjában? Azon felfogás, mely a hatalmi körökben a dynastikus jogok, s a más országok és tartományok feletti uralkodáshoz fűzött érdekek fölénye felől tápláltatik, s táplálni a bécsi udvarnál hivatásnak tekintetik.

Midőn Anglia az 1859-iki olasz háború előtt bécsi követe, lord Loftus által felszólította Ausztriát, hogy iparkodjék az olasz ügyek békés rendbehozása végett Napoleon császárral egyetértésre jutni, azt kapta válaszul, hogy ez lehetetlen, mert a francziák császárja *nemzeti jogok* pártfogójául veti fel magát, *Ausztria pedig a dynastikus jogok protectora.**

Dynastikus jogokat helyezni nemzeti jogok fölibe s velök ellentétbe, a monarchikus elvnek oly túlhajtása, mely (gyöngén szólva) e XIX. század végén bizony már az elavult portékák lomkamarájába való. Országlás nem birtoklás, a monarchikus elv kormányforma, nem birtok czím; nemzetek nem csordák, nem jószágok, hogy azt mondhassa róluk akárki is a világon: az enyim vagytok, az én tulajdonom vagytok, a birtoklónak s nem nektek, a birtoklottaknak, érdekei a mérvadók.

Azonban vannak esetek, midőn egy-egy dynastia uralkodásának eredete oly jellegű, hogy alkalmat szolgáltathat a népeket birtoknak tekinteni, s tőlük azt követelni, hogy jogigényeikben azon felfogáshoz alkalmazkodjanak, melyet az uralkodó saját dynastikus érdekei szempontjából mérvadónak tart.

De Magyarország nincs ily helyzetben. A Habsburg-Lotharingiai dynastia nem hódítással, nem is mint birtoköröklő került a magyar királyi székbe, miszerint uralkodásának eredetére támaszkodva, azt mondhatná a magyar nemzetnek: sajátom vagy, birtokom vagy, s minthogy nekem más birtokaim, tehát más érdekeim is

* Lord Loftus jelentése lord Malmesbury angol külügyérhez 1859 jan. 15-én.

vannak, nekem jogom van tőled, birtokomtól, megkövetelni, hogy nekem, birtokosodnak, érdekeihez alkalmazkodjál. Magyarországon ily követelésre nemcsak nincs alap, de sőt a kétoldalú szerződés, melylyel a magyar nemzet a Habsburg-Lotharingiai házat uralkodójává elfogadta, az ily követelés támaszhatását a legvilágosabban, a leghatározottabban kizárta.

Magyaroknak írva, nem tartom szükségesnek e kétoldalú szerződésnek részleteire kiterjeszkedni, kivált azok után, a miket fentebb az 1861-iki országgyűlés feliratából idéztem ; s a magyar nemzet és a bécsi udvar közt századok óta vitatott problema megoldásának kérdésére szorítkozva, mint tényállást csak annyit constatálok, hogy a honalapító ősök Magyarországot önálló független államnak alapították, mint ilyet szent örökségül bocsátották át az utódokra, s az ezeréves történelem hagyományai által táplált kegyelet ezen szent örökség iránt kiirthatlan gyökereket vert a magyar nemzet szivében. — Kétségbevonhatlan dolog, hogy a magyar nemzetben meg van a hajlam loyalisnak lenni s maradni az uralkodó ház iránt de nem gondolom, hogy jól számolnak az országló hatalom érdekeivel, a kik a hyperloyális buzgalmukban azt azzal hitegetik, hogy az alattvalói ragaszkodásnak, a mit (nem egészen szabatosan) szokássá vált loyalitásnak nevezni, még akkor sem akadhat határa, mikor a közt s a haza közt kell választani ; e feltevésnek hangosan ellene kiált az élet mestere, a történelem ; van határa, s a határ a haza. Az alattvalói ragaszkodás vagy az érzelmek világába tartozik, vagy politikai számvetés dolga, de nem czélja a polgári társadalomnak. A magyar nemzet alkalmazkodó természetű ; sokat képes megbocsátani, sokat még felejteni is, és sok lemondásba beleszoktatható, de azon aspiratióról soha, semmi körülmények közt nem fog lemondani, hogy hazája az legyen, a mivé első szent királya berendezte, legyen önálló független állam, a miként azt ilyennek az úgynevezett pragmatica sanctió feltételének elfogadásával, a megtartásukra letett esküzkkel

s az értelmüket szabatosan meghatározó 1790. 10-ik alaptörvény szentesítésével maga az uralkodó dynastia is elismerte.

A magyar nemzet számolgatva, talán túlzottan is számolgatva, a fennforgó körülményekkel, lehet várékony ez aspiratiójának megvalósítása körül, de magáról ez aspiratióról, a míg csak létezik, soha, de soha, semmi körülmények közt sem fog lemondani; lélektani lehetetlenség, hogy lemondhasson, mert az volt annyi vész és vihar által szorongatott ezeréves fennmaradásának talizmánja, s az jövőjének életfeltétele.

Kiáltó bizonyságot nyújt ez aspiratió kiirthatatlansága felől az utóbbi negyedfél század történelme.

Mellette tanuskodik az óriási erőkifejtés, mely 1848—49-ben a világot bámulatba ejtette.

Az kiált a világ birájához, a csatatéren elveszett «névtelen félistenek», s a legyilkolt martyrok sírjaiból.

A felől szól felénk a közszellem áramlatának emlékezete a keserves elnyomatás éveiből.

Még maga a 67-iki alkú elfogadása is ez aspiratióra vall, mert a közbizalom, a mely a nemzet akkori vezérét környezé, a példátlan befolyás, melyet gyakorolt, egyenesen azon határozottságnak volt kifolyása, melylyel hiven a nemzet kiirthatlan aspiratiójához, 1861-ben az ország önállásának s törvényes függetlenségének védelmére kelt; a következett országgyűlésen, mely az alkut elfogadá, nem volt a képviselő-háznak egyetlen egy tagja sem, a ki nem az 1861-iki programmal volt volna megválasztva; maga Deák Ferencz is, nem mint a 350 év óta vitatott történelmi problema megoldását fogadta el s ajánlta elfogadásra a nemzetnek az alkut, melynél többet *az idő szerint* nem vélt kivihetőnek, hanem azért nyugodott bele, mert remélte, hogy lépcsőül fog szolgálni a nemzet azon kiirthatlan aspiratiójának békés úton megvalósítására, melyet 1861-ben oly dicsőségesen védelmezett; *mint ilyet* szavazta azt meg az országgyűlés többsége; s a nép *mint ilyenre* ütötte reá a nemzeti akarat bélyegét, megbizva annak bölcsességében, kit a

nemzeti jogok békés úton visszaszerzésének terén vezérének tisztelt, s még mindig az 1861-iki alapon vélt állani. — Hogy lépcső volt-e vagy siklónak bizonyult, az nem változtat a tényen, hogy maga ezen alkú is mint kútfőre, a soha semmi körülmények közt, semmi nyomás alatt meg nem tagadott nemzeti aspiratióra vall; a mint reá vall az is, hogy megvalósításának utja és módja, a politikai tanácsosság, az alkalomszerűség, a kivihetőségek iránti fogalom, s magának az alkunak becse, értéke felől eltérhetnek, el is térnek a vélemények, de a huszonhárom év óta, mely azóta lefolyt, még nem akadt magyar ember a nemzet közéletében, a ki az önálló államiságra aspiratiót megtagadta, vagy az annak zászlaját lobogtató párt álláspontjának jogosultságát, sőt történelmi szükségességét is el nem ismerte volna.

Aztán nem is a körülményekkel számolgató politika, hanem a feszélyezetlen érzelmek erkölcsi világa annak tüköre, a mi egy nemzet életében állandó van; s mi az, a mi e tükörből szemünkbe tűnik? A kegyeletnek évről-évre fokozódó áramlata, melylyel a magyar nemzet a magyar haza önállásáért, s állami függetlenségeért küzdött 1848—49-iki korszak emléke iránt viseltetik; szemünkbe tűnik az a jelentőségteljes tény, hogy a közérzület emlékekkel jelöli meg az utódok számára mindazon helyiségeket, melyekben a nemzet «névtelen félistenei» csatákat vívtak a haza önállásának s állami függetlenségének védelmében, és szobrot emel szobor után azok emlékének megörökítésére, kik az ősöktől öröklött nemzeti aspiratió szent sugallata által lelkesedve, a magyar nemzeti jogért, a magyar nemzeti szabadságért a harcz-téren elhullottanak vagy martyrhalált haltanak.

Én negyvenegy év óta hontalan (most, midőn ezeket írom, már kitagadott hontalan) vagyok, de tapasztalom, hogy annak a rejtélyes valaminek, a mit léleknek nevezünk, vannak érzékei, melyekről a boncztan semmit sem tud. Én hallom a messze távolban a velőkig ható szózatot, mely amaz emlékszobrok mozdulat-

lan ajkairól a magyar nemzethez zeng, és hallom az el nem röppenő visszhangot, melyet a magyar kebelben kelt; én hozzám, kinek ujjai annyit tapintgaták a magyar nemzet érveréseit, hogy ismerem szivének minden lüktetését, én hozzám elhat a messze távolba az érzelem suttogása, mely a magyarok istenének külön-külön templomokban imádkozó becsületes szolgáit arra ösztönzi, hogy vallásos szertartásokkal tegyenek, s hiveik által tétessenek tanuságot a nemzeti aspiratiók kiapadhatlansága felől martyrjaik halálának évfordulóikor, én hallom, s ájtatosan utánrebegem az imákat, melyek ama gyásznapok évfordulóin százezrek ajkairól szállanak fel a magyarok istenéhez, nem azért esdve, hogy «*surgat ex ossibus ultor*», hanem azért, hogy ne késsék a magyar nemzet azon aspiratiójának megvalósulása, melyért martyrjai meghaltanak; — én látom a messze távolból, mennyire otthon érzik magukat azon aspiratió szellemei a mindennapi kenyerét arczának verejtéke közt kereső magyar nép házi tűzhelyénél; én látom, miként villog azon aspiratió szikrája az unokák szemeiben, a mint áhitattal csüngnek a nagyanyák ajkain, kik nekik 48—49-ről regélnek; én hallom azon aspiratió ihletének zenéjét a magyar költők agyának a honszeretet bújától, vágyától, reményétől dagadozó szív melegén átbocsátott magasztos gondolataiban, melyek rezgésbe hozzák a magyar szivek húrjait; én hallom azt az ihletet a szerzőtlenűl termett dalokban, melyek a magyar nép ajkairól zengenek; én olvasni tudom az arczkifejezésekben (tavaly alkalmam volt könybelábadt szemekkel itt olasz földön is olvasni), hogy minő érzelmek dagasztják kor, nem, pártkülönbség nélkül a magyarnak kebelét, a mint ama dallamok ihlete ösztönszerűleg ajkaira száll.

Én ilyennek hallom, látom, ismerem az érzelmek világát Árpád honában. Az ily érzelmek patakjaiból gyűl össze a történelem nagy folyója, lassan vagy rohamosan gyűl az időnek járása szerint, de azokból gyűl; e patakok csörgedelmének szózata annyira össze-

vág a lélektan csalhatatlan törvényének dictatumával: a magyar történelem tanuságaival, az ősök szent hagyománya iránti kegyelettel, az utódok iránti kötelességgel, s a nemzeti önérzet hatalmas ösztönével, miszerint nem puszta óhajtás, hanem elvitathatlan tény az, hogy a magyar nemzetnél kiirthatlan az aspiratió hazáját önálló független államnak tudni, a minőnek azt a honalapító ősök megalapíták, első szent királya berendezte, az ezeréves történelem az európai államrendszer alkatrészévé avatta.

Ilyen lévén a tényállás, önként következik, hogy a 67-ben elfogadott szorosabb kapcsolatot Ausztriával csak azon esetben lehetne a tökéletlen szövetkezeti unió oly kivételes formájának itélni, melyre lord Brougham kárhoztató itélete nem illik reá, s csak azon esetben lehetne a Magyarországon negyedfél század óta vitatott történelmi problémát általa véglegesen megoldottnak tekinteni, ha megfelel a magyar nemzet azon aspiratiójának, melynek kiirthatatlansága kétségbe nem vehető.

Vajon megfelel-e? vagy legalább felé vezet, s nem től elvezet-e?

A kérdés megérdemli a vizsgálatot, s tárgyamhoz is tartozik, mert ha e kérdésre igenlő lehet a felelet, a jövendő eshetőségei közül kitörültnek vehető a 49-ki magyar emigratió azon álláspontja, melynek viszontagságai emigrationális irataim tárgyát képezik; de ha nem, hát nem.

*

Tekintsünk vissza az Ausztriával szorosabb kapcsolat keletkezése történelmének lefolyására, s a vezéreszmére, mely reá döntő befolyást gyakorolt, s jellegét és természetét meghatározta.

Ugy az 1848 deczember 2-kán palotaforradalom által eszközölt trónváltozáskor, mint az 1849-ki márczius 4-kén Magyarországra is octroyált birodalmi alkotmány kihirdetésekor közrebocsátott manifestumokban ki lett

mondva, hogy «*az új uralkodó élete feladatául tűzte ki a monarchia minden tartományait és nemzeteit egy nagy álladalmi testté egyesíteni*».

Emlékezetre méltó azon nyilatkozat, melylyel az 1861-ki országgyűlés Deák Ferencz által szerkesztett feliratában ezen *életczélkitűzést* constatálta, s annak mint vezéreszmének a kormányrendszer közbejött változtatásain keresztül fentartására reámutatott.

A nevezetes nyilatkozat így hangzik:

«Azon absolut rendszer, mely nemcsak Magyarországnak, hanem az örökös tartományoknak is megszüntette alkotmányos szabadságát, *vezérelvűl* egy eszmét állított fel, az összes birodalom összpontosított egységének eszméjét. Azon statusférfiak, kik ezen eszmét felállították, meg voltak győződve, hogy az egységes nagy Ausztria a hatalomnak oly magas polczára fog emelkedni, minőt a birodalom még eddig soha el nem ért. Tervük kivételében semmi tettleges akadály nem gátolta őket, mert az absolut hatalom szigorú parancsának az engedelmességet senki meg nem tagadta; eltörölték, lerombolták mindent, a mi útjukban állott, fáradságot, s pénzt nem kiméltek s tizenkét év alatt a jövendő nemzedékek jövedelmét is elköltötték.* És tizenkét év után a birodalom sem hatalmában, sem terjedelmében nem lett nagyobb,** terhei pedig rendkí-

* A jövendő nemzedékek jövedelme elköltésének mesterségét — úgy látszik — örökségűl vették át a dualistikussá bérmált egységes osztrák-magyar monarchia magyar felének kormányai. Most hozsannák hangzanak hegyen-völgyön Magyarországon a pénzügyi egyensúly megközelítése felett. Nekem ezek a hozsannák egy adomát juttatnak eszembe, melylyel a geniális Széchenyi István a tekinteres karokat és rendeket egykor Pozsonyban jóízűen megnevettette. Egy bizonyos szabómestert megszállott volt a buzgóság háziúrrá lenni, hát házat építtetett, s mikor készen volt, ezt iratta ajtaja fölé:

Hausherr seyn ist eine Lust
Ich armer Schneider hab nich gwust
Dass es so viel kust.

** Mondanom sem kell, hogy ezt a «nem lett nagyobb»-at az

vül megsúlyosodtak. Ekkor Felséged maga szüntette meg a czélra nem vezető absolut rendszert, *de azon eszmét, melyet vezérelvűl az absolut rendszer állított fel, s melynek minden jogot, minden tekintetet feláldozott, a központosított egységnek eszméjét kiindulási pontúl továbbra is feltartotta, s alkotmányos úton kívánja azt valósítani, a mit az absolut rendszer mellett létrehozni nem lehetett.*

Megjegyzésre méltó, hogy Deák e feliratban túltette magát a parlamentáris udvariasság azon szokásán, hogy az uralkodó személyét nem kell belevonni a vitába, a birodalmi egység eszméjének kiindulási pontúl feltartását himezés-hámozás nélkül oda vitte haza, a hol mint czél, mint politikai vezérelv több mint 350 év óta nemzedékről-nemzedékre mindig otthon volt és otthon van, mert fátumszerűleg hozzá ragad a különböző természetű osztrák császári és magyar királyi minőség egybecsoportosításához.

«Cosa fatta capo hac», mondja az olasz. Kapcsolat van a kezdet és a folyamat között. A kérdésre, melyet magamnak felvetettem, a tények adják meg a feleletet; hát az életczélúl kitűzött vezérelv változatlanságát constatálandó, jelzeni akarom a kisérletek phasisait, melyeken az a vezérelv 1849-től 1867-ig keresztülment; a történelmi visszapillantások, ha nem mulatságosak is, tanulságosak. A ki mulattatást kíván, olvasson regényt, ne olvassa *Irataim*at.

Az 1861-ki felirásban az van mondva, hogy azt a birodalmi egységesítés eszméjét vezérelvűl az absolut rendszer állította fel. Én nem úgy tudom. Az első kisérlet a Magyarországot is befoglalt «egy és oszthatlan ausztriai császárság» számára 1849 márczius 4-kén *octroyált* birodalmi alkotmánynyal történt. Azt remélték, hogy a nagy kegyelmesen Magyarországnak is mint az egy és oszthatlan birodalom többi kronlandjainak engedélyezett provinciális *Landtag*, a tartományi

udvariasság rovására kell metszeni. Olaszosan szólva: «*altro*» mint nem nagyobbodni!

közigazgatás terén mutogatott önkormányzati morzsalékok, az alkotmányos formák és a nemzetiségi egyenjogúság hangoztatásával egyenetlenséget, meghasonlást fognak szórhatni a magyar nemzet közé, mely hazája ezeréves önállása s függetlensége jogát és az annak biztosítására királyi sanctio mellett alkotott 1848-ki törvényeket a hitszegő fegyveres támadás ellen fegyverrel volt kénytelen védeni. A hatás ellenkező volt. Magyarországnak az államok sorából nyiltan merészelt kitörlése, s az ausztriai császárság «Kronlandjává» alacsonyítása a csontvelőkig ható felháborodás haragjának olaját öntötte a lángoló hazafiság tüzére; megduzzasztotta honvédeink karjainak izmait, megélesítette fegyvereiket.

Tiszafüredi táborunkban kaptuk hírét e császári attentatumnak. Jól emlékszem. Egytől-egyig hozzám rohantak hős csapataink hős vezérei; harag szikrázott szemeikben, s e szavak törtek ki ajkaikról: iszonyatosság! ez elszakítja a történelmi kapcsolat minden fonalát; a ki ilyesmit képes volt tenni, azzal kibékülésre ezentúl becstelenség nélkül még csak gondolni sem lehet! Senki sem mondott ellene. Senki. Görgey sem, annyira nem, hogy azt kérdezé: «Nem lehetne-e V. Ferdinándot a trónusra visszahelyezni?» Azt kapta válaszúl, hogy ez impractikus gondolat, mert arra, hogy V. Ferdinánd újra uralkodóvá legyen, Ferencz Józsefnek az osztrák császári trónusról is vagy le kellene mondania, vagy el kellene távolíttatnia; az elsőt nem teszi, a második az osztrákok, csehek s a többiek dolga, nem a miénk. Görgey elhallgatott. És mentünk csatáról csatára, győzelemről győzelemre; míg a magyar hazának az egységes osztrák birodalomba beolvasztását élete czéljáúl kitűző ausztriai császárt hős honvédeink oda juttatták, hogy úgy szólt Miklós czárhoz, mint (Shakespearenél) Caesar Cassiushoz a Tiberis habjai közt: «*Help me or I sink*» (segíts vagy elmerülök).

Az úgynevezett dynastikus jognak a nemzeti jogok ellen patronusává magát felvető muszka kényúr, a nem-

zetközi jogot lábbal tapodva, saját nemzete boszúságára megsegítette, de az életczélúl kitűzött eszmének megvalósítására *octroyált* császári alkotmányosdival tett (első) kisérlet meghiusult.

A világosi gyásznap után elkövetkezett a korlátlan hatalommal dühöngő boszuállás időszaka. Irgalomnak Istene! mennyi vér! mennyi szenvedés! Magyarországon hóhér-kötéllel, karddal, korbácscsal, hivatalnokokul importált cseh csőcselékkel valósítgatták az életczélúl kitűzött eszmét; Ausztriában pedig úgy, hogy az *octroyált* alkotmányt előbb felfüggesztették, utóbb pedig *desoctroyálták* (ez a Beust szava); az absolut rendszerrel tett (második) kisérlet Magentához, Solferinóhoz vezetett, s a hatalmi tekintély irtózatos megapadásán kívül a gyönyörű Lombardia elvesztésébe került.

Az octroyálással és absolutismussal tett kisérletek meghiusulván, s az utóbbi még érzékeny veszteséget is vonván maga után, más hanghengert tettek be a birodalom-egységesítés sípládájába, azt, a mely az 1861-ki országgyűlés feliratában akként van jelezve, hogy alkotmányos úton reményelték megvalósíthatni, a mit absolutismussal létre hozniok nem sikerült.

Nyitányúl kibocsátották a magyar nemzetnek engedményekkel lekenyerezésére számított 1860 október 20-kai diplomát, mely a tizenegy éven át németűl zaklatott országban a magyar nyelvet visszahelyezte természetes jogaiba, megnyitotta a szabad szó számára a magyar nemzeti közélet palladiumának: a megyei intézvénynek termeit, az 1848-ig fennállott közigazgatási formákat felelevenítette; országgyűlést igért, s még koronázást is helyezett kilátásba és mindezt azon hangzatos phrasis kiséretében adták tudtára a nemzetnek, hogy «a magyar alkotmány vissza lett állítva, a nemzet óhajtásai teljesedésbe mentek.»

Hogy mi a magyar alkotmány lényege, meg vagyon írva Magyarország közel ezeréves történelmének küzdelmeiben; meg vagyon írva a kétoldalú szerződésben, melylyel a magyar nemzet a Habsburg-ház leányági

trónöröklését elfogadta; minden félremagyarázhatást kizáró szabatossággal meg vagyon írva az 1790: X-ik alaptörvényben. A magyar alkotmány lényege az: hogy ámbár Magyarország királya ugyanazon személy, a ki a most osztrák birodalomnak nevezett örökös tartományoknak is uralkodója, mindazonáltal «Magyarország szabad és egész kormányzati rendszerében *(nem csupán beligazgatási tekintetben, hanem egész kormányzati rendszerében)* független ország, mely semmi más országnak vagy népnek lekötve nincs, hanem *saját önállással bír.*» Ez a magyar alkotmány lényege. És ezt a magyar alkotmányt az októberi diplomával akként és annak kijelentésével állították vissza, hogy a birodalmi egység a minden más tekintetet háttérbe szorító kiindulási pont, annál fogva az állami hatalom-eszközöket az egész monarchiára nézve össze kell pontosítani, s a legmagasabb államfeladatokat egybefoglaltan kell kezelni.

S miszerint a magyar alkotmány e portentozus viszszaállítására a nemzeti akarat pecsétje reá legyen ütve, 1861 április első hetére országgyűlést hívtak össze azon meghagyással, hogy válaszszon, s küldjön 85 képviselőt az 1861-ki februári császári rendelet által fel- vagy visszaállított birodalmi *Reichsrathba,* ép úgy, a mint az egy és oszthatlan osztrák birodalom többi tartományainak *Landtagjai* választottak és küldöttek, mert Schmerling úr azzal hizelgett magának, hogy a központi császári kormányt a birodalom minden «Kronlandjainak» közös parlamentje által meg fogja erősíteni.

De a magyar nemzet *ezt* a visszaállítását a magyar alkotmánynak a magyar alkotmány megsemmisítésének tekintette, ez érzülettől áthatva választotta meg az országgyűlésre képviselőit. Deák Ferencz ennek a közérzületnek volt tolmácsa, midőn képviselővé választatásakor kijelentette, hogy «*az ország függetlenségét semmi árért sem szabad feláldozni, mert az nemzeti öngyilkosság volna*»; a nemzet választottai a nemzetnek hangosan

nyilatkozott közérzülete által támogatva, e nemzeti öngyilkosságba nem is engedték magukat *akkoron* sem belerettegtetni; kijelentették, hogy az ország törvényes függetlenségét semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek fel nem áldozhatják, s ahhoz mint a nemzeti létel alapfeltételéhez ragaszkodnak és az uralkodó ugyanazonosságán kívül az ausztriai birodalom irányában semmi szorosabb kapcsolatot el nem fogadnak.

Erre aztán a monarchia minden országainak és tartományainak egy álladalmi testté egyesítését élete czéljáúl kitűzött hatalom méltóztatott a magyar nemzet képviselőit előbb jól megszidni, s midőn ez sem használt, méltóztatott őket hazakergetni. A birodalom-egységesítés e kisérlete is meghiusult.

Hát újra más hanghenger került a sípládába. A birodalmi képviselet iránt kiadott s Magyarországra nézve is alaptörvényűl kihirdetett császári rendelet 7-ik §-ában az állott, hogy ha valamely országgyűlés a követküldést a birodalmi tanácsba nem gyakorolná, a császár fentartja magának elrendelni, hogy a nép kerületenkint (megyénkint), városonként, testületenként közvetlen választás útján küldjön képviselőket a *Reichsrathba*. Fonák eszme volt, mert az ily választások nem a nemzet választása voltak volna, de ha számosan történik, ürügyűl vétethetik a nemzet választásának figuráltatni. Ez úton akarták Magyarországot a Reichsrathba becsempészni; Schmerling, midőn őt a Clam-Martinicz által vezérelt conservativ osztrák-magyar és a katonai párt megbuktatni törekedtek, a birodalmi tanács egyik ülésén nyiltan kijelentette, miként a *császár kérésére* azért tartja meg tárczáját, hogy a februári statutumot Magyarországon is végrehajtsa. Reménylte ezt a formailag helyreállított, de absolutistikus avatkozásaival (a mint Jósika Miklós egyik levelében magát kifejezte) «kupaktanácscsá aljasított» megyékkel keresztülvinni; de a megyei intézvény hatáskörének megszorítása mellett is a magyar alkotmány erős várának bizonyúlt, melyen Schmerling szándoka megtörött, hát megkisér-

lette hivatalos közegei által a nemzetiségek felizgatását s bujtogatásainak tüzére olajat öntöztetett azon hitegetés hivatalos terjesztésével, hogy a magyar urak azért ellenzik a Reichsrathba menetelt, mert a robotot akarják visszaállítani, proclamatiók köröztettek az országban, melyek a negyvenes évek galicziai brutalitásaira emlékeztettek; a magyarokat Schmerling bécsi közlönyei még azzal is ijesztgették, hogy ha el nem fogadják a császár februári «alkotmányát», Magyarország nyelvek szerint fog felosztatni, mert a többi nemzetiségek a magyarokra várni nem fognak. Még ez sem használt. A nemzetiségek felbujtogatása annyit eredményezett, hogy azok nem Bécs, hanem Pétervár, Bukarest, Belgrád felé néztek, de Magyarországot közvetlen választások útján a Reichsrathban figuráltatni nem sikerült, sőt ez még Erdélylyel sem sikerült, mert ott *Landtagot* hívtak ugyan össze, de abba a magyarok és székelyek nem mentek be, az tehát Erdély országgyűlése helyett csak szász és oláh conventiculummá lett; ez küldött ugyan nemzetiségi képviselőket a bécsi Reichsrathba, kik közül a szászok az egységes nagy Ausztria mellett nyilatkoztak, míg az oláhok (még maga Saguna is) elégedetlenűl mentek haza; de még ha e meghasonlás közbe nem jő is, a szász és oláh conventiculum küldötteit Erdély képviselőinek figuráltatni nem lehetett. Az életczélúl kitűzött birodalmi egységesítés negyedik kisérlete megbukott.

És bukása az absolut rendszerhez visszatérésre vezetett; Magyarországon már 1861 vége felé, az osztrák birodalomban három és fél évvel későbben. Magyarországon az októberi diploma által felelevenített megyei intézvény az 1861-ki országgyűlés szétkergetéseig mind a mellett is szép fejlődésnek indult, hogy a törvénytelenűl kivetett adók behajtására, s a népnek önkényesen behozott közvetett adókkal nyomorgatására nem engedvén a megyék magukat felhasználtatni, örökös zaklatásoknak voltak kitéve, s alkotmányos hatóságukba visszahelyezkedésükkel a legönkényesebb katonai exe-

cutiók garázdálkodása tartott lépést. Az országgyűlés szétkergetése után Schmerling még vagy három hónapig alakilag tengődni hagyta a megyéket azon reményben, hogy absolutistikus nyomásával őket a direct választásoknak a birodalmi Reichsrathba megkisérlésében eszközökűl használhatandja, de e reménye meghiusulván, oly zsarnokilag bánt velök, hogy az alkotmányos hatóságok már novemberben tömegesen leléptek, s azon túl Schmerling a hatalmat Magyarország felett katonai absolutismussal tartotta fenn, a miben neki, a magyar név gyalázatára, Zichy Herman, Forgách, s az úton-útfelen felszedett, s királyi biztos és megyei főkormányzó czímmel felékesített magyar Kreishauptmanok engedelmes eszközökűl szolgáltanak. Különös látvány volt ez időben a Habsburg-dynastia monarchiája. Magyarország alkotmányos érzülete felől közel ezer év történelme tett bizonyságot; az osztrák birodalommá bérmált örökös tartományok ellenben az alkotmányos élettől századok óta el voltak szoktatva, őket szolgaiságukból csak 1848 rázta fel; Bécs az én egyik pozsonyi beszédem felolvasásával kezdte meg a mozgalmat, mely Metternichet elkergette s engem pár nappal később diadalmas kitüntetéssel fogadott; és ezt a birodalmat parlamentáris kormányrendszerrel, Magyarországot pedig korlátlan absolutismussal kormányozták; s e különös látványban a legkülönösebb talán az volt, hogy az osztrákok a parlamentarizmust komolyan vették. A bécsi udvar, melyet az olasz, s különösen a német ügyek rendkívüli erőfeszítésre ösztönző válság felé sodortak, korlátlanúl kivánt rendelkezhetni monarchiája népeinek pénzével, vérével; az absolutismussal kormányzott Magyarországon, a mit erőszakkal csak tenni lehet, meg is tették, elannyira, hogy még Danielik püspök is, kivel Svájczban találkoztam, azt mondá nekem felőlük: «Ezek nem kormány, hanem rablók, zsiványok, fosztogatók.» Ausztriában ellenben a képviselőház erélyesen gyakorolta az önkénykorlátozást és a parlamentáris ellenőrzést. 1864-ben Schmerling a hadügy szá-

mára 107 milliót kivánt, a képviselőház csak 79-et szavazott meg. 1865-ben Plener pénzügyér 117 millió kölcsönre kért felhatalmazást, a képviselők csak 13 milliót engedélyeztek; a császár meg is haragudott Schmerlingre, hogy nem bírta a parlamenti «*Übermuth*»-ot megfékezni; mit ér egy oly minister, a ki a monarchia egyik felének sziveit elidegeníti az uralkodótól, a másik felében pedig nem képes a szükségelt pénzt a «rebellis képviselőháztól kicsikarni»; így folyt a beszéd, s a dolog azzal ért véget, hogy Schmerling megbukott, s helyébe Belcredi lépett, a ki a «Reichsrathot» elseperte, s egy császári patenssel az 1861-ki egész birodalmi alkotmányt felfüggesztette («Sistirung»-nak nevezték).

Az életczélul kitűzött birodalmi egység e szerint korlátlan absolutismussal újból tettleg gyakorlatba vétetett, s ez oda vitte a dolgok állását az egységesített birodalomban, hogy pár héttel az 1866-iki háború kitörése előtt, midőn a porosz kormány Gablenz altábornagy holsteini osztrák kormányzó javaslatainak elfogadásával a viszály békés kiegyenlítésére Bécsben az utolsó kisérletet megtétette, Belcredi ministerelnök oda nyilatkozott, hogy a birodalmat betegségéből gyökeresen csak külháború által lehet meggyógyítani, mert csak győzelem a külellenség felett adhat módokat a belföldi ellenzékeskedés megtörésére. — Az «egységesített» állam pénzügyi helyzete pedig oly siralmas állapotba jutott, hogy midőn Belcredi politikai tekintetekből, a beteg birodalom orvosolhatásának reményét külháborúra fektette: gróf Larisch pénzügyér financiális tekintetből ugyanazt tette, oda nyilatkozván, hogy neki három hónap alatt vagy 500 millió porosz hadi sarczra vagy a háború alapján egy tisztességes bankerottra elkerülhetlenül szüksége van.

Az egységesített birodalom e nyavalygása súlyos nyomatékot vetett azon háború elhatározásának mérlegébe, melynek fő indoka a Németország feletti felsőségért vetélkedés volt ugyan a Habsburg és Hohenzollern házak közt, de a melynek kitörését egyenesen

a bécsi udvar provocálta a német szövetségi gyűlésen 1866 junius 11-én tett s 14-én 9 szavazattal 6 ellen keresztülvitt azon indítványával, hogy Poroszország Holstein megszállása által megsértvén a gasteini szerződést, e hatalmaskodásának fegyveres erővel megfékezése végett a többi német államok összes szövetséges hadserege mozgósíttassék; mely határozatot a porosz természetesen hadizenetnek vett.

Az absolut hatalommal egységesített birodalomban oly óriási erőfeszítést vittek véghez a «mechanikai» harczkészlet körül, hogy a diadalnak nemcsak reményét táplálták, hanem biztonságával is kérkedtek, feltéve, hogy a francziák akkor még hatalmas császára a porosz javára nem avatkozik a háborúba, hanem semleges marad és szabad kezet enged Ausztriának, tetszése szerint elbánni a minden bizonynyal legyőzendő poroszszal. E semlegesség árául a bécsi udvar kötelező igéretet tett Napoleon császárnak, hogy a bizonyosnak tartott győzelem után átengedi neki Velenczét az olaszok számára, ha ezeket a poroszszali szövetkezéstől visszatartja, maga semleges marad, s nem ellenzi, hogy Ausztria magát Velenczéért porosz birtokokkal, nevezetesen Sziléziával kárpótolhassa. Napoleon császár, ki szintén hitt Ausztria győzelmében, kapott az alkalmon beváltani Villafrancában megszegett szavát, hogy Italiát szabaddá teszi az Alpesektől az Adriáig, tehát tett is kisérletet az olaszokat a porosz szövetségtől visszatartani, de kisérlete meghiusult, s a bécsi udvar azon számítással, hogy ha a poroszt legyőzve, Németországgal rendelkezhetik, majd talál módot elvesztett supremátiáját Olaszországban visszaszerezni, Velencze átengedéseért a franczia semlegességgel, s a biztosnak vélt sziléziai kárpótlás engedélyezésével is megelégedett.

Így határoztak Bécsben, de más végeztetett az égben.

A Sadováról nevezett harcztéren, a hol e század legvéresebb ütközete vivatott, a két fél számlag jóformán egyenlő erővel állott szemben egymással; 222,000

osztrák és szász 770 ágyúval 221.000 porosz ellen. Hanem különbség, óriási különbség volt a két hadsereg közt. A poroszé szervezet, az osztráké gépezet; amannál az erkölcsi rugók az anyagi erőt megsokszorozták, emennél az erkölcsi rugók hiánya az anyagi erőt devalválta. A porosz katona hazájáért küzdött és küzdött eszméért, küzdött *nemzetének* Németországban fensőségeért, melynek láttávolában a német egység világhatalmi állásának csillaga ragyogott.*

Miért küzdették, véreztették, ölették Ausztria hadseregét Sadovánál? Elvért talán, a mely lelkesít; hazáért és szabadságért, melynek szent szeretete a törpéből is óriást csinál? Dehogy azért! a csatatérre hurczolták, küzdették, véreztették, ölették azért, hogy a Habsburgokat uralomra juttassa Németországban! ez érdekelhette a szászországi (23,000-nyi) segédcsapatot, mert ez féltette hazáját a porosztól, hizeleghetett az osztráknémetek hiuságának. De a hadsereg nagy többségének, a magyarok, horvátok, csehek, s a többieknek mit jelentett a Habsburg háznak uralomra jutása Németországban? Jelentett németesítést; jelentette a magyaroknak az elnémetesítésen kívül azt, hogy Németországra támaszkodva, bekebelezze Magyarországot birodalmába, s egységesített birodalma egész tömegével

* Ez erkölcsi rugók csodás erejét egy példával akarom illustrálni: Fransecky porosz tábornok 16 zászlóaljjal 43 ellen, 24 ágyúval 128 ellen küzdött a Swiep erdőben. Órákig tartott a rettenetes harcz s Fransecky 14,000 emberéből már 2000 volt halva vagy harczképtelenné sebesztve. Fransecky végiglovagolva a több mint decimált sorok előtt, oda kiáltott embereinek: «Fiuk! itt állnunk vagy halnunk kell!» s hős katonái fegyvereiket magasra emelve, azt kiálták neki vissza válaszul: «Ne aggódjék, tábornok úr! állunk vagy meghalunk!» És állták a rettenetes tüzet és győztek. 2000 embert fogtak el a háromszor számosabb ellenségből.

«Névtelen félisteneink»-hez repül vissza emlékezetem, a kik egyensúlyba fogva puskáikat s a «Hazádnak rendületlenül»-t énekelve rohantak a halált szóró ütegek kereszttüzén keresztül a győzelemre. — Hja! azok az erkölcsi rugók, melyeket az osztrák Schlendrián csak úgy fitymál!

a német szövetségbe lépve, ezzel tetszése szerint rendelkezhessék. Benedek követhetett el hadászati hibát (nem mondom, hogy elkövetett, csak azt, hogy elkövethetett), de az ütközetet, melyről azt mondá: «Minden elveszett, csak fájdalom! életem nem», nem ő vesztette el, vagy ha igen, nem ő tette a vesztett ütközetet oly rémületes katastrophává, hanem a vesztést előkészítette az absolutismussal tetézett birodalomegységesítés balgatag hóbortja, mely a bécsi udvarra minden időben, minden körülmények közt, kivétel nélkül mindig bukást, megaláztatást hozott; az ütközetet pedig elveszítette, s a vesztett csatát catastrophává tette az, hogy az egységesített Ausztria hadseregében az erkölcsi rugóknak még csak híre sem volt — s *nem is lehetett.* — Ennek köszönheti a Habsburg-ház a sadovai catastrophát.

A birodalmi egységesítés első absolutistikus kisérlete Lombardia elvesztésébe került; ebből a másodikból az lett, a mit a yankeek «almighty smash»-nek (mindenható összerecscsenésnek) neveznek.

Ausztria hadserege egyetlen egy hét alatt halottakban és foglyokban 75,000 embert, ebből csak magánál Sadovánál 41,000 embert, azonkívül 6000 lovat, 187 ágyút, 641 szekeret vesztett; aztán még szerencsésnek mondhatta magát a bécsi udvar, hogy Velenczének átengedésével Napoleon császár közbenjárását kikönyörögvén, a Hannover, Kurhessen, Nassau, Schleswig-Holstein, Frankfurt városa, s Bajorország és a hesseni herczegség átengedett területi részletei által megnagyított Poroszország, a helyett, hogy az osztrák birodalmat feldarabolná vagy a Habsburgokat a nápolyi Bourbonok sorsára juttatná, megelégedett azzal, hogy őket kizárta Németországból, melynek századokon át császárai voltanak, s még pénz dolgában is annyira nagylelkű volt, hogy hadiköltségek czímén magának csak 40 milliót fizettetett.*

* «*Nagylelkű voltam Ausztria iránt*» — mondta Vilmos császár 1871-ben Gasteinban, de utána tette: «*Igaz, nem akartam, hogy*

E háború korszakát, melybe a 49-iki magyar emigratió testületi törekvésének berekesztése beleesik, *Irataim* következő kötetének főtárgyául tűztem ki; e helyen a birodalmi egységesítésnek az 1867-iki alkut megelőzött kisérleteire visszapillantást vévén feladatomul, még csak arra akarok reá mutatni, hogy minő érzülettel fogadták a monarchiának a birodalmi egységesítés második absolutistikus kisérletével elkeserített népei a szadovai «összerecscsenést».

Bármi rettenetes volt is e csapás a bécsi udvarra, az mégis, ha a szuronyok nyers ereje elég lehetne a trónusok oltalmára, nem tette volna harczképtelenné, nem vett volna el tőle minden reményt, hogy iszonyatos megveretése daczára a harczot folytathatja. Benedek több mint százezer emberrel vonult vissza a sadovai vérmezőről az olmützi erődített táborba, hogy vert seregét ott rendbeszedhesse, volt ezenkívül az éjszaki hadsereghez tartozó több ezer ember még illetetlen erőben, minthogy hadászati dislocatiók folytán a nagy ütközetben nem vettek részt, s a mi a legfőbb, ott volt Olaszországban Albrecht főherczeg vezérlete alatt a Custozzánál győztes hadsereg, mely a várnégyszög 30,000 főnyi őrségeivel, s a dél Tirolt fedező 13,000 emberrel 125 ezer emberre ment, úgy hogy emberszámra Ausztria még mindig nagyobb hadsereggel rendelkezhetett, mint a mennyivel a sadovai ütközetet elvesztette. — Nem is hiányoztak az «*almighty smash*» utáni napokban a harczfolytatási velleitások; a déli hadsereg felhozatalára számítás okozta azt, hogy Ferencz József császár annyira sietett Napoleonnak Velenczét nyakra-főre felajánlani.* Igaz, hogy az olaszok ellenke-

háborúm legyen Francziaországgal». Úgy tetszik nekem, hogy ez nagyon devalválja azt a nagylelkűséget.

* Angliában, hol a közvélemény e háborúnál inkább Ausztria felé hajlott volt, Ferencz József császár e lépése a helyzetet egészen megváltoztatta, s az osztrák felé hajlást megvetés váltotta fel, a minek a *Times* e csipős szavakban adott kifejezést: «Igy bujni a franczia oltalom szárnyai alá, oly szégyenletes megalázkodás, a mely hallatlan a nagy államok történelmében».

zése miatt (melyről más helyütt fogok szólani) az egész déli hadsereget felhozni nem lehetett, de Albrecht főherczeg (ki a fővezérletet átvette) 57,000 embert mégis felhozott Bécshez, úgy hogy tekintetbe véve, hogy a rövid, de szerfelett véres háború a győztes porosznak is érzékeny veszteségekbe került, s hogy a mainai porosz hadsereg (50,000) a nikolsburgi békeelőzmények aláírásáig (1866 julius 16) a 80,000 főnyi német szövetségi hadsereg legyőzésével volt elfoglalva; kétségtelen dolog, hogy a Bécsnél vagy Pozsonynál összpontosítható osztrák hadsereg *számilag* nem volt volna gyöngébb a poroszénál.

De mikor hadsereg a veszély órájában a népek közérzületére nem támaszkodhatik, mikor a nemzetek elhagyják az uralkodót, az, ha hadseregének számára mutatva, még úgy negélyzi is a nagyhatalmi szerepet, csak «*cadaver*».

Ilyennek lett a békealkudozások közben Ausztria minősítve a megmentő Napoleon császár tanácsaiban. És valósággal ilyen is volt.

Magyarországon, hol 17 év előtt az anyák úgy bucsuztak el harczba menő fiaiktól, mint hajdanta a spartai nők, 1866-ban azon intéssel bucsuztak el az osztrák császár németországi úrhatnámsága által harczba hurczolt fiaiktól: «Kéznél tartsátok fehér zsebkendőtöket» (a megadás jelét); Magyarországon, a hol a poroszt a magyar nemzeti aspiratiók barátjának tekintették, mert tudták, hogy a porosz kormány ezt felvette esetleges számításába, tudták, hogy Sziléziában a magyar határ közelében lengetni engedte a forradalmi jellegű magyar háromszinű lobogót, tehát a magyar emigrátióval az egész világ láttára conspirált; Magyarországon nemhogy busultak volna, de sőt örültek a poroszok győzelmének. Ettől a Magyarországtól tehát a bécsi udvar támogatásra nem számíthatott, még a nemforradalmias mérsékelt pártnál sem. A magyar nemzet megkérlelésének szándékával ha nem is függesztették fel az absolut kormányzatot, de országgyűlést hívtak

össze már hat hónappal a háború kitörése előtt. Úgy a trónbeszédben (1865 decz. 14), mint az 1866 márczius 3-ai rescriptumban közelítést mutogattak a Deák által vezérlett mérsékelt párt álláspontja felé. Névleg az úgynevezett pragmatica sanctióra helyezkedtek, akként magyarázva azt, hogy ez alaptörvénynél fogva Magyarországnak a *beligazgatási körben* (csakis ebben, s nem az állami lét magasabb attributumainál) önállásra van joga, s e jogot *ezen határok közt* el is ismerték; koronázást is helyeztek kilátásba azon feltétel alatt, hogy a 48-iki törvények gondosan átvizsgáltassanak, s *czélszerüleg* megváltoztassanak, azon törvényeknek *formai* törvényességét azonban már nem kifogásolták, mint előbb mindig tevék.

És minő állást foglalt el ezzel szemben Magyarország? Egytől-egyig — kivétel nélkül egytől-egyig — Deák 1861-iki programmjával, tehát azzal választotta meg képviselőit, hogy a magyar alkotmánynak teljes épségben vissza kell állíttatni, s hogy Magyarország az uralkodó személyének ugyanazonosságán kívül a birodalomban semmi szorosabb kapcsolatot el nem fogad.* Midőn pedig a sadovai összerecscsenés elkövetkezett, s a bécsi udvar, mint 49-ben az orosz czárhoz, úgy ekkor a népekhez fordult e kiáltással: «segítsetek vagy elmerülök», mi volt Magyarország válasza? «Magyarország megkérlelhetlenül régi álláspontjánál maradt, követelte alkotmányos törvényeit**

* És másfél évvel később ugyanezek a képviselők merészkedtek az 1867-iki szorosabb kapcsolatot megszavazni! Ilyen parlamentáris államcsínyre nincs példa a történelemben.

** A békealkudozások lefolyását tanulmányozgatva, Bismarck egy sürgönyében egy kijelentésre bukkantam, melyet meg akarok említeni. Gróf Goltz, Poroszország párisi követe, tudósította kormányát, hogy Napoleon császár, ki Ausztriának Velencze átengedésével kisért könyörgése folytán a békeközvetítő szerepére vállalkozott, tudni kivánja, hogy minő feltételek alatt hajlandó a porosz király a békére. Bismarck 1866 julius 9-én Pardubitzból azt irta válaszul, hogy királyának definitiv határozata felől még nincs értesítve, hanem (az elbai fejedelemségek megtartása magában értet-

és felelős ministeriumot, ezeknek megadása előtt *semmi segély a porosz elleni harczra!* Deák oda nyilatkozott, hogy Magyarország halott, s csak az alkotmány helyreállításával lehetne őt életre ébreszteni». (Sybel, V. kötet 272. lap.)

Ilyen lévén a «circumspectus» körökben a hangulat, míg a határozottabb elemek, s különösen a magyar nép tapsolt az osztrák megveretésének: igen természetes, hogy midőn Bécsből hangzatos szavakkal emlékeztették a «nagylelkű» magyar nemzetet a Mária Terézia korabeli «*Vitam et sanguinem*» dicsőségére, s felhívták: keljen fel tömegestől a trónt és a hazát (már hogy a «hazát!») megmenteni, a mint akkoron megmentette: a felhívás Magyarországon gúnykaczajt keltett.

Ez annyira természetes volt, hogy senkit sem is lepett meg Európában, azt hiszem még magát a vízbe fulóként minden szalmaszálhoz kapkodó bécsi udvart sem; de a közérzület nyilatkozata a birodalom többi «Kronlandjaiban» igazán meglepő volt, minthogy ott, nem mint az *akkori* Magyarországon, a birodalmi egységesítés akármely alakban, hanem csak az absolutistikus kormányzat volt az elégedetlenség és gyűlölet kútfeje. — Már a csehországi hadjárat kezdetén maguk a poroszok is csodálkoztak az apathia felett, melylyel Csehországban a nép az ellenség betörését fogadta. A bécsi kormány még csak annyira sem tudott menni, hogy a betört poroszok nyugtalanítására hátuk mögött csak egyetlen egy guerilla-csapat is alakuljon. A cseh parasztok «lelkesedése» mindössze is annyira ment, hogy majd itt, majd amott a távirdai drótok elszakításával mulatta magát, figyelem nélkül arra, hogy a porosznak vagy az osztráknak okoznak-e általa boszúságot. Szadova hatása pedig a közérzületre az volt, hogy

vén) annyit mondhat, hogy a király Hannoverben, Hessenben, Meiningenben trónváltozásra, Csehország felé határkiigazításra, a hadiköltségek megtérítésére, s *talán a magyar alkotmány biztosítására is* gondol.

Bécsben és száz más helyütt a nép pessimistikus örömmel kéjelgett a kilátásban, hogy ez az összerecscse és az «utálatos kormányrendszert» *(abscheuliches Regierungssystem)* meg fogja buktatni. A császár bátorító proclamatiókat intézett népeihez; közönbös vállvonogatás volt a felelet; népfelkelés (Landsturm) rendeltetett el, egyedül csak Tirol állított össze néhány ezer embert, a többi «Kronlandok»-ban a nép indulatos tiltakozásokkal válaszolt; a győzelmes poroszok előtt nemcsak nyitva volt az út Bécsig, hanem a harczhíres Marchfeldig előnyomult két hadtestének előörsei már a Szent-István tornyot is szemlélgethették; míg Albrecht főherczeg a hadsereg összpontosítása felől intézkedett, a császár felhívta Bécs városát: szervezkedjék, fegyverkezzék a város védelmére; s Bécs gondoskodott is egy 20,000 főnyi polgárőrség felállításával, nem a város védelméről, hanem a városban a birtok biztonságáról; de nehogy ez harczias szándokra magyaráztassék, megizente a császárnak, hogy ha hazafias lelkesedésre akar Ausztria népeinél számítani, állítsa helyre az alkotmányt; egyszersmind felkérte, ne tegye ki a várost az ostromnak. Sőt a közérzület nem szorítkozott az «*abscheuliches Regierungssystem*» gyűlöletére, magasabbra irányzott idegenkedés lobbanatai is merültek fel. Beust emlékirataiban találom említve, hogy a császár, midőn a szadovai vésznap után egyszer Schönbrunnból Bécsbe kocsizott, «*Vivat Maximilian!*»* kiáltással fogadtatott.

* Maximilian főherczeg, Ferencz József császár testvéröcscse, akkor még életben volt. 1864-ben ment el «császárnak» Mexicóba. Május 28-án kötött ki Vera-Cruznál. Nagyon hideg fogadtatásra talált; egy kis vigasztalására szolgálhatott ünnepélyes bevonulása Mexicóba franczia oltalom alatt, de ez volt egyetlen, első és utolsó öröme Mexicóban. 1865 október 3-án rendeletet bocsátott ki, hogy «minden ember, a ki bárminő ürügy vagy politikai név alatt fegyvert fog a *mexiciói császárság* ellen, ha elfogatik, hadi törvényileg azonnal halálra itéltetik s az itélet rajta 24 óra alatt végrehajtatik». Midőn vagy másfél évvel később (a meddig a küzdelem tartott) a köztársaságiak magát Maximiliant, a pretendált császárt, foglyul ejtették, Juarez köztársasági elnök Maximiliannak fentebbi

S hogy a közérzület jellemzésére a fensőbb körökből is legyen valami idézve, megemlítem, hogy gróf Larischnak, az egységesített osztrák birodalom pénzügyérének, kinek kétségbeejtő szorultságán a banktól kierőszakolt 60 millió *papir* forint kölcsön bizony nem segített; eszébe jutott, hogy a concordatum (ez is a birodalmi egységesítés arzenáljának egyik fegyvere) a colossalis egyházjavak administratiója körül a magas clerusnak szabad kezet adott; hát Larisch már nem tudva, melyik szentnek ajánlja magát, egy nagyobb kölcsönért a magas clerushoz fordult és mit kapott tőle? kapott 200,000 papirforint *alamizsnát* a sebesültek ápolására.

Ilyen állapotba jutott a «hatalmas Ausztria» a birodalom egységesítésének 1849-től 1866-ig tett kisérleteivel. Ilyen közérzülettel találkozott a szadovai catastrophakor. Ez az, a mi teljesen tökéletesen harczképtelenné tette.

«In deiner Armee ist Österreich, wir übrigen sind Trümmer», mondta Grillparzer, hát hiszen a *«deine Armee»* (ez a *deine* is egy nemzetkáromlás) csak volt volna, de mert «*die übrigen waren* (mondhatom, hogy csak *«waren» ?)* Trümmer» hát biz a nagyhatalmi állás is *«Trümmer»-ré* lett. Idegen kegyelemnek köszönheték, hogy a «romok» szét nem porlasztattak.

*

Az eszmetársulat lánczolata nemcsak hosszasabban tartóztatott az 1867-iki alkut megelőzött birodalom-egységesítési kisérleteknél, mint szándokomban volt, hanem

saját rendeletét olvastatta fejére, azon egy különbséggel, hogy *«a mexicói császárság ellen»* szavak helyébe *«a mexicói köztársaság ellen»* volt téve, s Queretarónál 1867 junius 19-én agyonlövette. A szerencsétlen császár főherczeg szerencsétlen özvegye — a más, de nem kevésbbé tragikus végzetű Rudolf trónörökös özvegyének nénje — megőrült, s őrülten még most is él. — — Mindenható Isten! minő irtózatos tragédiák halmozódtak össze Ferencz József császár viszontagságos életébe!

oly visszaemlékezéseket is adott tollam alá, melyek azo szemrehányásnak tehetnek ki, hogy el-eltértem az államtani kérdéstől, melyet felveték. Ha így volna is, mentségemül szolgálhatna, hogy ez természetében van az emlékiratszerű munkáknak. Különben azon hitben vagyok, hogy kiszáguldozásaim közben is nyomon maradtam, mert a 67-iki egyezkedéshez annak előzményei szolgáltak kiindulási pontul, azok határozzák meg jellegét, természetét: ezért éreztem a felvetett kérdés elfogulatlan taglalhatására annak szükségét, hogy ez előzmények czélja, a velük kapcsolatos körülmények, hatásuk és következéseik felől magamnak számot adjak.

A kérdés, melyet felveték, az, hogy vajon az 1867-ben kieszelt módszer nem oly új feltalálású formája-e annak a viszonynak, melyet Lord Brougham tökéletlen szövetkezeti egyesülésnek nevez, melyre tán nem illik reá az általános kárhoztató itélet, hogy az ily viszonyt határozottan perniciosusnak kell nyilatkoztatni, mert a nemzetek jogaival, szabadságával összeférhetlen.

A felelettől, melyet e kérdésre a tényállás ad, függ az, hogy vajon a 67-iki egyezkedés a negyedfél százados történelmi probléma végleges megoldásának tekinthető-e vagy pedig nem? Ha nem sérti a magyar nemzet jogait és szabadságát, tehát nem áll ellentétben a nemzet kiirthatlan aspiratióival, úgy megoldás; ha pedig sérti amazokat, ezekkel pedig ellentétben áll, úgy tarthat rövidebb-hosszabb ideig, de nem megoldás, hanem csak egy múlékony phasissal több.

Az előzményeknél, melyekkel terjedelmesen foglalatoskodtam, a bécsi udvar álláspontja az volt, hogy mivel az uralkodó dynastia nemcsak Magyarországnak, hanem más országoknak is monarchiája: e helyzet azt hozza magával, hogy az *államhatalmi eszközök* az egész monarchiára nézve összpontosíttassanak, s a legmagasabb államfeladatok *egybefoglaltan kezeltessenek*. E nek keresztülvitelét — a mint fentebb láttuk — Schwarzenbergtől Belcrediig különböző módokon kisérlették meg,

de az álláspont mindig ugyanaz maradt, s azt, minthogy nem csupán az uralkodó személyének ugyanazonosságát, hanem Magyarországnak a közös uralkodó többi országaival az intézvényes kapcsolat bizonyos nemét is involválja, röviden a birodalomegységesítés álláspontjának nevezhetjük, melynél Schmerling és Belcredi közt a különbség csak az volt, hogy Schmerling az egységesített Magyarországot is magába foglalandó birodalmi gyűlésben (Reichstag) kereste; Belcredi pedig a Reichstag elseprésével, a hadseregben és a clerusban vélte feltalálni, de az álláspont mindig ugyanaz maradt.

Ez az álláspont nem a jog, hanem a dynastikus hatalom, a jól vagy rosszul felfogott dynastiális érdek álláspontja.

Magyarország álláspontja pedig az volt, hogy a dynastiának más országok felett is uralkodása nem valami új körülmény, mely csak azután adta magát elő, hogy a magyar nemzet a dynastia leányágának trónörökölhetését szerződésileg elfogadta, tehát mint a szerződéskor még nem létezett tényező új egyezkedést igényelhetne; az a más országok felett is uralkodás meg volt már akkor is, mikor a magyar nemzet a dynastia leányágának trónöröklését elfogadta, s bár megvolt, mindazonáltal Magyarország önállása, s állami függetlensége nemcsak fentartatott, hanem a pragmatica sanctiónak nevezett alaptörvénynyel, mint a trónörökléssel coordinált jog világosan ki is köttetett. A más országok felett is uralkodó dynastia ezt a kikötést elfogadta, megtartására koronázási hitlevelekkel és eskü szentségével kötelezettséget vállalt; s midőn II. József császárnak e kikötés megszegésével a birodalmi egységre tett kisérlete megbukott, s a magyar nemzet (mely II. Józsefet a pragmatica sanctió e kikötésének a birodalmi egységesítés kisérletével megszegése folytán még csak királyai közé sem sorozza) megkövetelte József utódjától, hogy Magyarország önállásának és állami függetlenségét egy újabb alaptörvény

elismerésével, hasonló megszegések előfordulhatása ellen biztosítsa. Ezt a biztosítást II. Leopold az 1790: X. alaptörvényben meg is adta, kijelentvén abban, hogy az uralkodó ház a pragmatica sanctio általános kikötésének azt az értelmét ismeri el, melyet fentebb a magyar alkotmány lényegének meghatározásánál említettem, s melyet nem tartok feleslegesnek itt ismételni, elismerte azt, hogy ámbár ugyanaz a személy Magyarország királya, a ki a többi (úgynevezett örökös) tartományoknak is uralkodója, mindazonáltal Magyarország szabad és egész kormányzati rendszerében független állam, mely semmi más népnek vagy országnak nincs lekötve, hanem saját consistentiával bir. Ennek a dynastia által 1790-ben tett, s a monarchikus elv legitimitásának követelménye szerint minden utódokat is elengedhetetlenül kötelező elismerését, a mostani uralkodónak II. Leopoldra következett két közvetlen elődje is koronázási hitlevele kiadásával és királyi esküjének szentségével megerősítette.

Ezen annyira erős történelmi alapon, hogy nálánál erősebbet a világtörténelem fel nem mutathat, a magyar nemzetnek, szemben a birodalmi egységesítésnek 1849-től 1867-ig előforduló phásisaival, álláspontja az volt, hogy Magyarország mint jogilag, történelmileg kétoldalú szerződésileg, s a dynastia elismerése szerint is önálló, független, semmi más országnak le nem kötött saját consistentiájú állam, az uralkodó személyének ugyanazonosságán kívül az ausztriai birodalommal semmi közösségi kapcsolatot el nem ismer.

Ez az álláspont a jog, s a joghoz kötött nemzeti érdek álláspontja volt.

Azon kérdésre tehát, hogy vajon a tökéletlen szövetkezeti egyesülésnek 1867-ben kieszelt formája sérti-e vagy nem a magyar nemzet jogait, a feleletet az adja meg, hogy a két egymással merőben ellentétes álláspont közül melyik lett foganatosítva? Melyik lett a kecske, a mely jól lakott, s melyik a káposzta, a mely *nem* maradt meg?

Magyar olvasóknak írva, nem tartom szükségesnek, elkezdve a közös osztrák-magyar ministeriumon le a közös osztrák-magyar bankbiróságig, részletes fejtegetésekbe bocsátkozni, elég lesz az eredményt általánosságban constatálnom.

Az államhatalmi eszközöknek az egész monarchiára nézve összpontosítása, s a legmagasabb államfeladatoknak egybefoglalt kezelése volt a bécsi udvar álláspontja; ez az álláspont meg lett valósítva.

A semmi más országnak vagy népnek le nem kötött saját önálló független állami consistentiához ragaszkodás, tehát az uralkodó személyének ugyanazonosságán kívül az osztrák birodalommal semmi szorosabb kapcsolatnak el nem ismerése volt Magyarország álláspontja: Magyarország 1867-ben az osztrák birodalommal reális unióba lépett, semmi más országnak vagy népnek le nem kötött országból az osztrák birodalomnak lekötött országgá lett; tehát a magyar álláspont nemcsak megbuktattatott, hanem — a mi a bukásnál is nagyobb katastrofa — *feladatott.**

Hát mi a különbség a 67-iki egyezmény, s az azt megelőzött birodalom-egységesítési kisérletek közt?

Tisztán belkormányzati tekintetben bizonyosan van különbség, mert van magyar kormány és magyar törvényhozás, melyeknek eljárásába, s az ország gyarapodásának előmozdításába a cumulált érdekű fensőbb hatalom addig, de csakis addig nem avatkozik gátlólag, míg vagy a kabinetpolitikát nem feszélyezi, vagy a birodalmi egység eszméjét nem érinti; miért is avatkoznék? hiszen ezen határok közt Magyarország gyarapodása neki is érdekében van; aztán «*praetor minima non curat*», miért ne mulathatnák magukat a tartományi önkormányosko-

* Bizony nagyobb katastropha: «A mit erőszak elveszen (ez «bukás»), azt idő és kedvezőbb szerencse visszahozhatják, de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, maga lemond, annak visszaszerzése mindig kétséges, mindig nehéz.» Deáknak 1861-iki szavai.

dással azok a loyális jó magyarok? csak ne zavarják a kabinetpolitika circulusait, s a birodalmi egység eszméjét ne érintsék; de ha amazokat zavarni akarják, akkor persze Magyarország önkormányoskodási nyilatkozatai egyszerüen a papirlomkosárba kerülnek (példa az országgyűlés felirata Bosznia elfoglalásának ügyében), ha pedig a birodalmi egység eszméje érintetik, akkor «amott fent» scrupulusok támadnak, melyek az önkormányoskodási velleitásokat szépen «sétálni küldik» (példa a nemzeti bank kérdése).

Továbbá azon különbség is megvan, hogy ha egyik vagy másik erélyes szakminister, minthogy az 1867-iki alaphoz lévén kötve, Magyarország közgaszdászati betegségét gyökeresen nem gyógyíthatja, hát annak fájdalmain mellékes fogásokkal igyekszik enyhíteni: neki még ebben is útját akarni állani mégis csak koczkáztatott dolog volna.

Hát ennyi különbség 1867 és az azt megelőzött birodalom-egységesítési kisérletek közi igen is van. — De közjogi tekintetben (a mi pedig az államiság signaturája) én más külünbséget nem látok, mint csakis azt, hogy az előbbi kisérletek Magyarországot az osztrák birodalomba *beolvasztani* törekedtek; 67-ben pedig Magyarország az osztrák birodalommal egy államtestté *összeolvasztatott*. — Sem osztrák állam nincs többé, sem magyar állam nincs, hanem van «Ausztria-Magyarország», van osztrák-magyar monarchia.

Ez az egész különbség. Közjogi tekintetben a *beolvasztás* tizenkilencz, az *összeolvasztás* pedig egy hiján husz.

Akármi mást jelenthessen is ez a különbség, azt csakugyan nem jelenti, hogy Magyarország állami szabadsága egész kormányzati rendszerében függetlensége és semmi más országnak vagy népnek le nem kötött önállása épségben fentartatott; minthogy pedig ez Magyarországnak kétségbevonhatlan nemzeti joga, annálfogva a felvetett államtani kérdésre a felelet más nem lehet, mint az: hogy annak az állami viszonynak,

melyet Brougham tökéletlen szövetkezeti uniónak nevez, Bécs és Pest között 1867-ben kieszelt formája nemcsak nem képez kivételt azon kárhoztató itélet alól, hogy az ily viszony «perniciosus», mert a nemzeti jogokkal és szabadsággal összeférhetlen, de sőt az összeférhetlenség összeférhetésének ez új találmányú kisérlete megerősíti azon kárhoztató itéletnek a világtörténelem által mindenhol s minden időben bebizonyított igazságát.

A kecske jól lakott, de a káposzta bizony *nem* maradt meg.

*

E perniciozus viszony elfogadása óta (a mi engem az erőszak számüzöttjéből a nemzet számüzöttjévé tett) gyakorta találkoztam Magyarország közéletében oly jelenségek feltünésével, melyek nem hagynak kételkedni, hogy ama kárhoztató itélet igazságát «*in foro conscientiae*» pártkülönbség nélkül érzik Magyarországon; de legyen önáltatás, legyen hitegetés, megvolt már kezdetben és megvan folyvást a törekvés is, oly szint ruházni ama «perniciosus» állapotra, hogy bár ha a kecske jól lakott is, a káposzta is megmaradt.

A felvetett kérdésre adott felelet igazságának érdeke hozza magával, hogy e törekvésnek legalább némely lényegesebb pontjaira reflectáljak.

1. Az 1867-iki egyezmény alaptörvényében (a XII. czikkben) az van mondva, hogy az uralkodó felszólította az országgyűlést, gondoskodjék a pragmatica sanctiónak «mint *kölcsönösen elismert jogalapnak* elveiből kiindulva, a birodalom életfeltételeinek oly módjairól, hogy Magyarországnak és társországainak a pragmatica sanctió által is biztosított *közjogi* (mondom *közjogi,* tehát nem csupán belkormányzati) *önállósága is sérletlenül meg legyen óva*».

Azután meg van mondva, hogy az országgyűlés e felszólítás folytán gondoskodott oly módokról, melyek lehetővé teszik, hogy az uralkodóházzal a pragmatica sanctiónak nevezni szokott, 1723-iki I., II., III. törvény-

czikkben kötött szerződés mind a két elve, t. i. az uralkodó közössége és Magyarországnak, s társországainak közjogi önállósága sértetlenűl meg legyen óva.

Ezekből annyi igaz, hogy az uralkodó részéről az a felszólítás megtörtént, mit mondtak volna «amott fent», ha az országgyűlés az ország közjogi önállóságának sértetlen megóvását komolyan veszi, mint a hogy 1861-ben vette, — az más kérdés. De ennek conjecturáit mellőzve, tárgyamhoz csak az tartozik, hogy a többi, a mi amaz ominosus törvényczikk felől e bevezetésben mondatik, *mind nem igaz;* még csak az sem igaz, hogy a birodalom életfeltételei azon közjogi változtatásokat megkivánták, melyeket ez a törvényczikk megállapított. Én erősen meg vagyok győződve, hogy sokkal jobban lett volna gondoskodva arról, a mit az uralkodó amolyan hangzatos euphoniával a birodalom életfeltételeinek nevez, ha sértetlenül hagyják Magyarország és társországai azon közjogi állását, melyet a dynastia 1790-ben elismert, s visszaállítják és hűségesen megtartják ennek 1848-iki biztosítékait. Hanem ez a vélemények eszmerendjébe tartozik és én itt csak tényeket akarok constatálni.

Azt mondták a törvény bevezetésében a nemzetnek, hogy az uralkodó felszólítása folytán az országgyűlés az ország közjogi önállóságáról gondoskodott. Ezt azon országgyűlés mondta, a melyre a nemzet minden képviselője egytől-egyig a Deák Ferencz nevéhez kötött azon programmal lett megválasztva, hogy bármi szenvedés érje is, a magyar nemzet törvényes önállásához s függetlenségéhez tántoríthatlanul ragaszkodik, s az osztrák birodalommal az uralkodó közösségén kívül semmi kapcsolatot el nem ismer; és mondta e programmnak szerkesztője; mondta a nemzeti jogok békés úton megvédelmezésének közbizalomtól környezett vezére, mondta az a Deák Ferencz, a ki 1861-ben megírta, hogy az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátja az országgyűlés tagjainak, melyről szabadon rendelkezhetnének, hitükre bizta a nemzet annak hű meg-

őrzését, s ők azért felelősök a haza és a saját lelkiismeretük előtt», mondta az a Deák Ferencz, a ki Pest belvárosa által képviselővé választatván (miként már fentebb is említém) azon nyilatkozattal fogadta volt el megválasztatását, hogy *«az ország függetlenségét semmi árért sem szabad feláldozni, mert az nemzeti öngyilkosság volna!»*

Annak a férfiúnak vezérlete alatt, a ki ezt írta, s az ország függetlenségének békés útoni védelmében kitüntetett határozottságával magát a nemzet vezérévé küzdötte föl, az egytől-egyig az ő nevével azonosított programmal megválasztott képviselők iktatván az 1867: XII. törvénybe azon bevezető nyilatkozatot, hogy az a törvény az ország közjogi önállóságának sértetlen megóvásáról gondoskodik, természetes, hogy ez a dolgok mélyére nem ható néptömeg nagy részének érzületére befolyást gyakorolt.

Pedig hát az 1867: XII. törvénynek ama nyilatkozata *nem igaz.* Az a törvény határozott megtagadása, feladása az 1790: X. alaptörvénynek, nemcsak nem tartotta fenn az ország közjogi önállóságát, de sőt azt egyenesen feladta, eltörölte.

Az sem igaz, hogy az a törvény a pragmatica sanctióra, mint közösen elismert jogalapra, van építve, mert ennek a nemzet önállására, az ország függetlenségére vonatkozó, s a trónöröklésnek a leányágra kiterjesztésével coordinált fundamentális ágazata megsértetett, eltöröltetett.

Ha az 1867-iki XII. törvényczikkben az állana: hogy a magyar országgyűlés arról győződvén meg, hogy a pragmatica sanctiónak a nemzet semmi más országnak vagy népnek le nem kötött önállására, s egész kormányzati rendszerében függetlenségére vonatkozó ágazata úgy, a minőnek az 1790: X. törvényczikkben az uralkodóház által elismertetett, a viszonyoknak többé meg nem felel, szükségesnek látja az osztrák birodalommal szorosabb kapcsolatba lépni s e végett ebben és ebben állapodik meg, az ily eljárás,

nemzeti jog, nemzeti szabadság, sőt államtani bölcselet szempontjából is, kétségtelenül kárhoztatást érdemelt volna; hanem azt nem lehetne róla mondani, hogy hamis lobogó alatt csempészte be a személyi uniónak reálunióvá változtatását a magyar nemzet történelmébe; de épen mikor Magyarország közjogi önállósága feladatik, eltöröltetik, azzal áltatni a nemzetet, hogy sértetlenül megóvatik: ez nem tisztességes eljárás, kalóztempó, hamis lobogó.

Ez erős szó; tudom, hogy az, de, fájdalom, igaz.

2. A hamis lobogóval inaugurált áltatás műve azon kérkedéssel folytattatik, hogy nem hiában vérzettek 1848—49-ben «névtelen félisteneink», nem hiában haltak martyr-halált legjobbjaink: a vérökkel termékenyített magyar földben fölelevenült a szabadság fája, a magyar alkotmány helyre lett állítva. Ah ne profanáljuk a szent emléket! a ki hiszi, hogy van kapocs a siron túli s a siron inneni lét között, ám emelje fel a hazáért elvérzettek szellemeihez ennek a helyreállított alkotmánynak «magna chartáját», az 1867: XII. törvényt, mint Amurath felemelte a várnai vérmezőn a keresztyének Istenéhez, a keresztyén főpapok unszolására hűtlenül megszegett békeszerződés oklevelét, s merjen erre a helyreállított alkotmányra, mint annak bizonyítványára reámutatni, hogy megvan, a miért ama halhatatlanok halandó földi életükben véröket onták és martyr-halált haltanak; kaphatna-e tőlük más választ, mint azt, hogy «ne sértegess minket korcs ivadék, mi a *haza* szabadságáért vérzettünk s haltunk martyrhalált, a te helyreállított alkotmányod pedig ép ezt adta fel, ezt alkudta el a polgári szabadság rongyaiért».

Nem kicsinylem én a polgári szabadság értékét, melyet Magyarországnak az 1867-iki alku meghozott; mind a mellett sem kicsinylem, hogy biztosítékát nem látom, azt pedig fájdalommal látom, hogy mint a szu a fán, úgy rágódik rajta a kormányhatalmi mindenhatóság szabadságellenes rendszere. De en ek daczára sem

tagadom, hogy van 1867 óta polgári szabadság a magyar házában; de maga a *magyar haza nem szabad.* Hallottam ellenvetni, hogy ez nem újság a magyar nemzet történelmében, mert a mióta a Habsburgok uralkodnak Magyarországon, a *haza szabadsága* jóformán mindig csak irott malaszt volt, melynek az élet meg nem felelt (és ez igaz, nagyon tanulságosan igaz, épen mert igaz, vettük azt körül 1848-ban intézvényes biztosítékokkal, hogy nem csupán irott malaszt, hanem valóság legyen); ámde amaz irott malaszt kora, s az 1867-iki «alkotmányvisszaállítás» közt egy nagy, egy rettenetes különbség van; a különbség az, hogy a magyar haza szabadságának irott malaszttá tétele erőszak volt, a miről meg vagyon írva, hogy «a mit erőszak elveszen, azt idő és kedvező szerencse visszahozhatják» (én, a ki tanultam valamit az élet mesterétől, a történelemből, azt mondanám, hogy még csak szerencse sem kell hozzá, hanem csak erély és hazafiság), a 67-iki «alkotmány visszaállítással» pedig odajutott *az én volt magyar hazám szabadsága*, hogy már még csak irott malasztnak sem hagyatott meg, hanem azzá lett, a miről meg vagyon írva, hogy «a miről a nemzet maga lemond, annak visszaszerezhetése *kétséges*» (kérem az irgalomnak Istenét, ismerve az intézvények visszahatását az erkölcsökre, aggódva kérem, óvja meg a magyar nemzetet attól a szerencsétlenségtől, hogy jelleme elsatnyúljon, mert ha még ez is megesnék rajta, a helyett, hogy «a miről a nemzet maga lemondott, annak visszaszerzése *kétséges*», azt jegyezné fel a történelem, hogy «*elveszett*»). *Absit omen!* elég fátum maga a *kétséges* is.

Ha — mondjuk — egy pozsonyi embernek életbevágó érdekei azt hozzák magukkal, hogy Budapestre iparkodjék, s egy *bécsi* gőzös őt leviszi Győrig, de azon feltétel alatt viszi le, hogy ott kiszálljon, ott maradjo , s mondjon le Budapestről és ő lemond, Győrött messzebb esik Budapesttől, mint ha le nem mondva, Pozsonyban maradt volna, lesve az *«időt és kedvezőbb szerencsét»*.

Lehet, hogy mint minden hasonlat, úgy ez is sántit, de ha az a két mondat, a mely meg vagyon írva, igaz — pedig a világtörténelem teszen tanuságot, hogy igaz — úgy a *lemondó* magyar nemzet a visszaállítottnak mondott alkotmánynyal messzebb van a kiengesztelődés korában a *magyar haza szabadságától*, mint a *lemondó* nemzet eltiport alkotmányával az erőszak korában volt.

Független szabad hazát a szabad embernek a hazában! ezért küzdöttek, vérzettek, hullottak el névtelen félisteneinknek ezrei; ezért szenvedtek martyr-halált azok a dicsők, a kiknek emlékszobra haláluk napjának 41-ik évfordulóján fog leleplezteti a magyar nemzet aradi calváriáján (legyen az a leleplezés a feltámadás napjának pitymallata)*; profanatiója volna a szent emlékeknek, ha az írástudók azon iskolája által, melynek elődjeit egykor farizeusoknak nevezték, a jó magyar nép belé hagyná magát azon hiedelembe ámíttatni, hogy vissza van állítva alkotmánya.

3. Nagy garral emlegetik Magyarországon a magyar állameszmét, erősödésével dicsekszenek, s a lemondást Magyarország *közjogi önállóságáról* azzal szépítgettetik, hogy az 1867-ben elfogadott szorosabb kapcsolat (reálunió) Ausztriával nem csonkítja Magyarország államiságát; mert az csak szövetkezés állam és állam között.

Hallgatást parancsolva érzelmeimnek, melyek, bár ki lettem taszítva Magyarország polgárai közül, hű szeretettel csatolnak szülőföldemhez, indulat nélkül akarok összehasonlítást tenni ez állítások s a tényállás közt, s

* Midőn Saffi, a republicánus római triumvir, ki nem fogadott el képviselővé választást az olasz parlamentbe, mert nem akart hűséget fogadni a királynak: midőn ez a Saffi meghalt, Umbert király szivreható levélben sietett részvétét kifejezni özvegyének. Vajon a bécsi Hofburg-ból megyen-e Arad városához egy sorocska írás a jövő október 6-án? Szép dolog volna, ha menne, s okos dolog is volna, javára válnék a menesztőnek. De vajon megyen-e?

keresetlen irállyal, úgy, mint ha nem is olvasók számára írnék, hanem csak fenszóval gondolkoznám, tisztán államtudományi szempontból számot akarok adni magamnak ez állítások értéke felől, mert ha igaz az, hogy az uralkodó személyének azonosságára szorított személyes uniónak, a pragmatica sanctiónak elfogadásához csatolt kikötés ellenére reális unióvá átváltoztatása csak oly szövetkezés állam és állam között, a mely nem csonkítja Magyarország államiságát, úgy lehetségesnek kellene elismernem, hogy Magyarország ezeréves közjogának 1867-ki felforgatása a negyedfél század óta vitatott problémának megoldásaként fog szerepelhetni a történelemben, de ha azon állítások nem igazak, úgy a 67-ki kisérlet csak phásis, melynek a jogérzet, a kiirthatlan nemzeti aspiratió, s a történelem megkérlelhetlen logikája állandóságot nem igérnek.

Legelőbb is, a mi az állítólagos *szövetkezést* illeti: ez hamis állítás, mely a tényállással ellenkezik. Szövetkezés szerződést feltételez; szerződés pedig Magyarország és az osztrák birodalom közt a közjogi kérdésre (realis unióra) nézve nem köttetett. Magyarország egyszerüen az ugynevezett közös ügyek kezelése felől törvényt hozott, kijelentette, hogy e törvényét csak azon esetben fogja életbeléptetni, ha az osztrák birodalom törvényhozása is hasonló törvényt hozand; a törvény, melyet ez hozott, nem mindenben egyezik ugyan meg a magyar törvény tartalmával, de a magyar országgyűlés előállottnak itélte az esetet, melytől a maga törvényének életbeléptetését függővé tette, tehát törvényét életbeléptette; de szerződés Magyarország és Ausztria közt, a pragmatica sanctióból kierőszakolt közös ügyekre nézve nem köttetett; egyszerű törvényhozási cselekvény van: a magyar törvényhozó hatalom két tényezőjének cselekvénye, mely a szintúgy csak egyszerü törvényhozási actussal elfogadott ugynevezett pragmatica sanctió balmagyarázata körül forog, tehát a magyar törvényhozó hatalom törvénymagyarázati hatóságának körébe tartozik.

A magyar törvényhozás két tényezőjének kezei nincsenek arra nézve szerződésileg megkötve, hogy ezt a balmagyarázatot kiigazíthassák, az 1867: XII. törvényczikket eltörölhessék, s helyébe (például) az 1848-ki törvényeket újra életbeléptessék; hasonló törvényváltoztatási szabadsága van az osztrák birodalmi törvé y-hozásnak is, s ha akár ez, akár a magyar törvényhozás jónak látandja e jogát gyakorolni, nem fog szerződésszegést elkövetni, mert szerződés nem köttetett. Vannak szabott időhöz kötött szerződések a vámrendszerre, a bankra, némely közvetett adókra stb. nézve, sajnos, hogy vannak, mert Magyarország közgazdászati érdekeivel annyira ellentétesek, hogy elfogadásuk csak is az ország közjogi önállásának feladásával magyarázható; de épen, mert ezekre nézve köttetett szerződés, a közjogi viszonyra, a személyes uniónak reális unióra átváltoztatására nézve pedig nem, világos, hogy ez utóbbira nézve nem szövetség az osztrák birodalommal, hanem csak törvényhozási cselekvény forog fen , mely a magyar törvényhozó hatalom törvényszerzési, magyarázati, s változtatási jogát nem csökkentheti.

Ez a tényállás, melynek constatálására nagy fontosságot helyezek, mert a 67-ben elfogadott szorosabb kapcsolat Ausztriával oly látszattal ruháztatott fel, hogy természete felől az ember könnyen tévedésbe eshetik (ha nem csal emlékezetem, egykor valami ilyes velem is megtörtént), pedig igen nagy csapás volna, ha gyökeret verne a nemzet lelkében azon balvélemény, hogy 1867-ben feladott jogainak visszaszerzésében kezei szövetségileg kötve vannak.

Hanem mert e nézetem azon ellenvetéssel találkozhatik, hogy ha formális szerződés nem forog is fenn, még is van a közöseknek nevezett ügyek ellátásának módjára nézve államközi (internationális) *szövetség* Magyarország és Ausztria közt, mert a két állam által hozott, s lényegileg összhangzó törvények a formális szerződés hiányát kipótolják.

Mellőzni akarom azt a kérdést, hogy vajon egy

közös uralkodó népei közt szövetség általában lehetséges-e; hanem, mert a Magyarország ezeréves multját, s magát az úgynevezett pragmatica sanctiót is megtagadott 1867-ki szorosabb kapcsolat épületén azért figuráltatik a két állam közti szövetség czégére, miszerint megnyugvás keltessék a magyar nemzetben, hogy, mert szövetségre csak államok léphetnek egymással, a szövetkezésnek nevezett szorosabb kapcsolat Ausztriával nemcsak nem sérti, de sőt constatálja Magyarország államiságát, hát rideg tárgyilagossággal számot akarok vetni a helyzettel.

Elismerem, sőt sulyt helyezek a tényre, hogy Magyarország mint állam hozta meg az 1867-ki törvényt, melyet szövetségnek czímeznek, de azon törvény által *államközösségbe lépett Ausztriával,* a mely állam pedig egy másikkal államközösségbe lép, az *ipso facto* megszünik állam lenni. Skóczia is önálló független állam volt, midőn 1707-ben meghozta azon törvényét, a mely által Angliával államközösségbe lépett. Sok különbség van a közösség formájára nézve Skóczia és Magyarország helyzete közt, de azon hasonlat, sőt azonosság is megvan, hogy Skóczia, bár igen nevezetes különlegességek fentartásával lépett is államközösségbe Angliával, a mint abba lépett, megszünt állam lenni. Skót *állam* nincs többé, külön angol állam sincs, hanem a két államból egy uj állam lett, neve *Nagy-Británnia.* Ép így 1867 óta magyar állam nemcsak *de facto,* hanem *de jure* sincs többé. Osztrák állam sincs, hanem a kettőből lett egy uj állam, neve «*Österreich-Ungarn*» (*Ausztria-Magyarország),* a világ diplomatiájában: «*l'empire Austro-Hongrois*» (osztrák-magyar birodalom) néven neveztetik.*

* A jó magyarok abban keresnek nyugasztalódást, hogy *otthon* szabadon protestálhatnak a *birodalom* szó ellen. Ők nem «osztrák-magyar birodalom», hanem osztrák-magyar monarchia tagjai. Schiller Mária-Stuart-ja Mortimerjének Lord Leicesterhez intézett hangját kölcsönözve, hajlamot érzek azt mondani: «*Wie kleine Schritte geht eine so grosse Nation*». A «*birodalom*» megvan, nem baj, csak legyen szabad *otthon* nem a valóság, hanem a czim ellen protestálni.

A mai Magyarország *ország,* de nem *állam.* A kettő nem egy. Midőn 1867-ben az első közösügyes magyar ministerium kineveztetett, Beust, az osztrák-magyar *Ausgleich* nagymestere, a birodalmi *Reichsrath*-ban junius 5-ikén érdemül rótta fel magának, hogy «*a dolgok új rendjét* Magyarországon egy oly ministeriummal lehetett megkezdeni a mely jó magyar, de egyszersmind jó osztrák érzelmű is (*auch gut österreichisch gesinntes ist*).» Bóknak volt gondolva, annak vétetett-e, nem kutatom, hanem azt ténynek tudom, miként abban a jó osztrák érzelmü magyar ministeriumban megvolt azon őszinteség, hogy állameszmék hangoztatásával nem ámította a nemzetet; költségvetésében — igen helyesen — különbséget tett az *állami* és az *országos* költségek közt. Az államiak rovatába azokat sorolta, melyeknek fedezetét a magyar *országos* pénzügyér az osztrák-magyar *állami* pénzügyér kezeihez tartozik beliferálni Bécsbe (s ennek persze *coute que coute,* akármibe kerül, meg kell lenni), az országos költségek pedig azok, melyeknek kezelése Magyarország pénzügyministerére tartozik (ezekre csak úgy, s annyi jut, ha s a mennyi amazok után marad). Nem gondolom, hogy a «jó osztrák érzelműség» annak az első közösügyes magyar ministeriumnak kizárólagos jellege volt. «*Altro!*» mint az olasz mondaná, az állameszmét vesztő közösügyességre (egy pár, nem épen mindenekfelett «gut österreichisch gesinnt» minister kivételével) nagyon reá illik a franczia forradalom azon jellege, hogy «*crescit eundo*» («menve nő»), de amaz első kiadásáról Magyarország jó osztrák érzelmű kormányzatának meg kell vallani, hogy birt «a dolgok uj rendje» nyilt beismerésének bátorságával; nem államiaskodott, nem hitegette a nemzetet a magyar állameszme erősödésének hangoztatásával, hanem különbséget tett az országos és állami lét közt, a mely nincs meg, mert a személyi uniónak reálunióvá változtatása által az államközösségnek Ausztriával feláldoztatott.

Most azonban nagyon szorgalmasan töltögetik azon

vágyakat altató, akaratot tompító mákonyital serlegét, hogy az állameszme nemcsak életben van Magyarországon, de a 67-ki állapot dicsőséges uralma folytán még erősödik is; én lesve lesem, keresem az állameszme létezésének valami nyomát, tudok pártot, mely visszaszerzésére sóvárog, de létezésének nyomát anynyira nem találom, hogy azon pártra ép azért üttetik reá a kormányképtelenség bélyege, mert az állameszméhez ragaszkodik.

Az állameszme souverainitás eszméje, s azt feltételezi, a mit az 1790: X-ik magyar törvény «*propria consistentia*» szóval jelez (a minek értelmét a magyar önállóság, függetlenség nem teljesen fejezi ki); az államiság ezen eszméje oly válhatlan kapcsolatban összefüzi magába az ország, a nemzet érdekeinek minden idegen avatkozástól ment *souverain* hatalmu elláthatását ugy a nemzetközi, mint a belügyi téren, miszerint egyenesen kizártnak kell minden oly számitgatást nyilatkoztatni, hogy mennyit áldozhat vagy nem áldozhat fel egy nemzet vagy ország a maga saját consistentiájából a nélkül, hogy megszünjék állam lenni; mert az állami lét attributumai annyira egymásba vágnak, a saját consistentiának akármely téren feláldozása annyira visszahat minden más érdekközre, miszerint más vagylagosság nincs, mint vagy az, hogy az ország souverain, azaz: egész kormányzati rendszerében független hatalommal rendelkezhetik a maga dolgai felől; vagy az, hogy nem állam, mert nem bir souverain rendelkezési hatalommal. E kettőn kívül más lehetség nincs. Hát még mikor a souverain hatalomnak ép azon ágai áldoztatnak fel, a melyek az állameszme jelzői. Hogy vajon monarchiákban az állami souverainitás hatalma egymaga az uralkodó által, vagy pedig alkotmányos formákban gyakoroltatik-e, az kormányrendszer kérdése, szabadság vagy szolgaság kérdése, de az államiság eszméjét nem alterálja.

Az állami lét egyik legszembetünőbb nyilatkozványát a nemzetközi érintkezések adják meg. Érintkez-

hetik-e a magyar ministerium idegen államok kormányaival? Köthet-e velök szerződéseket? *Nem*; az a «l'empire Austro-Hongrois» dolga. Magyarország csak beczikkelyezheti azt, a mit ama kötött, de maga nem szerződhetik; küldhet-e követeket, képviselőket? *nem*; még csak consulokat sem nevezhet ki; hát nem Magyarország az állam, hanem az, a melynek kormánya a követeket, consulokat kinevezi; ezeknek Magyarország érdekeit is képviselni kellene; adhat-e magyar kormány nekik utasításokat? vonhatja-e őket feleletre? *még csak nem is levelezhet velök; a «l'empire Austro-Hongrois»* külügyministeréhez kell folyamodnia, ha valami mondani valója akad,* ez a kivetkőzés az álla-

* Helyén látom itt egy esetet megemlíteni. Kevéssel azután, hogy Tisza Kálmán ministerelnökké lett, egy valamely magyarországi hatóság egy kérdéssel, megkereséssel vagy tudakozódással járult az osztrák-*magyar* londoni követséghez, természetesen magyarul. Gróf Montgelas osztrák-*magyar* követségi titkár az iratot ezen egy szó hátirattal küldte vissza: *«unverständlich»*. Az illető hatóság panaszolta a dolgot a ministerelnöknek, a ki meg is botránkozott felette; ha Magyarország az államiságnak csak árnyékával is birna, Tisza úr annak az impertinens osztrák-*magyar* követségi titkárnak természetesen egyszerűen tudtára adta volna, hogy elcsapatik, vagy legalább megszidta volna emberségesen; de a magyar ministerium akármely tagjának még csak annyi hatósága sincs, hogy az osztrák-magyar birodalom vagy monarchia akármely követségéhez hivatalosan levelet irhasson; a közös külügyminiszterhez kellett elégtétel eszközlése végett folyamodni. Tisza meg is tette, még pedig (becsületére legyen mondva) *«mit ungemeiner Schärfe»*, a mint a követ (Beust) magát kifejezi. A külügyér közölte nyilatkozat végett a követtel a magyar ministerelnök átiratát, mi volt a mentség? az, hogy nemcsak az a titkár nem ért magyarul, hanem *az egész követségnél egyetlen egy magyar vagy magyarul tudó ember sem volt.* Meg lett-e fenyítve impertinentiájáért az az osztrák-magyar követségi titkár, nem tudom, hanem azt tudom, hogy az osztrák-*magyar* külügyér az osztrák-*magyar* londoni követnek azt adta utasításul, hogy ha jövendőben magyar hatóságtól magyar irat érkeznék hozzá, küldje azt tartalmának az uralkodó személye melletti magyar ministeriumnál kipuhatolása végett *«behufs Ermittelung des Inhaltes»* Bécsbe, a mire a követ azt felelte, hogy erre nem leszen szükség, mert a londoni magyar coloniában vanrak olyanok, a kik szükség esetén a lefordítást

miságból a consulátusi ügyviseletben igazán a botrányig vitetett, mert Magyarország és Ausztria két anynyira különböző közgazdászati egész, hogy még kereskedelmi érdekeiket is közös ügygyé tenni valódi képtelenség.

Az államiság másik legjelzőbb signaturáját a hadsereg zászlaja s vezényelve képezi a világon mindenütt. Bárminő legyen is a kormányforma, nincs *állam* e kerek világon, a csipetnyi Monacótól kezdve a rengeteg Chináig, mely államiságának e signaturáját nem birná; nincs állam e kerek világon, melynek hadserege akár egy kápláraljból, akár milliókból álljon is, nem saját zászlaja alatt, s nem saját állami nyelvén vezényeltetnék. Azon rendes hadseregnek, melyet Magyarország kiállítani, s kiegészíteni tartozik, zászlaja nem a magyar három szin, hanem sárgafekete, vezénynyelve német, s egész disciplináris szerkezete, egész szolgálati rendszere annyira német, hogy magyar ember még csak tartalékos-hadnagygyá sem lehet, hacsak németül nem tanul meg. A magyar katona nem Magyarország katonája, hanem a császáré («*meine Armee*»), fejébe is verik, hogy a császár kenyerét eszi, ámbár maga a császár-király is a népek kenyerét eszi; vegyük ezekhez hozzá, hogy a magyar királyi rendes haderő, melyet Magyarország kiállít s kiegészít, nincs a paritás alapján az osztrák császári hadsereg mellé coordinálva, hanem bele van olvasztva; a magyar alkotmány iránti hűségre, az ország törvényei iránti engedelmességre fel nem eskettetik,* nem a magyar országgyűlésnek felelős magyar kormánytól, hanem a magyar országgyűlésnek nem felelős, vele még csak nem is érintkez-

megtenni ajánlkoztak. Ilyen állapotban vannak Magyarország külviszonyai. De hát «*csak azért is dongó*»: Magyarország *állam!*

* Összehasonlítás kedveért ide igtatom az olasz hadsereg tisztjeinek esküjét. Ekképen szól: «Esküszöm, hogy hű leszek a királyhoz és törvényes utódaihoz; becsületesen (lealmente) megtartom az alkotmányt (Statuto), s az állam többi törvényeit és teljesítem állásom minden kötelességeit, egyedül a király és a haza

hető közös (ekkorig még kivétel nélkül magyarul nem is tudó osztrák) hadügyministertől függ.*

A rendes haderő tehát, a mely zászlójával s vezényszavával mindenütt a világon az államiság jelzője, Magyarországon az államiság hiányának signaturája.

Hallottam e hiányt azon állítással támogattatni, hogy az állandó hadsereg behozatala óta ez mindig így volt. Nem mindig volt így. A magyar nemzet Mária Terézia korában nem sárgafekete zászló s német vezényszó mellett mentette meg a Habsburg-Lotharingiai dynastiát, s tudtomra Savojai Ödön dicsőséges harczainak idejé-

elválaszthatlan java végett (al solo scopo del bene inseparabile del Re e della patria)».

A katona, a ki ily esküt teszen, természetesen nem érzi magát a polgári rendtől elkülönített vagy épen annak fölébe helyezett rendnek, hanem katonai hivatását a legnemesebb *polgári* hivatásnak tekinti. Olaszországban aztán nem is fordul elő az a bizonyos soldateskai fenhéjázás, mely oly botrányos (s hozzá még többnyire jóformán büntetlen) brutalitásokra vetemedik.

Midőn az utóbbi véderővita közben az alkotmányra esküvés indítványba tétetett, az akkori ministerelnök azzal ütötte el az inditványt, hogy nincs reá szükség, mert a magyar katona hűséget esküszik az uralkodónak; az uralkodó pedig hűséget esküdött az alkotmánynak; tehát a katonai esküben az alkotmányra esküvés már benne van!

«Bot van a szögletben, tehát eső lesz.»

Az a «jó osztrák érzelmüség», mely nem épen csak az első közös-ügyes magyar ministeriumnak volt kizárólagos sajátsága, sok mindenfélébe beleviheti az ember fiát, de ilyen bárgyuságokat talán csak még sem kellene beszélni.

* Az 1867-ben megalkotott «Österreich-Ungarn»-nak Magyarország egyik alkotó fele, hát a közös hadügyminister Magyarországnak is tisztviselője, a kenyere, melyet fizetéséből eszik, felerészben a magyar nép kenyeréből van kihasítva; és ő, és ekkorig minden elődje, még csak arra sem méltatják Magyarországot, hogy hivatalos nyelvét megtanulják, tolmács vagy valamely alárendelt tisztviselőjük közvetítésével vesznek részt a magyar delegatió tanácskozásaiban. Az uralkodó, s nagyszámu családjának igen sok tagja megtanultak magyarul; de a közös minister, s mert közös, Magyarországé is, sajnálja a fáradságot, megtanulni; pedig Magyarországnak a hivatalos nyelv felől őt is kötelező törvénye van. Minő abnormis ez a 67-es viszony *minden* részleteiben!

ben sem így vala; de még ha az állítás nem esnék is kifogás alá, az nem annak volna bizonyítványa, hogy igazuk van azoknak, a kik a mai Magyarországot államnak mondják, hanem inkább annak, hogy őseink rosszul számítottak, midőn oly hatalom uralkodásában kerestek a magyar állam számára támaszt, melynek nehézkedési pontja idegen; mindenesetre pedig csak annak volna bizonyítványa, hogy a bécsi udvar birodalomegységesítési törekvésével «rég veri már a magyart a teremtő.» Ismerem az udvari kegyet vadászott egyházi és világi olygarchia léhaságának bűneit, tudom, hogy ezt felhasználva, a bécsi hatalom régóta üt csorbát csorba után Magyarország államiságán, de az irott malasztok hajdani kora és a malaszttalan jelen közt a legrettenetesebb különbség az, hogy a mit a volt Magyarország csak tűrt, arra a 67-ki Magyarország ráütötte a törvény bélyegét, - a multban erőszak elszenvedése, most lemondás.

Ama multakban, államiságának az uralkodó iránti viszonyaiban, minden tettleges megcsorbításai mellett is, Magyarország mint állam szerepelt a nemzetközi viszonyokban, hadat csak állam izenhet államnak. — II. Leopold mint magyar király izent hadat Francziaországnak; izenhetne most hadat a magyar király? Nem, mert magyar állam nincs. Midőn I. Napoleon kibocsátá ama híres kiáltványát, mely így kezdődik: «*Austria császárja hűtlenül szerződéseihez*» stb., a magyar király, s a szerződéseihez hűtelen osztrák császár akkor is ugyanazon egy személy volt, de azért Napoleon határozottan megkülönböztető vonalat vont azon egy személynek két minősége közt, mert Magyarország államnak volt beírva az európai államrendszer aranykönyvébe; tehetne-e ma hasonlót? nem, mert magyar állam nincs. I. Ferencz, midőn a német császárságból kilöketve, az osztrák császárságot megalkotá, fejet hajtott Magyarország ezeréves államisága előtt s most annak segítségével, a mit Beust Deák Ferencz «*üdvös* nyomásának» (*heilsamen* Druck Deák's) nevez, mit csi-

náltak abból az ezeréves magyar államiságból? Csináltak egy állammá összetákolt «*Österreich-Ungarn*»-t.

És azt iparkodnak a jó magyar népnek fejébe verni, hogy Magyarország államisága nincs megcsonkítva, sőt a magyar állameszme megerősödött. Én kerestem az államiság nyomát a magyar nemzet viszonyaiban s közéletében, de nem találtam, hanem találtam olyasmit, a miről azt kell mondanom, hogy *quaesivi lucem, ingemuique repertam* (világot keresék és feljajdultam, a mint meglelém).

«Csináljunk magunknak egy jó napot, nagyságoljuk egymást», mondá társának az egykori magyar emigrans; ilyen jó nap csinálássá lett a magyar állameszme.

4. Még számot kell adnom magamnak a *dualismus* értéke felől is, minthogy a magyar nemzet megnyugtatására e szónak azt kellene jelentenie, hogy a birodalomegységesítés *életczélul kitűzött eszméje,* melytől a magyar nemzet irtózott, a bécsi udvar által feladatott.

Tetszelgő szó az a «dualismus», hanem Magyarországnak két betegsége van, az egyik az, hogy a mit a «legmagasabb államfeladatok kezelésének» neveznek (én dynastiális hatalmi vágynak nevezném), abban a körben a dualismus *nem igaz;* a többire nézve pedig nincs következetesen keresztülvive.

Irataim I. kötete franczia fordításához előszót fogalmazva, azt írtam volt, hogy «*l'Autriche dualiste n'est que l'Autriche unitaire déguisée*» (a dualistikus Ausztria nem egyéb, mint álczázott egységes Austria). A párisi szedő «*unitaire*» helyett «*militaire*»-t szedett, s a javító úgy hagyta, úgy is maradt. Nagyon találólag lett e nyomtatási hiba által mondatom igazsága illustrálva, mert a németül vezénylett sárgafekete zászlós császári királyi *

* Minő öröm, zaj zengett végig Magyarországon, midőn megkapták azt a szívet, lelket megnyugasztaló roppant «concesssiót», hogy a császári királyi közé egy «*és*» odaszuratott, ámbár ama famosus *és* mellé még csak azt is óvakodtak hozzátenni, hogy «*magyar*» királyi, úgy hogy azt az *ést* bizony a csehek is Szent Venczel koronájának, a cseh királynak szánt bókul vehetik, mert

«*Autriche militaire*» valóságos megtestesítése az *Autriche unitaire*-nek.

Itt hát dualismus nincs, a borzalomig nincs.

Hanem van közös osztrák-magyar ministerium; dualizmus ez?

Vannak közös követek, diplomatikai képviselők, még közös consulok is, dualismus ez?

Van osztrák és magyar delegatió, a mely egységesebb testület, mint a magyar országgyűlés két háza, mert ez nem szavaz együtt, az osztrák és magyar delegatiók igen; dualismus ez?

Ki állapítja meg, úgy a magyar, mint az ausztriai törvényhozó testület felülvizsgálatától függetlenül, a közterhek legsúlyosabb rovatát, a hadi költségvetést? a két delegáczió *együtt!* dualismus ez?

S ha ennek a két teremben tanácskozó, de együtt szavazó, tehát egységes testületnek együttes szavazatából többség nem kerülne ki, talán a nem egységes magyar és osztrák országgyűlések nyilatkozhatnak a vitás kérdés felől; vagy választhatnak s legalább ez esetben utasíthatnak új delegátusokat, hogy a képviselőházakban nyilatkozó nemzeti akarat szerint hatá-

a Habsburg-ház czím-lithániájának nevetséges szent István énekében a Csehország királya ép úgy ott van, sőt előbb van ott, mint Magyarországé; a különbség ez utóbbinál csak az «*apostoli*» praedicatum, a mi tudtomra csak Mária Terézia korában hozatott divatba; igaz, kissé furcsa volt volna a «*meine Armee*»-ra ráparancsolni, hogy magát *apostoli* ármádának czímezze, de császári *és magyar* királyi ármádának, még mostani sárgafekete zászlós «*reksum kertajhos*» állapotában is czímezhetné. Vajjon abban a czímlithániában benne van-e még az aranybullás II. András magyar királytól leszármaztatott «Jerusalem királya» is, miszerint az a famosus *és* arra is érthető legyen? megvallom, nem emlékszem, de azt meg kell vallanom, hogy azok az én jó magyar (már nem polgártársaim, hanem) földieim, csakugyan *jó gyerekek;* sajt után sóvárog a nemzeti jog, az ezeréves szent hagyomány és kiirthatatlan nemzeti aspiratió étvágya, adnak nekik egy *és*-sel (s azt is «*magyar*» nélkül) sajt helyett holdvilágot és van ujongás, mint ha jóllaktak volna. «*They take the moonshine for a green cheese*» mint az ángliusok mondanák. Bizony jó gyerekek.

rozzanak a kérdésben? Nem, hanem az egységes Österreich-Ungarn egységes uralkodója dönt, a nemzetek megkérdezése, beleszólása nélkül, absolut hatalommal; dualismus ez?

Hol van hát az *állami* kormányzat, az *állami* ügyvitel keretében az a hiresztelt dualismus? ott nincs, hanem megvan (mondják) a belügyi önkormányzatban. Államtani bölcselet kérdéseivel, s nem személyek gyarlóságaival foglalatoskodván, nem feszegetem, hogy a gyakorlati téren mennyire önálló ez az alaki önkormányzat, ámbár meg vagyok győződve, hogy az a kérlelhetetlen támadás, mely a rend s *jogállam* eszme hamis czége alatt, a ministeri mindenhatóságra törekvés által, Magyarország megbecsülhetlen önkormányzati intézvényei ellen folytattatik, végelemzésben az 1867-ben megvalósított «*életczél*» logikájára vezethető vissza, mert minél szabadabb kéz adatik *lefelé* a magyar ministeriumnak, melynek 1848-iki minőségéből 1867-ben a függetlenségnek még czíme is kitöröltetett,* annál szabadabban *függhet* a birodalmi egységesítésnek «mindent háttérbe szorító tekintetétől» *felfelé.* Ezt mellőzve, elégnek tartom annyit említeni, hogy valamint a községi, megyei stb. önkormányzatok tökéletesen megférnek az ország egységével, úgy a provincialisnak nevezhető körre szorított *országos* beligazgatás autonomiája is megfér az osztrák-magyar monarchiának *állami* egységével, hiszen, nem is szólva az 1861-iki október 20-ikai diplomáról, a mely képviselőket akart küldetni a magyar országgyűlés által az *egységes* birodalmi Reichsrathba, de e mellett a magyar közigazgatási és igazságszolgáltatási önkormány-

* Midőn az 1848-iki törvény a magyar ministeriumot *független*nek minősítette, ezzel nem hatalmi korlátlanságot értett, hiszen nyomban mellé van téve a «*felelős*» szó is, hanem értette azt, hogy minden idegen avatkozás kizáratik. Épen mert ez volt értelme, azért törölték ki 1867-ben a «*független*» szót és a legmagasabb államfeladatok kezelésének a magyar kormánytól s országgyűléstől elvonása folytán. Fájdalom e kitörlésben van logika.

zat helyreállításával kérkedett, még a Magyarországot az államok sorából rideg brutalitással kitörlő birodalomegységesítési első kisérlet, az 1849 márczius 4-én octroyirozott birodalmi alkotmány is engedélyezett Magyarországnak, szabott határok közt, nemcsak tartományi önkormányzatot, hanem még tartományi országgyűlést (Landtag-ot) is. A hatáskör mennyisége nem változtat a minőségen.

De még ha a beligazgatási önkormányzat állami dualismus jelének vétethetnék is, a mit én az előadott tényállásnál fogva kereken tagadni vagyok kénytelen, még akkor is meg volna azon gyönge oldala, hogy nincs következetesen keresztülvive. Elég e részben utalnom a Magyarország iparának, s vele anyagi jólétének akadálytalan fejlődését lehetetlenítő vámközösség rendszerére, melyről hiában tettetik, hogy azért fogadták el, mert jónak tartják, mert lehet valaki őszintén a szabad kereskedés, lehet a védrendszer barátja, de a világkereskedelem történelmében hallatlan, hogy egy oly rendszert tarthasson jónak, a mely sem az egyik, sem a másik, hanem az *osztrák* birodalmi iparnak ad, minden ármérséklő külföldi verseny ellen, magas véd-, sőt részben prohibitiv vámokkal fedezett monopoliumot a *magyar piaczon*, hogy valaki ily közgazdászati absurdumot őszintén jónak tarthasson, az teljes lehetetlenség.

Nem közgazdászati tévelygés-anyától született az osztrák-magyar vámközösség, megvan annak eredete hitelesen írva gróf Beust *Erinnerung*-jai 2-ik kötetének 83-ik lapján. 1866 november 17-én a császár elnöklete alatt ministertanács tartatott Bécsben azon kérdésben, hogy mit lehet concedálni Magyarországnak, s mit kell fentartani a birodalmi egység számára, s fentartandóknak ezek határoztattak: «Einheit der Armee und der auswärtigen Fragen, *Gemeinsamkeit des Zollwesens* und der Behandlung des Staatskredits.»

Az osztrák császári és magyar királyi minőségnek egy személybe csoportosítása szülte a birodalom egységesítését, s a birodalom egységesítése szülte a vám-

közösséget; ez annak eredete, s nem közgazdászati elméletek.

Elég továbbá annak bizonyságául, hogy a dualismus még a szorosan belügyi téren sincs következetesen keresztülvive, utalnom az iparral kapcsolatos közvetett adók rendszerére, mely az idegen avatkozást még az önkormányzat leglényegesebb ágából, a nép megadóztatásából sem zárja ki; elég a bankközösségre utalnom, mely a kisipar és kis mezőgazdaság hitelszükségleteinek szövetkezetek útján kellő mértékben elláthatását lehetetlenné teszi, minthogy az ily szövetkezetek áldásteljes hatása egy nagy pénzintézetre támaszkodhatást feltételez; — és más sok egyebek mellőzésével elég a biztos alapra fektetett papirpénz kibocsátás jogáról lemondásra utalnom, a minek, rendkívüli körülmények előfordulásának esetén, az országra nézve kiszámíthatatlanul szomoru következései lehetnek.

Nem kerülte el figyelmemet, hogy a vámrendszerre, bankra stb.-re nézve Magyarország önrendelkezési joga papiroson fenntartatott; ez a fenntartás azonban a múlt idők nagy ábrándjának, az *irott malasztoknak* rovatába tartozik, melyeket az élet kinevet.

Ilyennek látom én azt a hirhedt dualizmust, s minthogy részint nem igaz, részint pedig nincs keresztülvíve, én azon kérdésre, hogy hol vette hát magát az a nem igaz szó? más feleletet nem tudok, mint azt, hogy miután 1849-től 1867-ig minden szépítgetés nélkül többször brutális nyiltsággal megkísérlett birodalmi egységesítésnél tapasztaltatott, hogy az ellen a magyar nemzet legyőzhetetlen undorral viseltetik, hát miként a gyógyszerész ostyába takarja, vagy izelítővel hinti be az «assa foetida» labdacsot, hogy bevételétől a beteg ne undorodjék, minthogy a szadovai mindenható összerecscsenés után, azt a bizonyos «cadavert» csak a magyar nemzettel kiegyezés által lehetett életre galvanizálni, hát 1867-ben a birodalmi egységesítés «assa foetida» labdacsát a dualismus ostyájába takarták, vagy czukrával hintették be, miszerint azok a jó magyarok

lenyelják azon hiedelemben, hogy a birodalmi egységesítésnek életczélul kitüzött eszméje feladatott. — És azok a jó magyarok le is nyelték. Hanem a legmagasabb állami feladatoknak az egész monarchiára nézve egybefoglalt kezelése meg lett valósítva. Magyarország államközösségbe lépett Ausztriával, s minthogy abba lépett, megszünt önálló, megszünt állam lenni.*

* Különös dolog az az államisággal s az állameszme megerősítésével való dicsekvés. Nemzet egy dolog, nemzetiség egy másik dolog; emez születési minőség, amaz a történelem műve. Nemzet annyi mint állam. Tehát ha egy nemzet vagyis állam edzeni törekszik erejét, hogy nemzeti, azaz állami létét kültámadás ellen megvédhesse, annak van értelme; de midőn látok nemzetet, mely államközösségbe lép egy másik állammal, tehát saját államiságáról lemond; látok nemzetet, melynek egy másik állammal közös kormánya van; látok nemzetet, mely az állami lét legjelzőbb, legmagasabb attributumai felől nem maga függetlenül, hanem egy másik állammal közösen intézkedik és aztán azzal gondolja államiságát demonstrálhatni, hogy kiáll az utczára, s fűnek-fának kiabálja, hogy «kérem én állam vagyok», plaudite cives (tapsoljatok, polgárok!), én erősítgetem az államiságot, az állameszmét, akkor kérdem: mi ez? önámítás vagy ámítás? Az állam, ha csakugyan állam, nem szorult ily komédiára; demonstrálja az államiságát azzal, hogy az állami souverainitást önállóan gyakorolja, demonstrálja azzal, hogy «*van*», mint a nap demonstrálja a maga világító erejét azzal, hogy világít, nem kell annak bebizonyítására sem eskű, sem ékesszólás. Vak az, a ki nem látja, hogy a mely nemzet szükségesnek tartja úton-útfélen hangoztatni, hogy ő állam és szükségét látja az állameszme erősítésére törekvéssel dicsekvésnek, az a felől teszen vallomást, hogy nem állam. — Én alig képzelhetek egy állami létre mind jogosított, mind hivatott nép életében valami fatálisabb dolgot, mint a minő az, ha magát helyzete felől erőnek erejével illusióba törekszik beleringatni; következéseiben fatálisabb állapot ez magánál a nyílt erőszak nyomásánál is; ez ébreszt, amaz altat; ez erélyesít, amaz zsibbaszt, szélhüdötté teszen; erőszakkal elnyomott nemzet *legrosszabb esetben* is csak oda jut, hogy nem tehet, hanem a tenni akarást nem veszti el, s ha akarat van a cselekvésre, idő és alkalom jöhet; de a mely nemzet az önaltatás bölcsőjében ringatta magát, az odajut, hogy *legjobb esetben* sem akar tenni, «elmarad a nemzet hő szerelme, nincs magasra szálló gerjedelme, jégkebelben fásult szívet zár». — De Magyarországon harsognak a «legalkotmányosabb» uralkodás dicsőítésének zsolozsmái; az a superlativus azt akarja jelzeni, hogy

Ez tagadhatatlan, kétségbevonhatatlan, elleplezhetetlen tény.

*

Nem szükség újból bizonyítgatnom, hogy ez a tény a legkiáltóbb ellentétben áll Magyarország közjogi önállóságával, melynek kiterjedését az 1790: X-ik alaptörvény szabatosan definiálja, s melyről maga a mostani uralkodó még az 1867: XII-ik törvényben idézett felszólításában is elismerte, hogy az a pragmatica sanctió által is biztosíttatott; önként következik tehát, hogy annak, a mit az idézett állambölcs tökéletlen szövetkezeti uniónak nevez, az osztrák-magyar monarchiában alkalmazásba vett pseudo-dualistikus formája* teljességgel nem tekinthető kivételnek azon kárhoztató itélet

több olyan nincs. Személyeskedés volna hasonlításokba bocsátkozni, s az nem kenyerem; de nem gondolok személyeskedés vétkébe esni, ha tisztán tárgyilagos szempontból azt a kérdést vetem fel hogy ugyan mi az Uram bocsáss végett tenné ki magát az a legalkotmányosabb uralkodás azon odiumnak, mely az alkotmányos *formák* nyílt megsértésével jár, mikor azon *formák* közt a «*Politik meines Hauses*» úgy megyen, mint a karikacsapás; a «*Meine Armee*» úgy uraloghat, mint a parancsolat; arra pedig, hogy annak, a mi életczélul lett kitűzve, megvalósítása fokról-fokra szélesebbre fejlesztessék, a legalkotmányosabb uralkodásnak nincs Bach-hokra, Schmerling-ekre, Belcredik-re stb. szüksége, megteszik azt a magyar állameszme mind nagyobb dicsőségére a magyar ministerek s a magyar országgyűlés határtalanu lengedelmes többsége, mely megfordítva a parlamentáris kormányzat elméleti rendjét, a ministerek kifolyása. Nagyon kényelmes állapot ez a hatalomra nézve, százszor kényelmesebb, mint a gyűlöletes absolutismus.

* Meg akarom jegyezni, hogy a *dualismus* eszméje nem is úgy került elő a magyarországgali kialkuvás felől folytatott tanácskozásokban, mintha azzal valami külön közjogi állást akartak volna jelzeni Magyarország számára, azzal csak azt akarták indicálni, hogy az «állami feladatoknak az egész monarchiára nézve összefoglalt kezelésénél» az ausztriai császárság különféle országai és tartományai nem *federalistikus* alakban (mint Belcredi államminister kivánta), hanem Beust elfogadott nézete szerint) mint *egységes testület* figuráljanak, ép úgy, mint Szent István koronájának *egész* területe (Magyarország és társországai) mint egység figurálnak.

alul, hogy az ily viszony «*perniciosus*,», mert sérti a nemzetek jogait és szabadságukkal ellenkezik.

Hát feltehető-e, hogy e perniciosus formával a negyedfél század óta vitatott nagy történelmi probléma meg lett oldva?

Hosszú életem tapasztalatai s tanulmányai otthonossá tettek a történelem logikájának törvényeiben, melyekben, mint az anyagi természet örök törvényeiben, az Istenség újja nyilatkozik; és én ismerem a magyar nemzetet, mint jobban senki, megfigyeltem szivének dobbanásait a vész és vihar napjaiban, midőn gondjaimra bízta a magyar haza megtámadott szabadságá megoltalmazásáról gondoskodást, mert tudta, hogy azok közé tartozom, a kik szabadnak akarják megtartani a szabad nép számára a magyar hazát, s annak szabadságát sem el nem alkuszszák, sem fel nem adják; és ismerem azt is, a mi jó s balszerencsében e nemzet állandó jellemvonásának bizonyult Árpád korától a 48—49-iki korszakig; s mert mindezt tudom és ismerem, én, ki már mindkét lábammal a sírban állva, lesem a billentést, mely belefektet, hiú ábrándnak nyilatkoztatom azt a feltevést, hogy a magyar nemzet a negyedfél százados probléma megoldásának tekinti vagy fogja valaha tekinteni azt a derékbeadást, mely az Árpád által szerzett, Szent István által a keresztyén Európa államrendszerébe független államul beigtatott magyar hazából «*Österreich-Ungarn*»-t csinált. Türheti, s mert az intézvények visszahatnak az erkölcsökre, talán engedékenyebben tűri, mint kellene, «várva a jó szerencsét», de hogy abba mint megoldásba valaha belenyugodhassék, az lehetetlen, mert annak ellene mond a nemzeti jogérzet, ellene mond az ezeréves történelem; ellene mond a nemzeti önérzet, mely még csak azon nem oly rég mult időben is, melynek emlékeit ünnepi kegyelet veszi körül, erejének s életrevalóságának dicsőséges revelatiójával kivívta magának a világ rokonszenvét és tiszteletét; ellene mond a a megtörhetlen szivósság, melylyel annyi ellenséggel szemben helyét az európai nemzetek kerek

asztalánál egy ezredéven át feltartotta, ellene mond a szent pietás, melylyel az ősök hagyományai iránt viseltetik és ellene mondanak a nemzetek szivvérével összeforrt aspiratiók, melyek kiirthatatlanok.

Mit hoz a jövendő, nem tudom: de hozzon jót, hozzon gonoszat, kettőt tudok, az egyik az: hogy a magyar nemzet soha sem fogja az 1867-ki «praktikát» megoldásnak tekinteni. Soha! A másik az: hogy soha sem fog hazája függetlenségének aspiratiójáról lemondani. Soha!

De hát nincs-e mód az osztrák császári és magyar királyi minőség egybecsoportosításához kötött érdekellentétek kiegyeztetését akként megkisérleni, hogy abban mind a dynastia, mind a magyar nemzet megmegnyugodhassanak?

Jó lélekkel mondhatom, hogy politikai barátaim által támogatva, 1848-ban minden hátsó gondolat nélkül tiszta, őszinte loyalitással megtettem e kiegyeztetésre a kisérletet.

Azon nézetből indultam ki, hogy ha oly intézvényes biztosítékokról gondoskodunk, melyek Magyarország törvényes önállóságát a birodalmi egységre törekvésnek nemzedékről-nemzedékre folyton megujuló támadásai ellen mentté teszik, a magyar nemzetnek soha sem jutand eszébe szakítani akarni a pragmatica sanctióval, mert meg lesz valósítva annak azon alapfeltétele, hogy Magyarország egész kormányzati rendszerében független és saját önállással bíró oly szabad ország, mely semmi más országnak vagy népnek nincs lekötve; másrészről pedig arra számítottam, hogy az uralkodó hatalom saját érdekében meg fogja tudni becsülni azon semmi mással nem pótolható biztonságot, melyet trónjának a jogai felől megnyugtatott magyar nemzet loyalitása nyújt és én ezen egymást kölcsönösen kiegészítő biztonságtól nem csak a negyedfél századon át folyvást megujuló küzdelem megszünését, hanem azt is reméllettem, hogy ezen az alapon Magyarország és az osztrák birodalom népei közt a kölcsönös

függetlenség tiszteletben tartása mellett olyforma szövetség fog kifejlődhetni, mint a minő Svédország és Norvégia közt fennforog.

Reméltem ezt, mert ugyanazon egy uralkodóval biró nemzetek közt *államközösségi* alapon *(Bundes-Staat)* szövetségről beszélni bizonyosan képtelenség; mert hiszen, ha államközösség van, ipso facto nincs szövetség; de *államkülönségi* alapon egy meghatározott czélra (mondjuk kültámadás elleni védelemre) a szövetkezés *(Staaten-Bund)* nem lehetetlen.

Figyelmet kérek olvasóimtól e két szó: *szövetséges állam (Bundes-Staat)* és *államok szövetsége (Staaten-Bund)* közti különbségre. Az első több államokból egyet csinál, tehát az alkatrészeket államiságukból kivetkezteti, a másik meghagyja a szövetkezők államiságát, önállóságát, de erejöket egy közös érdek biztosítására szövetkezteti.

Az 1867-ki jogelalkuvás Ausztriából és Magyarországból egy államot *(Bundes-Staat*-ot) csinált, tehát megsértette mind a kettőnek államiságát; az 1848-ki törvények intézvényes biztosítékokkal vévén körül Magyarország állami önállóságát, s az idegen avatkozás kizárásának elvét felállítva, szabad kezet hagyván Ausztriának is a maga államiságát tetszése szerint biztosítani, lehetségessé tette volna, hogy Magyarország és az ausztriai birodalom közt egy meghatározott czélra államok szövetsége *(Staaten-Bund)* jőjjön létre, a mi nem csak nem sértette, de sőt kölcsönösen biztosította volna államiságukat.

A 1867-ki *dualismus* hazugság, mert álczázott államegység, az 1848-ki alapon valóság lehetett volna, s csakis olyan alapon lehet valósággá.

Felemelt fővel mondhatom, hogy e nézetek tiszta, őszinte loyalitással számba vették azon helyzetet, melyet őseink a Habsburg-háznak a magyar királyi székbe ültetésével, s a pragmatica sanctióval örökségűl reánk hagytak; rosszul tették, hogy hagyták, de hagyták; az 1848-ki törvények egy becsületes, loyalis kisérlet vol-

tak az osztrák császári és magyar királyi hatalom cumulatiójával járó ellentétek kiegyeztetésére.

Keservesen csalódtam számításomban, s miért csalódtam? Azért, mert a bécsi udvar (hogy I. Napoleon szavával éljek) «*infidèle à ses traités*» nem akart a *Bundes-Staat* eszméjéről, Magyarországnak az osztrák birodalommal egy állammá összeforrasztásáról lemondani, s mert ennek az 1848-ki törvények útját állták, hát — — no nem akarom feltépni a fájdalmas sebeket, nem bocsátkozom annak elszámlálásába, hogy mit mindent elkövetett, csak az emlékezetre hivatkozom és annyit mondok, hogy bizony nem én rajtam s nem is a nemzeten múlt, hogy az érdekek kiegyeztetésére tett becsületes, loyalis igyekezetünk meghiusult. Én, a ki megírtam a függetlenségi nyilatkozatban foglalt rettenetesen igaz bűnlajstromot; én, a ki nem tudom magamnak megparancsolni, hogy felejtsek; én, a ki, ha ma helyreállíttatnék is törvény által Magyarország függetlensége, azt nem hihetném biztosnak, a míg oly hatalom uralkodik felette, a melynek a nemzet ellenőrzésén kívül fekvő idegen erőforrásainál fogva módjában van a törvény fölébe emelkedni, ha kedve tartja; én, a ki egy halandó embernek, a ki minél hatalmasabbnak érzi vagy véli magát, annál inkább alá van vetve az indulatok hullámzásának, személyiségét, még ha merő angyal volna is, biztosítéknak a nemzeti jogokra nézve már csak azért sem tekinthetem, mert az angyalra ördög következhetik; hanem abban keresem a biztosítékot, hogy ne legyen hatalmában, idegen erőforrásaiban elbizakodva, a jog és törvény fölibe emelkedni; én saját személyemre nézve levontam az 1848-ki loyalis igyekezet meghiusulásából a tanulságot: az összeférhetlenséget; állok is mellette meghajthatlanúl mind halálomig.

De én tehetek vallomást Isten és világ előtt politikai religióm e hitágazata felől és bízhatok annak jövendőjében, ha nincs is többé tehetségemben annak az életbe átvitelét megkisérleni. Meghalok hontalanúl,

nem akarom e mondattal magamat a martyromság szerepére játszani, de meghalok hontalanúl, s fütyöljenek vagy tapsoljanak életem tragédiájára, ezzel a függöny legördül örökre.

Hanem a nemzet más helyzetben van. Nála, osztoznék bár politikai religiómban (a mint egykoron osztozott is), az incompatibilitás zászlajának kitüzése cselekvést jelentene, a melynek neve: *forradalom.* Ez pedig a népek *ultima ratiója,* melytől, bárminők legyenek is a viszonyok, nem lehet visszariadni, ha mint egyedűl lehetséges oltalom az életre-halálra megtámadott nemzetre reákényszeríttetik; alkalmazásához folyamodni, a vele összekötött áldozatok és szenvedések miatt csak akkor szabad, csak akkor kell (de akkor kell), ha a jog védelmére, a történelemben gyökerező kiirthatlan nemzeti aspiratiók megvalósítására a békés eszköz kimerítése sikertelennek bizonyúlt.

Magyarországon — miután Ferencz József fejedelemnek magyar királylyá megkoronázásával a nemzet a Habsburg-házzal a kiengesztelődés útjára tért — ez az eset még nem forog fenn; az ellentétes érdekek kiegyeztetésére 1848-ban megkisérlett mód sikerülhetése felől az utolsó szó még nincs kimondva, minthogy az akkor hozott törvények erőszakos hatalommal megtámadtatván, hatályosságukat ki nem fejthették.

Az én általam összeférhetlennek tartott osztrák császári és magyar királyi cumulatio ellentéteinek az 1848-ki alapon a nemzet megelégedésére kiegyeztethetése vagy ki nem egyeztethetése olyan kérdés, a mely még gyakorlatilag nincsen eldöntve.

A logika mellettem szól, de a nemzetek élete bonyodalmas tünemény, nem mindig a logika útján jár, mégis megtörténik, hogy czélhoz ér. Hát én, «ki törhetek, de nem hajlok meg», önzetlenűl számot vetve a magyar nemzet helyzetével s természetével, Deák Ferenczhez írott ismeretes nyilt levelemben még a koronázás előtt oda nyilatkoztam, hogy ha a 48-ki alap

helyreállíttatik, a nemzetnek lesz oka nagy szenvedések árán többet nem merényleni.

Váczi választóimhoz intézett válaszomban pedig (magam mondván ki magamra, felhívásom meghallgatása esetére, az örökös számkivetést) egyenesen felhívtam, *saját érdekében hívtam fel* a bécsi udvart, czáfolja meg álláspontomat az által, hogy visszaállítja a 48-ki törvényeket csonkítatlanúl is megtartja hűségesen; és hozzáadtam, hogy ha ezt megteszi, akárminő legyen is az én személyes meggyőződésem, a nemzet meg lesz elégedve.

Álláspontomnál fogva nem ismerem hivatásomnak, aggódni a felett, hogy mi jövendő várhat a Habsburg-Lotharingiai házra, ha kezet nem nyújt a loyalis hajlamú magyar nemzetnek, hogy az osztrák császári és magyar királyi érdekellentétek kiegyeztetésének ezen még ki nem próbált módja gyakorlatilag alkalmazásba vétessék; hanem azt tudom, hogy igazat mondtam, midőn idézett válaszomban oda nyilatkoztam, hogy ha felhivásomnak enged, szerencsésebben fog gondoskodni házának jövendőjéről, mint minden által, a mit birodalomegységesítési rögeszméjének hizelgő tanácsosai javasolhatnak. A természet örök törvényeit nem lehet büntetlen megsérteni. Az a törvény pedig, mely a teremtett világ rendjét fentartja, nem az egység, nem az összehasonlíthatlanságok együvé forrasztgatása, hanem a harmonia a különféleségekben.

Igazán meglephet minden részrehajlatlan szemlélőt, hogy a bécsi udvar mennyire nem tud vagy nem akar okulni saját történelmén. Nagyon tanulságos történelem az. Én tanulmányoztam és azt találtam, hogy jóformán minden veszteség, mely az Ausztriai házat érte (pedig bizony sok érte), a birodalom-egységesítési irány felülkerekedésével esik össze és találtam azt, hogy az egységes Ausztria megtestesítését, az egységes császári hadsereget *(Meine Armee)* jóformán mindig megverték, ha csak vagy aránytalanúl gyöngébb ellenséggel vagy pedig oly vezérrel nem volt dolga, a ki (mint Lamar-

mora Custozzánál) oly bámulatosan feltalálta a mesterséget: úgy vezérelni egy derék vitéz hadsereget, s oktalan rendelkezéseivel (helyesebben szólva rendetlenkedéseivel) akként paralisálni seregének számelőnyét s erejét, hogy igazán Isten csodája volt volna, ha meg nem veretik.

No, ha már egy történelmi tény különböző időkben, különböző körülmények közt, különböző emberek mellett mindig állandóan akként ismétlődik, mint a miként azok az egymást követő veszteségek s katonai kudarczok a bécsi udvar történelmében ismétlődtek, az nem lehet véletlen, nem lehet balsors, fatalitás, annak okának kell lenni, van is; az ok az, hogy a bécsi udvar nem akarta számba venni a nemzeteknek, különösen a magyar nemzetnek szerződésileg kikötött jogát, s egy ezredév történelme által szivvérével összeforrasztott kiirthatlan aspiratióját, hanem nagyhatalmi állásának biztosítékát egy vagy más alakban mindig a hatalmi eszközöknek az egész monarchiára nézve együvé foglalásában, az egységesítésben kereste, már pedig oly uralkodóháznál, melynek két oly különféleséggel van dolga, mint az osztrák császárság és a magyar királyság, a nagyhatalmi állás biztosítékát az államegység elvének akár leplezetlen, akár álczázott formájában keresni a mellett, hogy Magyarországra nézve kebellázító erkölcstelenség, minthogy ellenkezik az eskü szentségével megtartani fogadott szerződéssel, melyre a magyar királyi szék birtoklása alapítva lett, még épen az uralkodó hatalom érdekének szempontjából igen koczkáztatott merénylet is, mert akár sikerül, akár nem sikerül az egységesítés végrehajtása, lélektani okoknál fogva végeredményben okvetlenűl dissolutio veszélyével jár, azonkívül még igen rossz számítás is, mert az erő leghatalmasabb tényezőjét, az erkölcsi rúgókat megernyesztve, erő helyett gyengeség forrásává lesz.

Csakugyan hová is jutott a hatalmi eszközök egybefoglalt kezelésének oktalan hóbortjával az a nagyha-

talmi állás, melynek eredetét bizony nem valami világot reszkettető «virtusság», hanem amaz ismeretes mondat jelezi: «*Tu felix Austria nube*» (te szerencsés Ausztria házasodj), hová jutott az a nagyhatalmiaskodás? Eljutott oda, hogy csak a mostani uralkodás alatt már háromszor megtörtént, hogy az a nagyhatalmi állás nem bírt a maga lábán megállani, hanem mindig más valaki mentette meg. A történelem logikája végre megúnja ezt a misericordianus baráti szerepet.

Ha már az ősök történelmét nem érnek rá a bécsi Burgban tanulmányozni, jól tennék, ha nem restellenék, egy kissé legalább a maguk saját történelme felett elmélkedni. Alig hiszem, hogy legyen ember a most élők között, a kinek nagyobb módja volna a *saját kárán* tanulni, mint a bécsi Burg jelenlegi «nagyhatalmának» van.

Hanem én reám e fejtegetéseknél csak két kérdés tartozik, az egyik az, hogy vajon Magyarországnak 1861-ben határozottan visszautasított, de 1867-ben elfogadott szorosabb kapcsolata az osztrák birodalommal a «tökéletlen szövetkezeti uniónak» oly formája-e, a mely kivételnek tekinthető azon kárhoztató itélet alúl, hogy az ily állapot «perniciozus».

A helyzetet minden oldalról megvizsgálva, azon következtetésre jutottam, hogy nem tekinthető kivételnek, mert Magyarországot államközösségbe juttatta Ausztriával, tehát eltörölte Magyarország államiságát, semmi más népnek le nem kötött saját consistentiáját, annálfogva nem egyéb, mint a birodalmi egységesítésnek egy megaranyfüstözött újabb kiadása. Ha ez «megoldás», hát bizony olyanforma megoldás, mint a melyet Bismarck egyik politikai levelében akként jelez, hogy egy orvos azzal oldotta meg egy patiensének megszabadítását csúzos karjának fájdalmaitól, hogy karját levágta.

Nem gondolom, hogy a magyar nemzet az ily megoldásba belenyughassék. Nem fogja tenni; ha még oly megsokszorozottan hangoztatja is vissza a tihanyi

sziklák echója a csúszó-mászó hyperloyalitásnak minden irányból feléje hangzó zenéjét.

A második kérdés az: hogy van-e hát az osztrák császári és magyar királyi minőség összeegyeztetésének más oly módja, mely (engem ugyan nem, de) a magyar nemzetet kielégítené, tehát a kárhoztató itélet alól kivételnek tekintethetvén, a történelemben megoldás gyanánt szerepelhetne?

Nem igen sürűn fordulnak elő a «tu felix Austria nube» történelmében a nagyoknak nevezhető személyiségek. József császár e tekintetben «ritka raritás», mint Virgil *Aeneis*ának pompás magyar parodiájában Didó ritkaságai közt az a könycsepp volt, melyet egy bizonyos király népének siralmai felett ejtett, «nagyon ritka raritás». József császár önfejű, akaratosan ambitiósus ember volt; de ambitiója nem olynemű családi hatalomvágy volt, melyet a francziák «*mesquin*» szóval jelzenek, ambitiójának fenekén ott volt az, a mit Barsmegye egykori híres felirata «*praeceps boni publici fervor*»-nak nevez; nem akarta, hogy népei mezitláb járjanak, de azt akarta, hogy apraja-nagyja mind olyan mértékű, szabású, nagyságú csizmát viseljen, mint a minőnek egyetlen kaptafáját ő látta jónak kiczirkalmazni.

Szóval, a birodalmi egység elvét vette alkalmazásba, s ezzel annyira meggyengítette birodalma erejét, hogy egyik oldalon még a hanyatlott török által is megveretett, másik oldalon családja egy gazdag tartományból kilöketett, Magyarországot pedig birodalomegységesítési hóbortjával oda vitte, hogy daczára késő megtérésének, halála után az «*interruptum est filum successionis*» hangzott végig az országon. Mivel kérlelte meg utódja a nemzet haragját? Azzal, hogy az 1790/1-ki X-ik törvénybe iktattatta annak a dynastia részéről ünnepélyes elismerését, hogy noha a trónöröklés ugyanaz Magyarországban, mint Ausztriában, de azért Magyarország szabad és egész kormányzati rendszerében független ország, mely semmi más ország-

nak vagy népnek lekötve nincs, hanem saját consistentiával és alkotmánynyal bír.

És az «*interruptum est filum successionis*» nem volt többé hallható. A nemzet megelégedett.

No már mi 1848-ban egy hajszálnyit sem nyírtunk le azon jogokból és szabadalmakból, melyekkel a magyar nemzet felruházta királyait, hanem csak intézvényes biztosítékokról gondoskodtunk, hogy azon szabadság, függetlenség, önálló consistentia és alkotmány, melyet az 1790/1-ki törvényben a dynastia nemzetünk jogának elismert, az életben is valóság legyen.

E két tényből én azon hitre jutottam, hogy ha a magyar nemzet 1790/1-ben jogai elismerésének törvénybe iktatásával megelégedett, azon elismerésnek az 1848-ki törvények helyreállítása és becsületes megtartása által megvalósításával még inkább megelégednék.

Nem gondolom, hogy e nézetben csalatkozhatnám; hát nekem úgy látszik, hogy a bécsi udvar saját érdekében nagyon okosan cselekednék, ha nem késnék a magyar nemzet e megelégedési készségének a 48-ki alaphoz visszatéréssel hasznát venni, mert Európa helyzete példátlanúl anormális; hogy mit fog magával hozni a közel jövő, azt senki sem mondhatja meg, de azt mindenki érzi, látja, tudja, hogy a császárok, királyok csillagának fénye az emberiség fejlődésének egén nagyon meghalaványult. A keresztyén időszámítás XX. századának küszöbéhez jutott nemzetek, öntudatával bírva a teremtőtől nekik jutott magasabb rendeltetésnek, magukat tekintik czélnak, nem a dynastiákat, ezeknek kell a népek jogos aspiratióihoz alkalmazkodniok, ha létokuk felől nem akarnak kétséget támasztani, nem pedig azt követelniök, hogy a nemzetek alkalmazkodjanak az ő hatalmi vágyaikhoz. A magyar nemzet állam akar lenni, önálló, független, saját consistentiával bíró állam, a minővé hazáját a honszerző ősök megalkoták. Voltak, vannak, s meglehet még lesznek is gyönge perczei, midőn a körülmények nyomása alatt megfogyat-

kozván lelkében az önbizalom, a leélt szenvedések emlékezete befátyolozza agyában egykori (akkor még meg nem hajlott) vezérének azon bölcs intését, hogy az elkövetkezhetőknek vélt nehéz időket nem szabad a megszegett polgári kötelesség árán megváltani, — ilyenkor aztán úgy látszik, hogy beadja derekát, pedig em adja be, csak meghajlik; az emberi dolgok változatos szelének egy fuvallata lefujja emlékezetéről azt a fátyolt, megdobban szivében az ősök szent hagyománya iránti pietásnak, az utódok iránti szent kötelességnek ütere, a meghajlott derék felegyenesedik és ő ismét azzá a nemzetté lesz, melyet egy ezred év viszontagságai sem törhettek meg; birodalmak törtek körülte, hatalmak keltek, hatalmak tüntek, a magyar nemzet megállta helyét. Soha sem fog az arról lemondani, hogy Árpád honának egy gyönge perczben feladott függetlenségét visszaszerezze, soha! soha! és vissza is fogja szerezni a Habsburgokkal, ha lehet, — nélkülök, ha kell; meg van benne a hajlam e kiirthatlan aspiratiót a Habsburg-ház iránti hűséggel összekapcsolni, de a kinek családi érdekében áll, hogy e hajlamon az eshetőségek semmi fordulata ne változtathasson, annak meg kell őt a felől nyugtatnia, hogy a magyar haza állami önállósága és saját consistentiája a magyar királyi minőségnek az osztrák császári minőséggel egybecsoportosítása miatt csorbát nem szenved; ezt a megnyugtatást Magyarországnak az osztrák birodalommal 1867-ben kieszelt államközösségbe hozása nem csak nem adhatja meg, de sőt egyenesen kizárja, ellenben a nemzetet a fent előadott okoknál fogva arra látom disponálva, hogy a 48-ki alap helyreállítását és hűséges megtartását megnyugtatásnak venné.

Ebből arra nézve, hogy mit javasol a bécsi udvarnak saját házias érdeke, a következtetést levonni nem az én hivatásom; hát én, ki már rég leszámoltam az élettel, mely nekem egy sirgödrön kívül semmit sem adhat, azzal végezem e nagyon komoly tárgyú, lehet, hogy az olvasóra nézve unalmas, de azt hiszem, nem

épen haszontalan államtan-bölcseleti fejtegetéseket, hogy ha a bécsi udvar nem késik megnyugtatni az engesztelékeny magyar nemzetet a felől, hogy hazája az osztrák császári és magyar királyi minőség cumulatiója mellett is idegen érdekeknek alá nem rendelt önczélú, önálló állam lehet, úgy az én álláspontom el leszen azon sírba temetve, mely visszaadja az örök természetnek azon atomokat, a melyeket bennem az életnek nevezett ismeretlen erő gondolkozó lénynyé csoportosított; de ha azon megnyugtatás a magyar nemzetnek meg nem adatik, az én álláspontom, mint egy ezred év történelmének szent hagyatéka, oly kiirthatlan aspirátióként fog lüktetni a magyar nemzet szivében, melynek megvalósulása csak alkalomra vár. És kinek adatott számba venni az alkalmak esélyeit? Halandó embernek nem, még ha Felségnek czímezik is.

Az én hangom, a kitagadott szegény öreg hontalan hangja elhangzik, mint a pusztában kiáltónak szava. Tudom. De az igazság szava nem hangzik el, még ha én tolmácsolom is. Pedig úgy legyen velem közel halálom óráján az irgalom istenének kegyelme, a mint igaz, hogy igazat mondottam.

*

Mondják, hogy én a multnak vagyok embere. Hát igaz, hogy a jelennek nem vagyok embere; az oltár, a melynél ez imádkozik (rosszul beszélek, nem imádkozik, hanem számolgat), nem az én oltárom. A jelen az idealismus rovatára írja az én aspiratiómat; én az isten ujjának a történelem logikájában nyilatkozó törvénykönyvéből olvasom ezt; s azt az istent, mely e logika törvénykönyvét egy ezred év történelmében megírá, a magyarok istenének hívja a magyar nép szelleme, nem osztrák-magyar istennek, a ki azon bálványok sorába tartozik, a melyekről meg vagyon írva a parancsolat, hogy ne legyenek te néked idegen isteneid én előttem. — Igen, én a multnak vagyok embere; de az a mult, a melynek embere vagyok, olyan mult, a mely-

nek jövendőnek kell lenni, ha a magyar nemzetnek még van jövendője. S én számot vetve azon életerővel, mely a magyar nemzetet annyi balszerencse közt, annyi viszály után egy ezred éven át fentartotta, hiszem, hogy még lehet jövendője, hiszem, hogy van, s hát azon multnak is van, a melynek én embere vagyok.

Mondják, hogy az a kegyelet, mely nevem említésénél a magyar nép szivében fel-fellobban, nem fér meg azzal, a mit loyalitásnak neveznek. Loyalitás! mi annak értelme? hűség. Minek tartozik a nép hűséggel mindenek felett? hazájának. Adassék meg mindenkinek a tisztelet, a ragaszkodás, mely a haza iránti hűséggel összefér, de a hűséget a haza iránt más hűségnek alárendelni annyi, mint hűtelenné lenni a haza iránt. «Hazádnak rendületlenűl légy híve, oh magyar.» Ez az a mult, a melynek én embere vagyok; ez az a mult, a melynek emlékét feleleveníti a magyar népnél az én nevem; kegyelete nem nekem, a szerény munkásnak a haza iránti hűség multjának mezején, kegyelete kiirthatlan nemzeti vágyaknak, kegyelete elveknek szól. Az óramutató nem szabályozza az idő folyását, de jelzi; az én nevem óramutató; jelzi az időt, mely jönni fog, melynek jönni kell, ha a magyar nemzet számára még tartottak fel jövőt a végzetek és annak a jövőnek neve: szabad haza Magyarország szabad polgárainak, annak a jövőnek neve: állami függetlenség.

*

Még egy szót ez eszmetársulás befejezéseül.

Engem sokan a Habsburg-ház ellenségének mondanak; pedig én, a ki törhetek (már meg is tört saját nemzetem), de nem «hajlok», én nyiltan kijelentettem, hogy ha Magyarország mostani uralkodója az én életemben megszünnék, vagy megszüntetnék osztrák császár lenni, s csak magyar király maradna, azt ugyan nem igérhetném, hogy felejteni akár tudom, akár akarom a felejthetlent, de ha nem zárnák el az ajtót előttem,

«haza» mennék, s elvállalnám és minden «reservata» nélkül teljesíteném a kötelességeket, melyekkel egy becsületes polgár hazája uralkodójának tartozik; most már, — igaz — ha a mondott esetet megérném is, nem foganatosíthatnám e nyilatkozatomat, mert polgári kötelességeket csak polgár teljesíthet, engem pedig a magyar nemzet kilökött polgárai sorából, s én nem azon emberek közé tartozom, a kik bekopogtatnak egy oly ház ajtaján, a melyből őket kilökték; de ama kijelentésemmel annyit mindenesetre bebizonyítottam, hogy nem a Habsburg háznak, hanem az osztrák császári és magyar királyi méltóság egy személybe cumulatiójának vagyok ellensége; ennek igenis, bár tehetetlen, de megtörhetlen, de hajthatlan ellensége vagyok és maradok mind halálomig.

TARTALOM.

LESZIK K. KÖNYVKÖTŐ BUDAPEST